НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ДЕРЖАВНОЇ ПОДАТКОВОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Теліщук Микола Миколайович,
Теліщук Мирослава Миколаївна

Історія економіки та економічної думки

(у схемах і таблицях)

Навчальний посібник

Ірпінь
2015

УДК 330.8(075.8)
ББК 65.02я73
Т31

Гриф надано Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1/11-10229 від 03.07.2014)

Рецензенти:

Марченко В. М., д.е.н., професор кафедри економіки і підприємництва НТУУ «Київський політехнічний інститут»;

Крисанов Д. Ф., доктор економічних наук, професор, ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України;

Старостенко Г. Г., доктор економічних наук, професор кафедри економічної теорії НУДПСУ.

Т31 Теліщук М. М. Історія економіки та економічної думки (у схемах і таблицях): навчальн. посіб. / М. М. Теліщук, М. М. Теліщук. – Ірпінь: Видавництво Національного університету ДПС України, 2015. – 556 с.

ISBN 978-966-337-373-7

Навчальний посібник підготовлено на основі освітньо-професійної програми підготовки бакалаврів за напрямом “Економіка і підприємництво”, виданої Міністерством освіти і науки України у 2010 році. Він включає короткий виклад змісту тем, а також комплекс навчально-методичного забезпечення, необхідного для самостійного вивчення дисципліни та його візуального супроводження.

Для студентів, що навчаються за новою моделлю навчання.

УДК 330.8(075.8)
ББК 65.02я73

© Теліщук М.М., Теліщук М.М., 2015
© Видавництво Національного університету ДПС України, 2015

ISBN 978-966-337-373-7

ЗМІСТ

Передмова 6

Програма навчальної дисципліни 8

Структура навчальної дисципліни
“Історія економіки та економічної думки” 12

Зміст навчальної дисципліни
за змістовими модулями 15

Тема 1. Вступ до “Історії економіки та економічної думки”..... 31

Розділ I (ЗМ 1) Господарські форми економіки та
особливості економічної думки стародавнього світу 52
Тема 1.1. Господарство первісного суспільства
та його еволюція в осьовий час..... 52
Тема 1.2. Особливості господарського розвитку та
економічної думки Західної цивілізації в осьовий час 69

Розділ II (ЗМ 2) Господарство та економічна
думка суспільства Європейської цивілізації
в період середньовіччя (кінець V – XV ст.) 89
Тема 2.1. Феодальна система господарства в Західній
Європі та Україні. Економічна думка середньовіччя..... 89

Розділ III (ЗМ 3). Формування передумов
ринкової економіки в країнах Європейської цивілізації
(XVI – перша половина XVII ст.) 120
Тема 3.1. Господарський розвиток у період
мануфактурного капіталізму..... 120
Тема 3.2. Економічна думка перехідного періоду
від аграрного до ринкового господарства 136

Розділ IV (ЗМ 4) Розвиток ринкового господарства в період становлення національних держав (друга половина XVII ст. – 60-ті роки XIX ст.) 155
Тема 4.1. Особливості промислового перевороту у провідних країнах світу 155
Тема 4.2. Економічна думка у другій половині XVII ст. – 60-ті роки XIX ст. 165

Розділ V (ЗМ 5) Ринкове господарство країн Європейської цивілізації в період монополістичної конкуренції (друга половина XIX ст. – початок XX ст.) 197
Тема 5.1. Становлення та розвиток монополістичного капіталізму в провідних країнах світу 197
Тема 5.2. Економічна думка в період монополістичної конкуренції (друга половина XIX ст. – початок XX ст.) 215

Розділ VI (ЗМ 6) Особливості розвитку ринкового господарства та основні напрями економічної думки в Україні (друга половина XVIII ст. – початок XX ст.) 232
Тема 6.1. Господарство України у другій половині XVIII – на початку XX ст. 232
Тема 6.2. Основні напрями економічної думки в Україні (друга половина XVIII ст. – початок XX ст.) 253

Розділ VII (ЗМ 7). Господарство та економічна думка в період державно-монополістичного розвитку суспільства Європейської цивілізації (перша половина XX ст.) 277
Тема 7.1. Світове господарство у міжвоєнний період 277
Тема 7.2. Економічна думка в період державно-монополістичного розвитку суспільства Європейської цивілізації (перша половина XX ст. 294

Розділ VIII (ЗМ 8). Розвиток національних економік країн Європейської цивілізації в системі світового господарства під впливом науково-технічної революції (друга половина XX) 330

Тема 8.1. Основні тенденції розвитку світового господарства у 50–80-ті роки XX ст. 330
Тема 8.2. Економічна думка у 50–80-ті роки XX ст. 358

Розділ IX (ЗМ 9). Світове господарство та основні напрями економічної думки на етапі інформаційно-технологічної революції (кінець XX ст. – початок XXI ст.) 406
Тема 9.1. Світове господарство на етапі інформаційно-технологічної революції (кінець XX ст. – початок XXI ст.) 406
Тема 9.2. Основні напрями економічної думки на етапі інформаційно-технологічної революції (кінець XX ст. – початок XXI ст.) 434

Розділ X (ЗМ 10) Економічний розвиток України в умовах радянської економічної системи та формування засад ринкового господарства 464
Тема 10.1. Економічний розвиток України в умовах радянської економічної системи та його трактування в економічній думці 464
Тема 10.2. Відновлення ринкової системи господарства в незалежній Україні та розвиток економічної думки 496

Бібліографічний список 550

Давай повчання лише тому, хто шукає знань, виявивши своє неуцтво. Надай допомогу лише тому, хто не вміє виразно висловити свої заповітні думки. Навчай лише того, хто здатен, дізнавшись про один кут квадрата, уявити собі інші три
Конфуцій

ПЕРЕДМОВА

Навчальний посібник підготовлено з метою сприяння більш досконалому вивченню теоретичного матеріалу та набуття відповідних навичок з нормативного навчального курсу „Історія економіки та економічної думки” студентами економічних факультетів вищих закладів освіти. Посібник спрямований на поглиблення знань з економічної теорії, вивчення господарського розвитку людства на окремих етапах його еволюції та впродовж усієї історії. Спостерігаючи зміну форм господарського розвитку в їх історичній послідовності, історія економіки та економічної думки дає можливість побачити, як здійснювався хід перетворень, у якому напрямі відбувався процес змін, які фактори сприяли формуванню сучасного економічного устрою.

В умовах інформаційно-комунікаційної революції та входження України в глобальний економічний простір все більш актуальним стає питання інтелектуалізації праці та ролі людини в ”новій” економіці. Освітній рівень і потенціал особистості істотною мірою визначають і пришвидшують процес формування людини творчої, здатної досліджувати, аналізувати, прогнозувати та використовувати здобуті знання у практичній діяльності.

У посібнику комплементарно на основі як еволюційної, так і цивілізаційної парадигми розвитку суспільства висвітлено еволюцію і функціонування економічних систем, досліджено господарство країн європейської цивілізації та викладено наукове розуміння їх економічної реальності представниками різних напрямів, течій і шкіл економічної думки.

За допомогою посібника студенти зможуть заздалегідь готувати тези своїх виступів та відповідей на семінарських заняттях, а

також реферати з дискусійних питань, розв’язувати проблемні тестові завдання та здійснювати самоконтроль знань. Схеми, таблиці та рисунки, включені до посібника, дозволяють використовувати навчальний матеріал за допомогою комп’ютерних технологій.

Базою для розробки посібника стала програма навчальної дисципліни „Історія економіки та економічної думки”, складена на основі освітньо-професійної програми підготовки бакалаврів за напрямом 0305 „Економіка і підприємництво”, виданої Міністерством освіти України у 2010 році. Програмні теоретичні питання курсу охоплюють усі аспекти історії світової економіки, господарства України, економічної теоретичної думки.

Структурними складовими посібника є програма навчальної дисципліни, система оцінювання знань студентів, орієнтовний перелік екзаменаційних питань; теми рефератів, список навчальної літератури, що забезпечує роботу з дисципліни в умовах кредитно-модульної системи; комплекс навчально-методичного забезпечення, необхідного для вивчення навчального матеріалу дисципліни та його візуального супроводження – запитання і завдання для самоконтролю; завдання для самостійної роботи; контрольні тестові завдання; а також схеми і таблиці.

З метою формування у студентів навичок історико-економічного аналізу передумов подій, самих подій та окремих фактів того чи іншого періоду історії наведено відповідну хронологію основних подій та перелік основних термінів і понять з кожної теми.

Видання підготовлено на кафедрі економічної теорії Національного університету ДПС України кандидатом економічних наук, доцентом Теліщуком Миколою Миколайовичем та молодшим науковим співробітником НДЦ ПО НУДПСУ Теліщук Мирославою Миколаївною.

Розраховано на студентів економічних факультетів вищих закладів освіти III–IV рівнів акредитації, які навчаються за навчальними планами підготовки бакалаврів відповідних фахових спрямувань в умовах модульно-рейтингової системи на засадах Болонської конвенції, а також викладачів.

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Економічна проблематика хвилює все ширші кола нашого суспільства. Зростає інтерес як до теоретичних аспектів сучасної економічної науки, так і раціонального використання тих чи інших економічних напрацювань.

Орієнтація на світову економічну практику, знання історико-економічних закономірностей та особливостей, практична реалізація історичного досвіду – запорука створення ефективного механізму ринкових відносин в умовах трансформаційної економіки України.

Актуальність і зміст дисципліни. "Історія економіки та економічної думки" належить до блоку дисциплін економічної теорії, які закладають основи світогляду та професійної культури фахівців з економіки. Вона спирається на базу знань, одержаних студентами під час вивчення дисциплін, що становлять сучасну економічну теорію, – політичної економії, мікроекономіки та макроекономіки. Водночас курс з історії економіки та економічної думки надає знання, потрібні для подальшого поглибленого вивчення інших фундаментальних та прикладних економічних дисциплін, розуміння альтернатив реальної економічної політики.

Предметом дисципліни є господарський розвиток національної та світової економічних систем, його наукове осмислення в економічній думці.

Мета дисципліни. Вивчення історико-економічного досвіду та ідей видатних представників економічної науки; формування уявлень про собливості розвитку окремих країн; визначення факторів та причин швидкого розвитку одних країн та відставання інших у різні історичні проміжки часу; поглиблення та розширення знань з економічної теорії; формування теоретичної бази для аналізу проблем сучасної економічної політики; підвищення економічної та загальної культури фахівця з економіки.

Завдання дисципліни. Вивчення господарської діяльності народів різних країн в історичному розрізі, починаючи від стародавніх часів до сьогодення, відображення причинно-наслідкових зв'язків між рівнем розвитку господарства і соціально-економічною

структурою суспільства. Завданням курсу є також вивчення економічної теоретичної спадщини, поглядів видатних мислителів від прадавніх часів до сучасності, ознайомлення з методами дослідження економічних наук. Формування навичок самостійної оцінки розвитку світової та вітчизняної економічної думки.

Вимоги до знань і вмінь студентів. Орієнтуватися в науковій періодизації генези світового соціально-економічного процесу; характеризувати причини та наслідки революційних та еволюційних економічних змін; виділяти особливості та закономірності розвитку окремих світових регіонів, країн і економічних інтеграційних об'єднань; логічно осмислювати об'єктивність переходу від однієї до іншої суспільно-економічної формації; давати правдиво історичну оцінку сучасним соціально-економічним процесам у світі та Україні; застосовувати знання економічних ідей в аналізі прикладних проблем; порівнювати основні ознаки методологічних підходів та теоретичних позицій найвидатніших економістів різних шкіл та напрямів та зіставляти погляди різних течій і шкіл; чітко уявляти класифікацію економічних теорій та періодизацію їх розвитку.

Міжпредметні зв'язки. Матеріал предмета слід пов'язувати з нормативними дисциплінами: економічна теорія, розміщення продуктивних сил, всесвітня історія, фінанси, гроші та кредит, облік та аналіз господарської діяльності, теорія управління, менеджмент, політологія, соціологія та філософія.

Методи і форми навчання. Програма передбачає лекційні й семінарські заняття, індивідуальну, самостійну роботу студентів під керівництвом викладача, яку вони виконують на навчальних заняттях і в позааудиторний час.

Під час лекційного курсу застосовують:

- візуальне супроводження;
- мультимедійну презентацію;
- дискусійне обговорення проблемних питань.

На семінарських заняттях застосовуються:

- ситуаційні завдання;
- дискусійне обговорення проблемних питань;
- роздатковий матеріал.

Індивідуальне науково-дослідне завдання (далі – ІНДЗ). Виконується за обраною на першому семінарському занятті темою і передбачає:

- пошук у навчальних джерелах та наукових журналах матеріалу, необхідного для висвітлення основних аспектів теми;
- складання плану роботи (вступ, 2–3 питання, висновки);
- формулювання власних висновків;
- складання списку використаної літератури та інформаційних джерел.

Індивідуальні науково-дослідні завдання презентуються на семінарських заняттях (виступ до 10 хвилин). Студенти, які з певних причин не виступили на практичних заняттях, презентують виконані ІНДЗ індивідуально.

Самостійна робота. Розподіл годин для самостійної роботи студентів:

- опрацювання лекційного матеріалу – 18 год.;
- підготовка до семінарських занять – 18 год.;
- опрацювання питань, які не розглядаються на аудиторних заняттях – 30 год.;
- виконання індивідуального навчального завдання – 10 год.;
- підготовка до контрольних заходів – 18 год.

Усього – 94 год.

Результати самостійної роботи перевіряються під час поточного та підсумкового контролю знань, презентації ІНДЗ.

Форми і засоби поточного та підсумкового контролю. Навчальним планом передбачено семінари (у т. ч. колоквіуми) за темами та 3 рубіжні модульні контрольні заходи за змістовими модулями (розділами), після 36 год. вивчення навчального матеріалу – у вигляді тестової контрольної роботи, яка проводиться за рахунок часу, відведеного на семінарські заняття.

До контрольних заходів належать поточний, модульний та підсумковий контроль.

Поточний контроль здійснюється під час проведення семінарських, індивідуальних занять, консультацій та виконання модульної контрольної роботи і має на меті перевірку рівня засвоєння студентами навчального матеріалу дисципліни. Під час

семінарських занять застосовують усне та письмове опитування з питань, визначених планом семінарських занять, самостійної роботи.

Рейтингова система оцінки знань студентів передбачає отримання від 25 до 50 балів у ході вивчення навчального матеріалу за змістовими модулями та від 0 до 50 балів – на екзамені. Підсумкова оцінка формується за загальною кількістю набраних балів.

Опис навчальної дисципліни

Курс: перший або другий **Семестр: перший, другий**	**Галузь знань, напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень**	**Характеристика навчальної дисципліни**
Кількість кредитів: - національних – 3,3 - ECTS – 5 Модулів: 3 Змістових модулів: 10 Загальна кількість годин: 180	галузь знань 0305 “Економіка та підприємництво” напрями підготовки 6.030509 «Облік і аудит», 6.030508 «Фінанси і кредит», 6.030504 «Економіка підприємства», 6.030503 «Міжнародна економіка» Бакалавр	Нормативна Рік підготовки: 1 Семестр: 1–2 Лекції: 40 годин Семінари: 32 години Індивідуально-консультаційна робота: 28 годин Самостійна робота: 94 години Форма контролю: іспит – 3 години

Попередні дисципліни: політекономія, економічна теорія, світова історія, історія України, основи правознавства, культурологія, релігієзнавство, філософія, розміщення продуктивних сил.

Структура навчальної дисципліни
“Історія економіки та економічної думки ”

галузі знань 0305 “Економіка і підприємництво“

напрямів підготовки 6.030509 “Облік і аудит”, 6.030508 “Фінанси і кредит”, 6.030504 “Економіка підприємства”, 6.030503 “Міжнародна економіка”

Змістові модулі		Кількість годин				
		Всього	Лекції	Семінари	Індивідуальна робота під керівництвом викладача	Самостійна робота студента
МОДУЛЬ 1						
ЗМ 1 + ЗМ 2 + ЗМ 3 + ЗМ 4 = 1,9 ЗК						
Т.1.	Вступ до “Історії економіки та економічної думки”	7	2	-	-	5
Розділ І (ЗМ 1). Господарські форми економіки та особливості економічної думки стародавнього світу		20				
Т. 1.2	Господарство первісного суспільства та його еволюція в осьовий час		2	2	1	5
Т. 1.3	Особливості господарського розвитку та економічної думки Західної цивілізації в осьовий час		2	2	1	5
Розділ ІІ (ЗМ 2). Господарство та економічна думка суспільства європейської цивілізації в період Середньовіччя (V–XV ст.)		10				
Т. 2.1	Феодальна система господарства в Західній Європі та Україні. Економічна думка середньовіччя		2	2	1	5
Розділ ІІІ (ЗМ 3). Формування передумов ринкової економіки в країнах європейської цивілізації (XVI – перша половина XVII ст.)		16				
Т. 3.1	Господарський розвиток у період мануфактурного капіталізму		2	-	-	5
Т. 3.2	Економічна думка перехідного періоду від аграрного до ринкового господарства		2	2	1	5

Розділ IV (ЗМ 4). Розвиток ринкового господарства в період становлення національних держав (друга половина XVII ст. – 60-ті роки XIX ст.)		18				
Т. 4.1	Особливості промислового перевороту у провідних країнах світу		2	2	-	5
Т. 4.2	Економічна думка у другій половині XVII ст. – 60-ті роки XIX ст.		2	2	1	5
Всього по 1 модулю Форма контролю: контрольний захід – тестова контрольна робота		**67**				
МОДУЛЬ 2						
ЗМ 5 + ЗМ 6 + ЗМ 7 = 1,4 ЗК						
Розділ V (ЗМ 5). Ринкове господарство країн європейської цивілізації в період монополістичної конкуренції (друга половина XIX ст. – початок XX ст.)		118				
Т. 5.1	Становлення та розвиток монополістичного капіталізму в провідних країнах світу		2	2	-	5
Т. 5.2	Економічна думка в період монополістичної конкуренції (друга половина XIX ст. – початок XX ст.)		2	2	1	5
Розділ VI (ЗМ 6). Особливості розвитку ринкового господарства та основні напрями економічної думки в Україні (друга половина XVIII ст. – початок XX ст.)		16				
Т. 6.1	Господарство України у другій половині XVIII – на початку XX ст.		2	-	-	5
Т. 6.2	Основні напрями економічної думки в Україні (друга половина XVIII ст. – початок XX ст.)		2	2	1	5
Розділ VII (ЗМ 7). Господарство та економічна думка в період державно-монополістичного розвитку суспільства європейської цивілізації (перша половина XX ст.)		16				
Т. 7.1	Світове господарство у міжвоєнний період		2	-	-	5
Т. 7.2	Економічна думка в період державно-монополістичного розвитку суспільства європейської цивілізації (перша половина XX ст.)		2	2	1	5
Всього по 2 модулю Форма контролю: контрольний захід – тестова контрольна робота		**50**				

МОДУЛЬ 3						
ЗМ 8 + ЗМ 9 + ЗМ 10 = 1,7 ЗК						
Розділ VIII (ЗМ 8). Розвиток національних економік країн європейської цивілізації в системі світового господарства під впливом науково-технічної революції (друга половина XX)		20				
Т. 8.1	Основні тенденції розвитку світового господарства у 50–80-ті роки XX ст.		2	2	1	5
Т. 8.2	Економічна думка у 50–80-ті роки XX ст.		2	2	1	5
Розділ IX (ЗМ 9). Світове господарство та основні напрями економічної думки на етапі інформаційно-технологічної революції (кінець XX ст. – початок XXI ст.)		20				
Т. 9.1	Світове господарство на етапі інформаційно-технологічної революції (кінець XX ст. – початок XXI ст.)		2	2	1	5
Т. 9.2	Основні напрями економічної думки на етапі інформаційно-технологічної революції (кінець XX ст. – початок XXI ст.)		2	2	1	5
Розділ X (ЗМ 10). Економічний розвиток України в умовах радянської економічної системи та формування засад ринкового господарства		20				
Т. 10.1	Економічний розвиток України в умовах радянської економічної системи та його трактування в економічній думці		2	2	1	5
Т. 10.2	Відновлення ринкової системи господарства в незалежній Україні та розвиток економічної думки		2	2	1	5
Всього по 3 модулю Форма контролю: контрольний захід – тестова контрольна робота		**60**				
Іспит						3
Разом годин з курсу Форма підсумкової атестації – переведення балів ECTS в оцінку та іспит		**180**	**40**	**32**	**14**	**94**

Зміст навчальної дисципліни за змістовими модулями

Тема 1. Вступ до “Історії економіки та економічної думки”

Предмет історії економіки та економічної думки. Нерозривний зв’язок економічної історії, теоретичної думки та історії економічної політики як єдиної історико-економічної науки. Розвиток економічного мислення на основі вивчення конкретних історичних подій та фактів. Історія економіки у системі наук. Роль історичного методу у вивченні закономірностей економічного розвитку.

Наукова періодизація історії економіки. Різні підходи до періодизації (періодизація Ф. Ліста, Б. Гільдебранта та К. Бюхера, К. Маркса, В. Левитського, П. Мечникова, Е. Мейєра, А. Тойнбі, У. Ростоу). Інституціонально-технологічний та історико-хронологічний підходи до періодизації історії економіки.

Літературні джерела: [22, с. 5–10; 25, с. 18–20; 43, с. 90–101; 48, с. 13–29].

Розділ І (ЗМ 1). Господарські форми економіки та особливості економічної думки стародавнього світу

Тема 1.1. Господарство первісного суспільства та його еволюція в осьовий час

Основні етапи господарської еволюції первісного суспільства, їх характеристика. Проблеми взаємодії людини та природного середовища у стародавньому суспільстві. Економічний зміст неолітичної революції. Громада – основна форма господарства первісної епохи.

Розклад первіснообщинного ладу. Типи стародавніх цивілізацій. Східне рабство (Єгипет, Межиріччя, Індія, Китай). Поява металевих знарядь праці. Історико-економічне значення трипільської культури.

Первісні господарські та правові документи (адміністративно-господарські документи Єгипту, звід законів Хаммурапі, “Артхашастра” та закони Ману, економічний зміст конфуціанства).

Тема 1.2. Особливості господарського розвитку та економічної думки західної цивілізації в осьовий час

Фази еволюції та варіації розвитку рабовласництва (античне рабство, Римська держава). Форми власності. Галузева структура економіки, основні форми організації виробництва в аграрному секторі та ремісництві. Економічні функції держави та соціально-економічна структура суспільства. Господарсько-технічні досягнення античних держав.

Внутрішня та зовнішня торгівля. Генезис грошей, кредиту та податків.

Економічна думка античності (“Домострой” – Ксенофонта, “Держава” та “Закони” – Платона, “Політика” та “Нікомахова етика” – Аристотеля, “Землеробство” – Катона Старшого, “Про сільське господарство” Варрона та Колумели, проекти аграрних реформ Тіберія та Гая Гракхів, фіскальні реформи Юлія Цезаря та Октавіана Августа.

Причини занепаду та загибелі рабовласницької системи. Зародження протофеодальних відносин (система колонату).

Літературні джерела: [11, с. 38–146; 14, с. 49–101; 22, с. 13–28; 25, с. 18–36, с. 270–293; 42, с. 53–80; 43, с. 101–120].

Розділ ІІ (ЗМ 2). Господарство та економічна думка суспільства європейської цивілізації в період середньовіччя (V–XV ст.)

Тема 2.1. Феодальна система господарства в Західній Європі та Україні. Економічна думка середньовіччя

Генезис аграрного суспільства як політичної та економічної системи. Основні риси феодального господарства. Формування централізованих національних держав у Західній Європі. Особливості феодального розвитку Франції (“Салічна правда”), Англії (“Капітулярій про вілли” та “Книга страшного суду”), Німеччини та типи держання земель. Господарство Київської Русі (“Руська правда”). Особливості господарського розвитку українських земель

у складі Великого князівства Литовського і Королівства Польського. Процес закріпачення селян. Фільваркова система.

Науково-технічні досягнення епохи. Феодальне місто, його виникнення та економічна роль. Галузева структура середньовічного ремесла, значення його цехової організації. Переростання ремесла у дрібнотоварне виробництво. Внутрішня та зовнішня торгівля. Роль міста у становленні ринку.

Податкова система середньовіччя (на прикладі Франції та України).

Фома Аквінський. Економічна думка на Україні доби середньовіччя.

Літературні джерела: [11, с. 38–146; 14, с. 101–138; 16, с. 33–144; 22, с. 13–28; 25, с. 40–81, с. 297–316; 42, с. 86–118; 43, с. 149–174].

Розділ ІІІ (ЗМ 3). Формування передумов ринкової економіки у країнах європейської цивілізації (XVI – перша половина XVII ст.)

Тема 3.1. Господарський розвиток у період мануфактурного капіталізму

Історія первісного нагромадження капіталу, його джерела, методи та результати. Особливості процесу первісного нагромадження у провідних країнах Європи. Передумови та наслідки великих географічних відкриттів. “Революція цін”. Створення колоніальної системи. Становлення світового ринку, зміни в напрямах торговельних зв’язків.

Криза натуральної системи господарювання як початок становлення ринкового господарства. Виникнення та розвиток мануфактурного виробництва в Європі. Галузева та територіальна структура економіки провідних країн. Фінансовий та грошовий обіг, податки та кредит у мануфактурний період.

Перша хвиля буржуазних революцій, їх економічні програми та наслідки.

Тема 3.2. Економічна думка перехідного періоду від аграрного до ринкового господарства

Теологічне обґрунтування протестантизмом (Лютер, Кальвін) економічних змін у першій половині XVI ст. Економічні погляди меркантелістів та фізіократів, їх роль у виникненні класичної політичної економії (В. Стаффорд, В. Петті, П. Буагільбер, економічна таблиця Ф. Кене).

Економічна думка в Україні – Конституція Пилипа Орлика, Феофан Прокопович, Іван Посошков.

Літературні джерела: [11, с. 147–250; 14, с. 101–138; 16, с. 33–144; 22, с. 38–47; 25, с. 91–102, с. 321–330; 42, с. 118–158; 43, с. 174–209; 48, с. 130–196].

Розділ IV (ЗМ 4). Розвиток ринкового господарства в період становлення національних держав (друга половина XVII ст. – 60-ті роки XIX ст.)

Тема 4.1. Особливості промислового перевороту у провідних країнах світу

Передумови промислової революції. Англія – світовий економічний лідер. Особливості промислового перевороту у Франції, Німеччині, США. Роль промислового перевороту у розвитку продуктивних сил та становленні ринкового господарства.

“Прусський” та “американський” шляхи розвитку капіталізму в сільському господарстві.

Тема 4.2. Економічна думка у другій половині XVII ст. – 60-ті роки XIX ст.

Утвердження класичної політичної економії. “Дослідження про природу і причини багатства народів” А. Сміта. Економічні погляди Д. Рікардо. Економічні погляди на принципи оподаткування Дж. С. Міля і А. Вагнера. Економічні погляди Ж. Б. Сея.

Критичний напрям політичної економії – ідеї добробуту, справедливості і “державного соціалізму” С. Сісмонді, П. Прудона

та К. Родбертуса, теорія економічного розвитку народів Б. Гільденбранда (історична школа).

Марксистська економічна теорія.

Літературні джерела: [11, с. 276–319; 14, с. 133–166; 16, с. 144–286; 20, с. 498–539; 22, с. 47–71, с. 91–128; 25, с. 120–133, с. 332–343; 42, с. 118–158; 43, с. 209–346; 48, с. 112–133].

Розділ V (ЗМ 5). Ринкове господарство країн європейської цивілізації в період монополістичної конкуренції (друга половина XIX ст. – початок XX ст.)

Тема 5.1. Становлення та розвиток монополістичного капіталізму в провідних країнах світу

Фактори, що зумовили завершальну стадію індустріалізації. Індустріально-технологічна революція останньої третини XIX ст.

Структурні зміни в економіці та продуктивних силах країн Європи. Передумови створення монополій. Основні форми монополій. Суть монополістичної конкуренції.

Економіка Англії на межі XIX–XX ст. Причини втрати нею світової економічної першості.

Франція на межі XIX–XX століть. Причини уповільнення темпів економічного розвитку, особливості й основні тенденції.

Об’єднання німецьких земель з ініціативи Пруссії. Причини швидкого економічного зростання, роль мілітаризації.

Перетворення США на провідну індустріальну державу світу. Причини швидкого економічного піднесення, окремі його фактори.

Економічні причини Першої світової війни.

Тема 5.2. Економічна думка в період монополістичної конкуренції (друга половина XIX ст. – початок XX ст.)

Генеза і зміст маржиналізму. Австрійська школа граничної корисності. Кембриджська школа. Американська школа неокласики. Математична школа як інтерпретація теорії граничної корисності. Стокгольмська школа.

Теорія економічного розвитку та погляди на принципи оподаткування у XIX – на початку XX ст. – “податкова держава“ Й. Шумпетера.

Літературні джерела: [11, с. 639–659; 14, с. 241–296; 16, с. 431–536; 20, с. 431–437; 22, с. 131–166; 25, с. 143–155, с. 443–467; 42, с. 158–186; 43, с. 246–279; 48, с. 231–234].

Розділ VI (ЗМ 6). Особливості розвитку ринкового господарства та основні напрями економічної думки в Україні (друга половина XVIII ст. – початок XX ст.)

Тема 6.1. Господарство України у другій половині XVIII ст. – на початку XX ст.

Початок промислового перевороту на Україні та його особливості.

Передумови промислового піднесення 70–90-х років XIX ст. Розвиток металургії, вугільної та залізорудної промисловості. Будівництво залізниць. Виникнення монополій. Роль іноземного капіталу. Колоніальний характер господарства “Південноросійського промислового вузла”.

Основні положення та економічні наслідки реформи 1861 р. Розшарування селянства. Капіталістична еволюція поміщицьких та селянських господарств. Штучне аграрне перенаселення. Столипінська аграрна реформа. Посилення спеціалізації й товарності сільгоспвиробництва. Зародження кооперативного руху.

Економіка західноукраїнських земель. Колоніальний характер галузевої структури західноукраїнської промисловості.

Промисловість та сільське господарство українських земель напередодні Першої світової війни. Наслідки війни для господарства України.

Тема 6.2. Основні напрями економічної думки в Україні (кінець XVIII ст. – початок XX ст.)

Ліберальний напрям української економічної думки. Розвиток в Україні ідей класичної політичної економії. Громади. Поширення в Україні марксистського економічного вчення. Ліберально-

буржуазний рух – М. П. Драгоманов. Народництво. Початки маржинальних досліджень в Україні. Михайло Туган-Барановський. Євгеній Слуцький.

Молода історична та Київська соціально-психологічна школи.

Літературні джерела: [14, с. 166–296; 16, с. 128–134; 22, с. 253–278; 25, с. 104–120, с. 133–164; 42, с. 158–186; 43, с. 279–315].

Розділ VII (ЗМ 7). Господарство та економічна думка в період державно-монополістичного розвитку суспільства європейської цивілізації (перша половина XX ст.)

Тема 7.1. Світове господарство у міжвоєнний період

Економічні наслідки Першої світової війни для США, Англії, Франції, Німеччини. Економічний зміст Версальської системи. Плани Дауеса та Юнга, їх суть і мета.

Світова економічна криза 1929–1933 рр. Її наслідки для США та шляхи виходу з неї (“Новий курс” Ф. Д. Рузвельта). Початок державного регулювання економіки і теоретичне обгрунтування можливості макроекономічного регулювання. ”Кейнсіанська революція” в економічній науці.

Особливості кризи в Німеччині, Англії, Франції.

Становище провідних країн у світовому господарстві напередодні Другої світової війни. Економічні причини війни.

Тема 7.2. Економічна думка в період державно-монополістичного розвитку суспільства європейської цивілізації (перша половина XX ст.)

Економічні теорії монополістичної та недосконалої конкуренції (Е. Чемберлін, Д. Робінсон).

Діяльність Дж. М. Кейнса.

Інституціоналізм як відображення багатофакторності економічного розвитку. Ідейно-теоретичні основи інституціоналізму.

Літературні джерела: [11, с. 572–615; 16, с. 201–300; 22, с. 181–201, с. 208–216; 25, с. 165–196, с. 513–525, с. 529–542; 42, с. 214–245; 43, с. 315–360].

Розділ VIII (ЗМ 8). Розвиток національних економік країн європейської цивілізації в системі світового господарства під впливом науково-технічної революції (друга половина XX ст.)

Тема 8.1. Основні тенденції розвитку світового господарства у 50–80-ті роки XX ст.

Економічні наслідки Другої світової війни для світової економіки.

Особливості та закономірності розвитку країн світу в 40–90-х роках. Науково-технічна революція. Зрушення в галузевій структурі провідних капіталістичних країн. Розпад колоніальної системи. Інтеграційні процеси в економіці.

Економіка США після Другої світової війни та основні тенденції її розвитку. Причини зниження темпів зростання в 50–60-ті роки.

Економічні наслідки Другої світової війни і особливості повоєнного розвитку Франції. Часткова націоналізація та її характер. Вплив розпаду колоніальної системи на економіку Франції. Місце Франції у світовому господарстві.

Англійська економіка у повоєнні роки, її основні тенденції. Посилення державного регулювання. Характер повоєнної націоналізації окремих галузей народного господарства, її мета. Крах колоніальної імперії і його вплив на економіку Англії.

Реалізація економічної програми Людвіга Ерхарда в повоєнній Німеччині. Структурний стрибок середини 70-х років.

Тема 8.2. Економічна думка у 50–80-ті роки XX ст.

Повоєнне неокейнсіанство (П. Самуельсон, теорія економічних циклів А. Хансена, економічні погляди Джоан Робінсон) та неолібералізм (Ф. Хайєк, В. Ойкен).

Еволюція інституціоналізму.

Літературні джерела: [16, с. 670–685; 22, с. 226–247, с. 196–206; 25, с. 199–216, с. 543–554, с. 572–581; 42, с. 268–358; 43, с. 360–433].

Розділ IX (ЗМ 9). Світове господарство та основні напрями економічної думки на етапі інформаційно-технологічної революції (кінець XX ст. – початок XXI ст.)

Тема 9.1. Світове господарство на етапі інформаційно-технологічної революції (кінець XX ст. – початок XXI ст.)

Формування трьох центрів світової економіки (трилітаризм). США, Японія, ФРН – нові економічні лідери.

Форми державного регулювання економіки. Транснаціональні корпорації. Військово-промисловий комплекс та зростання воєнних витрат.

Поглиблення криз у 70–80-ті роки та їх причини.

Особливості економічного розвитку провідних країн Європи в умовах глобалізаційних процесів у кінці XX – на початку XXI ст. Роль транснаціонального капіталу.

Особливості міжнародних економічних зв’язків. Проблеми євроінтеграції.

“Нові індустріальні країни” та причини їх швидкого економічного зростання.

Тема 9.2. Основні напрями економічної думки на етапі інформаційно-технологічної революції (кінець XX ст. – початок XXI ст.)

Сучасний монетаризм (неолібералізм). Мілтон Фрідман. Трансформаційні та глобалізаційні теорії.

Літературні джерела: [16, с. 1067–1247; 25, с. 199–216, с. 581–589, с. 598–609; 42, с. 268–358; 43, с. 433–473;].

Розділ X (ЗМ 10). Економічний розвиток України в умовах радянської економічної системи та формування засад ринкового господарства

Тема 10.1. Економічний розвиток України в умовах радянської економічної системи та його трактування в економічній думці

Політика “воєнного комунізму”. Нова економічна політика і відбудова народного господарства України у 20-х роках. Згортання непу.

Сталінська індустріалізація та її наслідки. Колективізація сільського господарства. Голодомор 1933 року. Народне господарство УРСР у другій половині 30-х років.

Соціально-економічні наслідки приєднання західноукраїнських земель до УРСР.

Економіка України в роки Другої світової війни. Наслідки Другої світової війни для економіки України. Повоєнна відбудова народного господарства. Колективізація сільського господарства на Західній Україні.

Структурні зрушення у народному господарстві України в 50-х – першій половині 60-х років. Економічна реформа другої половини 60-х років та причини її невдачі. Застійні явища в економіці 70-х – першої половини 80-х років. Спроби реформування радянської системи у другій половині 80-х років (“Перебудова”).

Економічна думка в умовах тоталітарної системи. Сучасний етап розвитку української економічної думки.

Тема 10.2. Відновлення ринкової системи господарства в незалежній Україні та розвиток економічної думки

Декларація про державний суверенітет України. Проголошення незалежної України.

Перспективи встановлення економічної незалежності України. Проблеми і труднощі економічного розвитку України в умовах незалежності та переходу до ринкової економіки. Ринкові зв’язки України з європейськими державами. Конституція України 1996 р. Основні тенденції економічного розвитку на сучасному етапі.

Перспективи і труднощі входження України у світове господарство.

Проблеми податкової реформи.

Літературні джерела: [14, с. 331–466; 16, с. 605–681; 22, с. 278–318, с. 91–128; 25, с. 218–256, с. 499–512; 42, с. 358–406; 43, с. 473–539].

Критерії та методи оцінювання результатів поточного і підсумкового контролю та розподіл балів за рейтинговою системою

Оцінювання результатів засвоєння знань студентів здійснюється такими засобами: усне опитування, колоквіуми, тестування, перевірка контрольних робіт та рефератів, письмовий іспит.

При усному та письмовому опитуваннях оцінювання навчальної діяльності студентів спирається на такі критерії: оцінка “відмінно” виставляється студенту, який безпомилково викладає навчальний матеріал, показує глибоке розуміння суті поставлених питань; оцінка “дуже добре” виставляється студенту, який грамотно розкриває суть поставлених питань; оцінка “добре” виставляється студенту, який добре володіє термінами дисципліни, але припускає несуттєві помилки; оцінка “задовільно” виставляється студенту, який поверхово викладає суть навчального матеріалу; оцінка “достатньо” виставляється студенту, який припускає багато помилок при відповідях на поставлені питання; оцінка “незадовільно” виставляється студенту, який не знає суті поставлених питань, при викладенні навчального матеріалу допускає грубі помилки.

Оцінювання знань студентів при застосуванні тестів здійснюється, виходячи зі співвідношення між кількістю правильних відповідей і всією кількістю завдань, що входять до тесту.

Оцінка	Правильні відповіді, %
Відмінно	не < 80
Добре	не < 70
Задовільно	не < 50
Незадовільно	< 50

Оцінювання знань студентів здійснюється за такою шкалою:

– Поглиблене усне опитування на семінарських заняттях – від 1,5 до 2 балів (2 бали – “5”, 1,75 бала – “4”, 1,5 бала – “3”,

0 балів – “2”; max – 32 бали за 16 семінарських занять). Колоквіуми – від 1,5 до 2 балів (2 бали – “5”, 1,75 бала – “4”, 1,5 бала – “3”, 0 балів – “2”);

– доповнення до усних відповідей – від 1,5 до 2 балів (2 бали – “5”, 1,75 бала – “4”, 1,5 бала – “3”, 0 балів – “2”);

– контрольний захід проводиться в тестовій формі після 36 год. вивчення матеріалу за змістовими модулями за рахунок годин, виділених для семінарських занять, та оцінюється в межах від 1,5 до 2 балів.

Оцінювання І ЗМ:

68 завдань – 2 бала (“5”);

59 завдань – 1,86 бала (“4,5”);

51 завдання – 1,75 бала (“4”);

43 завдання – 1,63 бала (“3,5”);

34 завдання – 1,5 бала (“3”).

Оцінювання ІІ ЗМ:

43 завдання – 2 бала (“5”);

28 завдань – 1,86 бала (“4,5”);

24 завдання – 1,75 бала (“4”);

20 завдань – 1,63 бала (“3,5”);

16 завдань – 1,5 бала (“3”).

Оцінювання ІІІ ЗМ:

53 завдання – 2 бала (“5”);

46 завдань – 1,86 бала (“4,5”);

40 завдань – 1,75 бала (“4”);

33 завдання – 1,63 бала (“3,5”);

26 завдань – 1,5 бала (“3”).

За перший модуль студент максимально може набрати 14,5 бала: 12 балів – на семінарських заняттях; 2,5 бала – за виконання 5 індивідуальних робіт; за другий модуль студент максимально може набрати 10 балів: 8 балів – на семінарських заняттях; 2 бали – за виконання 4 індивідуальних робіт; за третій модуль студент максимально може набрати 14,5 бала: 12 балів – на семінарських заняттях; 2,5 бала – за виконання 5 індивідуальних робіт.

Обов’язкове складання розширеного конспекту індивідуального навчального завдання – 0,5 бала – “5”, 0,4 бала – “4”, 0,3 бала – “3”, 0 балів – “2” (max – 7 балів за 14 індивідуальних завдань).

Складання конспекту самостійної роботи – бали виставляються за підсумками семестру за такою шкалою: 11 балів за виконання 19 завдань, 10 балів за виконання 14 завдань, 9 балів за виконання 9 завдань.

Виконання та захист реферативної роботи (виконується власноручно студентом, загальним обсягом не менше ніж 20 сторінок) – 7 балів за підсумками семестру.

Науково-дослідна робота – 10 балів за підсумками семестру.

Оцінювання питань екзаменаційного білета здійснюється пропорційно. Кожне питання оцінюється в 12,5 балів.

Іспит проводиться в письмовій формі.

“5“ – 50 балів, виставляється за чотири питання відповідно до критеріїв, зазначених вище.

“4,5“ – 45 балів, виставляється за чотири питання відповідно до критеріїв, зазначених вище.

“4“ – 37,5 балів, виставляється за три питання відповідно до критеріїв, зазначених вище.

“3,5“ – 34 балів, виставляється за три питання відповідно до критеріїв, зазначених вище.

“3“ – 25 балів, виставляється за два питання відповідно до критеріїв, зазначених вище.

“2“ – 0 балів, виставляється за два питання відповідно до критеріїв, зазначених вище.

Семінарські заняття	**Індивідуальна робота**	**Самостійна робота**	**Всього балів**	**Іспит**
2 бали – “5” 2×16 = 32 бали	0,5 бала – “5” 0,5×14 = 7 балів	11 балів за 19 тем – “5”	50 балів	50 балів – “5”
1,75 бала – “4” 1,75×16 = 28 балів	0.4 бала –“4” 0.4×14 = 5,6 бала	10 балів за 14 тем – “4”	43,6 бала	37,5 бала – “4,5”
1,5 бала – “3” 1,5×16 = 24 бали	0,3 бала –“3” 0,3×14 = 4,2 бала	9 балів за 9 тем – “3”	37,2 бала	25 балів – “3,5”
Max – 32 бали	Max – 7 балів	Max – 11 балів	Max – 50 балів	Max – 50 балів

Шкала переведення кількості балів за КМСПФ у традиційну систему оцінювання

<table>
<tr><td>Максимальна кількість балів</td><td>100</td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>У тому числі:
за змістові модулі 1–10</td><td>50</td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>за екзамен</td><td>50</td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>Мінімальна кількість балів для допуску до іспиту</td><td>25</td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>Відповідність загальної кількості балів традиційній системі оцінювання</td><td></td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>5 (відмінно)</td><td>90–100</td><td colspan="2">A</td></tr>
<tr><td>4,5 (дуже добре)</td><td>80–89</td><td rowspan="2">добре</td><td>B</td></tr>
<tr><td>4 (добре)</td><td>70–79</td><td>C</td></tr>
<tr><td>3,5 (задовільно)</td><td>60–69</td><td colspan="2">D</td></tr>
<tr><td>3 (достатньо)</td><td>50–59</td><td rowspan="2">задовільно</td><td>E</td></tr>
<tr><td>2 (незадовільно) з можливістю повторного складання</td><td>35–49</td><td>FX</td></tr>
<tr><td>1 (неприйнятно) з обов’язковим повторним вивченням дисципліни</td><td>0–34</td><td colspan="2">F</td></tr>
</table>

Тематика науково-дослідних робіт

1. Вплив податкової політики на конкурентоспроможність економіки України.
2. Проблеми оптимізації системи оподаткування.
3. Детермінанти конкурентоспроможності економіки.
4. Загострення глобальних економічних проблем на сучасному етапі розвитку людства.
5. Інформація та знання як визначальні чинники постіндустріального розвитку.
6. Концепція інформаційного суспільства.
7. Класичні принципи оподаткування та їх імплементація у законодавство України.

8. Проблеми оптимізації системи оподаткування.

9. Проблеми та перспективи розвитку інформаційної економіки в Україні.

10. Становлення і розвиток податкових відносин в Україні.

11. Сутність та характерні ознаки інформаційної економіки.

12. Теоретичні основи податкової діяльності держави.

13. Україна в умовах сталого економічного розвитку.

14. Україна на шляху інтеграції до системи глобальної економіки.

15. Цільові орієнтири податкової політики та системи оподаткування в Україні.

Завдання до виконання реферативних робіт

1. Взаємозв'язок філософсько-теологічних, етнокультурних та господарських традицій у період генези ранніх цивілізацій (Єгипет, Межиріччя, Індія та Китай).

2. Християнство як чинник господарського розвитку та капіталізації економічних відносин європейської цивілізації.

3. Історико-економічне значення господарста та багатогранності економічної думки античного світу.

4. Феодальне законодавство у Європі та Україні як основне джерело відображення економічного життя.

5. Перша хвиля буржуазних революцій (к. XVI – к. XVIII ст.), їх економічні програми та наслідки.

6. Економічні погляди меркантилістів та фізіократів, їх роль у виникненні класичної політичної економії (В. Стаффорд, В. Петті, П. Буагільбер, економічна таблиця Ф. Кене).

7. Утвердження класичної політичної економії. Економічні погляди А. Сміта та Д. Рікардо.

8. Економічні погляди Томаса Мальтуса та їх вплив на розвиток економічної думки.

9. Економічне вчення Жана Батіста Сея та його вплив на розвиток економічної думки.

10. Синтез основних економічних доктрин у „Принципах політичної економії" Дж. С. Мілля.

11. Критичний напрям політичної економії – ідеї добробуту, справедливості і “державного соціалізму” С. Сісмонді, П. Прудона та К. Родбертуса, теорія економічного розвитку народів Б. Гільденбранда (історична школа).

12. Марксизм у теорії і практиці господарського життя.

13. Маржиналістичні теорії та модель загальної економічної рівноваги Л. Вальраса.

14. Погляди на принципи оподаткування у XIX – на початку XX ст. – “податкова держава“ Й. Шумпетера.

15. Вплив на економічну думку в Україні наукової діяльності – М. Зібера, С. Подолинського, М. Туган-Барановського, Є. Слуцького.

16. “Кейнсіанська революція” в економічній науці.

17. Інтеграційні процеси в господарстві Європи після Другої світової війни.

18. Філософія ринкової системи Фрідріха Хайєка.

19. Реалізація економічної програми Людвіга Ерхарда в повоєнній Німеччині. Структурний стрибок у середині 70-х років.

20. Особливості економічного розвитку провідних країн Європи в умовах глобалізаційних процесів у кінці XX – на початку XXI ст. Роль транснаціонального капіталу.

21. Особливості міжнародних економічних зв’язків у кінці XX – на початку XXI ст. Проблеми світової економічної інтеграції.

22. “Нові індустріальні країни” та причини їх швидкого економічного зростання.

23. Кейнсінізм. Ліве кейнсіанство.

24. Економічний розвиток України в умовах радянської економічної системи та його трактування в економічній думці.

25. Основні тенденції економічного розвитку України на сучасному етапі.

26. Проблеми податкової реформи України на сучасному етапі.

Тема 1. Вступ до історії економіки та економічної думки

План

1. Історія економіки та економічної думки як наука.
2. Етапи та напрями розвитку історії економіки та економічної думки.

1. Історія економіки та економічної думки як наука

Історія економіки та економічної думки є складовою системи економічних наук, загальним науковим об'єктом дослідження яких є економіка.

Термін "економіка" (від грец. – мистецтво ведення домашнього господарства) використовується для визначення сфери суспільного життя, де створюються, розподіляються та споживаються життєві (матеріальні та духовні) блага з метою задоволення потреб людини та суспільства. Це сфера господарської діяльності людини, сфера господарювання.

Науковці, досліджуючи процес еволюції історико-економічної науки, використовують різні моделі її розвитку.

Кумулятивна модель французького вченого П'єра Дюгема розглядає розвиток науки як еволюційний поступально-неперервний спадковий накопичувальний процес, наукове знання як сукупність фактів, теорій та методів, які поглиблюють, розширюють і доповнюють ідеї, нагромаджені людством.

Відповідно до фальсифікаційної моделі розвитку науки англійського дослідника Карла Поппера розвиток науки є циклічним процесом висування гіпотез, їх фальсифікації (спростування) у процесі емпіричних перевірок (через експеримент і спостереження). Наукові знання формуються шляхом припущення та спростування, усунення виявлених наукових помилок і висування нових наукових гіпотез (механізм спроб і помилок).

Згідно з моделлю “наукових революцій” американського вченого Томаса Куна базовим структуроутворювальним елементом науки є парадигма, яку він трактував, по-перше, як сукупність переконань, цінностей, технічних засобів та ін., що характерно для науковців певної групи, по-друге, як загальновизнані модель, приклад, зразок. Наука в процесі розвитку проходить три періоди: допарадигмальний, парадигмальний і постпарадигмальний. Наукове знання в кожний історичний період визначає конкретна парадигма. Розвиток науки відбувається як у нормальні періоди накопичення знань (розвиток не виходить за межі прийнятої парадигми), так і під час зміни “періодів нормальної науки” науковими революціями шляхом зміни однієї парадигми іншою.

Модель конкуруючих парадигм американського вченого Імре Лакатоша ґрунтується на твердженні, що наука у кожний період розвивається через співіснування конкуруючих парадигм на основі плюралізму й альтернативності. Наукове знання є сукупністю конкуруючих парадигм (науково-дослідних програм), кожна з яких охоплює “жорстке ядро” і “захисний пояс”, небажані (негативна евристика) та рекомендовані (позитивна евристика) методи дослідження. “Жорстке ядро” теорії розглядають як концептуально визначені теоретичні основи та методологічні принципи, які вважають незаперечними в межах науково-дослідної програми. “Захисний пояс” теорії – це теоретичні положення, які постійно розвиваються, змінюються та оновлюються під впливом наукової критики.

Модель циклічного розвитку французьких вчених Шарля Жіда і Шарля Ріста доводить циклічний характер еволюції економічної думки. У конкретно-історичних умовах панує певна теорія, яка відступає під натиском інших ідей, потім повертається в новій формі на новому етапі розвитку.

Еволюційна економічна теорія Йозефа Шумпетера розглядає розвиток економічної науки як об’єктивно зумовлені етапи: внутрішні (ендогенні) зміни; нововведення, що долають спротив, порушуючи безперервність, і через “творче руйнування” виходять на новий ступінь розвитку. Шумпетер вважав, що наука стала галуззю народного господарства із продуктом, який нічим не відрізняється від виробничого продукту.

Аналізуючи моделі розвитку науки, австрійський вчений Авен Езер стверджував, що історичними фазами розвитку науки є перехід від теоретичного стану до первинної теорії, від теорії – до її альтернативи, від паралельних теорій – до універсальної теорії, від теорії, заснованої на чуттєвому досвіді, – до абстрактної теорії зі зміною всіх понять.

Сучасна економічна теорія та історико-економічна наука ґрунтуються на цивілізаційно-еволюційній парадигмі.

Еволюційна економічна теорія розглядає економічну систему в динаміці, зростанні, розвитку та вдосконаленні як природно-історичний процес. Методологія еволюційної економіки спирається на діалектичну філософію та логіку, розкриття причинно-наслідкових зв’язків і залежностей у розвитку економічних систем, єдність теорії та практики, закони еволюції органічної системи.

Цивілізаційна парадигма пізнання суспільних процесів використовує системно-синергетичний метод. Згідно з загальною теорією систем, розробленою в 30-х роках ХХ ст., по-перше, система аналізується як множинність взаємодіючих елементів, об’єднаних структурою зв’язків, що забезпечують взаємосприяння та взаємообмеженість їх властивостей і функцій; по-друге, використовуються принципи диференціації та інтеграції, коли визнається об’єктивна необхідність поділу конкретної системи на частини з подальшою інтеграцією їх у цілісність, що має нові якості; по-третє, як стимул.

В українській історико-економічній літературі поряд з поняттям “економічна система” використовують також поняття “господарська система”.

Є два основних підходи до ідентифікації останнього у певних критеріальних аспектах.

Господарська система розглядається як ціле з такими складовими: територіальний і демографічний компонент, особливості соціально-економічних відносин, галузі матеріального виробництва, сфери фінансів, грошового обігу та кредиту, внутрішній та зовнішній ринки, підсистема державного регулювання економіки.

Господарська система аналізується на основі системності як цілісне утворення, визначальними характеристиками якого є рівень техніки та технології у процесі виробництва суспільних благ і функції людей; наявні у суспільстві форми власності на засоби виробництва; суспільна зрілість людей та форми їх суспільної залежності, свідома організація господарської діяльності людей, зокрема зміна ролі держави у господарській системі. Спільним у дослідженні економічної системи є аналіз системоутворювальних зв'язків її складових.

Історія економіки та економічної думки виконує такі функції: світоглядну; акумулятивну (нагромадження); пропедевтичну (підготовчу); формування реалізму економічного мислення; методологічну; прогнозування; виховну (гуманістичну).

Сучасна наука виокремлює такі науково-організаційні форми історико-економічних досліджень, як економічна думка, економічне вчення, школа, течія та напрями економічної думки, теорія, концепція, погляд, гіпотеза. Поділ на школи, течії та напрями умовний, оскільки залежить від критеріїв, проблематики і методології, на які спираються дослідники у процесі їх визначення.

В історико-економічній літературі застосовують спеціальні історичні методи дослідження: хронологічний, синхронний, діахронний (метод періодизації), історичного моделювання.

У процесі розвитку історія економіки змінила кілька назв: економічна історія, історія світової економіки, історія господарського побуту, історія народного господарства, історія економіки.

Початковий етап еволюції історико-економічних знань сучасна економічна наука окреслює працями видатних філософів, істориків та політичних діячів Стародавньої Греції (Ксенофонта, Платона, Аристотеля) та Стародавнього Риму (Варрона, Вітрувія, Плінія Старшого), їх твори охоплювали історико-економічні фрагменти, використані з метою узагальнення та аналізу господарського досвіду.

Зародження і становлення спеціальних історико-економічних досліджень відбулося протягом XVI – першої половини XIX ст. З'являються галузеві історико-економічні праці.

Питання з історії економіки та господарського побуту розробляли представники концепції меркантилізму, англійської та французької шкіл класичної політичної економії, школи фізіократів. Автори використовували історико-економічні факти, їх порівняльний історико-економічний аналіз з метою узагальнення господарського досвіду як підґрунтя теоретичних висновків.

Економічна історія як самостійна наука (традиційна економічна історія) сформувалась у другій половині XIX ст., виділившись з політичної економії. Значний вплив на її розвиток мали праці таких науковців, як А. Тойнбі, Дж. Ешлі, Ф. де Куланж Нума Дені, К. Бюхер, М. Вебер, В. Зомбарт, К. Маркс, М. Ковалевський, П. Виноградов, І. Кулішер. Сформувалися англійська, французька, німецька та російська школи економічної історії, визначився її понятійний апарат. Це була виключно описова дисципліна, позбавлена міцної теоретичної бази.

У межах економічної історії наприкінці XIX – на початку XX ст. сформувалася школа аналізу економічної динаміки, що вивчала довготермінові тенденції розвитку економіки й економічного зростання. Представниками цієї школи були М. Туган-Барановський, М. Кондратьєв, Е. Варга, С. Джевонс, А. Афтальон, Й. Шумпетер. У 1917 р. у США було створено Національне бюро економічних досліджень, що займалося проблемами аналізу економічного циклу, зокрема кількісного аналізу економічного розвитку.

Школа “аналів” сформувалася у Франції в першій половині XX ст. Найвидатніші представники цієї школи: М. Блок, Л. Февр, Ф. Бродель, Л. Каміль. Вони акцентували увагу на вивченні чинників економічного розвитку (клімату, географії, демографічної ситуації), шляхів сполучення, торгівлі тощо. Видавали журнал “Анали: економіка, суспільство, цивілізація”.

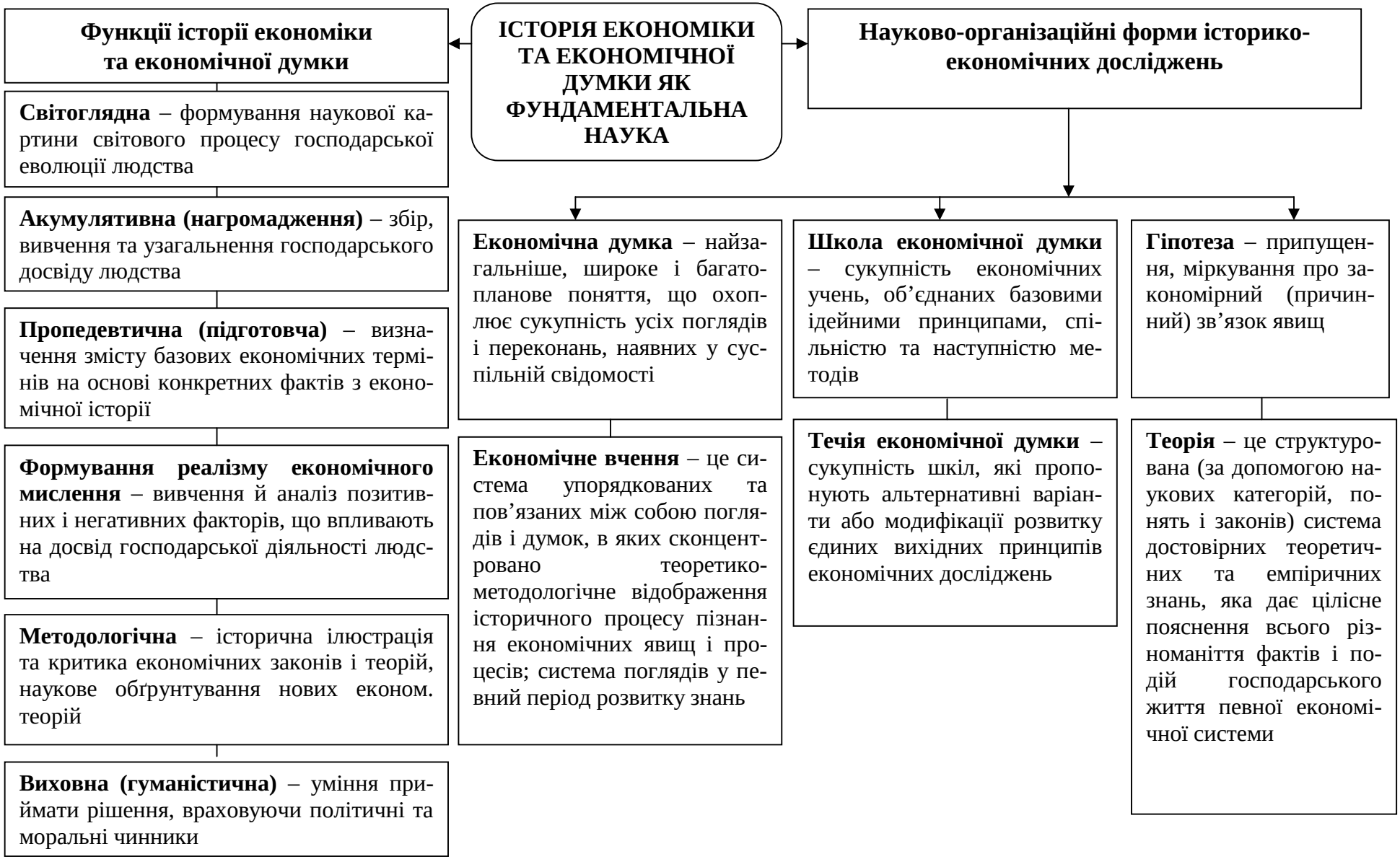
Школу нової економічної історії, або кліометрії (50–60-ті роки XX ст.), представляють переважно американські вчені А. Конрад, Дж. Мейєр, С. Енгерман, Р. Фогель, Д. Норт. Вони широко використовували статистичні методи дослідження за допомогою ЕОМ, моделювання, аналогії й альтернативи для пояснення минулого, економічну теорію для вивчення економічної історії.

Напрям “історична економіка” виник у 70-х роках XX ст. як синтез нової економічної історії й аналізу довготермінових тенденцій економічного розвитку. Він охоплює широке коло історико-економічних проблем, серед яких домінують проблеми економічного зростання, а саме: роль в економічному розвитку науково-технічного прогресу та технологічних революцій, фінансової системи, трудових відносин і ринку робочої сили, держави. Найвідоміші представники цього напряму – Ф. Бродель, В. Ростоу, М. Фрідмен.

Економічна історія посідає важливе місце в економічних дослідженнях. Так, у Великій Британії з 1926 р. діє Товариство економічної історії, що видає журнал “Economic history Review” і серійне видання “Дослідження з економічної історії”. Починаючи з 60-х років XX ст. регулярно проводяться міжнародні конгреси з економічної історії, працюють численні центри (зокрема, Паризький і Ліонський центри економічної та соціальної історії) з організації та координації досліджень з історико-економічної проблематики. З 1962 р. активно працює Міжнародна асоціація економічної історії. У Римі з 1972 р. видається загальноєвропейський журнал “The Journal of European economic history”. Друкуються документи епохи середньовіччя та Нового часу, монографії із загальних питань історії економіки, її окремих сфер, галузей, інститутів тощо.

В Україні над історико-економічними проблемами працюють відомі вчені В. Гринчуцький, Т. Дерев’янкін, М. Звєряков, С. Злупко, П. Леоненко, С. Мочерний, О. Онищенко, Ю. Пахомов, М. Уперенко, В. Юрчишин та ін.

Формування історії економічної думки як науки було започатковане в XIX ст. У 1826 р. англійський історик політичної економії Дж. Р. Мак-Куллох з погляду рікардіанської ортодоксії опублікував “Історичний нарис виникнення науки політичної економії”, у 1845 р. – першу анотовану бібліографію економічної теорії. Ірландський вчений Дж. К. Інгрем опублікував “Історію політичної економії” (1888 р.), що ґрунтувалася на критиці англійської політичної економії з позицій історичної школи. Упродовж кінця XIX–XX ст. з’явилися дослідження економічної думки Ш. Жіда і П. І. Ріда, А. Грея, Й. Шумпетера, М. Блауга, Є. Жамса, Б. Селігмена, Т. Негоші, Р. Халброннера та ін.

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНА НАУКА
Функції історії економіки та економічної думки
Світоглядна – формування наукової картини світового процесу господарської еволюції людства
Акумулятивна (нагромадження) – збір, вивчення та узагальнення господарського досвіду людства
Пропедевтична (підготовча) – визначення змісту базових економічних термінів на основі конкретних фактів з економічної історії
Формування реалізму економічного мислення – вивчення й аналіз позитивних і негативних факторів, що впливають на досвід господарської діяльності людства
Методологічна – історична ілюстрація та критика економічних законів і теорій, наукове обґрунтування нових економ. теорій
Виховна (гуманістична) – уміння приймати рішення, враховуючи політичні та моральні чинники
Науково-організаційні форми історико-економічних досліджень
Економічна думка – найзагальніше, широке і багатопланове поняття, що охоплює сукупність усіх поглядів і переконань, наявних у суспільній свідомості
Економічне вчення – це система упорядкованих та пов'язаних між собою поглядів і думок, в яких сконцентровано теоретико-методологічне відображення історичного процесу пізнання економічних явищ і процесів; система поглядів у певний період розвитку знань
Школа економічної думки – сукупність економічних учень, об'єднаних базовими ідейними принципами, спільністю та наступністю методів
Течія економічної думки – сукупність шкіл, які пропонують альтернативні варіанти або модифікації розвитку єдиних вихідних принципів економічних досліджень
Гіпотеза – припущення, міркування про закономірний (причинний) зв'язок явищ
Теорія – це структурована (за допомогою наукових категорій, понять і законів) система достовірних теоретичних та емпіричних знань, яка дає цілісне пояснення всього різноманіття фактів і подій господарського життя певної економічної системи

Науковий метод – це шлях пізнання, сукупність взаємопов'язаних засобів і правил дослідження та здобуття знань, їх обґрунтування

Метод наукової абстракції (від лат. abstraction – відірваний) дає змогу відобразити загальні та найсуттєвіші властивості економічного життя суспільства, що узагальнюються поняттям "економічні категорії"

Метод емпіричного (від грец. – досвід) дослідження (спостереження, порівняння, вимірювання, систематизація подій і фактів) допомагає описати, порівняти, дослідити та узагальнити реальні економічні явища, сформувати знання про економічну дійсність

Історико-економічний аналіз – це поглиблене дослідження системності, рівня інтегрованості та причинно-наслідкового механізму процесу економічного розвитку, відмова від догматичного розуміння історії розвитку економіки та визнання плюралізму форм теоретичного відображення економічної дійсності

Методологія історії економіки та економічної думки

(методологічні засади історії економіки та економічної думки ґрунтуються на використанні загальнонаукових і спеціальних методів економічної науки)

Історико-порівняльний метод порівнює об'єкти історико-економічного дослідження у часі та просторі, виявляє взаємодію загального, особливого та одиничного в економічному розвитку

Історико-типологічний метод виявляє однотипні властивості та ознаки у різних явищах і подіях економічного життя

Проблемно-логічний метод дослідження розкриває глибинні сутнісні характеристики на основі виявлення внутрішньої логіки, дає змогу представити розвиток економіки та економічної науки як об'єктивно зумовлену історію

Метод економічного моделювання полягає в здійсненні пошуку найбільш ефективних, оптимальних схем організації економічних систем, є формалізованим описом і кількісним вираженням економічних процесів і явищ

Спеціальні історичні методи дослідження: хронологічний, синхронний, діахронний (метод періодизації), історичного моделювання

Синергетика – це концепція самоорганізації систем, зокрема людського суспільства, яка відкидає запрограмованість розвитку початковими умовами, визнає об'єктивні причинно-наслідкові зв'язки та випадковість і спонтанність, можливість і дійсність, багатоваріантність розвитку із періодами стабільності та нестабільності в "точці біфуркації", що означає кризу системи та вузловий момент історії. Виходячи на новий рівень самоорганізації, система вибирає один з декількох варіантів руху

Системно-синергетичний метод дослідження формує нові погляди щодо фундаментальних проблем усієї науки, зокрема історії економіки та економічної думки

Системно-структурний (системно-функціональний) метод, згідно з яким економіка вивчається як система з широкими функціональними зв'язками, коли ціле та його частини взаємопов'язані різноманітністю внутрішніх і зовнішніх зв'язків, структурних елементів та рівнів

Становлення економічної історії та історії економічної думки як самостійних наук зумовило їх викладання в європейських вищих навчальних закладах як окремих навчальних дисциплін. Економічна історія та історія економічної думки – це обов'язкова складова підготовки економістів, юристів, політологів, соціологів на Заході. Кафедри економічної історії працюють у всіх університетах Європи. У США економічна історія злилася з економічною теорією в одну дисципліну.

2. Етапи та напрями розвитку історії економіки та економічної думки

Наукова періодизація – це узагальнена характеристика об'єкта дослідження шляхом поділу процесу розвитку на якісно відмінні періоди, усвідомлення його структурної еволюції в кожний конкретний період розвитку. Питання періодизації історичного розвитку господарських систем є дискусійним у вітчизняній і зарубіжній історико-економічній науці. На сьогодні загальновизнаної обґрунтованої концепції періодизації, що охопила б усю історію людства, не існує.

В історії економіки вчені виокремлюють різні види періодизації: за історичними ерами та епохами, за суспільно-економічними формаціями, за стадіями економічного розвитку, за етапами науково-технічного процесу та ін. Щодо історії економічної думки, то виокремлені та проаналізовані такі підходи до періодизації: формаційний, історико-хронологічний, періодизація економічного аналізу Й. Шумпетера, парадигмальний. Водночас справедливо зазначається, що наведені підходи стосуються окремих важливих аспектів багатогранного розвитку економічного знання і, як правило, доповнюють один одного.

Функціонально-пізнавальне значення періодизації історії економіки полягає у визначенні логіки історичного розвитку господарських систем суспільства, характеристиці їх ключових періодів та етапів розвитку, якісних змін у них, дослідженні процесу зростання цілісності системи. Періодизація історії економічної думки ґрунтується на відтворенні особливостей економічних ідей у кожний конкретний період їх розвитку, урахуванні спадковості економічних знань, виявленні основних віх поступального розвитку.

З’ясування критеріїв періодизації розвитку економіки та економічної науки стало важливою науковою проблемою. Більшість сучасних дослідників наголошують на відмінностях у періодизаціях історико-економічної науки та загальної історії, оскільки предметом останньої є певні часові та просторові межі, в яких відбувається розвиток людського суспільства, перебіг історичного процесу. У зв’язку з цим події подаються в історичній ретроспективі відповідно до історичної послідовності їх виникнення та розвитку. Історико-економічна наука досліджує якісні зміни в господарській системі та економічній думці, відображає зрушення, що виникли в результаті історичної еволюції. Тобто визначальними критеріями періодизації є зміни в процесі розвитку економіки та економічної науки з урахуванням історико-хронологічного підходу.

Основою сучасних концепцій періодизації є розгляд зазначеної проблеми, по-перше, в контексті цілісного осмислення всесвітньо-історичного розвитку як соціокультурного процесу, що розглядається як система, складовими якої є економічна, соціально-політична, культурно-інформаційна сфери людської життєдіяльності, їх взаємопов’язана якісна трансформація, по-друге, через визнання ідеї багатофакторності соціокультурного, зокрема історико-економічного процесу (відносин економічної власності, технологічного способу виробництва, рівня розвитку товарно-грошових відносин, способу управління та координації економічної діяльності тощо), по-третє, на основі системно-синергетичної концепції.

У другій половині XX ст. у розумінні всесвітньої історії в рамках стадійної парадигми утвердився цивілізаційний підхід. Провідною стала ідея полілінійності соціокультурного розвитку. Поняття “цивілізація” використовується, по-перше, як стадія соціокультурного розвитку за первісністю (таке трактування запропонував А. Фергюссон), по-друге, як історично-конкретний стан суспільства (автономна соціокультурна система), що характеризується особливим способом праці, певною суспільною виробничою технологією, відповідною матеріальною та духовною культурою. Видатні філософи та історики П. Т. де Шарден, А. Дж. Тойнбі, К. Ясперс

поділяли історію людства на первісну, або передісторію, що розмежовується на два періоди неолітичною революцією; історію окремих локальних і регіональних цивілізацій; світову історію, або сучасну добу загальнолюдської інтеграції на основі розвитку промисловості, науково-технічних і транспортно-комунікаційних досягнень, яка починається від Великих географічних відкриттів і утверджується протягом промислового перевороту XIX ст.

Принципово новою була концепція „осьового часу" К. Ясперса.

У книзі "Суть та призначення історії" (1948) вчений характеризував "осьовий час" у хронологічних межах 800–200 рр. до н. е. як певну стадію в духовному розвитку людства, загальнолюдську добу розуму і особистості, коли паралельно, незалежно один від одного в п'яти світових центрах цивілізаційного розвитку – грецькому, іудейському, іранському, індійському та китайському – виникли релігійно-філософські течії (антична, іудаїзм, зороастризм, буддизм, веданта, даосизм), які усвідомлювали конкретну особу як суб'єкта культурно-історичного процесу, який почав протиставляти себе соціальній реальності та державній владі.

Модерністська парадигма аналізу суспільного розвитку (С. Блек, Д. Лернер, П. Ейзенштадт, С. Хантінгтон) поширилася у другій половині XX ст. Вона досліджує процес переходу від традиційного аграрно-ремісничого до сучасного (модерного) суспільства. Виокремилася як складова школа розвитку, або девелопменталізму, орієнтована на вивчення економічних аспектів модернізації.

У кінці XX на початку XXI ст. лінійна перспектива історичного процесу знайшла своє продовження у глобалістичних концепціях теорії прогресу.

Суперечливим залишається питання віку економіки.

Основними є три позиції: первісне суспільство було доекономічним періодом розвитку людства, передісторією розвитку економіки, отже, історія економіки почалася зі становлення ранніх цивілізацій, створення додаткового продукту, товару і ринкових відносин; становлення економічного суспільства збігається з віком людини сучасного типу; економіка сформувалася

у процесі неолітичної революції. Сучасна західна економічна наука розглядає історію економіки як виникнення і розвиток лише ринкової економіки, починаючи з XVI ст.

Упродовж другої половини XX ст. – початку XXI ст. утвердилося розуміння, що лише конструктивне поєднання стадійно-лінійної, поліваріантної та цивілізаційно-дискретної концепцій дозволить створити цілісну теорію історичного руху суспільства, формування сучасної глобальної макроцивілізаційної системи. Вчені відмовилися від розуміння розвитку економіки як базисної, рушійної сили всесвітньої історії, від спроб періодизації історії відповідно до будь-якого одного критерію. Економіка як сфера суспільного життя розглядається на основі системно-синергетичного підходу. Існує стійка взаємозалежність між економічною, політичною, соціальною і духовною сферами суспільного життя. Зміни в одній із них зумовлюють зміни в інших, що знову викликає зміни у сфері, де відбувався початковий імпульс. У зв'язку з цим періодизацію суспільного життя як цілісної системи та кожної складової як субсистеми необхідно будувати на основі не одного, а сукупності критеріїв.

А. Тойнбі (1889–1975) вперше поєднав стадійний і цивілізаційний підходи при вивченні історії людства, створив загальну схему і типологію розвитку людства. Він зауважував, що кожна цивілізація є унікальною самодостатньою соціокультурною системою, що має власні просторові та часові координати, а також розробив концепцію їх стадійного розвитку (виникнення, зростання, надлам, занепад і розпад) і реалізації творчих сил окремих осіб. А. Тойнбі наголошував, що цивілізації взаємодіють між собою, тому історію слід розглядати як цілісний процес в єдності цивілізаційних, стадійних і полілінійних принципів. Аналізуючи доіндустріальне суспільство, він визначив перші локальні цивілізації, на основі яких сформувалися вторинні дочірні регіональні цивілізації, що створюють могутні імперії та світові релігії (антична, індійська, китайська), за ними виникли цивілізації третьої генерації або дочірні другої генерації (мусульманська, східнохристиянська, західнохристиянська) середньовічної доби. Дослідник вважав, що цивілізація, а не національні держави є автономною

системою історичного руху. Основна визначальна риса цивілізації – релігія, головний рушій – еліта суспільства, видатні особи, життя яких є виявом Божої волі.

Українські економісти-теоретики А. Чухно, А. Філіпенко, А. Гальчинський, І. Лукінов, Ю. Павленко, використовуючи цивілізаційну парадигму в періодизації історії економіки, вважають, що горизонтальний аспект цивілізаційного розвитку характеризують локальні цивілізації окремих країн і народів, що були в історично визначені періоди. Вертикальний аспект розвитку світової цивілізації відображає історичну еволюцію суспільства, його поступальний рух від однієї стадії зрілості до іншої. Як основний використовується критерій техніко-технологічного детермінізму. На думку вчених, завершення неолітичної революції (межа IV–III тис. до н. е.) започаткувало аграрну цивілізацію; перша науково-технічна революція (промисловий переворот) останньої третини XVIII ст. – середини XIX ст. утвердила індустріальну цивілізацію, в межах якої під впливом сучасної науково-технічної та технологічної революції кінця 70-х – початку 80-х років XX ст. відбувається становлення постіндустріальної цивілізації. Економічна криза 1873–1875 рр. і початок другої науково-технічної революції (НТР) кінця XIX ст. – початку XX ст. завершили епоху так званої економіки вільної конкуренції та започаткували індустріальну ринкову регульовану економіку. Світові економічні кризи 1974–1975 рр. і 1980–1982 рр., сучасна науково-технічна і технологічна революція (далі – СНТТР) кваліфікуються як початок вступу людства у нову постіндустріальну цивілізацію.

Періодизацію, що узагальнює найновіші світові та вітчизняні дослідження соціокультурного розвитку людства, запропонував Ю.В. Павленко. Він ввів поняття “цивілізаційний процесс”, що охоплює історію людства від неолітичної революції та пізньопервісної доби до сучасності. Всесвітньо-історичний процес дослідник поділяє на три епохи: привласнювальну, відтворювальну та інформаційну. Згідно з синергетичною парадигмою він визначив основний критерій – точку біфуркації (вузловий момент історичного розвитку), коли відбувалися взаємопов’язані трансформації економічної, політичної, соціальної, культурної сфер

життєдіяльності людей. Основні положення запропонованої періодизації такі.

I. Привласнювальне суспільство (рання первісність). Вузлова точка – виникнення відтворювального господарства.

II. Відтворювальне господарство (пізня первісність і час цивілізації, разом цивілізаційний процес).

1. Ступінь становлення основ цивілізації (у традиційній термінології „пізня первісність”): а) стадія родового ладу, вузлова точка – становлення племінних органів влади і управління (структур чифдомів-вождівств); б) стадія племінного ладу (чифдомів-вождівств), вузлова точка – виникнення ранньоцивілізаційних систем.

2. Ступінь розвитку та інтеграція окремих цивілізацій, власне – цивілізаційна історія: а) стадія ранніх (локальних) цивілізацій, ранньокласових суспільств (починаючи з єгипетської та шумеро-аккадської). Вузлова точка – „осьовий час”, перехід від локальних до регіональних цивілізацій; б) стадія зрілих, традиційних (регіональних) цивілізацій та цивілізаційних ойкумен (станово-класові суспільства). Це регіональні цивілізації другої генерації (антична, індійська, китайська тощо) та третьої генерації в умовах середньовіччя (мусульманська, західнохристиянська, східнохристиянська тощо).

3. Ступінь розвитку індустріальних суспільств, формування постіндустріального (інформаційного) суспільства. Це історія новоєвропейсько-північноатлантичної (європейської) цивілізації. Вузлова точка – виникнення глобальної інформаційної цивілізації.

III. Інформаційне суспільство.

Історію економічної думки традиційно поділяють на такі періоди:

– донауковий (докласичний), зміст якого визначають економічні ідеї мислителів стародавнього світу та середньовіччя, коли економічна думка не сформувалася як самостійна галузь людського знання. Підсумком цього періоду стало панування меркантилізму як першої спроби систематизації економічних поглядів;

– класичний етап, який хронологічно охоплює кінець XVII–XIX ст., коли економічна наука виокремилася як самостійна під назвою „політична економія” (political economia), сформувалася класична політична економія як перша наукова школа. Почалося формування альтернативних (гетеродоксичних) теорій економічної науки;

– неокласичний етап з кінця XIX – середина XX ст. Економічна наука розвивається як „економіко” (economics), предметом якого стало дослідження проблеми ефективності використання обмежених ресурсів в умовах зростаючих людських потреб. Сформувалися альтернативні щодо неокласичного напрями економічної теоретичної науки. Провідними напрямами економічної думки були неокласичний, кейнсіанський, інституціональний;

– постkласичний період. Сучасний період розвитку економічної думки, характерною ознакою якого є плюралізм і конкурентність, багатоваріантність економічних теорій і методів дослідження. Авторитетні економісти вважають терміни „політекономія” і „економікс” синонімічними назвами однієї економічної теоретичної науки.

Видатний економіст Й. А. Шумпетер на початку XX ст. розробив модель періодизації економічної науки на основі класичної ситуації – історичного часового стану в економічній науці, коли в результаті дискусії відбувається консолідація нових ідей і робіт. Він виокремив першу класичну ситуацію у другій половині XVIII ст., пов’язану з вченням А. Сміта та утвердженням економічної науки як самостійної; другу класичну ситуацію між 1790 р. і кінцем 60-х років XIX ст., підсумком якої є праці Дж.С. Мілля; третю класичну ситуацію з 1870 р., пов’язану з науковою революцією, змістом якої є розвиток теорії граничної корисності.

Існує позиція, що в історії економічних вчень слід виділити два періоди, які відповідають двом етапам еволюції господарської системи, – етап її становлення та етап функціонування як цілісного утворення.

Сучасні дослідники для визначення стадій розвитку економічної теорії використовують цивілізаційний підхід та аналіз еволюції основного напряму економічної думки – мейнстриму (mainstream).

У стародавніх та середньовічних суспільствах до мейнстриму економічної думки належали праці, в яких економічні проблеми розглядалися з нормативного погляду, були складовою етики. У хронологічних межах індустріальної цивілізації та індустріальної парадигми економічної теорії теоретико-методологічні основи мейнстриму та його форми змінювалися. У XVIII – XIX ст. від фізіократів до Дж. С. Мілля економіка трактувалася як наука про матеріальну сферу господарства, виробництво багатства суспільства як джерела задоволення суспільних потреб, визначалася спеціальним терміном "політична економія". Праці представників німецької історичної школи розглядалися як "гетеродоксія" (неортодоксальні, "єретичні"). Із останньої третини XIX ст. від маржинальної революції основою мейнстриму стала неокласична економічна теорія – економікс. Економічна теорія перетворилася в науку про раціональну оптимальну поведінку людини у сфері господарства в умовах розподілу (алокації) обмежених ресурсів з метою досягнення своїх цілей. У процесі економічного аналізу застосовується математичне моделювання. Політико-економічні обставини під впливом Великої депресії 1929–1933 років зумовили кейнсіанську революцію та домінування кейнсіанства як мейнстриму економічної думки впродовж 40–60-х років XX ст. У середині XX ст. виникло таке явище, як економічний імперіалізм, під яким розуміють дослідження економічною наукою негосподарських сфер суспільного життя щодо оптимізації поведінки людини. У 1970-х – на початку 1980-х років під впливом погіршення світової господарської кон'юнктури та кризового стану кейнсіанської доктрини відбулося відродження неокласичної економічної теорії у вигляді нової класичної економічної теорії (сучасної неокласики).

В умовах переходу на нову постіндустріальну стадію цивілізаційного розвитку актуалізувалося питання значущості сучасної економічної теорії, формування її нової парадигми.

Наукова періодизація історії економіки

Періоди	Вчені			
	Ф. Ліст	**Б. Гільденбрант К. Бюхер**	**К. Маркс**	**Р. Арон У. Ростоу**
	Стадія життєдіяльності	**Спосіб обміну Шлях продукту**	**Форма власності**	**Зайнятість у сферах діяльності**
1 період	**Стадія дикості** (1,5 млн – 10 тис. рр. до н. е.) колективно-стадний спосіб привласнюючої життєдіяльності	**Натуральне господарство** (до с. XIII ст.) поле – млин – споживач	**Первісно-общинна формація** (10 тис. р. до н. е. – VI ст. до н. е.) відсутність власності і класів	**Аграрний (доіндустріальний)** (X ст. – с. XVIII ст.) ручна землеробська праця (до 85 % працездатного населення)
2 період	**Пастуша стадія** протонеоліт та неоліт (10–8 тис. – 5 тис. р. до н. е.) родоплемінний спосіб відтворюючої життєдіяльності	**Грошове (міське) господарювання** (до к. XVIII ст.) поля – майстерні – ринок (купець) – споживачі	**Рабовласницька формація** (V ст. до н. е. – V ст.) приватна власність та класові рабовласницькі суспільні стосунки	**Індустріальний** (ост. третина XVIII ст. – ост. чверть XX ст.) використання машинної техніки і технології у промисловому виробництві (до 60 % працездатного населення)
3 період	**Стадія землеробська** енеоліт, мідно-бронзова доба, ранній залізний вік та середні віки (5–4 тис. р. до н. е. – XIII ст.)	**Кредитне (народне) господарювання** (починаючи з XIX ст.) виробники –	**Феодальна формація** (VI ст. – XVIII ст.) приватна власність на землю та класові	**Постіндустріальний** (ост. чверть XX ст. – до ц. ч.) із переважанням людської праці у сферах фінансових

Продовження таблиці

	сімейно-станово-державний спосіб життя та хліборобський характер життєдіяльності	посередники (купці і банкіри) – ринки Європи – споживачі у метрополіях і колоніях	феодальні суспільні стосунки на основі ренти	послуг, обробки інтернетінформації, обслуговування населення та побуту (більше 65 % працездатного населення)
4 період	**Стадія хліборобсько-мануфактурна** – пізні середні віки (с. XIII ст. – с. XVII ст.) станово-державний спосіб життя та землеробсько-ремісничий характер життєдіяльності		**Капіталістична формація** (XIX ст.) приватна власність на засоби виробництва та класові капіталістичні суспільні стосунки на основі перерозподілу додаткової вартості	
5 період	**Стадія хліборобсько-мануфактурно-комерційна** (с. XVII ст. – с. XIX ст.) станово-державний спосіб життя та промислово-землеробський характер життєдіяльності		**Комуністична формація** державна власність на засоби виробництва та відсутність експлуатації	

Історико-хронологічна періодизація історії економіки та економічної думки (Теліщук М.М.)

Періоди	Характеристика періоду
1 період	**Архаїчний (1,5 млн – 10-8 тис. рр. до н. е.)** Фізичне і розумове становлення людини, перманентний процес винайдення та вдосконалення знарядь праці, пристосування до природних умов
2 період	**Неолітична революція (8 тис. – 4–3 тис. р. до н. е.)** Відтворюючий характер життєдіяльності, нові галузі виробничої діяльності, поділ праці, основні соціальні інститути: сім'я, община, власність, право, держава, релігія
3 період	**Первісні цивілізації та держави (5 тис. – XV ст. до н. е.)** Традиційне натуральне господарювання, позаекономічний примус як засіб організації та привласнення суспільної праці. З'являються перші адміністративно-господарські та юридичні документи, які висвітлюють та врегульовують особливості соціально-економічних відносин, зокрема – Єгипетські повчання фараонів, звід законів Вавілонського царя Хаммурапі, Древньоіндійські закони Ману та "Артхашастра", філософські принципи конфуціанства
4 період	**Античний (XV ст. до н. е. – V ст.)** Юридично-правова система регулювання соціально-економічних відносин суспільства на основі захисту приватної власності; поява ремесла, торгівлі, грошової та фіскальної систем. Антична економічна думка актуалізувала такі питання: про природність рабства; про поділ праці; трактування про "економіку" та "хрематистику"; про товаризацію натурального римського господарства; про роль держави у організації фіскальної системи та здійснення контролю за її функціонуванням
5 період	**Аграрне суспільство (від V ст. до XV ст.)** Різноманітні форми землеволодіння та соціально-економічних відносин; формування основних європейських націй із станово-державним способом життя; поява самостійних міст, цехової системи, торговельних гільдій.

Продовження таблиці

	Основними джерелами економічної думки є господарсько-юридичні документи – “Салічна правда” (V ст.) та “Капітулярій про вілли” (IX ст.) у королівстві франків, “Книга страшного суду” у Англії та “Руська правда” у Київській Русі (XI ст.). Найвизначнішим представником економічної думки середньовіччя був Фома Аквінський (1225 – 1274 рр.), який актуалізує питання: приватної власності; “справедливої ціни”; “грошей”
6 період	**Перехід від аграрного до ринкового господарства (від поч. XVI ст. до кінця XVIII ст.)** Великі географічні відкриття та первинне нагромадження капіталу; перша хвиля буржуазних революцій та утвердження мануфактурного виробництва. Поширюється протестантизм. Формуються перша економічна теорія – “меркантилізм” та основні засади політичної економії як сфери наукових знань. Поширюється вчення французьких фізіократів
7 період	**Утвердження індустріального суспільства (к. XVIII ст. до к. XIX ст.)** Успішно завершуються два загальносвітові процеси – промисловий переворот та індустріалізація. Формується сучасне світове господарство на основі кооперації, міжнародного поділу праці та виробничої спеціалізації. Завершується формування англійської школи **класичної політичної економії**, яка актуалізувала питання: “економічної людини”; праці як основи багатства; грошей як засобу не тільки обміну, але й засобу обігу; природної та мінової вартості; поділу праці як фактора зростання багатства; попиту та пропозиції; поділу “капіталу” на – основний (засоби праці і продуктивні сили) та “оборотний” (гроші, сировина і продукція); випереджаючого зростання національного доходу порівняно зі зростанням податків та витрат держави; Адольф Вагнер, вперше відкидає твердження про податки як **“необхідне зло”** чи “велике зло” та формує вісім принципів оподаткування: дохідність, еластичність, раціональний вибір джерел та видів оподаткування, універсальність, рівність, визначеність, зручність, малозатратність. Формується **“нова хвиля” у** класичній економічній школі –яка продовжила актуалізацію таких економічних категорій, як: капітал, заробітна плата, прибуток, ціна. Формується **“критичний напрям” політичної економії,** в епіцентрі економічних досліджень якого постали проблеми добробуту та матерального становища.

Продовження таблиці

	Складається німецька економічна **історична школа** – представники якої визнають політекономію наукою про складові державної політики в національному аспекті та висувають теорію економічного розвитку народів (натуральне господарство, грошова економіка, кредитна економіка). Проблема соціальної рівноваги розглядалася як необхідна умова економічного розвитку. Виникає **марксизм**, яким було сформульовано трудову теорію вартості, теорію додаткової вартості та доктрину економічної кризи
8 період	**Період утвердження монополістичного капіталізму (п. XX ст. – с. XX ст.).** Кардинальний перехід від вільної конкуренції до монополізму; боротьба за економічний поділ світу призвела до серії криз та війн. Закономірним явищем у цей період є виникнення **маржиналізму** – А. Маршалл (ввів у науку терміну "економікс", у праці "Принципи економікс"), А. Пігу (створив економічну теорію добробуту), Дж. Б. Кларк (створив теорію граничної продуктивності), В. Парето (створив теорію про оптимальний розподіл економічних ресурсів і благ), Л. Вальрас (створив математичну модель загальної економічної рівноваги). Формуються **теорії монополістичної** (Е. Чемберлін) та недосконалої (монопсії) конкуренції (Джоан Робінсон, праця "Економічна теорія недосконалої конкуренції"); вчення про податки ("податкова держава" Йозефа Шумпетера). **Макроекономіка** стає самостійним розділом економічної теорії (Дж. М. Кейнс, праця "Загальна теорія зайнятості, процента і грошей")
9 період	**Постіндустріальне суспільство (від с. XX ст.)** Технологічна революція; світ вступив у фазу інформаційних та економічних глобалізаційних процесів; сформувалося суспільство споживачів на основі активного розвитку соціального ринкового господарства; формується суспільство знань. Складаються – **повоєнне неокейнсіанство**, **повоєнний неолібералізм**, **неоінституціоналізм, сучасна економічна теорія.** Розроблено вчення про спонтанний характер ринкового порядку; вчення про монетарну систему як основний засіб регулювання економіки (досягнення стабільних темпів приросту грошової маси, що на основі ринкового саморегулювання покликано забезпечити зростання виробництва та високу зайнятість). Визначено основну функцію державного регулювання – "нічного сторожа" або "спортивного арбітра". Формуються трансформаційні та глобалізаційні економічні теорії

РОЗДІЛ І (ЗМ 1)
ГОСПОДАРСЬКІ ФОРМИ ЕКОНОМІКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Тема 1.1. Господарство первісного суспільства та його еволюція в осьовий час

План

1. Загальна характеристика економічного розвитку первісної доби.
2. Історико-економічне значення неолітичної революції.
3. Особливості східного рабства (Єгипет, Межиріччя, Індія, Китай).
4. Первісні господарські та правові документи (адміністративно-господарські документи Єгипту, звід законів Хаммурапі, “Артхашастра” та закони Ману, економічний зміст конфуціанства).
5. Історико-економічне значення трипільської культури.

1. Загальна характеристика економічного розвитку первісної доби

Первісна доба – найбільш тривалий період розвитку людства. Вона розпочинається з часу появи людства на Землі (близько 5 млн років до н. е.) і завершується виникненням держави (IV–III тис. до н. е.).

У розвитку первісного суспільства виділяють декілька періодів.

В основу поділу на періоди покладено технологію виготовлення знарядь праці, яка, у свою чергу, залежала від матеріалів, що лежали в основі цього процесу. Відомі такі періоди: кам’яний (його складають палеоліт, мезоліт, неоліт); мідно-кам’яний (енеоліт); бронзовий; залізний.

Першими формами господарської діяльності людини в період палеоліту були мисливство, рибальство і збиральництво. Із завершенням льодовикового періоду та встановленням клімату, близького до сучасного (35–10 тис. років тому), почалося утвердження людини сучасної.

Використання вогню для приготування їжі, удосконалення знарядь праці, а також перші спроби упорядкувати міжстатеві відносини суттєво змінили фізичний тип людини. Саме в цей час завершився процес антропогенезу – перетворення передлюдини в людину розумну. У кінці палеоліту різко скоротилася чисельність великих тварин, а деякі види повністю зникли.

Найважливішим із досягнень мезоліту стало винайдення лука, люди навчилися робити сильця, сітки, загорожі, мисливські пастки. Почався процес формування народів. Посилювалася відмінність у темпах і характері господарського розвитку окремих людських спільнот.

Неолітична революція відбувалася у VI–III тис. до н. е. Нездатність задовольнити зростаючі потреби людини і суспільства, продуктивність у виробництві призводили до витіснення кам'яних знарядь праці, тому вони вичерпали свій потенціал у IV тис. до н. е. Почався перехід до енеоліту.

Складовою енеоліту є мідний та бронзовий віки. З винайденням буквеного письма починається стадія цивілізації.

Перші цивілізації утворилися на Стародавньому Сході (Єгипет, Індія, Месопотамія, Китай) на зламі неоліту і бронзового віку. Одночасно елементи державності формуються в Україні в умовах трипільської культури.

У цілому первісне суспільство має такі ознаки: низькі темпи розвитку продуктивних сил і повільне вдосконалення їх; низькі темпи розвитку суспільства; колективне привласнення природних

ресурсів і результатів виробництва; рівномірний розподіл і соціальна рівність; відсутність приватної власності, експлуатації, класів і держави.

2. Історико-економічне значення неолітичної революції

Історико-економічне значення неолітичної революції полягає в утвердженні різних галузей відтворюючого господарства, що стає домінуючим.

Основними віхами неоліту та енеоліту, які вплинули на еволюцію напрямів та характер життєдіяльності людини, були:

– перехід до осідлості та вдосконалення постійного поселення;

– виникнення тваринництва, ремесла та землеробства;

– утвердження макролітів;

– початок поділу праці та внутрішньогалузевої спеціалізації.

Неолітична революція була одночасно економічною, технологічною, побутовою, соціальною, етно-культурною та політичною. З'являються перші історично сформовані соціальні інститути, поділ праці (становіковий, племінний, фаховий), сім'я, рід, плем'я, община, релігія, власність, додатковий продукт. З об'єднанням функцій військового ватажка і судді влада військової аристократії істотно зміцнюється.

Бронзова доба (III–II тис. до н. е.).

До основних рис цього періоду відносять:

– панування та вдосконалення відтворюючого господарства;

– швидкий розвиток тваринництва й орного землеробства;

– відокремлення скотарських племен;

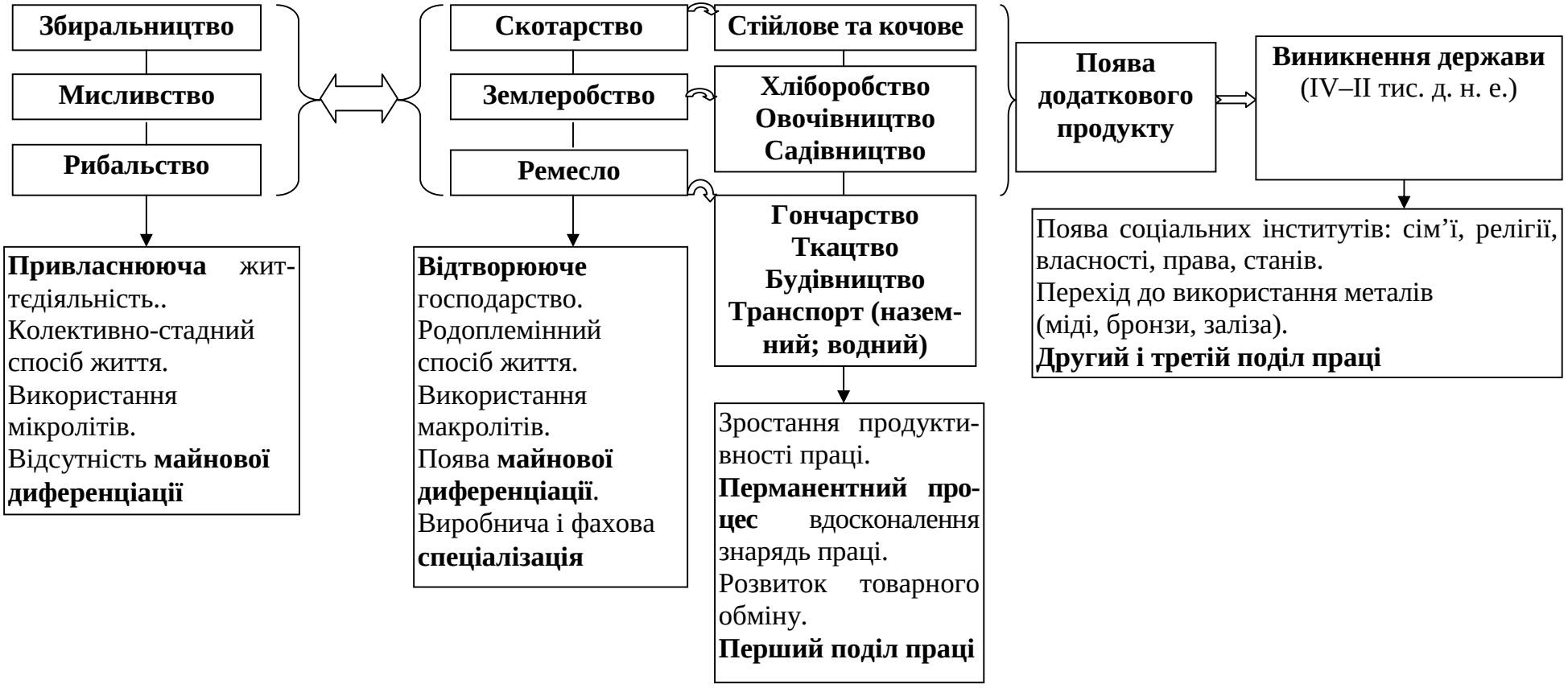
– формування місцевих центрів металургії та гончарного виробництва;

– початок активного обміну регіонального характеру (золото, бурштин, сіль тощо).

Неолітична революція

(термін “неолітична революція” впровадив у науковий обіг 1949 року англійський археолог Вір Гордон Чайлд)

Неолітична революція (VIII–III тис. д. р. е.) – історичний період переходу (в епоху неоліту) від привласнюючого до відтворюючого типу господарства, це пов’язано з виникненням скотарства, тваринництва, землеробства. Цей процес сприяв виникненню міських поселень, ремесел та писемності.

Підвищення продуктивності праці на основі удосконалення знарядь праці, масове поширення їхнього виробництва з металу, поділ виробничої сфери на сільське господарство та ремесло, виробництво додаткового продукту призвели до поступового майнового розшарування та формування первісних держав, а з винайденням буквеного письма починається стадія цивілізації.

Наприкінці XIX – початку XX століття виник новий культурологічний підхід до розуміння ходу історії. Він був розроблений у працях М. Данилевського, О. Шпенглера, пізніше А. Тойнбі. Вони висунули ідею цивілізаційної структури суспільноого життя. Відповідно до їхнього уявлення, основу суспільного життя становлять більш-менш ізольовані один від одного "культурно-історичні типи" (Данилевський) чи "цивілізації" (Шпенглер, Тойнбі), що проходять у своєму розвитку ряд послідовних стадій: зародження – розквіт – старіння – занепад.

Перші утворилися на Стародавньому Сході (Єгипет, Індія, Месопотамія, Китай) на зламі неоліту і бронзового віку. Одночасно елементи державності формуються в Україні в умовах трипільської культури.

3. Особливості східного рабства (Єгипет, Межиріччя, Індія, Китай)

До стародавності відносять період від неолітичної революції до початку античності. У ці тисячоліття сформувався й повсюди панував так званий традиційний спосіб виробництва. Виробництво, як правило, мало переважно натуральний, нетоварний характер. Основна сфера економічного життя – сільське господарство.

Основною продуктивною силою в первинній галузі виробництва – сільському господарстві були селяни-общинники. Між державою і общинниками-землеробами склалися відносини підданства.

В обробітку землі в царських і храмових господарствах частково використовувалася праця рабів. Раби належали державі. Джерелами рабства були війни та борги. Використання рабської праці мало малопродуктивний характер: обслуговування

рабовласників, будівництво пірамід, палаців та грандіозних іригаційно-зрошувальних систем.

Східне рабство не було класичним. Тут переплелися общинні та рабовласницькі елементи.

Поступово складався так званий азійський спосіб виробництва з безперечною участю держави в економічних процесах, на основі тотожності, неподільності влади та власності.

“Азійський” спосіб виробництва – це така суспільна організація економіки, за якої влада і власність не розділені. Держава контролює не тільки розподіл і споживання необхідного та додаткового продукту, але й його виробництво, а часом навіть відтворення самого працівника. Суспільство, засноване на викладених засадах, іменують тоталітарним, а систему правління державної бюрократії – тоталітаризмом.

Про економічну думку Стародавнього Єгипту можна довідатися насамперед з творів державних чиновників (писарів). До нашої доби дійшли “Повчання гераклкопського царя своєму синові Мерікара”, “Пророчення Іпусера”, “Пророцтво Нефертi”, “Повчання Ахтоя, сина Дуауфа, своєму синові Піопі”, різні адміністративно-господарські та юридичні документи. Серед них – постанова 261 р. до н. е., що регулювала рабовласницькі відносини, та “Податний устав” 257 р. до н. е., на основі якого стягувалися податки в Єгипті.

Адміністративно-господарські документи характеризують організацію та управління державним (царсько-храмовим) господарством, організацію праці царських майстрів та землеробів.

У 1792–1750 роках до н. е. за правління вавилонського царя Хаммурапі було вперше “встановлено право в країні”. Прийняті ним закони складалися з 282 статей і вміщували широкий перелік норм, якими повинні були керуватися громадяни Вавилону. Основна мета законів – всебічне зміцнення економічної влади держави. Закони Хаммурапі захищають приватну власність, особливо власність царя, храмів, державних службовців та воїнів. Зазіхання на неї карається смертю або, у кращому випадку, продажем винуватця у довічне рабство. Розвиток товарно-грошових відносин допускається так, щоб не спричиняти масового зубожіння вільних громадян.

В Єгипті всі сільськогосподарські роботи контролювала царська адміністрація. Коли врожай був зібраним, селяни повинні перш за все заплатити державі орендну плату натурою, а також сплатити чимало інших внесків та зборів: на підтримання іригаційної системи, за використання токів, просіювання борошна в царському амбарі, оплату роботи канцелярії, на забезпечення варти. Існував окремий грошовий збір з виноградників та плодових дерев (апомойра – 1/6 урожаю). Податкова система була складною, існували різні категорії платників, які суттєво різнилися між собою за соціальним та юридичним станом. Вершиною адміністративної ієрархії була посада діойкета, який відав фінансами, казною, обліком та збором усіх надходжень, контролем за видатками. Його діяльність була, в першу чергу, підпорядкована фіскальним цілям: поповненню царської казни. Діойкет був першим сановником у державі, призначення на відповідні нижчі посади в областях залежало від нього.

У середині ІІ тис. до н. е., після арійського завоювання долини Інду, в основу староіндійських уявлень про суспільство було покладено концепцію станової (варнової) ієрархії та кастової визначеності професійних занять. Шлюб можна було укладати тільки з представниками своєї касти, у іншому випадку одружені та їхні діти ставали “недоторканими” – тобто найнижчою кастою. Найвищою вважалася варна брахманів, до якої входили жерці, священнослужителі та державні чиновники, до варни кшатріїв належала військова знать, хлібороби; ремісники, купці становили варну вайшів; неарійське населення та нащадки від змішаних шлюбів були об’єднані у варну шудр. Тому й релігія тут своєрідна – індуїзм [4]. Між IV та III ст. до н. е. в Індії з’являються літературні епопеї – “Махабхарата” і “Рамаяна”, а також трактат “Артхашастра”.

У цих документах подані ґрунтовні відомості про економіку, адміністрацію, соціальні та юридичні інститути, зовнішню та внутрішню політику. Держава визначалася як основний чинник економічного життя давньоіндійського суспільства. За “Артхашастрою”, основною метою економічної діяльності держави є наповнення скарбниці.

Корені буддизму – у ментальності індусів, в їх надзвичайній чутливості, сприйнятливості, палкому фанатизмі.

Своє вчення Шак'ямуні розділив на три частини: теорію, або догматику; моральність, або аскетику; практику, або споглядання. Його вчення — логічний висновок брахманізму-індуїзму про ницість життя; рід людський приречений на страждання. Якщо в індуїзмі поглинання душі закінчується Брахманом, то в буддистів поглинання душі у нірвані. Спільним для цих релігій є й учення про переселення душ. Однак існує й багато відмінностей.

Для розуміння змісту й особливостей економічної системи Стародавнього Китаю потрібно враховувати, що держава виникла та розвивалася в межах географічної замкнутості та тогочасних філософських і політичних уявлень, особливо конфуціанства (Кун-цзи або Конфуцій – 551–479 рр. до н. е.), яке перетворилося на державну ідеологію[1].

На перший план висовувалися ідеї соціального порядку, заснованого на беззаперечному підкоренні централізованій владі імператора, що асоціювалася зі старшинством та мудрістю. Щоб уникнути соціальних конфліктів, конфуціанці закликали правителів не відривати селян від сільськогосподарських робіт, дбати про поліпшення добробуту, зменшувати податки.

Економічній думці Стародавнього Сходу властивими були глибокий символізм, невіддільність від міфологічного розуміння світу, схильність до повчань. Основними джерелами її вивчення є трактати державних чиновників з господарської, соціально-політичної та релігійно-філософської тематики, а також збірки законів. Центральне місце відводилося проблемам організації та управління державним господарством, обліку державного майна або регламентації майнових відносин, формам контролю за економічною діяльністю населення[2].

---

[1] Кун-цзи або Кун Фу Дзи, або Конфуцій – 551–479 рр. до н. е., автор записаного його учнями збірника "Лунь юй" – "Бесіди і міркування".

[2] Ковальчук В. М. Світова економіка: її історія та дослідники: навч. посіб. Ковальчук В. М., Лі Цзе Гао, Останкова Л.А. – К. : Центр учбової літератури, 2011.

Таблиця

Характерні риси господарства країн Стародавнього Сходу

	Єгипет	Межиріччя	Індія	Китай
Витоки та формування держави	**IV тис. д. н.е. (30 династій)** – раннє царство (3100–2800 рр. д. н. е.); – древнє царство (2800–2250 рр. д. н. е.); – середнє царство (2050–1750 рр. д. н. е.) – нове царство (1580–1085 рр. д. н. е.)	**IV–III тис. д. н. е.** Шумер,Аккадське царство, Киш, Ур, Урук, Лагаш, Вавилонське царство, Нововавилонське царство. Найбільший розвиток за царів – **Хаммурапі** (1792–1750 рр. д. н. е.); **Навуходоносор** (605–526 рр. д. н. е.). Населення становило 1 млн осіб. **Клинопис – перша в світі писемність**	**III тис. д. н. е.** Хараппа, Махенджо-Даро, Чанху-Даро, Калібанган. Найбільший розвиток за царів – **Чандрагупта Маурія** (321–297 рр. д. н. е.), перший об’єднувач Індії та імператор найбільшої в історії Стародавньої Індії держави Мауріїв. **Ашока** (273–232 рр. д. н. е. – означає “без горя”)	**V тис. д. н. е.** Культура Яншо. Династії – Сю (до 2205 р. д. н. е.); Шан (1766 р. д. н. е.); Чжоу (1046–256 р. д. н. е.); Цінь (251–207 р. д. н. е.), Хань (206–220 р. д. н. е.). Найбільший розвиток за царів – **Ши Хуанді** (221–210 р. д. н. е.), об’єднувач Китаю; **У. Ді** (140–86 р. д. н. е.)
Основна галузь життєдіяльності	**Басейнова зрошувальна система землеробства** (пшениця-еммер – вид полби, ячмінь, сорго, часник, огірки, папірус, фініки, кунжут). Іригаційний канал довжиною 1600 км, штучний полив	**Дренажне іррігаційне землеробство** (пшениця, ячмінь). Ріка Хаммурапі – канал між Тігром та Єфратом. **Ручний мотичний спосіб обробки землі.** Стійлове тваринництво. Льонарство	**Річкова культура** (пшениця, ячмінь, горох, просо, кунжут і, вперше у світі бавовник та цукровий очерет). **Ручний мотичний спосіб обробки землі.** Тваринництво (корови, вівці, кози, свині, осли, слони, коні)	**Зрошувальне інтенсивне землеробство** (рис, просо, льон, бавовна, прянощі). Створена іригаційна система, споруджений великий канал між ріками Цзин та Ло. **Ручний мотичний спосіб обробки землі**

Продовження таблиці

	Ручний мотичний (винайшли соху) спосіб обробки землі. Тваринництво (корови, вівці, кози, осли, свині, коні) – спеціалізація Нижнього Єгипту). Садівництво. Виноградарство. **Бджільництво. Льонарство**	Садівництво (фініки). Тваринництво (вівці, корови, свині, кози). Земля **продається, дарується, орендується**		**Багатопільне господарство, система грядкових культур. Сівозміни. Використання добрив**
Ремесло	**Будівництво Ливарство** (мідь, бронза). Гончарство. Виробництво скла. Лляне ткацтво. Медицина. **Піраміда Хеопса** (висота 146,8 м, довжина основи 232 м, найменша брила з піраміди Хеопса важить 2 000 кг, а найбільша – 40 000 кг)	**Спеціалізований характер будівництва Ливарств**о (мідь, бронза). Гончарство. **Вавілонська вежа** (квадратна підстава з довжиною сторін 91,5 м, висота 90 м і складалася із семи ярусів). **Тронний зал** (довжина – 52 м, ширина 6 м). **Сади Семіраміди** (кам’яна будівля із склепінчастих терас	**У будівництві зайнято 30–50 % населення (шрені – ремісничі об’єднання) Ливарство** (мідь, бронза). Ковальство. Бавовняне ткацтво. Ювелірна справа. Гончарство. Деревообр. Суднoплавство. Медицина Місто Махенджо-Даро (площа – 2,5 кв. км)	**Будівництво Ливарство** (мідь, бронза). Гончарство. Ювелірна справа. **Велика Китайської стіна** (будувалася 10 років, прац. біля 2 млн людей, довжина майже 4 тис. км, через кожні 60–100 метрів вежі, висота стіни 10 метрів, по ній вільно могли проїхати 5–6 вершників)

Продовження таблиці

	Статуя Великого сфінкса (довжина – 57,3 м, висота – 20 м)	на кожній терасі був шар землі, де і розбивали сад, вода вгору подавалася за допомогою лопатевого **водопроводу).** Використов. обпалену цеглу; розчин із глини, бітуму (гірської смоли) та золи. Склали візуальну **зоряну карту,** встановили зв'язок Сонця зі знаками Зодіаку. Розроблений **точний місячний календар**. Користувалися **сонячними і водяними годинниками**	Міста мали **каналізацію, водопровід, централіз. збір сміття.** Використов. гончарне коло, посуд та цегла обпікалися в спеціальних печах. Видобувалися мідь, олово, свинець, золото і срібло. Вироблялися бронзові й інші сплави металів. У металообробці застосовувалися **лиття, кування листа і заклепки.** Виготовлялися з золота, срібла, каменів	Винайдено **напівфарфор,** виробництво **шовку**, спосіб **виготовлення паперу** з суміші кори дерев, коноплі, мотузо, компас. Розповсюдження з VI ст. д. н. е. **залізних знарядь праці** та загальний прогрес техніки стимулювали індивідуалізацію ремісн. виробництва та використання рабської праці
Основні продуктивні сили	**Хену – вільна община** Селяни володіли дрібними наділами, за користування якими сплачувалася натуральна рента – податок у царську казну	**Вільні громадяни** Авелум – "людина", мар авелум – "син людини", до них відносилися – і великі торговці і дрібні ремісники, і селянин	**Вільна община і сімейні общини родичів** До неї входили касти, що об'єднували представників однієї професії	**Вільні селяни з круговою порукою та відповідальністю до третього коліна** Конфуцій виступав за чіткий ієрархічний розподіл обов'язків

Продовдження таблиці

	Крім сплати податків, селяни повинні були відбувати роботи за наказом фараонів і номархів – на спорудженні іригаційних систем, палаців, храмів, пірамід, прокладці доріг та ін. **Царські та храмові землероби.** **Раби – хуру** Селяни, що опинилися в борговій кабалі, військовополонені	**Залежні люди** Мушкенуми (“що схиляється”) з обмеженими цивільними правами - працівники царських земель, які могли мати рабів, особисте майно, їхні права захищалися в суді. **Раби – вардуми** Військовополонені, боржники, звернені в рабство за злочини (могли мати деяке майно)	Були сангхи, що об’єднували ремісників і крамарів з різних каст, на чолі цих груп стояв виборний староста. Існували чотири варни: жрецтво – брахмани; воїни – кшатрії; торговці, фермери – вайшії; слуги, робітники **– шудри**	між членами суспільства, проголошував владу правителя священною, а метою державного управління – інтереси народу. Майнова диференціація та обезземелення селян сприяли появі оренди (до половини урожаю), найманої праці, рабської кабали, концентрації земельної власності. **Раби були як приватними, так і державними (родичі засуджених, діти рабів)**
Товарообмін	Виробнича спеціалізація сприяла **натуральному товарообміну.** Вагова одиниця міді – **дебен** (90 г міді). З XVI – XV ст. до н. е. пош. обмін і продаж товару на **срібло, яке стає грошовим еквівалентом**	Існувала **грошова система та лихварство.** У процесі розвитку товарно-грошових відносин виділяється нова категорія населення – **тамкари**, до яких відносилися лихварі, кредитори, торговці і ін.	Виробнича спеціалізація сприяла **натуральному товарообміну.** Експортували – бавовну, ювелірні вироби, дорогоцінне каміння, імпортували – ячмінь, овочі, фрукти. Були торговельні зв’язки з Єгиптом та Крітом. З V ст. до н. е. виникли **срібні гроші**	Товарообмін був **слаборозвинений із-за общинної автаркії.** Особи, що займалися обміном між окремими родинними групами, **прирівнювалися до простолюдинів.** Дана професія була спадковою

Особливості
Східного рабства
Основна сфера економічного життя (сільське господарство) залишалася поза рабовласницьким виробництвом. Праця рабів в обробітку землі використовувалася частково в царських і храмових господарствах
Між державою і общинниками-землеробами склалися відносини підданства. Існувало "відомство постачальника людей" із ув'язненням – з тих, хто ухилявся від повинностей
Раби, як правило, належали державі. Джерелами рабства були: війни та борги
Використання рабської праці носило малопродуктивний характер. Це обслуговування рабовласників, будівництво пірамід, палаців та грандіозних іригаційно-зрошувальних систем
У Східному рабстві переплітались общинні та рабовласницькі елементи
Формується традиційне господарство (первинна галузь – сільське господарство), яке існувало до с. XVI ст.
Поступово складався так званий азійський спосіб виробництва з безперечною участю держави в економічних процесах на основі тотожності, неподільності влади та власності (т. з. східний тоталітаризм)

Економічна думка країн Стародавнього Сходу

Єгипет

Твори державних чиновників (писарів).
“Повчання гераклеопольського царя своєму синові Мерікара”, “Пророчення Іпусера”, “Пророцтво Неферті”, “Повчання Ахтоя, сина Дуауфа, своєму синові Піопі”

⇩

Організація та управління державним (царсько-храмовим) господарством. Організація праці царських майстрів та землеробів. Викладення правителям «правил» державного управління. Принципи керівництва господарством

Межиріччя

“Закони” Уруінгіди, правителя царства Лагаша (2400 р. до н.е.).
Закони царя Ур-Намму, засновника династії Ура (кінець III тис. до н.е.). Закони Ліпід-Іштара, правителя царства Ісіни. Закони царя Білалами царства Ешнуни (початок II тис. до н.е.).
Закони царя Хаммурапі (1791–1750 рр. до н.е.)

⇩

Регулювання соціально-економічних відносин.
Усебічне зміцнення економічної влади держави.
Охорона власності вавилонських громадян.
Регулювання питань оренди, найму, лихварства.
Регулювання товарно-грошових відносин.
Регулювання сімейно-правових відносин.
Регулювання рабовласницьких патріархальних відносин

Індія

І тис. до н.е. – буддійські та брахманістські (індуїстські) переважно релігійні трактати. Дають уявлення про соціальну структуру суспільства і містять матеріал, що характеризує специфіку сприйняття окремих економічних категорій, зокрема власності та майна

⇩

‘‘Артхашастра’’ (між IV та III ст. до н. е.).
Відомості про екон., адмін., соціальні та юридичні інстит., зовн. та внутрішню політику. Головною метою екон. політ.держави є поповнення скарбниці.
Викладено вчення про державні доходи, зокрема розглянуто їх осн. джерела.
Подано рекомендації щодо організації оподаткування та з інших питань економічної політики

Китай

“Шицзин” звід фольклору Китаю І пол. І тис. до н.е. – містить різноманітні матеріали для характеристики найважлив. сторін життя

⇩

Конфуцій, Кун-цзи (551–479 р. д. н.е.) – **“Лунь Юй” (Бесіди і судження).**
Концепція ідеальних стосунків між людьми, в сім’ї та в державі.
Гуманність, почуття обов’язку, повага до старших, любов до людей, скромність, справедлив., стриманість.
Моральне самовдоскон. індивіда й дотримання норм етикету. Влада правителя священна. Мета державного управління – **інтереси народу**

⇩

“Історичні записки” Сима Цяня (145–90 рр. до н.е.).
Загальна історія країни

4. Історико-економічне значення трипільської культури

Людина з'являється на теренах України майже 1,5 млн р. до н. е. Найдавнішими палеолітичними стоянками є: Королеве, Рокосів на Закарпатті, Лука-Врублевецька на Дністрі, Амвросіївка на Донбасі.

Від VI до III тис. до н. е. в умовах неолітичної революції на Українських землях формується могутня трипільська культура[1], носіями якої були племена індоіранської групи народів. Територія, яку вони займали, – це Карпати, П. Буг, Подніпров'я, Волинь, Степове Причорномор'я. Проживали в городищах (1,5 тис. в Україні), протомістах з колорадіальною системою забудови (20 таких міст, найбільше Майданецьке поселення до 400 га).

Однією з особливостей трипільської культури була величезна територія поширення. Жодна з європейських розвинених землеробських енеолітичних культур не могла зрівнятися з нею ні за площею, ні за темпами поширення. Під час свого найбільшого розквіту населення на всій території трипільської культури становило, на думку вчених, від 410 тис. чоловік до щонайменше 1 млн.

Господарство мало відтворювальний характер. Основними галузями господарства були: хліборобство, тваринництво, гончарство, ткацтво. Формується наземний транспорт (віз, сани, лижі, волокуша). У виробництві використовували вдосконалені знаряддя праці сучасного типу, зокрема:дерев'яні мотики з крем'яними наконечниками; рало, кістяні й крем'яні сокири, серпи, коси; сверла, пили; застосовували шліфування; для виготовлення

[1] Трипі́льська культура (рум. Cucuteni, або культурна спільність "Кукуте́ні-Трипі́лля") – археологічна культура часів енеоліту, назва якої походить від назви села Трипілля на Київщині (у вказаній "розширеній" назві культури присутня ще назва румунського села Кукутень). Культура набула найбільшого розквіту між 5500 та 2750 роками до н. е., розташовувалась між Карпатами та річкою Дніпро на території сучасних України, Молдови та Румунії. У часи розквіту цій культурі належали найбільші за розміром поселення у Європі: кількість жителів деяких з них перевищувала 15 тис. осіб.

борошна використовували зернотерки. Трипільські племена першими на території України вступили в добу використання металів.

Високого рівня досягло мистецтво оздоблення, вимальовування приміщень, писанок, а також гончарство, килимарство різьбярство.

На основі господарської діяльності сформувалася духовна культура та релігійні уявлення.

Розвиток спеціалізованого будівництва та землеробської діяльності забезпечував високий рівень математичних та астрономічних знань.

Було виявлено поселення-гіганти, розміри яких перевершували всі відомі історичні поселення у світі. На середньому етапі поселення у Веселому Куті займало площу 150 га, в Миропіллі – 180 га, на розвиненому – Гордашівка 130 га, Володимирівка, Сушківка, Косенівка, Глибочок досягають 100 гектарів, Росоховатка, Вільхівець – по 150 га, Небелівка – 220 га, Доброводи і Томашівка – по 250 га, Майданецьке – 270 га, Чичиркозівка – 300 га, і найбільше у світі Талянівське прамісто – 450 га.

Трипільці першими створили чіткий сонячний календар з відповідними циклами землеробських робіт.

Наслідком неолітичної революції стала досить розвинена система товарообміну. Торгували з остготськими племенами, народами Балкано-Дунайського регіону. В обмін на продукти сільського господарства трипільці отримували коней, кераміку, мідну руду.

Із входженням у добу використання металів зростає продуктивність сільського господарства, використовуються мідно-бронзові, а згодом і залізні знаряддя праці. Відбувається остаточний поділ: від сільського господарства відокремилося громадське ремесло. Утверджується відтворювальний характер життєдіяльності: хліборобство, придомне стійлове та кочове тваринництво, птахівництво, залізоробне ремесло, гончарство на основі використання гончарного круга. Зміцнюються економічні зв’язки з іншими цивілізаціями (Близький Схід, Єгипет, Греція, Візантія, Гольштатська культура на території Австрії).

Трипільська культура заклала господарсько-економічні та технологічні традиції виробничої діяльності, етно-культурні особливості, філософсько-релігійні уявлення майбутнього слов'янського світу, саме в цьому полягає її історико-економічне значення.

Періодизація трипільської культури за Вадимом Мициком
(директор Тальнівського музею історії хліба)

територія, етап	р. до н. е	територія, етап
Трипілля CII	 3300/3200 - біля 2750	Городіштя - Фолтешть
Трипілля CI	 3800 - 3300/3200	Кукутень B
Трипілля BII	 4100 - 3800	Кукутень B
Трипілля BI-II	 4400 - 4100	Кукутень A - B
Трипілля BI	 4600 - 4400	Кукутень A
Трипілля A	 біля 5400 - 4600	Прекукутень
Україна	р. до н. е	Румунія

Тема 1.2. Особливості господарського розвитку та економічної думки західної цивілізації в осьовий час

План

1. Соціально-економічний розвиток та економічна думка країн античного світу: загальна характеристика.

1. Соціально-економічний розвиток та економічна думка країн античного світу: загальна характеристика

У І тис. до н. е. – першій пол. І тис. н. е. на Півдні Європи складається античне (antiquus) рабство[1], яке згодом перетворюється у класичне.

Природна ізоляція сільських общин спонукала до їхнього автономного розвитку. Антична община, на відміну від Східної, виступала як місто. Це місто ставало общиною-полісом або державою.

Грецькі міста-поліси мають значні відмінності як у місцезнаходженні, так і у виробничих прийомах, традиціях, моралі, законах, світогляді, зв'язках із містами-колоніями. Вперше у світовій історії місто витісняє і підпорядковує собі село.

Греки дали світу всі форми політичного устрою: тиранію, народовладдя, демократію. Тут народилися всі напрями філософії наступних віків. Тут панувало мистецтво.

---

[1] Антична модель господарства (від лат. antiquus – стародавній) – модель господарювання, що склалась протягом II–I тисячоліть до Р.Х. в античних країнах (Стародавня Греція протягом XXV–II ст. до Р.Х., Стародавній Рим протягом VIII ст. до Р.Х. – III ст. після Р.Х. та інші) і мала такі характерні риси: античні держави порівняно зі "східними деспотіями" набули більш демократичної форми (афінської республіки, римської республіки, а потім імперії) з меншою централізацією і відносно широкими правами своїх громадян; наявність потужної військової організації суспільства, яка забезпечувала античне господарство великою кількістю рабів; дуже широке використання рабів, які були основною продуктивною силою у виробництві матеріальних цінностей; основним виробником матеріальних цінностей був приватний власник; господарство мало інтенсивний та частково товарний характер.

Первинною галуззю виробничої діяльності стає ремесло (ергастерії – великі спеціалізовані майстерні приватновласницького характеру, де основною продуктивною силою були раби). Елементи традиційної патріархальної системи на основі боргового рабства переплітаються із використанням більш продуктивної праці рабів. Утверджується виробнича спеціалізація в окремих містах, де нараховувалося більше ніж сто ремесел.

Сільське господарство представлене середземноморською тріадою – виробництвом пшениці (хліб і пиво), вирощуванням олив (олія), виноградарством (ізюм та вино) та високогірним тваринництвом.

Афінський архонт Солон проводить соціально-економічні реформи як в інтересах аристократії, так і в інтересах демосу.

Сейсахвія (страхування боргів) передбачала ліквідацію або викуп коштом держави селянських боргів, а також заборонялося боргове рабство, впроваджувалося вільне користування майном, усе населення було поділено не за родовими, а за майновими особливостями на чотири класи. При цьому до уваги бралася не тільки земельна власність, але й рухоме майно.

Активно розвиваються спеціалізація товарного виробництва і грошовий обіг. Характерною рисою входження греків у товарно-грошові відносини був активний пошук технічних, технологічних, соціальних і політичних рішень. Так формувалася нова людина – людина європейської цивілізації.

Однією з найважливіших історичних подій становлення європейської цивілізації є поява на арені історії Римської імперії.

У царський період Римської держави (VIII – VI ст. до н. е.) створювалися елементи держави в специфічній полісній античній формі. Патриції поступово підкорили собі плебеїв, які не мали громадянських прав, перетворюючи їх у кметів (залежних людей). Проте основною виробничою силою залишилося вільне населення. Рабство ще мало патріархальний характер і було, в основному, домашнім, борговим, спадковим.

Реформи Сервія Туллія (579–535 рр. до н. е.) знищують пережитки родового ладу, ділять населення не за родовим, а за майновим цензом на шість категорій[1]. Можна стверджувати, що ці реформи створили новий державний устрій.

Для захисту рабовласників, приватної власності в 454–450 роках до н. е. було введено ”Закони XII таблиць”, які юридично закріплювали спадкове рабство. У 326 р., за законом Петелія, було відмінено боргову кабалу для римських громадян та їхніх сімей.

Основним джерелом рабства стали загарбницькі війни (від Атлантики до Месопотамії) Римської Республіки, а сам Рим до початку III ст. до н. е. перетворився в громадянську общину – цівітас. У II – I ст. до н. е. рабство трансформується у класичне. Раби стали основною виробничою силою в усіх галузях господарської діяльності (12 млн становили раби, від 30 до 36 % населення).

Сільськогосподарське виробництво визначило дрібнотоварний характер римсько-італійської економіки. Становлення ринкових відносин між містом та селом зумовило формування рабовласницького маєтку двох типів – вілли і латифундії.

Обсяги товарної продукції становили 70–90 % виробленого на віллі. У цілому дохідність рабовласницьких маєтків становила 6–15 %. Рабовласники відпускали рабів на волю за старанність, залучали до адміністративно-управлінської роботи, допомагали налагодити власне господарство, надаючи пекулій. Працювали також наймані вільні робітники, в основному селяни, які розорилися. Спеціалізовані латифундії імператорського дому називали сальтусами. Вони не підпорядковувалися місцевій владі, управлялися спеціальним чиновником-прокуратором. Землю переважно здавали в оренду. Упродовж I–II ст. н. е. вони стали провідною формою господарювання.

Ремесло мало галузеву і географічну спеціалізацію. В основному в майстерні працювали вільновідпущені майстри і кілька рабів.

---

[1] Кожна категорія поділялася на центурії (сотні) з відповідними центуріальними зборами для вирішення державних справ. Вся римська територія була поділена на 21 трибу (округ) – 4 міських та 17 сільських. Боротьба за землю зумовила формування великого землеволодіння.

У Римській державі існувало професійне купецтво. Сформувалася система державних фінансів. Вона ґрунтувалася на експлуатації провінцій. Римські громадяни користувалися податковим імунітетом. Податки – державні (поземельний та подушний), а також муніципальні – сплачували власники землі та майна. Фінансової адміністрації не було. Відкупники (публікани) вносили у державну скарбницю всю суму податків, а потім через своїх людей збирали їх у 3–4 рази більше від норми (відкупну систему скасовано в II ст. н. е.). Об'єднуючись у спілки, відкупники створювали акціонерні компанії.

В оптову торгівлю вкладалися значні капітали. Римські купці об'єднувалися в колегії, які мали кошти, кораблі, агентів у провінціях. Рим став світовим центром грошових операцій, торговельних угод, світовою біржею. Банки під час розрахунків використовують чеки, векселі, безготівкові розрахункові операції. Створюються державою та здаються в оренду міняльні контори. Розвивається лихварський капітал. Позичковий процент був у межах 6–48 %, а іноді значно більшим. Тут уперше в історії з'являється маклер як посередник в укладенні кредитних угод, використовуються таблиці відсотків, застосовуються безготівкові платежі переказами, словом.

Товарно-грошові відносини сягнули найбільшого рівня розвитку у I–II ст. В економіці Римської держави поєднувалися домінуюче натуральне господарство і просте товарне виробництво як економічний уклад. Суспільне виробництво поділялося на натуральний і товарний сектори. Більша частина продукції споживалася у господарствах-виробниках. Товарний сектор економіки представляла продукція орієнтованих на ринок спеціалізованих галузей господарства рабовласницьких вілл переважно в римській Італії, орендного сектору латифундій, ремісничих рабовласницьких майстерень та приватного ремесла, епізодично селянських господарств. Товаром були раби. Це дозволяє стверджувати, що у надрах первісного суспільства зароджувалися елементи ринкового суспільства, а саме: поєднання товарного та натурального господарства.

Зі встановленням принципату Октавіана Августа в 30 р. до н. е. він отримав право створення особливої скарбниці (фіск), яка включала як його особисті кошти, так і майно, що належало йому як главі держави. Державна казна наповнювалася за рахунок доходів із імператорських маєтків, податків із провінцій, конфіскації майна та статків засуджених, військової здобичі. Імператор фактично розпоряджався всіма фінансами Римської держави. Було створено спеціальні фінансові контрольні органи, створено перші земельні кадастри власності общин та приватних осіб.

Визначається поняття прямого та непрямого оподаткування. До прямих податків відносили поземельний податок у розмірі 10 відсотків, податок на нерухоме майно, податок на рухоме майно та рабів, подушний податок, п’ятивідсотковий податок зі спадщини, до непрямих – одновідсотковий податок з обороту, чотиривідсотковий податок із обороту при торгівлі рабами, п’ятивідсотковий податок за звільнення рабів, акциз на торгівлю сіллю, п’ятивідсотковий митний збір, податок на промисел тощо.

За спеціальним едиктом Августа ветерани, їхні діти та батьки звільнялися від усіх податків.

Незаміжні жінки підлягали оподаткуванню в розмірі одного відсотка від їхнього майна та звільнялися від нього з моменту вступу в шлюб, а народження кожної дитини давало батькам нові пільги.

До III ст. переважаючою формою поземельних відносин стає система колонату. Колонат сприяє розвитку патронажу. Едиктом імператора Константина I – 30 жовтня 332 року – було юридично оформлено кріпосне право із забороною переходу з місця на місце. Едиктом імператора Валентина I від 371 року було оформлено спадкове закріплення колонів за маєтком. Отже, докорінним чином змінюються виробничі та поземельні відносини, які сприяли формуванню в надрах античного суспільства ранньофеодальних відносин.

Економічна думка Стародавньої Греції пов’язана з ідеями Ксенофонта (бл. 430–354 рр. до н. е.), Платона (428–348 рр. до н. е.) та Аристотеля (384–322 рр. до н. е.).

У своїй економічній праці “Домострой“ Ксенофонт характеризує рабовласницьке господарство, вважаючи поділ людей на вільних та рабів природним.

Платон у творах “Держава” та “Закони” соціальний поділ суспільства пов’язує з поділом праці на основі “особистих здібностей“. Внаслідок поділу праці, на думку вченого, з’являються гроші та торгівля. Він залишався захисником натурального аграрного господарства, що використовує працю рабів, засуджував лихварство.

У творах найвизначнішого мислителя давнини Аристотеля (“Політика” та “Нікомахова етика”) поділ суспільства на вільних і рабів, а також їхньої праці на розумову й фізичну зумовлено тільки “законами природи”. Аристотель розрізняв два види багатства – багатство як сукупність споживчих вартостей (природне, істинне багатство) і багатство як нагромадження грошей. Відповідно до цього він розрізняв і два види діяльності: економіку (природну господарську діяльність, пов’язану з виробництвом продуктів) та хрематистику (мистецтво наживати багатство, робити гроші).

В економічній думці античного Риму центральне місце належало проблемам рабства та аграрним відносинам, особливо питанням раціональної організації рабовласницьких господарств.

Вони відображені у ряді законів, аграрних проектів, зокрема у трактаті Катона Старшого (234–149 рр. до н. е.) “Землеробство”, Варрона (116–27 рр. до н. е.) “Про сільське господарство” , Колумели (I ст. до н. е.) “Про сільське господарство”, проектах аграрних реформ братів Гракхів – Тіберія (162–133 рр. до н. е.) та Гая (153–121 рр. до н. е). Так, за Катоном, зразкове господарство – це самозабезпечуване натуральне господарство з певною ринковою орієнтацією. У написаному пізніше трактаті Варона знайшло відображення зростання товарності рабовласницьких господарств та їхнє перетворення на господарства напівнатурального-напівтоварного типу. Варон вважав, що вигідніше використовувати працю найманих працівників.

Господарство античної Греції

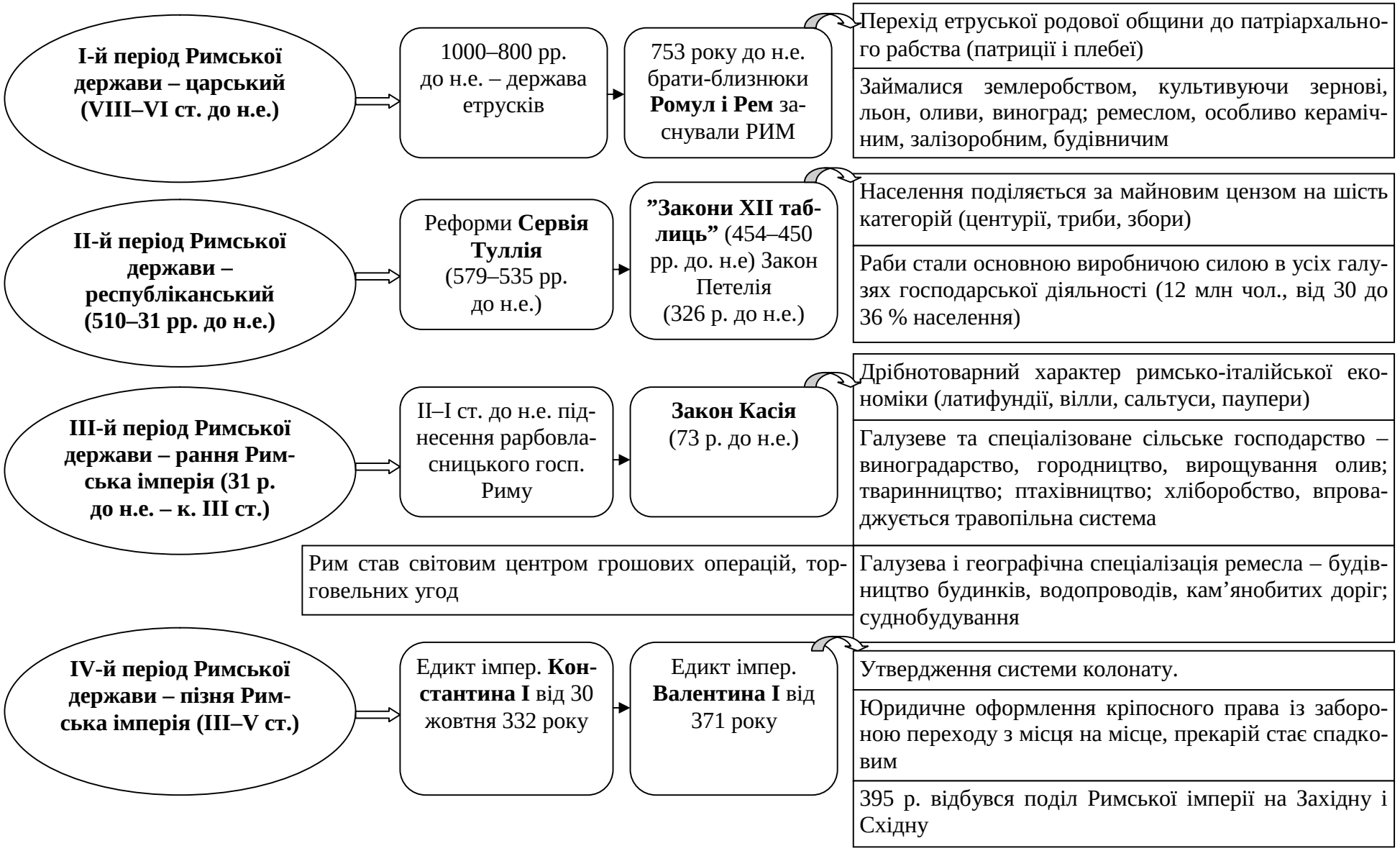
(реформи Солона 595 р. до н.е., законодавство Клісфена 509 р. до н.е. – розвиток античного рабства)
(полісна система – народовладдя, демократія, тиранія, військова олігархія, аристократія)

Ремесло (ергастерії) (виробнича спеціалізація)	гірничодобування (срібло, золото, мідь); ткацтво; будівництво житла та міст (Мілет – 30 тис., Корінф – 25 тис.)
	суднобудування (трієри та плаваючі фортеці водотоннажністю до 1000 т з екіпажем у 500 осіб)
	металургія (100-метрові шахти); виробництво кераміки (дахівка, цегла, посуд, амфори)
	виробництво зброї (катапульти, стінопробивні знаряддя, облогові вежі)
Сільське господарство (середземноморська тріада) (дефіцит орних земель)	**хліборобство (хліб і пиво)**
	вирощування олив (олія)
	виноградарство (ізюм та вино)
	високогірне тваринництво
Торгівля (фіаси)	формується торговий капітал і верства купців-лихварів
	взаємодопомога, позики, страхування, обмін інформацією, контроль цін
Фінанси (трапези)	Від середини VI ст. до н. е. за евбейською системою, названою евбейсько-аттичною, карбувалися тетрадрахми (дорівнювали 4 драхмам) масою 17,4 г і драхми (4,36 г). Монетні системи міст-полісів були різними залежно від місця карбування. Так, егінський талант містив 31,435 кг срібла, а евбейський (староантичний) – 37,710 кг. Використовувався й солонів талант (запроваджений Солоном) із вмістом 33,655, а згодом 26,400 кг. Перебували в обігу й найдрібніші мідні монети – хапки (0,09 г) і лепти (0,013 г). Оподаткування – натуральні платежі, літургії, триєрархія, ейсфора на нерухоме майно

Економічна думка античної Греції

Геракліт (бл. 535–475 рр. до н.е.)	**Ксенофонт** (бл. 430–354 рр. до н.е.)	**Сократ** (469–399 рр. до н.е.)	**Платон** (428–348 рр. до н.е.)	**Аристотель** (384–322 рр. до н.е.)
“Про природу”	**“Ойкономія” (“Про домашнє господ.” 21 глава)**	**“Апологія Сократа” (авт. Платон)**	**“Держава” (10 книг) “Закони” “Політик”**	**“Політика” “Нікомахова етика”**
ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ				
“Усе плине, усе змінюється”. “Не можна двічі ввійти в одну і ту саму ріку”. Логос – об’єктивний, загальний закон **буття,** основа світу. Вища мета **пізнання** – пізнання логоса, то пізнання вищої єдності світобудови і досягнення вищої **мудрості.** Демократія – народ у державі вище всього повинен ставити закон	Правила ведення господарства. Раціоналізм. Рентабельність. Праця поділяється на **просту та фізичну.** Зв’язок між поділом праці та розміром ринку. Товар має **споживну та мінову вартість** – корисність та здатність прирівнюв. або обмінюватися на інший товар засуджував лихвар. капітал. Необхідність існування **грошей** як засобу обігу і нагромадж	Суспільства повинні спиратися на землеробство і військову справу. **Ремесло і торгівля**, руйнують порядок громади. Правильною і моральною формою держави є лише **аристократія.** Людина – мета всього у світі. Основними чеснотами є стриманість, мужність, справедливість	Основа держави – поділ праці (маса, солдати, контролери). Верховенство над законом **релігійної моралі.** Тільки **монархія, аристократія і демократія** спир. на закон. Зміни – зло, спокій – божественний. Скасування приватної власності – основа уникнення соціальної диференціації, яку зумовлюють ринкові відносини та їхній найважливіший елем. – гроші	**Економіка** – наука про задоволення потреб людей де гроші використовуються як засіб обміну. **Хрематистика** (у перекладі із грецького “хрема” означає майно), під якою розуміється мистецтво наживати статок. Поділ суспільства на вільних і рабів та праці на розумову й фізичну зумовлено тільки “законами природи”. **“Немає обміну без рівності”**

Римська класична рабовласницька система

Соціально-економічна структура римської імперії

Економічні фактори піднесення та занепаду Риму

Сам хід історичного процесу – поява Риму.
338 р. до н. е. – завоювання еллінів.
Вдосконалення різних форм господарського життя та знарядь праці.
Величезні ресурси за рахунок ведення загарбницьких війн та створення світової імперії.
Рим – правова держава з досвідом демократії.
Рабська праця вивільнила значну частину римських громадян з матеріального виробництва.
Рим став світовим центром грошових та торговельних операцй

Затяжні загарбницькі війни, що виснажили ресурси.
Протиріччя між власниками та виробниками.
Наявність пауперату.
Безперервні повстання рабів.
Натиск інших племен і народів на метрополію.
Відцентрові тенденції в колоніях.
Господарські зміни – впровадження системи колонату та формування феодальних відносин

Економічна думка стародавнього Риму

Каттон Старший (234–149 рр. до н.е.)	**Варрон** (116–27 рр. до н.е.)	**Колумела** (I ст. н. е.)	**Цицерон** (106–43 рр. до. н.е.).	**Сенека** (4–65 рр. н.е.)
“Землеробство”	**“Про сільське господарство”**	**“Про сільське господарство”**	**“Про державу”, “Про Закони”, “Про обов’язки”**	**“Про спокій душі” “Моральні листи до Луцілія”**

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ

Зразкове господарство – це самозабезпечуване натуральне господарство з певною ринковою орієнтацією. Найважливішим елементом агрокультури є застосування органічних добрив	Відображено зростання товарності рабовласницьких господарств та їхнє перетворення на господарства напівнатурального-напівтоварного типу. Варон вважав, що вигідніше використовувати **працю найманих працівників**. У Варрона рільництво ототожнюється з наукою	Описано кризу сільського господарства Риму зумовлену загальним застоєм в економічній, політичній і соціальній сферах. **Рабство малопродуктивне**	Прихильник **приватної власності, великого землевол.** Держава тримається на кредиті, який цілковито не буде можливим, якщо повернення грошей, які брались у борг, не буде обов’язковим. Справедливе **оподаткування** пов. формуватися так, щоб не принести одних у жертву іншим і зробити так, **щоб і вівці були цілі, і вовки нагодовані**	Монархія справедл. царя, носія розуму, може бути запорукою добробуту держави. Впровадж. поняття **совісті** як усвідомленої розумом і пережитої почуттям моральної норми. **Логос – розум,** розлитий у всьому сущому, який забезпечує бездушним предметам “стійкий стан”, рослинам – “проростання”, тваринам – “саморух”, а в людях і богах виступає як розум у власному смислі

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте основні підходи до періодизації історії економіки та економічної думки.

2. Проаналізуйте напрями життєдіяльності людини у період палеоліту – мезоліту.

3. Яке значення для подальшого розвитку господарства мала “неолітична революція”?

4. Які причини зумовили руйнування первісного суспільства?

5. Визначіть історико-економічне значення трипільської культури.

6. Розкрийте основні особливості господарської системи східного рабства.

7. Розкрийте особливості та сутність державного господарського комплексу, що склався у Єгипті.

8. Які господарсько-правові норми знайшли відображення в письмових джерелах Стародавнього Єгипту?

9. Визначіть спільні риси та відмінності господарства Межиріччя, Єгипту, Стародавньої Індії та Китаю.

10. Які основні економічні ідеї характеризують економічну думку Стародавнього Сходу?

11. У чому полягають особливості еллінської господарської системи та античного рабства?

12. Які галузі господарства стали найбільш розвиненими у Стародавній Греції?

13. Дайте характеристику основним типам міст-полісів, що склалися у античній Греції.

14. Якого рівня досягнув товарообмін та процес формування грошової системи у античній Греції?

15. Яке значення мали реформи Сервія Тулія.

16. Визначіть характерні риси римської класичної рабовласницької системи.

17. Охарактеризуйте соціально-економічну структуру римського суспільства періоду ранньої Римської імперії.

18. Чим можна пояснити підйом у розвитку сільського господарства Стародавнього Риму у II–I ст. до н. е.?

19. Визначіть, у чому полягає сутність Римського колонату та його вплив на формування аграрного суспільства.

20. Що спричинило занепад Риму та економічні наслідки цього процесу?

21. Визначіть форми та основні види податків у первісну добу та у античному світі.

22. Які економічні ідеї знайшли відображення в економічній думці античного світу?

Перелік історико-економічних термінів

Вершники – римські торговці та лихварі, які мали право купити земельні наділи із державного фонду за власні кошти.

Вілла (або фільварок) – самодостатній багатогалузевий маєток площею 25–125 га, одна з галузей якого (виробництво оливок, вина, зерна, фруктів, квітів, куропаток тощо) була зорієнтована на ринок.

Гідротехнічне землеробство – іригаційно-зрошувальна система землеробства Стародавнього Сходу.

Ергастерія – ремісниче майстерня і водночас торговельний пункт, в якому продавали виготовлену на місці продукцію.

Економіка – за Аристотелем – це вид виробничої діяльності для створення багатства як сукупності споживчих вартостей.

Зразкове господарство – за Катоном – багатогалузеве господарство, що забезпечує самодостатність маєтку та одночасно виробляє товарні види продукції – виноград і оливки.

Колонат – система стосунків між власниками землі та колонами (раби, вільновідпущенники, паупери, вільні селяни) на основі рентно-орендних відносин у пізній Римській імперії та Візантії.

Конфуціанство – обґрунтовує необхідність досягнення соціального порядку, заснованого на беззаперечному підкоренні владі, що асоціювалася з мудрістю та старшинством.

Латифундія – великі (тисячі гектарів) маєтки, що виникли в II ст. до н. е. в результаті купівлі землі та практики нагородження нею, в основному у провінціях.

Мікроліти і макроліти – остаточне завершення формування техніки обробки каменю (оббивання, сколювання, віджим,

шліфування, пиляння, свердління), поширення сокири і тесла, вдосконалення наявних знарядь праці.

Надлишковий продукт – частина продукту, що залишався у первісного виробника після споживання.

Неолітична революція – перехідний період від натурального привласнювального господарства до натурального відтворювального господарства з такими основними формами виробничої діяльності, як землеробство і тваринництво, що стало економічною основою поступу до цивілізації.

Принципат – у Стародавньому Римі форма рабовласницької монархії, за якої зберігалися республіканські установи, але влада фактично належала одній людині – принцепсу (першому у списку сенаторів); існувала з 27 р. до н. е. до 198 р. н. е.

Пекулій – невеликий наділ землі, який надавався власником в оренду римським колонам.

Синойкізм – у Стародавній Греції об’єднання кількох поселень або міст у єдиний поліс.

Трапеза (емпорій) – торговельний пункт, місце ведення обмінно-торговельних операцій.

Фіск – особлива скарбниця, створена Августом Октавіаном.

Хрематистика – за Аристотелем, вид діяльності для створення багатства як нагромадження грошей.

Ценз – у Стародавньому Римі періодичний перепис майна для оподаткування.

Хронологія найважливіших історико-економічних подій Стародавнього світу

4 млн років до н. е. – антропогенез в основних центрах світової цивілізації.

10 тис. років до н. е. – початок неолітичної революції.

8 тис. років до н. е. – будівництво Єрихона – одного з перших в історії міст.

7 тис. років до н. е. – винайдення гончарного ремесла, прядіння, ткацтва, освоєння міді в Азії.

5 тис. років до н. е. – поширення землеробства в Європі та Китаї.

4 тис. років до н. е. – освоєння виплавки золота в Азії та міді в Європі.

3,5 тис. років до н. е. – винайдення колеса в Шумері, виникнення ієрогліфічної писемності, освоєння виплавки бронзи.

2300–1700 роки до н. е. – формування землеробської культури Хараппи в Індії з містами – Хараппа, Махенджо-Даро, Лотхаль.

1792–1750 роки до н. е. – за правління вавилонського царя Хаммурапі прийнято перший звід законів із 282 статей, що врегульовував і господарське, життя.

1200 років до н. е. – виникнення фінікійського алфавіту.

753 рік до н. е. – заснування Риму Ромулом та Ремом.

біля 650 року до н. е. – виникнення перших грошей у Лідії.

621 рік до н. е. – оформлення приватної власності на землю та інше майно законами Драконта в Афінах.

605–526 роки до. н. е. – цар Нововавилонського царства Навуходоносор здійснив грандіозне будівництво (тронний зал – 52 м, вавилонська башта – 91 м, висячі сади Семіраміди).

594 рік до н. е. – афінський архонт Солон започаткував соціально-економічні реформи, що призвели до ліквідації патріархального рабства на території Греції.

579–535 роки до н. е. – реформи римського трибуна Сервія Тулія знищили пережитки патріархального рабства та сприяли формуванню класичної рабовласницької системи в Римі.

близько 550 року до н. е. – скіфський цар Ариант уперше в історії провів перепис населення.

454–450 роки до н. е. – впровадження в Римі “Законів 12 таблиць“.

430–354 роки до н. е. – життя та діяльність давньогрецького мислителя Ксенофонта, який написав працю “Домострой“, де праця поділялася на фізичну та розумову і первинною галуззю натурального господарства вважалося землеробство, а торгівля та ремесло – другорядними.

428–348 роки до н. е. – життя та діяльність давньогрецького мислителя Платона, який написав праці “Держава“ та “Закони“, де розглядалися питання поділу праці, ринку, грошей та торгівлі.

384–322 роки до н. е. – життя та діяльність давньогрецького мислителя Аристотеля, який написав праці “Політика“ та “Нікомахова етика“, де діяльність людей поділялася на “економіку“ та “хрематистику“.

321–233 роки до н. е. – період найбільшого розквіту централізованої держави в Індії за правління царів Чандрагупти та Ашоки.

312 рік до н. е. – побудова першого водопроводу в Римі.

257 рік до н. е. – створення “Податкового статуту“ в Єгипті.

234–149 роки до н. е. – життя та діяльність античного мислителя Катона Старшого, який написав працю “Землеробство“, де обґрунтував продуктивність натурального, частково ринково орієнтованого господарства через відповідну організацію праці рабів.

116–27 роки до н. е. – життя та діяльність античного мислителя Варона, який написав працю “Про сільське господарство“, де обґрунтував необхідність в умовах поглиблення товаризації господарства переходу до використання найманих працівників.

Майже 100 років до н. е. – початок виробництва паперу в Китаї.

30 рік до н. е. – римський імператор Август Октавіан створив особливу державну скарбницю “фіск“.

301 рік – Едикт Діоклетіана про максимальні ціни.

332 рік – впровадження кріпосного права в пізній Римській імперії та прекаріальної системи колонату.

476 рік – завоювання Риму галло-франкськими племенами.

Контрольні тестові завдання

Завдання 1. Історія економіки та економічної думки відноситься до:

а) функціональних економічних наук;

б) фундаментальних економічних наук;

в) прикладних економічних наук.

Завдання 2. Предметом вивчення в історії економіки та економічної думки є:

а) господарство окремих країн у його історичному розвитку;

б) узагальнення та аналіз господарського досвіду, нагромадженого людством;

в) аналіз історичних коренів сучасних економічних проблем;

г) матеріал, нагромаджений і проаналізований у межах інших наук.

Завдання 3. Метою вивчення історії економіки та економічної думки є:

а) поглиблення і розширення знань з економічної теорії;

б) збагачення суспільних наук необхідними фактами історико-економічного характеру;

в) встановлення тісних міждисциплінарних зв'язків з іншими складовими економічної теорії;

г) пізнання методів історико-економічних досліджень.

Завдання 4. Господарська діяльність людини в період палеоліту мала характер:

а) привласнюючий;

б) відтворюючий.

Завдання 5. Основними знаряддями праці періоду палеоліту були:

а) палиця;
б) мікроліти;
в) макроліти;
г) складні знаряддя;
д) тенета;
е) лук і стріли;
є) рало, соха.

Завдання 6. Характерними ознаками "неолітичної революції" були:

а) тваринництво;
б) землеробство;
в) ремесло;
г) макроліти;
д) кочове життя;
е) постійні поселення;
є) первісні цивілізації.

Завдання 7. Важливою ознакою осьового часу є:

а) зародження феодального господарства;

б) виникнення самостійної економічної науки;

в) перший великий суспільний поділ праці;

г) початок формування східної і західної цивілізацій.

Завдання 8. Вкажіть на спільні риси і відмінності господарства (письмово):

а) Єгипту;

б) Месопотамії;

в) Індії.

Завдання 9. Ідеї мислителів якої країни (країн) стали відправною точкою для сучасної економічної науки:

а) Стародавнього Китаю;

б) Стародавнього Єгипту;

в) Стародавньої Греції;

г) Стародавнього Риму;

д) Стародавньої Індії.

Завдання 10. Економічна думка стародавнього світу характеризується:

а) глибоким теоретичним аналізом тогочасної економічної системи;

б) відображенням стану соціально-економічного і політичного розвитку тогочасних суспільств;

в) самостійністю щодо інших галузей знань;

г) переважанням натурально-господарського ставлення до економічних питань;

д) визнанням значної ролі держави в економічному житті суспільства;

е) формуванням основ економічної науки.

Завдання 11. Аристотель відносив до сфери хрематистики:

а) землеробство і ремесло;

б) велику торгівлю і лихварство;

в) дрібну торгівлю.

Завдання 12. Хто мав більше соціально-економічних привілеїв у класичному Римі? Чому?

а) нобілі;

б) вершники;

в) паупери;

г) раби.

Завдання 13. Що таке (пояснити письмово):

а) вілла;

б) латифундія;

в) сальтус;

г) пікулій.

Завдання 14. Колони це:

а) квазіліони;

б) вершники;

в) лібертіони;

г) нобілі;

д) паупери.

Завдання 15. Назвіть найважливішу економічну проблему стародавньої римської літератури:

а) захист економічних інтересів селянства;

б) рабовласництво і його виправдання;

в) організація та методи господарювання в рабовласницьких господарствах;

г) збільшення ефективності сільського господарства.

Завдання 16. Визначіть основні галузі господарства трипільської культури:

а) хліборобство;
б) садівництво;
в) городництво;
г) гончарство;
д) ткацтво;
е) будівництво;
є) бортництво;
ж) риболовство;
з) збиральництво.

Завдання 17. Вихідним пунктом становлення економічної науки, теоретичного осмислення економічних проблем вважають ідеї мислителів:

а) Стародавнього Китаю; б) Стародавнього Єгипту;
в) Стародавньої Греції; г) Стародавньої Індії.

Завдання 18. Термін "економіка" вперше був введений у науковий оборот:

а) Аристотелем; б) Платоном;
в) А. Монкрентьєном; г) Ксенофонтом.

Завдання 19. Оригінальну концепцію економіки і хрематистики – поділу господарства на природну сферу, яка потребує підтримки держави, і неприродну, що слугує корисливим цілям, створив:

а) Сократ; б) Ксенофонт;
в) Аристотель; г) Платон.

РОЗДІЛ ІІ (ЗМ 2)
ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА СУСПІЛЬСТВА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (V–XV СТ.)

Тема 2.1. Феодальна система господарства в Західній Європі та Україні. Економічна думка середньовіччя

План

1. Загальна характеристика економіки та економічної думки в Західній Європі у період середньовіччя (V–XV ст.).
2. Господарство та економічна думка в Україні у період середньовіччя (V–XV ст.).
3. Особливості оподаткування в Україні в добу середньовіччя.

1. Загальна характеристика економіки та економічної думки в Західній Європі у період середньовіччя (V–XVст.)

У V ст. н. е. у всіх країнах Західної Європи формуються нові економічні відносини, які названо феодалізмом (або аграрним суспільством)[1].

Основні етапи генези феодалізму:

І-й (V–X ст.) – еволюція різних типів феодальних систем, феодального виробництва і феодальних держав, установлення васально-ленних відносин.

ІІ-й (XI–XV ст.) – утвердження феодальних відносин, станово-представницьких абсолютистських монархій, комутація ренти; розвиток феодальних міст, ремесла та торгівлі.

ІІІ-й (к. XV–І пол. XVII ст.) – активна товаризація господарства; великі географічні відкриття та розвиток економічних

[1] Еволюція аграрного суспільства відбувалася у двох напрямах – розвитку античних форм ранньофеодальних стосунків (колонат, прекарій, серваж) та шляхом природної трансформації общинної власності в аллодально-прекаріальну, а в умовах активного одержавлення – у бенефіціально-ленну.

зв’язків; виникнення мануфактурного виробництва; початок першої хвилі буржуазних революцій.

До основних ознак аграрного суспільства слід віднести:

– монополію феодалів на землю (немає землі без сеньйора);

– протиріччя між селянським виробництвом і феодальною землевласнісю;

– умовний характер землеволодіння пов’язаний з виконанням військово-адміністративної служби;

– наявність васально-сеньйоріальної системи;

– наявність різних форм ренти (натуральна, відробіткова, грошова) та своєрідний статус селян, які не були власниками землі, а її утримувачами на різних умовах, аж до права спадкового користування;

– різні форми і ступінь позаекономічного примусу селян, особиста і поземельна залежність, судова підлеглість владі феодала, станова нерівність селянства;

– панування натурального господарства (все, що виробляю, – споживаю); зростання ролі індивідуальних виробничих навичок;

– активне поширення християнства в Західній Європі. Господарські одиниці аграрного суспільства: феодальний маєток – сеньйорія, манор, фогство, фільварок у сільському господарстві;

– ремісничий цех у промисловості; торгові гільдії та союзи, лихварські контори, ломбард, банки у товарно-грошовій та посередницькій сфері.

У Франції склалися класичні феодальні відносини. VI – п. VII ст. – поєднується общинне землеволодіння з приватною власністю на землю**.** VII ст. – з’являється аллод – спадковий наділ частини продуктивної общинної землі, закріплений у приватну власність. У цей період відбувається процес активного ”одержавлення” королями громадських земель, лісів, пасовищ. Звичайним явищем стає військова конфіскація землі і роздача її солдатам та знаті. При цьому селянами земля втрачалася, і ставала довічною власністю феодала, складалися прекаріальні відносини. У VIII–X ст. в умовах безперервних війн (Карл Мартел 715–741, Карл Великий 771–814) з’являється бенефіцій – умовна форма землеволодіння, що надавалася в пожиттєве користування за умови виконання військової

служби. Поступово бенефіцій перетворюється у лен (феод) – умовне спадкове землеволодіння дрібних феодалів, на основі чого завершилося формування феодальної вотчини – сеньйорії. Реформи 847 р. (Карл Лисий), 853 р., 864 р. – остаточно закріпачили вільних селян, прикріпили їх до землі та змусили нести феодальні повинності, селяни перетворюються у сервів.

У Англії існувало, в основному, общинне землеволодіння зі значною частиною особисто вільного населення, що сприяло активному розвитку товарно-грошових відносин та товаризації господарства у XIV–XV ст.

На відміну від Франції, де VIII–X ст. пануючою формою власності став бенефіцій, у Англії цього періоду пануючою формою власності стає бокленд, особливо в умовах початку активного формування централізованої королівської влади. На правах бокленду король передавав ленд-лордам села або цілі округи, що йому належали, з вільним населенням, яке було підвладне королю як главі держави, рицареві чи ленд-лорду. Але земля не ставала приватною власністю рицаря. Його влада поширювалася тільки на людей. Селяни до IX ст. залишалися в більшості особисто вільними, але опинилися під правовою юрисдикцією згідно з наданим імунітетом феодалу. “Книга страшного суду”(к. XI ст. – звід феодальних законів) свідчить, що основну частку становили вільні селяни (фрігольдери відробляли повинності, але могли залишити помістя). Разом з тим відбувається скорочення кількості вільних селян. З’являються селяни-віллани (члени сільської общини з наділом до 30 акрів землі та власними знаряддями праці), які сплачували ренту і відробляли панщину 3–4 дні, селяни-котери (залежні селяни без землі або з невеликими ділянками до 7 акрів). У ході комутації ренти вілланів та котерів перетворюють у копігольдерів та переводять на грошовий оброк.

У Німеччині феодалізація села почалася пізніше, ніж у Франції і Англії, – у IX – XI ст., тому що стійкою виявилася община-марка (лісова місцевість, наявність великої кількості вільної землі).

Особливістю аграрних відносин було те, що тут не селяни отримували землю від феодала, а феодальна вотчина освоювала вільне село. Селяни поступово втягувалися в залежність, з'являлися села змішаного типу, у яких розташовувалися володіння одного чи кількох вотчинників, наділи вільних селян та господарства залежних кріпосних. Більшість селян стали держателями чужої землі і несли за неї повинності. Однак велике феодальне землеволодіння навіть у X ст. не утвердилося над общинним.

У кінці XI ст. відбувається утворення середньовічних міст, що супроводжувалося зростанням продуктивних сил, розвитком товарного господарства та обміну, концентрацією зайнятого в ньому населення у окремих населених пунктах. Намагання сеньйорів отримати від міст якомога більше вигоди зумовило комунальний рух, який у XIII ст. переріс у хвилю комунальних революцій з метою завоювання незалежності і самоуправління. У результаті боротьби складалися різні типи міст, зокрема міста-держави, міста-комуни, вільні міста, імперські міста, а також відповідні системи міського самоврядування, закріплені юридично у вигляді магдебургського права, Саксонського дзеркала, Швабського дзеркала та ін. Утверджується цехова система ремісничих об'єднань[1].

Мислення середньовічної людини мало теологічний характер.

Економічна думка ще не відокремилася у самостійну галузь знань, її проявам властивий практицизм. Основними джерелами економічної думки середньовіччя є, як правило, юридичні кодекси й церковні пам'ятки. Середньовічні трактати містять різноманітні конкретні господарські поради, практичні рекомендації, але в них мало теоретичних узагальнень та спроб осмислення сутності економічних процесів та явищ. До таких документів потрібно

[1] Цехи – це корпоративні об'єднання виробників, що формувалися за професійною ознакою та виступали як адміністративно-територіальні, фіскальні, релігійні, військові осередки, де гарантувалися кожному учаснику певні права та привілеї, зокрема – право захисту, матеріальної допомоги, переходу з одного виробничого стану в інший.

віднести “Салічну правду” (V ст.) – звід давнього звичаєвого права у державі франків та “Капітулярій про вілли” (Закон про маєтки) (IX ст.), “Книгу страшного суду” (к. XI ст.) – звід феодальних законів у Англії.

Багато важливих економічних ідей висловив Тома Аквінський (1225–1274 рр.) у творах – “Сума проти язичників” та “Сума теології”. Він обстоює ідеї централізації влади, визнає соціальну ієрархію. Приватна власність розглядається ним як необхідний інститут людського життя. “Справедлива ціна” – категорія, яка каноністами замінялась категоріями “вартість”, “цінність”, “ринкова ціна”. Вона встановлювалася феодальною знаттю, закріплювалася на визначеній території. Її рівень визначався збільшенням трудових і матеріальних витрат у процесі товарного виробництва. Фома Аквінський ставив процес ціноутворення у залежність від соціального статусу учасників обміну і вважав “справедливою” не однакову, а різну для різних верств ціну на один і той самий товар, виправдовуючи прагнення людей до багатства, яке відповідає їх соціальному статусу. Один рівень добробуту: ціна повинна забезпечити ремісника, інший – церковнослужителя, третій – феодала. “Справедливі ціни“ можуть бути джерелом примноження приватної власності та створення “помірного багатства”. Тома Аквінський вважав, що гроші з’явилися для полегшення обміну внаслідок домовленості між людьми. Він виділяв ”внутрішню цінність” та ”номінальну цінність” монети. З одного боку, він виступав проти псування монети, з іншого – вважав, що ”номінальну цінність” може визначити держава, припускав можливість її певного відхилення від ”внутрішньої цінності”. Збільшення багатства за рахунок лихварського процента не повинне бути самоціллю торгової та лихварської діяльності, але його наявність є своєрідним відшкодуванням втрачених доходів, які позикодавець міг би заробити, використавши позичені гроші у власних інтересах.

Феодальна система господарства в Західній Європі

Основні етапи генези аграрного суспільства:

Основні ознаки аграрного суспільства:

1. Монополія феодалів на землю (немає землі без сеньйора).
2. Протиріччя між селянським виробництвом і великою земельною власністю.
3. Умовний характер землеволодіння, що пов’язаний з виконанням військово-адміністративної служби.
4. Наявність васально-сеньйоріальної системи.
5. Наявність різних форм ренти (натуральна, відробіткова, грошова) та своєрідний статус селян, які не були власниками землі, а її утримувачами на різних умовах, аж до права спадкового користування.
6. Різні форми і ступінь позаекономічного примусу селян, особиста і поземельна залежність, судова підлеглість владі феодала, станова неповноправність селянства.
7. Панування натурального господарства (все, що виробляю, – споживаю).
8. Зростання ролі індивідуальних виробничих навичок.
9. Активне поширення християнства в Західній Європі.

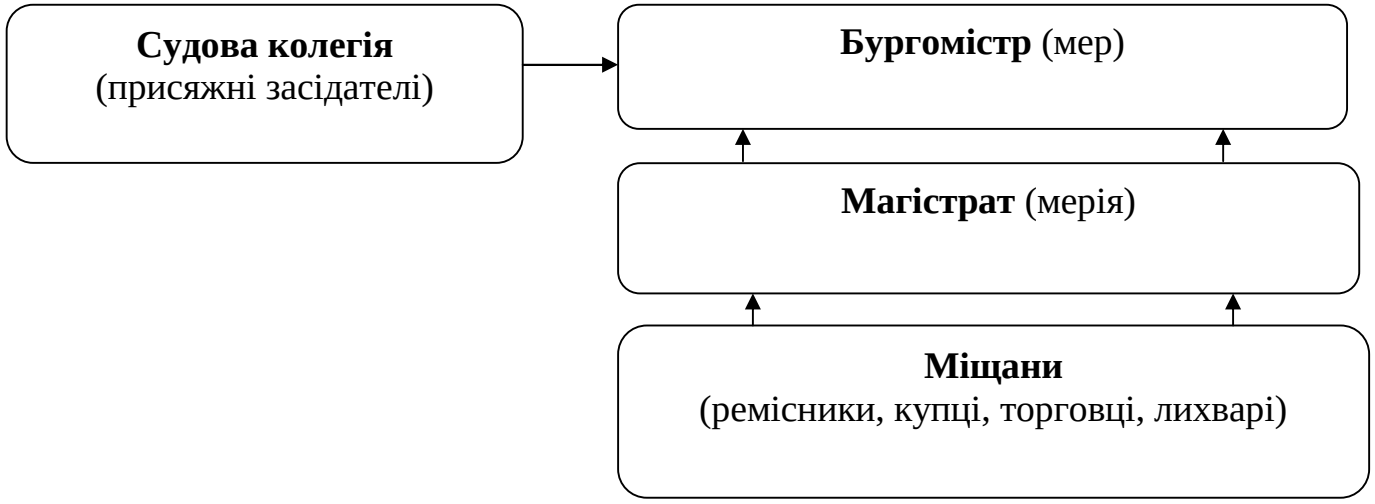

Соціально-економічна структура аграрного суспільства (первинність сільського господарства)

Феодальна система господарства в Західній Європі

	Франція	Англія	Німеччина	Візантія
Юридичні документи та види господарських одиниць	**“Салічний Закон” (Lex Salica) або “Салі́чна правда”.** “Закон про маєтки” **Карла Великого (кінець VIII ст.).** Карл Лисий 877 р. видав К’єрсейський капітулярій (про феод). 1302 р. Філіп IV Красивий вперше скликав Генеральні штати **Сеньйорія**	Рада знаті – уітенагемот (збори мудрих). **“Правда” короля Ательтана (X ст.).** 1086 року в Англії був проведений перепис населення, землі, худоби, знарядь праці, цей перепис одержав **назву “Книги Страшного суду”** **Манор**	XII ст., Саксонське і Швабське зерцала визначали військову ієрархію суспільства. **Баварська і Саксонська “Правда”.** Золота булла 1356 р. закріпила феодальну роздробленість **Фогство**	**“Базилики”** (IX ст.) – формується державний феодалізм, більш демократичний ніж західний. Митрокомія. Етерія –патронат, “дружба” із власником землі **Пронія** Дінати-можновладці
Поземельні відносини	Прекарій (підданство, опіка) Серваж (кріпацтво) Бенефіцій Феод (лен)	Фольклэнд Бокленд Фригольдери	Община-марка Майєри - короткотермінові орендарі.	Пронія – пожалування прав за службу Солемнія – право на отрим. податків
Форми еко номічної залежності	**Кріпосне право** цензитарії-орендарі, сервикріпаки, колони-поземельно залежні, літи – під патронатом	**Елементи кріпосного права** – селяни-віллани, селяни-котери	**Елементи кріпосної залежності** – кріпосні – херіге, холопи – лейбайгене	**Елементи кріпосної залежності** – парик-вільний, але продавався разом із землею або боржник
Сільське господарство та знаряддя праці	З XI–XIII стст. **трипільна система.** Оранка з допомогою легкого безколісного плуга	З XIII – XV стст. **трипільна система.** Застосуванням плуга з відвалом	**Трипільна система,** що зрідка застосовувалася, в XII–XIII ст. стає пануючою	Головна риса – постійне втручання держави в регулювання **спеціаліз. сільського господарства**
Відміна кріпосного права	До середини **XV ст.,** після Столітньої війни з Англією, власті були змушені надати всім селянам свободу, але за викуп	**1215 року** підписана Велика Хартія вольностей З XV ст. – копігольдери з грошовим оброком	**XI ст.** створена рада вищих представників знаті (гофтаг). З **IV–XV ст.** – заможні селян-майєри з наділами 30–40 га, які використовували працю сільських батраків	У Візантії кріпосні селяни були **вільними громадянами,** мали певні права, але виступали як орендатори чужої землі

Структура міського управління відповідно до магдебургзького права

Магдебу́ргзьке пра́во (німе́цьке (тевтонське) міське́ пра́во) – одна з найпоширеніших правових систем міського самоврядування у Центральній Європі у середні віки. Сформувалося в Маґдебурзі (земля Саксонія) близько 1235 року в процесі розвитку комунального руху під впливом міст-комун.

За магдебу́ргзьким пра́вом міста звільнялися від управління і суду феодала. Магдебургзьке право закріплювало права міських станів – купців, міщан, ремісників, встановлювало порядок виборів і функцій органів міського самоврядування, суду, купецьких об’єднань, цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування, визначало покарання за різні види злочинів тощо.

У 15–17 ст. магдебургзьке право отримала більшість міст України, у т. ч. Київ, Переяслав, Полтава, Гадяч, Золотоноша, Лубни, Кременчук, Миргород, Прилуки, Пирятин, Ромни та ін.

Структура середньовічних цехів у Західній Європі

Цехи – це корпоративні об’єднання виробників, що формувалися за професійною ознакою та виступали як адміністративно-територіальні, фіскальні, релігійні, військові осередки, де гарантувалися кожному учаснику певні права та привілеї, зокрема – право захисту, матеріальної допомоги, переходу з одного виробничого стану в інший.

Економічна думка середньовіччя

КАНОНІЗМ
(кін. IV – поч. V ст. – XIII ст.)

Ранній
(**Августин Блаженний**
(св. Августин 359–430 рр.)

Засуджувався торговельний прибуток і лихварський процент, які розглядалися як результат нечесного обміну і присвоєння чужої праці, тобто як гріх

Вимоги заборонення великої торгівлі і лихварства

Еквівалентним і пропорційним обмін вважався лише за умови встановлення “справедливих цін”, таких, які дорівнюють затратам праці

Пізній

Розширили коло аргументів, які "пояснювали" економічні проблеми і причини соціальної нерівності

Робили спроби об’єднати церковне вчення з існуючими в економіці відносинами і процесами

Діяльність повинна приносити прибуток, нехай навіть ця діяльність полягає лише у позиці коштів

СХОЛАСТИКА
(XI–XIV ст.)

Рання
(**Ансельм Кентерберійський** – XI–XII ст.)

Реалісти (послідовники **Платона**) вважали, що універсальні поняття реально існують як сутності речей, тобто створюються перед окремими речами

Номіналісти (послідовники **Аристотеля**) вважали, що справжня суть полягає в окремих речах, а універсальні поняття не більше, ніж сформовані в голові людей (від лат. “номен” – ім’я)

Концептулісти (послідовники **Абеляра**) визнавали авторитет розуму як інструменту і критерію в пошках істини. Раціонально-доказовий спосіб сприйняття істини

Зріла схоластика (XII–XIII ст.)

Аристотелізм (послідовники **Т. Аквінського)** - вважали за необхідність поєднання філософії і теології. Наука слугує теології. Універсальне та реальне є єдиним

Пізня схоластика (XIII–XIV ст.)

Йоан Дунс Скот – основоположник індивідуалізму. Двоїстість істини руйнує “гармонію” віри та розуму. Розмежування віри та розуму як окремих речей можна обґрунтувати тим фактом, що освіту здобувало все більше людей, не пов’язаних із церквою

Учення про “справедливу ціну” Фоми Аквінського (1225–1274 рр.)

2. Господарство та економічна думка в Україні у період середньовіччя (V–XV ст.)

У V ст. до н. е. з'являються перші письмові згадки про слов'ян в античних історичних джерелах (Геродот), які характеризують колективний спосіб суспільного життя та економічної діяльності. Переважає родова землеробська община. Розвиваються успадковані від трипільської культури технологічні знаряддя праці та напрями виробничої діяльності.

Генеза аграрного суспільства на теренах України відбувається впродовж кількох періодів.

Так, у I–V ст. землеробська родова община поступово розпадається на територіальну сусідську общину, що нагадувала німецьку марку. Громада володіла спільними полями, пасовищами, лісами. Формувалася приватна власність на присадибну ділянку, житло, худобу, знаряддя праці. Сім'я виступала як основна виробнича одиниця. Утвердження приватної власності сприяло поглибленню процесів феодалізації поземельних відносин у подальшому.

У VI–X ст. н. е. завершується формування сусідської общини – верві. Родинні ділянки передаються у сімейні володіння. Завершується складання приватної власності на землю. У Антській державі складається аллодальна система землеволодіння. Але спадкова власність на землю в першу чергу закріплюється за родоплемінною знаттю, що веде до майнової диференціації в общині. Війни, внутрішня і зовнішня торгівля прискорювали виділення аристократії. Разом з тим залишається досить відчутним вплив общини на поземельні відносини.

Із завершенням формування Київської Русі (X–XI ст.) генеза феодалізму відбувається у двох напрямах:

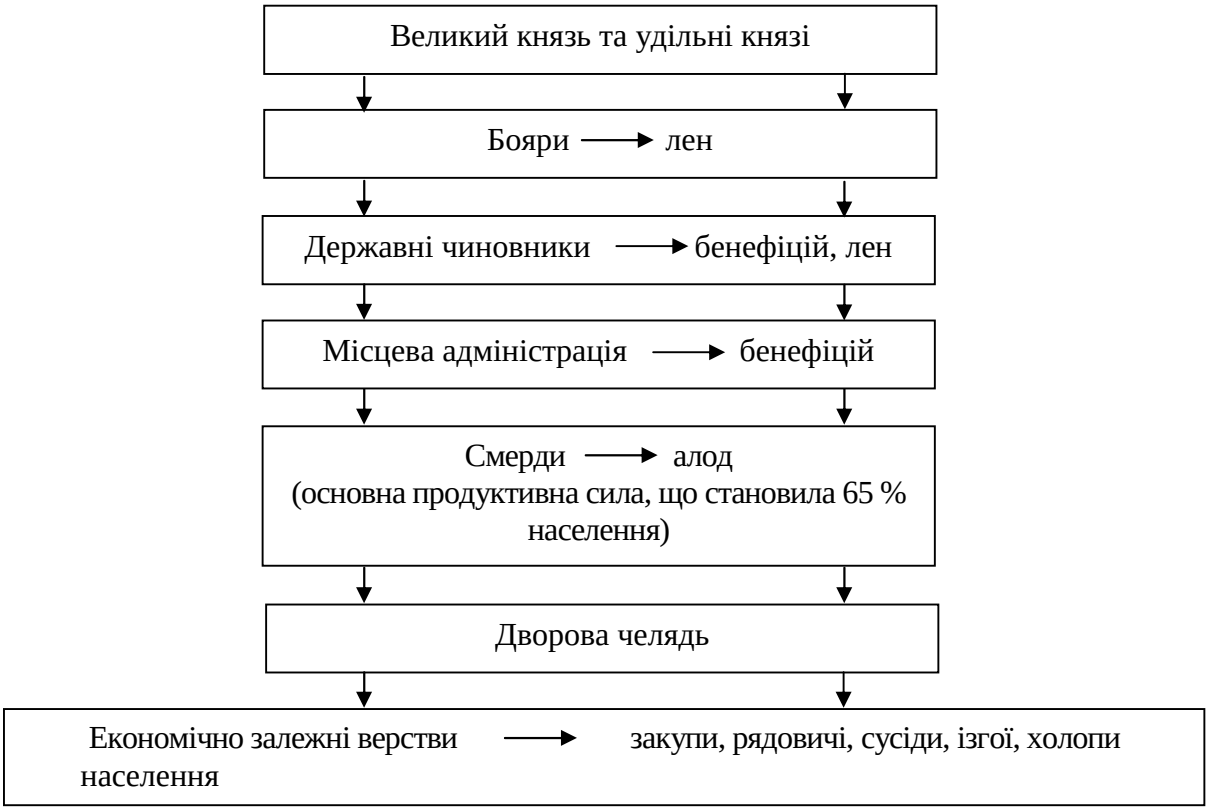
– посилюється диференціація в общині, аллод переростає у феод-вотчину;

– відбувається процес одержавлення, окняжіння общинних земель, земля стає власністю князя.

За часів князювання Ярослава Мудрого з'являється перший звід феодальних законів "Руська правда" (XI ст.). Узаконюється

закріплення недоторканності земельної приватної власності. Власниками вотчин стають князі (княжий домен), бояри, церква. Формуються васально-сеньйоріальні відносини.

Соціально-економічна структура суспільства набирає такого вигляду:

У XII–XIV ст. н. е. в умовах феодальної роздробленості відбувається зростання вотчинного землеволодіння. Князь формально залишався володарем державної землі, але розпоряджався лише власним доменом. Феодально-боярські володіння, ”села”, були успадкованими князівськими наданнями або купленими. Іде диференціація бояр (великі, нарочиті, дрібні). Існує також і умовне землеволодіння у вигляді ”держави” – володіння вільними боярськими слугами за умови виконання служби на користь князів та бояр. Церковно-монастирське землеволодіння не ділилося і не передавалося у спадщину, але могло обмінюватися і продаватися.

Аграрні відносини польсько-литовської доби регулювалися новими правовими актами: Литовськими статутами та іншими, які поширювалися на українські землі. І Литовський статут 1529 р. встановлював, що шляхтич мав право лише на рухоме

майно, якщо володів маєтком на основі військової служби магнатові. Привілей 1529 р. Великого князя Сигізмунда II Августа гарантував недоторканність шляхетських володінь на державних землях, якщо їх власники не були службово залежними від великого князя чи магната. І Литовський статут уводив ряд обмежень для селян – без дозволу панів заборонялося купувати або брати землю у заставу. ІІ Литовський статут 1566 р. скасував основне обмеження щодо шляхетської земельної власності. Тепер шляхетська вотчина могла відчужуватися без дозволу великого князя.

Після укладення Люблінської унії 1569 року впровадження ”Уставу на волоки” 1557 р. та ухвалення ІІІ Литовського статуту 1588 року соціально-економічні відносини в Україні докорінно змінюються через уведення законодавства Речі Посполитої. Змінюється характер землеволодіння. Відбувається повне закріпачення селян. Усі землі стають власністю короля та передаються польській шляхті. Великі українські бояри отримали охоронні королівські грамоти на землі, проте частина землі була конфіскованою. Дрібніші бояри стали ”ходочковою” шляхтою, замковими слугами і селянами.

Спадкові, куплені, вислужені землі були власністю за умови служби. Протягом XIV–XV ст. в Україні склалося велике магнатське землеволодіння. Формується так звана ”королівщина”:

– Волинь – Острозькі, Збаразькі, Вишневецькі, Чорторийські;

– Галичина – Бучацькі, Язловецькі, Даниловичі;

– Полісся – Глинські, Полозовичі, Дашкевичі, Немировичі;

– Чернігівщина – Стародубські, Воротинські.

Основною феодальною виробничою одиницею стає фільварок[1], де землі поділяються на такі:

Домініальні землі	**Замок (двір-центр)**	**Селянські наділи**
Огнищанин або тіун Сільські старости Родинні тіуни (управління польовими роботами)	з XIV ст. фільфарок (дворецький)	Укріплені двори

[1] Фільфарок – багатогалузеве господарство, засноване на кріпацькій праці селян та зорієнтоване на потреби внутрішнього і зовнішнього ринку.

Відбувається диференціація селянської верстви[1].

У VI–XIV ст. на території України переважала ремісниче промисловість. Серед найбільш розвинених ремесел потрібно виділити – залізоробне, гончарне, ювелірне, деревообробне, кравецьке, склоробне, будівельне, млинарство та ін. Міське ремесло відрізнялося від сільського складністю, розгалуженістю, вироби – якістю. Існувало понад 60 видів ремесел, 16 спеціальностей ремісників з обробки заліза і сталі, налічувалося до 150 видів виробів із заліза і сталі. Славилися ювелірні вироби, їх виробляли способом тиснення срібла і золота, волочіння дроту, виготовлення скані, назерні, філіграні. Використовувалася позолота та чорніння срібла.

Існувало три категорії ремісників – сільські, вотчинні та міські. У вотчині використовувалася праця залежних селян. Власні вироби вотчинні ремісники віддавали у формі натуральної ренти феодалу. Міські ремісники поділялися на дві групи – залежних від феодала та вільних. Ремісники-ковалі здебільшого були вільними. Деякі ремісники потрапляли через борги в залежність до купців та монастирів.

Ремісники, як і в Західній Європі, селилися за професійною ознакою, утворювалися об’єднання – т. з. дружини. За соціальним складом ремісники були неоднорідні. Зі зростанням міст виділяється нечисленна, сформована за професійним принципом, верхівка. Так, у 1072 році на князівському з’їзді були присутні представники заможних ремісників. Перша згадка про ремісничі цехи в Україні датується 1386 роком. У Львові у XV ст. існувало 14 цехів, які об’єднували 500 ремісників 36 спеціальностей. Це були ковалі, пекарі, шевці, кравці, сідельники, пивовари, кушнірі.

На початку I тис. н. е. у Римський період через Україну йшли торговельні шляхи з провінціями Римської імперії. Найтісніші торгові зв’язки склалися також із Візантією. Через Україну

[1] Селяни державні – мали право власності і платили данину (натурою, грошима), могли переходити на незаймані землі. Селяни тяглові – жили у феодала і відробляли панщину, без права переходу. Селяни службові – об’єднувалися у сотні; ремісники, рибалки, були заможними і мали власних селян. Панські селяни – кріпаки.

проходили Бурштиновий шлях із Прибалтики до Дунаю і шлях "Із Варяг у Греки".

У VIII–IX ст. відбувається відокремлення ремесла від землеробства, формується товарне виробництво, внутрішній товарообмін. Через Україну проходить Моравський, Хозарський, Східний шляхи. Тісні зв'язки, як і раніше, існують із Візантією (договори 907, 944, 956 рр.). Розвивається активна торгівля зі сходом і арабами через волзьких булгар (наприклад, 1 чорна лисиця коштувала 100 червінців; продавали дівчат-невільниць тощо).

У X–XII ст. складається тісна торгівля з Подунаєм, Чехією, Польщею, Західною Європою (через Київ – Галич – Прагу – Регенсбург та Київ – Луцьк – Володимир – Люблін). Привозили купці зброю, сукно, мідь. У Європу йшли ювелірні вироби, хутро, а на Схід – зброя. Формується так званий Соляний шлях. Виділяється клас купців-воїнів.

Торги відбувалися практично у всіх містах. У великих містах торгівля велася щоденно, у менших – у певні дні тижня. Починаючи з XII ст., поблизу торгів будували храми, які відали службою мір і маси, збирали мита за користування ними. На торгах можна було купити сіль, зерно, печений хліб, овочі, рибу, м'ясо, молоко, хутро, знаряддя праці, вироби ремесел та промислів.

З розвитком торгівлі в добу Київської Русі формувалася грошова система. Існувала "кунна" грошова система.

25 куниць = 1 гривні (срібній) = 20 ногатам.

1 гривня = 160 – 196 г срібла.

За Володимира Великого з'явилися карбовані монети – золотники і сріблянники із зображенням родового герба – тризуба. Наприкінці XIII ст. срібний злиток, що дорівнював половині срібної гривні, одержав назву карбованець. У XIV ст. 1 гривня = 48 грошам = 240 динарам. Досить широко використовувалася арабська грошова монета.

У XIV–XV ст. розширюється внутрішня торгівля, формами якої були: торги, ярмарки і постійна торгівля. Формується прошарок коломийців і чумаків (торгівля сіллю). Найбільшим ярмарком

з 1472 р. стає Львів. Місто мало магдебурзьке право. Торгівля регламентувалася: місцем, днем і часом. Сформувався Молдавський шлях через Галич, Коломию, Чернівці, Сучаву, Ясси до Килії і Бєлгорода. Після завоювання турками Константинополя (1453 р.) єдиний шлях торгівлі Європи зі Сходом проходив через м. Львів. Визначними центрами торгівлі стали Кам'янець-Подільський, Київ, Луцьк. Феодали монополізують митну систему і право зовнішньої торгівлі.

В умовах роздробленості національна грошова монета посідає другорядне місце. Основне і постійне становище було за празьким грошем, польською гривнею (48 грошів). У XV ст. з'явилися векселі, кредит, застава, контракти, іпотечна система (застава землі), лихварство, створюються банківсько-торговельні доми (50–100 %).

Галузі господарства в Україні у період середньовіччя (V–XV ст.)

Галузі господарства	Виробництво та технології	Знаряддя праці	Культури, товари
Хліборобство (товарне)	підсічне двопільне трипільне	рало соха плуг	жито, пшениця просо, гречка овес, ячмінь
Рільництво	підсічне двопільне трипільне	рало соха плуг	горох, квасоля
Городництво	підсічне двопільне трипільне	рало соха плуг	капуста, цибуля, часник, ріпа, мак, гарбузи, дині
Садівництво	селекціонування	рало соха плуг	яблуня, груша, слива, вишня, горіх, малина, смородина, виноград, барбарис
Тваринництво	стійлове придомне	колективні пасовища	молоко, м'ясо, шкіра, бринза, вовна
Бортництво	штучні вулики	колективні пасовища	мед, віск
Мисливство	штучні вулики	луки, рожали, тенета, капкани, вогняна зброя	хутро, м'ясо
Рибальство	ставкове	сіті, вудки	білуга, сом, осетер, форель

Соціально-економічна структура аграрного суспільства в Київській Русі

Етапи закріпачення українського селянства в литово-польську добу (1340–1349 рр. – 1569 р. – 1648 р.)

1347 р. – у Польщі було видано **Вісліцький статут,** що оформлював кріпацтво в польських і руських землях Галичини та Поділля.

1413 р. – **Городельський привілей,** що унормовував Привілеї шляхетські та зрівнював права шляхти католицького віровизнання Королівства Польського та Великого князівства Литовського.

2 травня 1447 р. – великий князь **Казимир видав привілей,** що поширив покріпачення на значну частину селян Литви й руських земель, забороняючи перехід приватновласницьких селян у господарські (великокнязівські) маєтки й надаючи феодалові право чинити суд над своїми кріпаками. Борги селян панам також призводили до покріпачення. Вважалися за кріпаків і сусідки, підсусідки, загородники, що прожили на панській землі до 10 років і не повернули боргу.

1453 р. – галицька шляхта прийняла постанову, відповідно до якої селяни мали право піти від свого феодала тільки на Різдво, сплативши йому купу грошей, велику міру пшениці, дві колоди вівса, віз сіна та дров. Але фактично феодали і на таких умовах не дозволяли селянам залишати свої маєтки. Кінцевою метою феодалів було безумовне покріпачення селян.

1496 р. – **сейм установив,** що “не більше ніж один селянин на рік матиме можливість відповідно до права і справедливості перейти з одного села в інше”.

1522 р. – **Постанова про вивід шляхетства**, згідно з якою до шляхетського стану могли бути зараховані лише нащадки тих землевласників, які належали до бояр (військово-службового прошарку у Литві) періоду великих князів Вітовта, Сигізмунда і Казимира IV, тобто часу надання перших привілеїв в інтересах шляхти.

1543 р. – всякі переходи селян від одного поміщика до іншого було заборонено. Основною повинністю стала панщина, що невпинно зростала (якщо в 15 ст. вона становила близько 14 днів на рік, то в 16–17 ст. – 4–6 днів на тиждень), зростали також данина й чинш.

1557 р. – **“Устава на волоки”** посилила закріпачення селянства, надаючи право державі або окремим феодалам захоплювати селянські землі разом із селянином і його майном, збільшила панщину.

Після об’єднання Литви з Польщею за Люблінською унією 1569 р. українське селянство було повністю закріпачено **артикулом короля Генріха Валуа 1573 р**. і **Литовським Статутом 1588 р.**

1590 р. – Сеймова постанова “Про роздачу пустищ, які лежали за Білою Церквою”, коли сейм визнав себе цілковито вільним у роздаванні цих пустищ на вічність особам шляхетського звання. Причому “пустищами” ця постанова називала території, що давно вже були заселені українським селянством та козацтвом.

До літературних джерел, які відображали тогочасні економічні погляди, можна віднести літописи, угоди, грамоти князів, кодекси та записи світського і церковного права. Одним із основних джерел є ”Руська правда” (XI ст.) – звід феодальних законів давньоруського права та ”Повчання дітям” Володимира Мономаха. У цих документах міститься багатий матеріал, де відображені всі основні процеси економічного та суспільного життя держави, зокрема соціальна структура та відносини власності, суспільний поділ праці, товарно-грошові відносини, джерела доходів, що свідчить про наявність ознак досить розвиненого ринкового господарства. Законом охоронялася приватна власність, визначалася міра покарання за зазіхання на неї. Спроба боржника втекти від свого кредитора жорстоко каралася, аж до перетворення його на довічного раба. Князі та бояри мали виключне та спадкове право на землю, позбавити їх цього права не міг навіть Великий князь.

На відміну від Західної Європи, де лихварство теологічно заперечувалося, на Русі воно законодавчо регулювалося. ”Руська правда” не обмежувала розмір процента, який був досить високим. Регулювання здійснювалося лише щодо процента за позичку на порівняно короткий строк – місяць або рік. У подальшому позичкові грамоти встановлюють, що кредитні операції здійснювалися під заставу майна, включаючи і земельні наділи, що свідчило про її товаризацію.

Пам’яткою економічної думки в Україні є і ”Повість временних літ” (XI–XII ст.). Нестор вважав, що джерелом багатства є праця. Для добробуту держави однаково важливими є як розумова, так і фізична праця, всі види виробництва. Єфективність виробництва залежить від умінь та навичок, а також поділу праці.

Економічна думка в Україні доби середньовіччя

“Руська правда”
(зап. XI ст. і має 106 списків)

Попри упривілейоване становище вищих прошарків суспільства, всі вільні перебували під опікою Руської Правди, головним завданням якої було давати можливість сторонам боронити свої права на життя, здоров’я і майно, а судові – підставу до справедливого вироку.
Характерною прикметою Руської Правди була еволюція в бік гуманності (наприклад, заміна кари смерті грошовою карою).
Врегульовує суспільне розшарування та фінансові операції.
Нагляд за технікою управи ріллі, господарським знаряддям та врожаєм.
Перша в давній українській літературі спроба життєписної розповіді

“Повчання дітям”
(1109 р. – В. Мономах)

Основні положення

Висловлює думки загальнодержавного, політичн. та морального характеру.
Повчає своїх дітей бути розумними правителями, захищати інтереси Русі, боротися з князівськими міжусобицями, самим учитися й поширювати освіту, власною поведінкою подавати приклад іншим.
Свої настанови він підкріплює прикладами із власного життя, розповідає про численні походи, викликані необхідністю зміцнення єдності Русі та її захисту від зовнішніх ворогів

“Повість времєнних літ”
(XI–XII ст.ст. – Нестор, Сильвестр)

Джерелом багатства є праця.
Для добробуту держави однаково важливими є як розумова, так і фізична праця, всі види виробництва.
Єфективність виробництва залежить від умінь та навичок, а також поділу праці

3. Особливості оподаткування в Україні в добу середньовіччя

Із розвитком та зміцненням елементів держави в українських землях у VIII–XII ст. формуються елементи податкової системи. Найдавнішою формою прямого оподаткування, спрямованого на забезпечення княжого двору й дружини, була данина. Збирали данину безпосередньо, виїжджаючи на так зване полюддя або повозом, коли данину привозили до Києва. Податок сплачувався продуктами сільського господарства та промислів. Серед прямих податків потрібно виділити дари (добровільне підношення) та оброк (плата за оренду знарядь праці та земельних ділянок). На практиці неврегульованість термінів, розмірів, кількості податків, випадковість, свавілля щодо збору та особиста нажива збирачів призводила до масових заворушень.

З 947 року княгиня Ольга здійснила першу реформу податкової системи, спрямовану на її стабілізацію. Було запроваджено адміністративно-фінансові пункти (становища або погости) для збирання данини. Розміри та зміст зборів визначали уроки (перелік повинностей, розміри та терміни сплати данини) та устави (визначення порядку стягнення податку).

“Руська правда” Ярослава Мудрого вперше детально почала регламентувати систему оподаткування. Одиницею оподаткування був дим або подвір’я, що мало певний земельний наділ приблизно до 15 га. 20–30 димів становили дворище – об’єднання родичів, які спільно несли податкові зобов’язання. Дворища, у свою чергу, об’єднувалися у громади – верві, на чолі яких стояли старости. Та частина населення, яка змушена була сплачувати всі податки та виконувати повинності на користь держави, називалася черню. Встановлювалися, як і в Європі, так звані календи – періоди стягнення податків. Основою грошових надходжень були мита та штрафи. Більшість становили торговельні мита: ваги і міри – за зважування та вимір, мита – за провезення товарів через міські застави, перевіз – за перевезення товарів через річку, гостинне і торгове – за право мати склади і проводити торжища.

З 1349 до 1370 років Волинь, Поділля, Київщина та Полісся увійшли до складу Великого князівства Литовського. Для забезпечення потреб великокнязівського двору, армії, адміністрації та

дипломатії було впроваджено велику кількість податків (подимщина, грошова дань, посощина, серебщина, поголовщина, поволовщина, чинш тощо). Основною одиницею оподаткування виступає селянське господарство під різними назвами – дворище, дим, лан (16,8–25 га), плуг. Основним чинником у визначенні об'єкта оподаткування була кількість (площа) землі. Князь Вітовт (1350–1430 рр.), зміцнивши централізовану владу, реформував і податкову систему. Повітами та волостями управляли намісники, судді, переписувачі населення, ревізори, ключники, збирачі податків. Уся зібрана ними натуральна данина, зібрані грошові платежі звозилися до великих міст України для зберігання та перерозподілу.

У XV–XVI ст. порядок стягнення грошових податків був детально відпрацьований. Грошові платежі доводилися до всієї сільської общини, яка на своїх зборах розподіляла всю суму між господарствами, враховуючи при цьому розмір наділу, наявність худоби, реманенту, кількість членів сім'ї. Община повністю відповідала перед урядом за своєчасну сплату всіх податків та платежів.

З метою впорядкування податкової системи періодично проводилися переписи населення. У 1447 р. було урівняно у правах литовських, українських, білоруських феодалів та сформовано єдиний стан – шляхту, яка звільнялася від сплати податків за несення військової служби. Від сплати державних податків звільнялися також кріпосні селяни, які виконували лише окремі військові повинності. Таким чином, основними платниками податків були вільні селяни, зокрема – заможні (данники і тяглі сплачували 20–90 грошів на рік, 2–5 відер меду, 12–14 пудів вівса, 1–2 куниці), збіднілі (городники, сусіди, підсусідки сплачували 2–20 грошів із сім'ї, 1–2 відра меду, одну куницю, відробляли тяглові повинності), проте селяни загородники звільнялися від оподаткування терміном на перші п'ять років. Державні лісничі, об'їждчики, бортники, мисливці не сплачували податків, крім того, їм дозволялося мати по одному лану землі. За рибну ловлю селяни сплачували десяту частину виловленої риби.

Люблінська унія 1569 року зумовила входження українських земель до складу Речі Посполитої. У зв'язку із упровадженням в Україні польської юридичної системи була впроваджена і польська податкова система, за якою шляхта та католицьке духовенство були звільнені від оподаткування. Коронний скарб поповнювався прибутками з повинностей сільського й міського населення, королівських земель та міст з магдебурзьким правом. Згідно з "Уставами на волоки" 1557 року вільні селяни одержували по одній волоці (лану), кріпосні – по третині волоки. Одночасно шляхта створювала великі фільварки (до 20 волок, або до 500 га землі). Разом з тим основними платниками податків залишалися селяни – одиницею земельного податку став лан або волока, з якого сплачували по 10–30 грошів. Слід зазначити, що у цей період на ланове припадало понад 90 % прямих податків. У кінці XVI ст., як і у всій Західній Європі, уряд Речі Посполитої починає практикувати передачу справляння окремих податків в оренду шляхтичам, що призвело до застосування великої кількості нових поборів та здирств.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Якими загальними рисами характеризується феодальна аграрна системи? Визначіть основні виробничі форми.
2. Розкрийте основні риси сеньйоріально-селянських відносин у Франкській державі.
3. Розкрийте особливості розвитку аграрного суспільства у Англії.
4. Визначіть сутність державного феодалізму у Візантії.
5. Охарактеризуйте риси та характер розвитку феодальних відносин у Німецьких землях.
6. Які чинники зумовили розвиток середньовічних міст і ремесла. Яку роль відіграли комунальні революції у Європі?
7. Визначіть економічну доцільність та охарактеризуйте особливості цехової системи ремесла.
8. Охарактеризуйте напрями розвитку економічної думки середньовіччя в Західній Європі. У чому проявлялася подвійність характеристики господарського життя Фомою Аквінським?

9. Охарактеризуйте процес розвитоку феодальних відносин на Україні у період Київської Русі та феодальної роздробленості.

10. Які причини виникнення та в чому суть фільваркової системи на Україні?

11. Визначіть особливості розвитку феодального господарства українських земель у складі Великого князівства Литовського та Польського королівства.

12. Які категорії залежних селян сформувалися в Україні у період аграрного суспільства V–XV ст.?

13. Яку роль відігравали міста та ремесла у Київській Русі?

14. Охарактеризуйте рівень розвитку фінансової системи в Україні у V–XV ст.

15. Визначіть напрямки та сутність економічної думки в Україні доби середньовіччя.

16. Охарактеризуйте вплив податкової системи на господарство середньовіччя (в Україні).

Перелік історико-економічних термінів

Аллод – земля, що вільно відчужувалася.

Бюргери – вільні повноправні жителі (ремісники, купці) середньовічних міст Західної Європи, які об’єднувалися в цехи та гільдії.

Бенефіцій – умовна неспадкова форма землеволодіння, що надавалася в довічне користування за умови виконання військової або іншої служби.

Бокленд – юридичне право, за яким король передавав села або цілі округи, що йому належали, з вільним населенням, яке було підвладне королю як главі держави, рицареві чи ленд-лорду, але земля не ставала приватною власністю рицаря, його влада поширювалася тільки на людей.

Васалітет – у Західній Європі в середні віки система відносин особистої залежності одних феодалів від інших, заможніших та могутніших.

Вервь – територіальна сусідська община з широкою економічною самостійністю.

Ганза (спілка) – торговельний союз 160 приморських Балтійських міст у XIV–XV ст.

Дим – одиниця оподаткування, подвір'я, що мало певний земельний наділ майже до 15 га.

Дворище – 20–30 димів – об'єднання родичів, які спільно несли податкові зобов'язання.

Держава – умовне землеволодіння в Київській Русі, що передбачало володіння вільними боярськими слугами за умови виконання служби на користь князів.

Дружини – ремісничі об'єднання за фаховою ознакою в Київській Русі.

Закупи – селяни-общинники в Київській Русі, які опинилися в економічній залежності через позику.

Імунітет – у феодальному праві Західної Європи сукупність прав феодала здійснювати у своїх володіннях деякі державні функції без втручання центральної влади.

Кріпосне право – прикріплення селян до своїх земельних наділів, без права переходу від одного феодала до іншого.

Копігольдери – англійські віллани та котери, переведені на грошовий оброк.

Комунальні революції – процес завоювання містами Європи економічної незалежності від феодалів.

Лен (феод) – умовно-службове спадкове володіння (закріплено Керсійським капітулярієм 877 року).

Люстрації – періодичні описи державного майна для обліку прибутків; проводили як уряд Речі Посполитої.

Майєри – німецькі селяни, які перетворилися в короткотермінових орендарів землі.

Митрокомія – вільна сусідська община у Візантії з широким самоуправлінням та правом приватної власності на землю, яка стала також адміністративною одиницею і платила податки державі.

Пронія – довічне з правом успадкування надання земель та нерухомого майна за умови здійснення військової служби, завдяки їй була створена система військово-податкових ділянок, на яку спирався адміністративний та військовий устрій Візантії в останні віки її існування.

Рядовичі – селяни-общинники, які опинилися в економічній залежності через невиконання умов договору (ряду).

Селяни-віллани – члени англійської сільської общини з наділом до 30 акрів землі та власними знаряддями праці, які сплачували ренту і відробляли панщину 3–4 дні.

Селяни-котери – залежні англійські селяни без землі або з невеликими ділянками до 7 акрів.

Смерди – вільні селяни-общинники, основна продуктивна сила у сільському господарстві Київської Русі.

Селяни державні – мали право власності і платили данину (натурою, грошима), могли переходити на незаймані землі.

Селяни тяглові – жили у феодала і відробляли панщину, без права переходу.

Селяни службові – об'єднувалися у сотні; ремісники, рибалки були заможними і мали власних селян.

Феодалізація – це перетворення аллоду в утримання; зникнення вільних общинників та поява залежних і кріпосних утримувачів; утворення феодальної власності на землю і виникнення панівного класу землевласників-воїнів.

Фольклед – звичаєве англійське поземельне право.

Фригольдери – англійські селяни, які відробляли повинності, але могли покинути помістя.

Фільварок – приватне багатогалузеве магнатське господарство, засноване на використанні праці кріпосних селян та зорієнтоване на потреби внутрішнього та зовнішнього ринків, у Речі Посполитій.

Цензитарій – феодально залежний селянин, який сплачував натуральний податок та виконував повинності на користь держави.

Хронологія найважливіших історико-економічних подій у період середньовіччя

481–511 роки – започаткування королем Хлодвігом франкської династії меровінгів.

VI–VIII ст. – виникнення залізоробних центрів в Україні.

633 рік – заснування в Сен-Дені першого європейського ярмарку.

VII–VIII ст. – слов’янське завоювання Північної Візантії та формування митрокомії.

768–814 роки – найбільший розквіт королівства франків за правління Карла Великого, формування бенефіціально-ленної системи землеволодіння.

802–839 роки – заснування Ебертом королівства Вассексу на території Англії.

843 рік – створення самостійних держав – Франції, Німеччини, Італії – за Верденським договором.

843–876 роки – створення Людовіком Німцем централізованої держави в Німецьких землях.

882 рік – завершення об’єднання давньоруської держави князем Олегом.

947 рік – податкова реформа кн. Ольги.

XI ст. – упровадження Ярославом Мудрим ”Руської правди” – зводу феодальних законів.

1066 рік – початок нормандського завоювання Англії герцогом Вільгельмом та закріпачення англійських селян.

1115 рік – згадка у літописі про перший міст через Дніпро.

1167 рік – у Венеції випущено перші цінні папери.

1215 рік – прийняття в Англії ”Великої хартії вольностей”.

1240 рік – запозичення європейцями пороху у Китаю.

XIV–XV ст. – формування торговельного союзу Балтійських приморських міст – ”Ганзи”.

1349 рік – входження галицьких земель до складу Польського королівства та волинських до складу Литовського князівства.

1356 рік – отримання магдебурзького права м. Львовом.

1386 рік – перша згадка про ремісничі цехи в Україні.

1409 рік – заснування у м. Брюгге першої біржі.

1462 рік – у Перуджі (провінція Ломбардія) було засновано перший ломбард.

1472 рік – м. Львів отримує статус ярмаркового центру.

1494 рік – отримання магдебурзького права Києвом.

Контрольні тестові завдання

Завдання 1. Визначте, в якій історичній послідовності виникли основні форми феодальних землеволодінь:

а) алод, феод, бенефіцій; б) феод, бенефіцій, алод;

в) феод, алод, бенефіцій; г) алод, бенефіцій, феод.

Завдання 2. До форм феодальної ренти належать усі, крім:

а) грошової; б) відробіткової;

в) натуральної; г) майнової.

Завдання 3. Основна галузь феодального господарства:

а) сільське господарство; б) торгівля;

в) ремесло; г) лихварство.

Завдання 4. Класичною формою феодального землеволодіння у Франції був:

а) аллод; б) бенефіцій;

в) лен.

Завдання 5. Що гальмувало розвиток феодальних відносин у Німеччині:

а) роздробленість; г) природно кліматичні умови;

б) община-марка; д) державна влада.

в) відсталість господарства;

Завдання 6. Комунальні революції – це:

а) підпорядкування міст державі;

б) завоювання незалежності;

в) підпорядкування міст окремим феодалам;

г) формування самоуправління.

Завдання 7. Згідно з поглядами Аристотеля і Томи Аквінського гроші – це:

а) зовсім некорисний товар;

б) результат домовленості між людьми;

в) специфічний товар – загальний еквівалент.

Завдання 8. Згідно з поглядами Томи Аквінського в основу визначення «справедливої ціни» товару покладено:

а) витратний принцип;

б) морально-етичний принцип;

в) витратний і морально-етичний принцип одночасно.

Завдання 9. “Руську Правду“ запровадив:

а) Володимир Великий; г) Святослав;

б) Ярослав Мудрий; д) Володимир Мономах;

в) княгиня Ольга;

Завдання 10. Головний торговий шлях у Київській Русі:

а) Бурштиновий; б) Із варяг у греки;

в) Соляний; г) Залізний.

Завдання 11. Які форми земельної власності характерні для Київської Русі?

а) алод; г) феодальна вотчина;

б) бокленд; д) державне землеволодіння;

в) общинне землеволодіння; е) “жизнь”.

Завдання 18. Визначте основні селянські верстви в литовсько-польську добу на Україні: (письмово).

РОЗДІЛ ІІІ (ЗМ 3)
ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДУМОВ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)

Тема 3.1. Господарський розвиток у період мануфактурного капіталізму

План

1. Великі географічні відкриття, їх історико-економічне значення.
2. Мануфактурне виробництво як основний аспект генези індустріального суспільства.
3. Перша хвиля буржуазних революцій та їх економічне значення.
4. Зміни у аграрних відносинах в Україні козацько-гетьманської доби. Податки козацької доби.

1. Великі географічні відкриття, їх історико-економічне значення

Європейська цивілізація вже виступає в планетарному масштабі. Виникає світовий ринок. Спостерігається величезний попит не тільки на предмети споживання і розкошів, але й на знаряддя праці, на техніко-технологічні вдосконалення.

Відбувається взаємопроникнення цивілізацій Індії, Китаю та Західної Європи. Варто згадати Новий Світ – Північну Америку, де оселяються вихідці з Англії, Франції, Голландії; Південну Америку – вихідці з Іспанії та Португалії.

Але колонізація інтенсивно проходить і на півночі. Емігранти-європейці, як правило, найбільш працездатного віку, активно освоюють навколишнє середовище далеко не завжди гідними християн способами. Вони – землероби, купці-авантюристи, гірники, грабіжники, рабовласники, їм потрібні знаряддя праці, предмети тривалого користування, культури, побуту.

Основні географічні відкриття

Роки	Відкриття	Мореплавці
І п. XIV ст.	**Канарські та Азорські о-ви; о-в Мадейра**	**Генуезці**
1471	**Золоте узбережжя Африки**	**Енріке Моряк (португалець)**
1486	**Мис Доброї Надії**	**Бартолемео Діаш (португалець)**
03.08. 1492 05.03. 1493	**О-ви: Гаїті, Куба, Сан-Сальвадор. Кораблі – Нінья, Пінта, Санта Марія**	**подорожі Хр. Колумба – відкриття Америки [1]**
1493–1496	**О-ви: Малі Антильські, Порто-Ріко, Ямайка**	**ІІ подорож Хр. Колумба**
1498	**Відкрито шлях до Індії навколо Африки**	**Васко да Гама (португалець)**
1498–1500 1502–1504	**Устя р. Оріноко; о-в Тринідад**	**ІІІ подорож Хр. Колумба ІV подорож Хр. Колумба**
1500	**Бразилія**	**Кабраль (порт.)**
1507	**Вихід у світ книги “Космографія”**	**Америго Віспуччі**
1510	**Перетнуто Панамський перешийок до Тихого океану**	**Бальбоа (ісп.)**
1519–1522	**І кругосвітня подорож**	**Магеллан**
1606–1644	**Австралія та Нова Зеландія [2]**	**Голландці**
1648	**Північна Азія**	**Т. Єрмак та Дежньов**

[1] Третя експедиція Колумба продовжилася з 1498 до 1500 років. Під час цього плавання був відкритий острів Тринідад, а потім півострів Парія і тим самим покладено початок відкриттю Південної Америки.

[2] *1642* р. – голландський мореплавець *Абель Тасман* став першим європейцем, що відвідав групу островів у південній частині *Тихого океану*, відому сьогодні як *Нова Зеландія*. У 1768–1771 роках, через півтора століття після Абеля Тасмана, англійський мореплавець Джеймс Кук відкрив Східну Австралію та започаткував її колонізацію. Свою сучасну назву “Австралія” (“Південний”) материк дістав тільки в 1814 р.

Наслідки ВГВ

- “Революція цін”, що призвела до перерозподілу доходів та активного первинного нагромадження фінансових ресурсів; зміцнення позицій міської та сільської буржуазії, що зароджувалася
- Формування колоніальної системи
- Початок становлення світової торгівлі та сучасного світового господарства
- Початок великого переселення європейців до Америки
- Поява на європейському ринку та у господарстві нових товарів, сільськогосподарських культур (картопля, просо, кукурудза, тютюн, какао та ін.) і птахів (індики та ін.)
- Активна работоргівля до с. XIX ст.
- Руйнація європейцями автохтонних хліборобських культур (майя, тальтеки, ацтеки, інки)
- Відбувається взаємопроникнення, взаємонакладання цивілізацій Індії, Китаю та Західної Європи
- Земля — планета, населена людьми різних культур і рас, які мають свій особливий, створений на даному ґрунті світогляд, зокрема економічне мислення.
  З’являється лютеранство, кальвінізм, пуританство та інші світоглядні концепції

Для південних колоній, крім того, життєво необхідні раби, і работоргівля стає вигідною справою. Ввозиться бавовна, потрібна промисловості Англії, цукор і тютюн, необхідні всій Європі.

Визволено розум людини з пут, визволена її ініціатива, але Богові угодна її земна трудова діяльність, її раціональне світосприйняття.

У філософії відбувається переворот, який здійснюють Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк. Їхні основоположні праці з'являються напередодні революції 1642–1648 рр. Новий метод пізнання ґрунтується на почуттях, а предметом є пізнана реальність і досвід, які спираються на експеримент. Досвід, а не богословські вчення, стає базою пізнання.

Основними передумовами великих географічних відкриттів стали:

– риза Левантійської торгівлі та потреба у пошуці нових шляхів сполучення зі Сходом;

– дефіцит державного бюджету у провідних країнах Європи;

– швидкий розвиток цехового та індивідуального ремесла та відмова феодалів від кріпосної системи, що призвело до надмірної кількості населення у містах;

– епоха гуманізму, що зумовила активний розвиток науки і техніки, кораблебудування та морської навігації;

– можливість розширення церковних приходів.

2. Мануфактурне виробництво як основний аспект генези індустріального суспільства

Поява мануфактур пов'язана з тим, що основні виробники – ремісник і селянин – уже не могли придбавати ті знаряддя праці, які придбавало мануфактурне виробництво, через надто малий потенціал, закладений у дрібному виробництві. Це виробництво виникло в тих галузях, де був високий рівень спеціалізації і технічного розвитку, зокрема сукновиробництві; металургії; суднобудуванні; книгодрукуванні.

Батьківщиною мануфактурного виробництва є Нідерланди, де існували всі форми мануфактур і формувалися галузеві об’єднання: найбільшого розвитку набуло суконне виробництво, у якому працювала 1/3 промислових робітників. У Франції уряд створював і державні мануфактури. Франція стала євромонополістом з виробництва полотна у сільській місцевості.

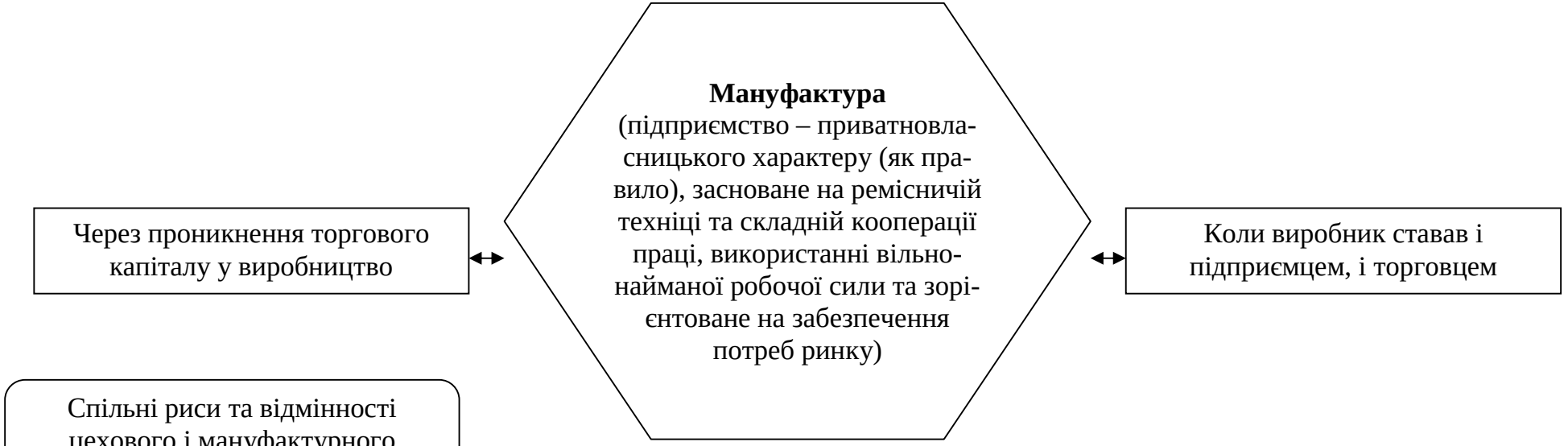
Відбувалися радикальні зміни в торговому капіталі, сфері грошового обігу і розподілу. У Голландії формуються (м. Брюгге і м. Антверпен) перші товарна і фондова біржі. У 1609 р. був створений Амстердамський банк та Голландська Ост-Індійська компанія (нід. *Vereenigde Oostindische Compagnie*, VOC) – голландська приватна компанія з торгівлі з країнами Ост-Індії та Китаєм, яка існувала з 1602 по 1800 роки. Просте товарне виробництво переростало у ринкове, розвивався міжнародний поділ праці. Це зумовило виникнення монопольних торгових компаній. Мануфактурна технологія і технічне забезпечення створювали умови для нових рішень, які підвищували ефективність праці. Особливе значення мав поділ праці в сукупному виробництві. Поділ праці всередині мануфактури підготував умови для заміни ручної праці машинами. Розвиток централізованої мануфактури сприяв концентрації виробництва, матеріальних, фінансових і людських ресурсів; поглибленню внутрішньовиробничої спеціалізації та впровадженню у виробництво найновішої техніки і технології з метою підвищення продуктивності праці. Саме централізована мануфактура стала осередком початку і розвитку промислового перевороту.

Періодизація генези капіталізму

Основні ознаки перехідного періоду від аграрного до ринкового господарства
Комутація ренти та утвердження промисловості в господарстві країн Європейської цивілізації
Первісне нагромадження капіталу, розвиток підприємництва та банківсько-лихварських установ
Відродження простого товарного виробництва та у зв'язку із зростанням попиту на промислові товари трансформація його у розширене товарне виробництво
Активний розвиток товарно-грошових відносин (внутрішніх, регіональних, між континент)
Розвиток різних форм вільної підприємницької діяльності (виробнича, торгівельно-посередн., сільськогосподарська, фінансово-кредитна)
Формування національних та міжнаціональних ринків (товарів, робочої сили, сировини та капіталів)
Відчуження виробників від засобів виробництва (формування нової соціальної верстви – робітників)
Активні зміни в розміщенні продуктивниз сил, спеціалізація виробництва, міграція робочої сили
Утвердження права приватної власності
Значні досягнення науки та техніки

Європейська мануфактура як основа генези індустріального суспільства

Спільні риси	Відмінності
Виробництво товарів для потреб внутрішнього та зовнішнього ринків. Використання ручної техніки і технології. Наявність поділу праці. Обсяги виробництва визначалися попитом і пропозицією на ринку	Цех виступав як економічний, соціальний та духовний осередок міста. Цехове життя та виробнича діяльність жорстко регламентувалися Статутом. У мануфактурі використовували найновіші технологічні досягнення. Перехід від простого до елементів розширеного товарного виробництва в умовах мануфактур

Типи європейських мануфактур
Гетерогенна
Коли виготовлення продукту передбачало виробництво окремих часткових продуктів (наприклад, деталей для годинників)
Органічна
Коли продукт виготовляли у процесі послідовних часткових операцій
Розпорошена
Коли виробничі операції здійснювалися робітниками вдома за умови забезпечення їх засобами виробництва, а збував вироби підприємець
Централізована
На основі територіальної єдності виробництва, що утвердилася у другій половині XVII ст
Змішана

3. Перша хвиля буржуазних революцій та їх економічне значення

Протиріччя між Півднем, де існували різні форми феодальних повинностей, і Північчю, де селянство завжди було вільним і формувалося фермерське торгове господарство, а також намагання Іспанії перетворити Нідерланди у свою колонію – привели до перемоги революції і проголошення Північних Нідерландів у 1579 р. (Утрехтська унія) Республікою Сполучених провінцій Нідерландів (Голландія), що зумовило створення доіндустріального суспільства. Успішно розвивається централізована мануфактура, особливо суконне виробництво. Питома вага міського населення зросла із 35 до 50 %. Фермерство набуває товарного характеру (сир, масло, льон, тютюн, хміль, фарбники). На країну припадає 75 % загальної кількості кораблів європейських країн. Амстердам стає найбільшим портовим та фінансово-кредитним центром Європи.

Англійська буржуазна революція розпочалася за умов розвитку капіталістичного укладу в економіці країни. Аграрний переворот знищив старе феодальне землеволодіння. Зміцнилося середнє і дрібне дворянство – джентрі, що вело господарство на індустріальній основі. Навігаційний акт 1651 р. змінив монополію англійських комерсантів на торгівлю з колоніями і заборонив каботажну торгівлю іноземців між портами Англії. Морський альянс із Португалією та Іспанією призвів до зміщення торговельного морського центру Європи до Англії. Первинною галуззю стає промислове багатогалузеве мануфактурне, особливо суконне, виробництво. Проголошувалася свобода промислового та торгового підприємництва. 1707 р. – Унія із Шотландією – Велика Британія.

Англійське економічне і торгове засилля в Північній Америці і спроба перетворити окремі штати у власні колонії призвели до війни штатів за незалежність і проголошення 4 липня 1776 р. США. Революція припинила існування маєтків феодального типу, створила фонд державних земель, що зумовило розвиток фермерського господарства. Революція прискорила розвиток промисловості та торгівлі. Наявність рабства на Півдні призвела до другої американської революції. 1787 р. прийнята Конституція США (розр. Александер Гамільтон).

Визначні діячі першої хвилі буржуазних революцій

1566–1609 рр. Нідерланди	На чолі опозиції стояв принц Вільгельм Оранський (1533–1584). Після введення в Нідерланди іспанської армії переховувався у протестантських князів Німеччини, звідки організовував вторгнення до Нідерландів. У 1577 р. провінції, що визволилися від іспанців, проголосили принца-бунтівника намісником. Філіпп II оголосив його поза законом. Вільгельм Оранський загинув від руки підісланого вбивці
1640–1660 рр. Англія	Олівер Кромвель народився 25 квітня 1599 року. У квітні 1640 року його обирають депутатом у Короткий, а в листопаді 1640-го в Довгий парламент від Кембриджу. У серпні 1642 з початком громадянської війни між парламентом і королем вступає в парламентську армію в чині капітана і починає збирати загін добровольців. Бере участь у ряді битв. У серпні 1643 року стає заступником головнокомандувача парламентським військом графа Манчестера, а в 1644 році парламент призначає його генералом парламентських військ. 12 грудня 1653 року. Державний переворот був здійснений за допомогою генерал-майора Джона Ламберта (1619-1684), другої, після Кромвеля, особи в армії. Джон Ламберт – воєначальник і соратник Олівера Кромвеля. Саме Ламберт і його помічники склали нову конституцію англійської держави (яка була прийнята 16 грудня 1653 року), по якій створювався виборний однопалатний парламент, що скликається кожні три роки, члени Державної ради, що призначаються довічно, і лорд-протектор як глава законодавчої і виконавчої влади – не диктатор, але перший слуга Співдружності Республіки. 3 вересня 1658 року о 3 годині ночі, у день його щасливих перемог під Денбаром і Вустером, Кромвель помер
1775–1783 рр. Америка	Джордж Вашингтон – перший президент США – народився 22 лютого 1732 року в місті Бридж Крікс (штат Вірджінія), помер 14 грудня 1799 року в Маунт-Верноні (Вірджінія). Президент США з 1789-го по 1797 рік. У 1775 році Вашингтон був вибраний головнокомандувачем Континентальної Армії. Після закінчення війни за незалежність, Вашингтон склав з себе повноваження головнокомандувача. Повернувшись у свій маєток, він не припинив стежити за політичною ситуацією в країні, а пізніше, він був вибраний головою Конституційного конвенту у Філадельфії, на якому в 1787 році була розроблена Конституція США
1789–1794 рр. Франція	Марат Жан Поль (1743–1793) – діяч Французької революції, один з вождів якобінців, учений і публіцист, лікар за фахом. 3 вересня 1789 р. видавав газету “Друг народу”, в якій викривав плани монархістів. Разом з Робесп’єром брав участь у підготовці повстання 31 травня – 2 червня 1793 р., яке призвело до встановлення якобінської диктатури. Убитий роялісткою Ш. Корде

Велика французька революція була першою і єдиною революцією, доведеною до повної перемоги над феодальним дворянством та монархією. Незважаючи на протидію якобинців, революція утвердила панування великої буржуазії. У країні було скасовано феодальні права дворянства. Підлягали ліквідації данина, чинші, феодальні суди, продаж урядових посад. 1791 р. прийнято першу Конституцію – проголошувалася свобода торгівлі. 26 серпня 1789 року ухвалено Декларацію прав людини та громадянина. Нове аграрне законодавство сприяло перетворенню селян на дрібних власників індустріального суспільства.

4. Зміни у аграрних відносинах в Україні козацько-гетьманської доби. Податки козацької доби

Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького внесла кардинальні зміни в аграрні відносини. Незважаючи на їх залежність від ходу військових дій, було ліквідовано велике магнатське землеволодіння на більшій території сучасної України, знищено панщину. Сформувалася і домінувала індивідуально-приватна козацько-селянська власність на землю.

Разом з тим в Україні залишилася значна кількість української православної шляхти, яка зазнавала утисків та переслідувань з боку польських магнатів та адміністрації. Відбулося визнання прав на землю української шляхти “хто виконав присягу вірності” Війську Запорізькому. Юридичною основою для існування шляхетського землеволодіння були гетьманські універсали, зокрема Універсал від 23 червня 1657 року, гетьманські надання – майже 50 та пізніші договори гетьманів України з московськими царями. Відомо, що у складі козацько-селянського війська брало участь 6 тис. українських шляхтичів, яким Б. Хмельницький видавав оборонні універсали.

Православна церква напередодні та у ході національно-визвольної війни була духовним осередком, об’єднуючим ядром українського громадянства. Тому закономірним явищем було визнання прав православного духовенства. 16 універсалів одержав

Гусятинський монастир на Лівобережній Україні. Універсали захищали монастир від сваволі козаків та селян, обороняли його маєтки, дарували цілі села, млини і т. ін. Такі самі привілеї отримали й Видубицький, Печерський, Михайлівський Золотоверхий, Межигірський православні монастирі. Б. Хмельницький видав понад 10 охоронних універсалів.

Козацтво виділилося в окремий привілейований стан. Козаки звільнялися від повинностей та податків; мали право вільного життя у містах та селах, займатися промислами, мали громадське самоврядування. Основним обов'язком була служба у війську. Козацька власність мала корпоративно-умовний характер.

Характерним стало займання з боку козаків та селян, покинутих польськими феодалами, земель. Передвоєнна норма земельної власності в четверть лану була значно перевищена. Насамперед збагатилася сільська старшина (отаман, осавул, писар, хорунжий, війт, сотник), заможні козаки та селяни. Селяни ділилися на "пашенних", які обробляли землю власною робочою худобою, та "бобилів", що не мали робочої худоби. Селяни мали особисту свободу, право переходу до козацького стану. Вільні селяни сплачували державні податки, рангові селяни відробляли відробіток або сплачували грошовий чинш.

Напередодні та у ході національно-визвольної боротьби склалося старшинське землеволодіння. У приватній власності (спадкова) перебували хутори з орними землями та сіножатями, лісами, ставами та іншими угіддями. Кількість землі збільшувалася за рахунок займанщини неосвоєних ґрунтів або купівлі, розорювалися "дикі поля", вирубувалися ліси. Б. Хмельницький скупо давав земельні надання старшині – близько 20 маєтків, щоб не збільшувати розриву між селянсько-козацькою та старшинською верствами, які були опорою гетьманської влади. У роки Хмельниччини старшина у землеволодінні поступалася духовенству та шляхті.

Після смерті у 1657 р. Б. Хмельницького різні політичні орієнтації генеральної старшини (І. Виговський, П. Тетеря, І. Брюховецький) привели Україну до розколу у 1663 р. та початку Руїни.

Зміни у поземельних стосунках настали, коли після Андрусівського перемир'я 1667 р. Гетьманщина та Слобідська Україна опинилися під протекторатом Російської держави. *По суті, відбувалася реставрація феодалізму, причому у найжорстокішій, найбрутальнішій, напівазіатській формі.*

У другій половині XVII ст. за сприяння гетьманського уряду та російських царів швидко зростало старшинське землеволодіння, яке поділялося на спадкове та рангове. Поступово відмінності між спадковим та тимчасовим землеволодінням зникли. Цьому сприяло введення спадковості посад полковників. Великими землевласниками були родини Кочубеїв, Золотаренків, Скоропадських, Апостолів, Лизогубів, Розумовських, гетьман І. С. Мазепа. Українська лівобережна старшина перетворюється в нову феодальну дворянську верству. У другій половині XVII ст. збільшується російська дворянська земельна власність. Великі земельні наділи отримали члени Малоросійської колегії. Найбільшими землевласниками стали О. Меншиков, П. Румянцев-Задунайський, Г. Потьомкін. Вони ж стали ініціаторами обмеження прав рядового козацтва і поступового закріпачення селян за російським прикладом. Посилилася колонізація Півдня України іноземцями, як наслідок Прутського походу 1711 року. Після зруйнування Січі 1775 року частина запорозьких земель була подарована царським вельможам. Кожен дворянин міг отримати 1 500 десятин, якщо за кілька років заселить на ній не менше 13 подвір'їв селян.

У 1783 р. після юридичного оформлення кріпосного права царський уряд перевів підпомічників у категорію державних селян: козаки зберегли особисту свободу та право на володіння землями, але сплачували податки та відбували відповідні примуси. Заможні виборні козаки або перейшли до стану козацької старшини, або записувалися у міщани, займалися ремеслом, торгівлею, що вела до капіталізації їхніх господарств.

"Жалувана грамота дворянству" (1785 р.) свідчила про завершення процесу нобілітації української старшини. Вона мала право володіти землею, селянами, засновувати підприємства, організовувати ярмарки та торги, була звільнена від податків, обов'язкової військової служби, не могла піддаватися тілесним покаранням.

У кінці XVIII ст. на Лівобережжі налічувалося майже 100 тис. українських дворян.

З 1797 року, згідно з урядовим розпорядженням, у межах реорганізованих Київського, Новгород-Сіверського, Чернігівського та Харківського намісництв загальнодержавний податок хлібом замінювався грошовим. Це сприяло розвитку товарно-грошових відносин на території України, де не було власної національної грошової одиниці, карбування якої намагався започаткувати Б. Хмельницький ще восени 1652 року.

Після довгих років козацьких воєн польська шляхта повернулася до своїх маєтків на Правобережжі. Унаслідок відновлення не тільки батьківських володінь, але і захоплення королівських та колишніх шляхетських земель у середині XVIII ст. майже 40 магнатських родин контролювали 80 % території Правобережжя. Тут поміщики змушені були оголошувати так звані слободи, за якими селяни, що селилися на панській землі, на певний час звільнялися від усіх повинностей. У цей час господарство функціонувало на основі фільварково-панщинної системи, яка в середині XVIII ст. набула поширення на всій території Правобережжя. Існувало три види маєтків: у першому переважали слободи, грошова рента і продуктовий податок; у другому – поряд з чином запроваджувалася відробіткова рента; у третьому – переважала панщина.

У кінці XVI ст. за часів Великого князівства Литовського на Півдні України формується Запорозька Січ як самоврядна система, феодальна республіка. Січ мала власну казну (скарб) та відповідну своєрідну систему оподаткування, що склалася під впливом автохтонних традиційних та маржинальних зовнішніх литово-польських чинників. Скарбниця відігравала роль спочатку касового центру низового коша, а пізніше, за часів Б. Хмельницького – державної казни. За приймання доходів відповідала скарбова старшина: два шафари, два підшафари, кантаржей та штат канцеляристів. Головними доходами прибутків Війська Запорозького низового, крім природного багатства чорноземного краю, були доходи від мисливських та рибальських угідь, військова здобич, зовнішня торгівля, продаж вина, плата за перевезення через річки (мостове), допомоги та плата за послуги від польського

короля та російського царя, судові штрафи, орендна плата за крамниці та вантажні човни (дуби). Одним із найважливіших джерел Війська Запорозького була різноманітна торгівля. Усі торговці, купці та промисловики, що вивозили й привозили товари у Січ, торгували по слободах, селах, зимівниках, вносили платню до військової скарбниці або військовій старшині: від куфи борошна чи продуктів – карбованець, від риби, впійманої у Бузі, – три перші десятки ”паколі” на полковника, писаря й осавула та чотири інші десятки – на січову старшину або відповідно грошима. На всіх запорозьких базарах військові кантарже збирали у військову скарбницю мито з купців, стежили за точністю мір та ваги, призначали ціну на привезений товар.

Наслідком визвольної війни 1648–1654 рр. під проводом Б. Хмельницького став ряд соціально-економічних реформ, спрямованих на будівництво та зміцнення держави – Війська Запорозького. Прибутки від колишніх королівських та інших звільнених великих земельних маєтків почали надходити до козацької військової скарбниці, якою спочатку завідував сам гетьман, а потім окремий чин – генеральний підскарбій. За підрахунками І. Крип’якевича, річні доходи української держави становили щонайменше триста тисяч, а витрати – два мільйони польських золотих. Було впроваджено три основних державних податки: подимне (т. з. побори), стація – на утримання війська та оренда – з промисловців та купців. Оскільки вся козацька громада являла собою суцільну військову організацію, податки сплачували в основному селяни й міщани. Лише один податок – військовий оклад – сплачувався однією з категорій козаків, яких називали “гніздюками”, або “сиднями”. Це були одружені козаки, які платили за сім’ю. Військовий оклад як форму подушного податку сплачували всі селяни та посполиті – 80 коп. з тяглових, 30 – з піших, 70 – з найманих робітників. У XVIII ст. ставка цього податку зросла для селян до 1 карбованця 50 копійок.

Значну питому вагу у доходах бюджету козацької держави становили різні мита. Вони поділялися на привізні – індикти та вивізні – евекти. Також справлялося мито за транзитний перевіз товарів через запорозькі землі та річкові перевози, особливо зважаючи на те, що одним з основних позаземлеробських занять

українських козаків і державних селян був торговельно-візницький промисел – чумацтво. З України до Криму, наприклад, везли горілку, олію, полотно, хутро, залізо тощо. Мито в основному стягували у грошовій формі, однак з – горілки справлялося натурою.

Господарська десятина та медове справлялося з хуторів, млинів, промислів, пасік. З хуторів та млинів бралася десятина натурою, а з промислів та пасік – грішми.

Серед інших податків необхідно виділити торгове – різновид акцизного податку, який стягувався з крамарів. Він становив в основному 10 відсотків від вартості товарів[1].

Шинкарі сплачували фіксовані податки – по 2 карбованці 50 копійок за рік на звичайний шинок без льоху та 4 карбованці 50 копійок за рік на шинок з льохом. Ці податки були досить значними, адже четвертина (155 кг) пшениці коштувала 30 копійок[2].

Основними законодавчими актами козацької доби були грамоти та гетьманські універсали. Фіскальні служби не були розвиненими і швидше нагадували інтендантство. Розміри та порядок сплати податків пропонувалися шафарем і старшиною та ухвалювалися козацькою радою, про що видавалися грамоти. Гетьманські універсали фактично передбачали формування казни всієї України як гетьманської держави з визначеною територією, населеними пунктами, різностановим населенням, а не лише скарбниці Запорозької Січі як переважно військової організації.

Тема 3.2. Економічна думка перехідного періоду від аграрного до ринкового господарства

План

1. Економічні погляди меркантилістів та фізіократів, їх роль у виникненні класичної політичної економії.

2. Економічна думка України XVII – поч. XVIII ст.

---

[1] Руга та раковщина – податки, що призначалися на утримання православної церкви та духовенства.

[2] Куфовий збір (куфа – бочка горілки чи вина) – у розмірі 1 кварти (один літр) горілки, відра вина та 1 карбованця грішми.

1. Економічні погляди меркантилістів та фізіократів, їх роль у виникненні класичної політичної економії

Ринкова економіка в найбільш чіткій формі виступає в торгівлі.

Розвитку торгівлі сприяло створення великих централізованих держав у формі монархій, що привело до відносної стабільності в правовій, соціальній, економічній галузях. Закон охороняв соціальну безпеку, економічно впорядковував справи митниці, транспорту, організаційну сферу. Міста нагромаджують економічний потенціал і на цій підставі набувають значної свободи дій. У містах Італії, Німеччини, Нідерландів, Англії, Іспанії, Португалії з'являються купці, які мають зв'язки не тільки з внутрішнім національним ринком, а й з міжнаціональним. Якщо в торгівлі з континентальною Європою і Росією існували умови формальних партнерів, то з Індією або колоніями в Америці, Африці, Австралії, Новій Зеландії панували монопольні торгові компанії Англії, створені за допомогою держави. Тут немає конкурентів, тут світ свавілля, найжорсткішої боротьби між державами за ці монополії.

Отже, джерелом багатства є зовнішня торгівля. Розквітають компанії цілеспрямованої діяльності. Компанії купців-авантюристів засновуються для відкриття нових країн: Московська компанія, Східна компанія (Норвегія, Швеція, Польща, Фінляндія), Ост-Індська компанія). Не член компанії не мав права торгувати в даному просторі. Ці компанії-монополісти приносили казкові прибутки. Так, якщо ціна перцю за фунт в Індії складала два пенси, то в Англії – 20. Ост-Індська компанія не тільки монополізувала торгівлю з Індією, але практично стала панувати політично. До монополії слід віднести і Навігаційний акт (1651 р.), що монополізував панування англійського судноплавства на Атлантиці.

Тому меркантилізм тільки відобразив у своїй концепції реальний процес: джерело багатства нації – зовнішня торгівля.

Меркантилізм – перша в історії економічної думки спроба теоретично обґрунтувати необхідний напрям національної економічної політики.

Меркантилізм характеризується такими загальними ознаками: 1) об'єктами дослідження є торгівля і грошовий обіг як джерела та сфера багатства; 2) багатство ототожнюється із золотими і срібними грошима та скарбами; 3) безпосереднім джерелом багатства вважається прибуток від зовнішньої торгівлі, хоча його умови створюються у виробництві; 4) нагромадження грошового багатства можливе тільки за відповідної економічної політики держави, яка бере під контроль зовнішню торгівлю.

Політика раннього меркантилізму знайшла відображення у комплексі заходів державного регулювання торгівлі: контроль за угодами і стягування з кожної угоди мита, дотримання "законів про витрачання", згідно з якими іноземні купці зобов'язані були витрачати виручку в Англії, зупинятися у визначених владою квартирах, обліковувати та звітувати щодо торговельних операцій.

Погляди меркантилістів можна звести до таких основних положень: 1) багатством є лише те, що може бути реалізоване і дійсно реалізується у грошах, тобто воно уявлялося як нагромадження грошей; 2) виробництво створює лише передумови для утворення багатства, тому його необхідно всіляко заохочувати і розвивати; 3) безпосереднім джерелом багатства є сфера, де продукти перетворюються у гроші, тобто сфера обігу; 4) сфера обігу є водночас і джерелом прибутку, що утворюється завдяки продажу товарів за більш високою ціною; 5) джерелом багатства є лише зовнішня торгівля; 6) баланс у зовнішній торгівлі повинен бути активним, тобто слід менше купувати у іноземців і більше їм продавати[1].

Меркантилізм залишив глибокий слід у розвитку економічної думки і мав зрілий, історично прогресивний характер. Значення теорії "торгового балансу" полягало у тому, що вона давала більш зріле та ефективне вирішення економічних проблем періоду первісного нагромадження капіталу та мануфактурного

[1] Найвидатніші представники теорії і практики меркантилізму: Томас Мен (1571–1641), Джеймс Стюарт (1712–1781), Антуан Монкретьєн (1575–1621), Жан-Батіст Кольбер (1619–1683).

капіталізму. Меркантилізм став першою спробою наукового аналізу господарської діяльності.

Позитивні наслідки меркантилізму: осмислення національної економіки як єдиного цілого; початок виокремлення економічної науки в самостійну галузь; започаткування спеціальної літератури економічного призначення; впровадження у науковий обіг терміна "політична економія", який став назвою науки; збагачення економічної думки концепцією комерціалізації господарського життя, виявлення суттєвих закономірностей товарно-грошового обігу, кредитних відносин; постановка проблеми про економічну роль держави; подолання релігійних догм в економічній думці; використання і розвиток емпіричного методу дослідження; започаткування теорії міжнародної торгівлі, виявлення взаємозв'язку між зовнішньою торгівлею та внутрішнім економічним розвитком; усвідомлення ринкового механізму кругообігу доходів як важливого чинника стимулювання сукупного попиту.

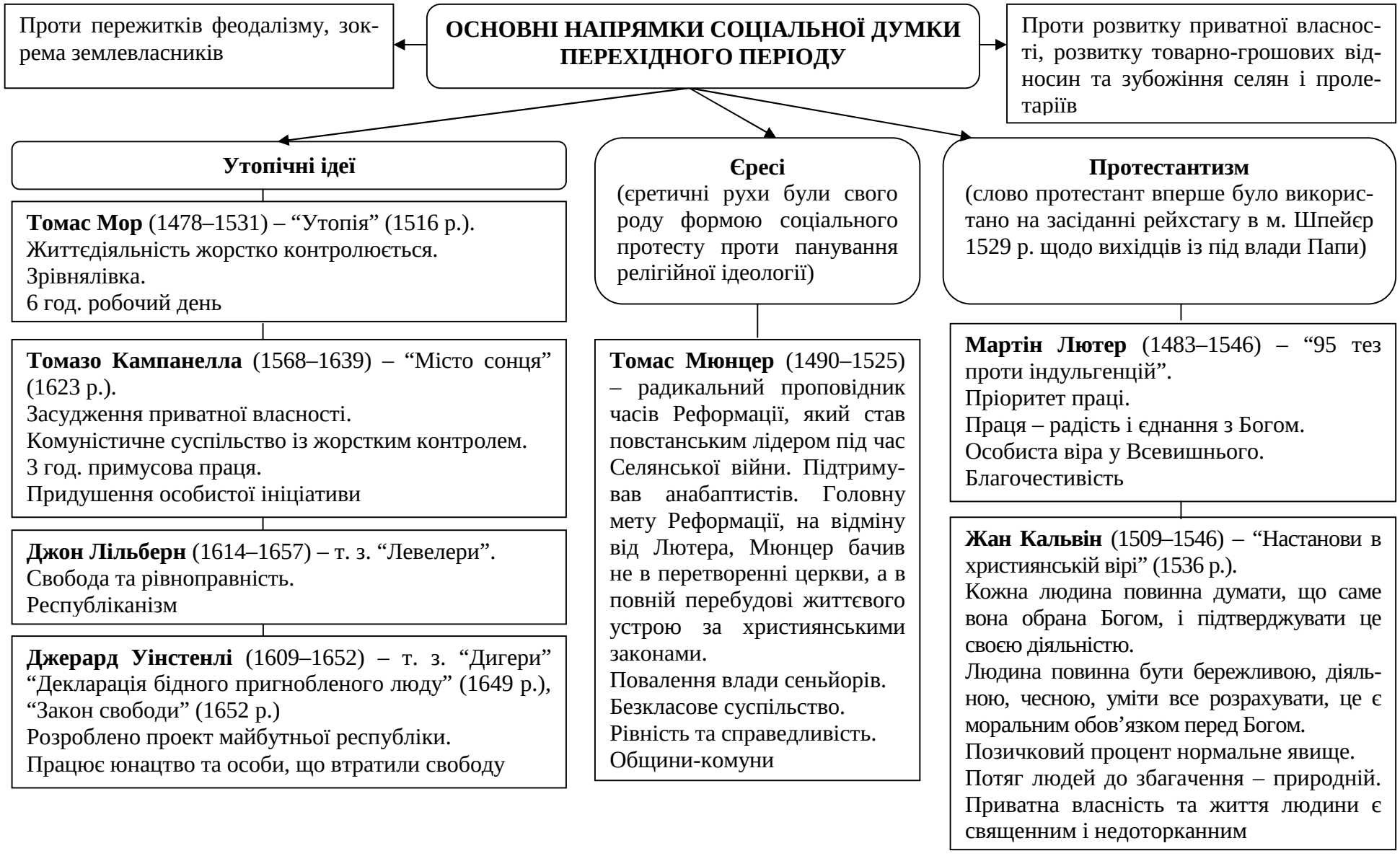
Фізіократи – невелика група французьких економістів-теоретиків другої половини XVIII ст., які вперше в історії економічної думки об'єдналися в наукову школу. Засновником школи фізіократів був Ф. Кене (1694–1774 рр.)[1]. Економічна школа фізіократів генетично належить до класичної політичної економії. Її роль полягає в наступному: 1) вона піддала нищівній критиці меркантилізм, принципи якого у Франції мали велике практичне застосування; 2) перенесла центр ваги теоретичних досліджень зі сфери обігу до сфери виробництва; 3) вперше дала аналіз капіталу, чистого продукту і розподілу доходу; 4) поставила проблему продуктивної і непродуктивної праці; 5) започаткувала теорію відтворення і теорію корисності; 6) економічна таблиця Ф. Кене – перша спроба макроекономічного аналізу; відтворення має всі передумови свого здійснення: фермери мають виробничі ресурси,

[1] Найбільш значущими працями Ф. Кене є: "Економічна таблиця", "Загальні принципи економічної політики держави", "Про торгівлю", "Аналіз економічної таблиці", "Зауваження відносно грошового процента".

безплідний клас – сировину та продовольство; таблиця Кене репрезентує закономірності міжгалузевого зв'язку і несе відбиток своєї доби; фізіократи показали міжгалузеві зв'язки землеробства та промисловості. Наявність класів у суспільстві – все той же природний порядок.

Фізіократія (від лат. фізіс – природа, кратос – влада). Фізіократія – це, як стверджують фізіократи, наука про природний порядок, концептуальна база школи фізіократів, які вперше досліджують проблему соціальних відносин і перші поставили її. Сутність порядку така, що особистий інтерес одного ніколи не може бути відокремлений від інтересу всіх (усі – діти Божі), і це може бути реалізоване за панування свободи (люди вільні істоти). Завдання уряду, монарха полягає в тому, щоб усувати штучні перепони, забезпечити охорону власності і свободи, карати тих, хто робить на них замах, – наставляти в законах природного порядку, виховувати, освічувати, формувати потрібні якості в людині. Повага до власності і влади – очевидні засади природного порядку, а це – найважливіший елемент вільної підприємницької діяльності, ринкової економіки.

Заслуга школи фізіократів у тому, що вона висвітлила диференціацію суспільства, довела, що особистий інтерес виходить з того, що йому найбільш вигідно, але це не суперечить загальним інтересам, що в конкуренції народжується рівноважна ціна; запропонувала першу класифікацію доходів та законів їх розподілу. В економічну політику ввійшла вимога свободи праці, свободи торгівлі загалом і зовнішньої зокрема, було визначено, що роль держави – в обмеженні торгівлі; доведено переваги прямих податків перед непрямими.

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ СОЦІАЛЬНОЇ ДУМКИ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ
Проти пережитків феодалізму, зокрема землевласників
Проти розвитку приватної власності, розвитку товарно-грошових відносин та зубожіння селян і пролетаріїв
Утопічні ідеї
Томас Мор (1478–1531) – "Утопія" (1516 р.).
Життєдіяльність жорстко контролюється.
Зрівнялівка.
6 год. робочий день
Томазо Кампанелла (1568–1639) – "Місто сонця" (1623 р.).
Засудження приватної власності.
Комуністичне суспільство із жорстким контролем.
3 год. примусова праця.
Придушення особистої ініціативи
Джон Лільберн (1614–1657) – т. з. "Левелери".
Свобода та рівноправність.
Республіканізм
Джерард Уінстенлі (1609–1652) – т. з. "Дигери" "Декларація бідного пригнобленого люду" (1649 р.), "Закон свободи" (1652 р.)
Розроблено проект майбутньої республіки.
Працює юнацтво та особи, що втратили свободу
Єресі
(єретичні рухи були свого роду формою соціального протесту проти панування релігійної ідеології)
Томас Мюнцер (1490–1525) – радикальний проповідник часів Реформації, який став повстанським лідером під час Селянської війни. Підтримував анабаптистів. Головну мету Реформації, на відміну від Лютера, Мюнцер бачив не в перетворенні церкви, а в повній перебудові життєвого устрою за християнськими законами.
Повалення влади сеньйорів.
Безкласове суспільство.
Рівність та справедливість.
Общини-комуни
Протестантизм
(слово протестант вперше було використано на засіданні рейхстагу в м. Шпейєр 1529 р. щодо вихідців із під влади Папи)
Мартін Лютер (1483–1546) – "95 тез проти індульгенцій".
Пріоритет праці.
Праця – радість і єднання з Богом.
Особиста віра у Всевишнього.
Благочестивість
Жан Кальвін (1509–1546) – "Настанови в християнській вірі" (1536 р.).
Кожна людина повинна думати, що саме вона обрана Богом, і підтверджувати це своєю діяльністю.
Людина повинна бути бережливою, діяльною, чесною, уміти все розрахувати, це є моральним обов'язком перед Богом.
Позичковий процент нормальне явище.
Потяг людей до збагачення – природній.
Приватна власність та життя людини є священним і недоторканним

Грошовий баланс

Предмет досл. – сфера обігу

МЕРКАНТИЛІЗМ
(фр. mercantile – торговець, від лат. mercari – торгувати)
Торгова і фінансова політика абсолютистських держав 16–18 ст. та відповідна система поглядів, ідеологія

Торговельний баланс

Метод досл. – систематизація та опис фактів

Вільям Стафорд
(1554–1612)
“Короткий виклад деяких звичайних скарг різних наших співвітчизників” (1581 р.)

Гаспар Скаруффі
(1519–1584)
“Роздуми про монету і справжню пропорційність між золотом і сріблом” (1582 р.)

Антуан де Монкретьєн
(1576–1621)
“Трактат про політичну економію” (1615 р.).
Ввів термін “політична економія” для визначення економічної науки

Джеймс Стюарт
(1712–1780)
“Дослідження принципів політекономії” (1767 р.)

Томас Ман
(1571–1641)
“Міркування про торгівлю Англії з Ост-Індією”, “Багатсво Англії в зовнішній торгівлі або Баланс нашої зовнішньої торгівлі як регулятор нашого багатства”

Бернардо Даванцаті
(1529–1606)
“Читання про монету” (1582 р.)

ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ

Багатством є лише те, що може бути реалізованим і справді реалізується в грошах.
Багатство – це не що інше, як нагромадження грошей

Джерелом багатства є лише зовнішня торгівля

Виробництво створює потрібні передумови для утворення багатства, а тому потребує постійного заохочення і розвитку

Баланс зовнішньої торгівлі повинен бути активним

Безпосереднім джерелом багатства є сфера обігу, тобто, сфера, де продукти перетворюються в гроші

Сфера обігу є водночас і джерелом прибутку, що утворюється завдяки продажу товарів за більш високою ціною, ніж купівлі.
Г–Г’ – гроші, що породжують гроші

Франсуа Кене
(1694 – 1774)
"Економічна таблиця" (1758 р.), "Загальні принципи економічної політики держави", "Про торгівлю", "Аналіз економічної таблиці", "Зауваження відносно грошового процента"

ФІЗІОКРАТІЯ
(означає "влада природи")
Течія серед французьких економістів другої половини XVIII ст. – часів першої буржуазної революції у Франції

Анн Робер Жак Тюрго
(1727–1781)
"Роздуми про створення і розподіл багатств" (1766 р.)

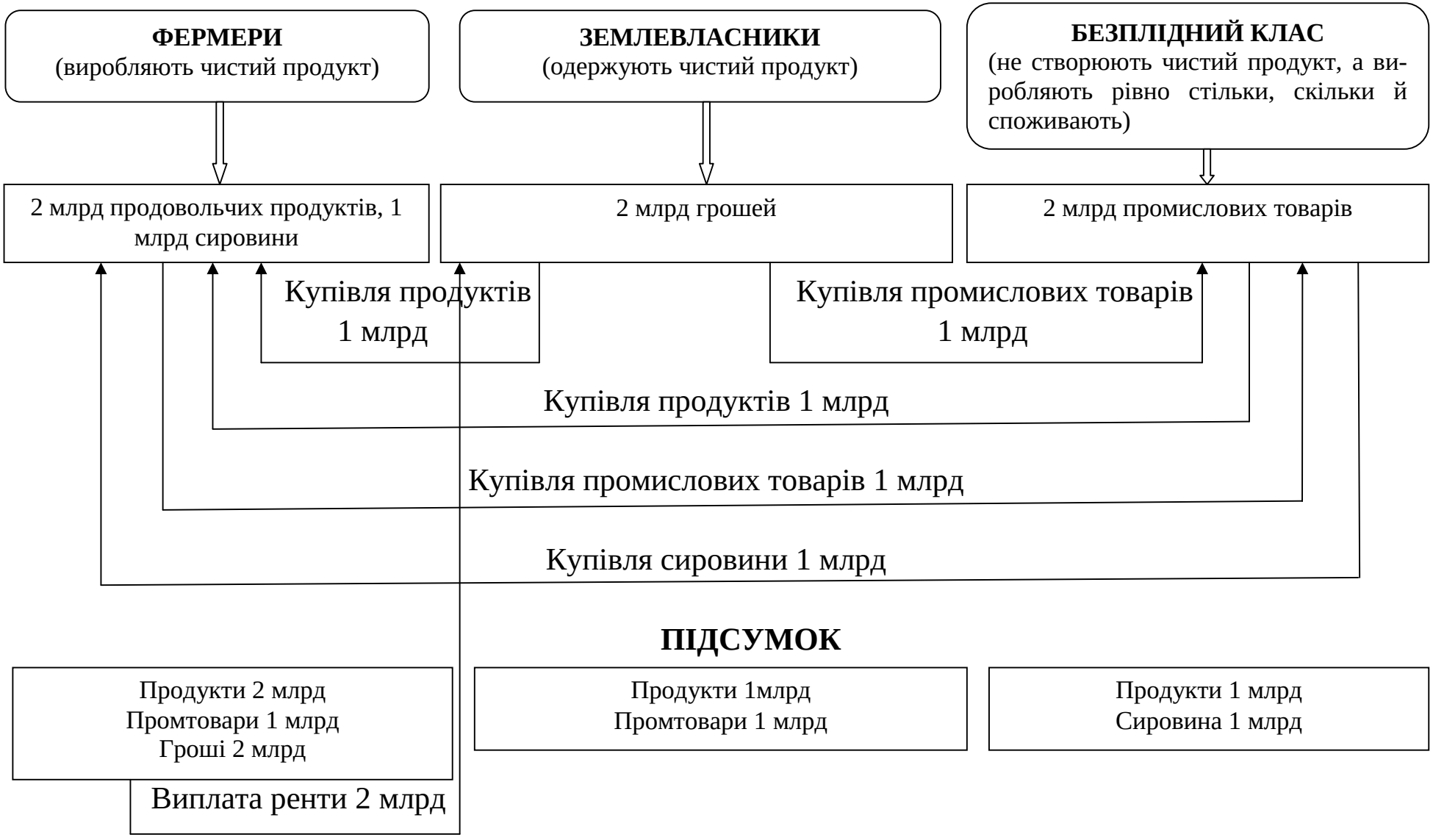
Віктор Рікеті маркіз де Мірабо
(1715 – 1789)
"Друг людей або Трактат про народонаселення" (1758 р.)

П´єр Самюель Дюпон де Немур
(1739–1817)
"Про виникнення і розвиток нової науки" (1767 р. – ввів поняття "фізіократія")

ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ

Природний порядок	**Людина**	**Праця**	**Капітал**
Це бажаний Богом порядок. Об'єктивний та закономірний розвиток ринкової економіки. Повага до власності і влади — найважливіший елемент вільної підприємницької діяльності. Завдання уряду забезпечити охорону власності і свободи, виховувати, освічувати, формувати потрібні якості в людині. Повна економічна свобода "laissez faire, laissez passer" ("лесе фер, лесе пасе", буквально: "хай все іде як іде"	Світ рухається сам собою тоді, коли особистий інтерес одного не відокремлений від інтересу всіх, а це реалізовується за панування свободи (люди вільні істоти). Людина біосоціальна істота. Природність класів у суспільстві як творіння Бога. Кожна людина має право на свободу та власність. Шлях до пізнання внутрішнього природного порядку – освіта	Праця створює чистий продукт. Чистий продукт створює продуктивна праця. Продуктивна праця фермерська, землеробська. Безплідний клас (ремісники, лихварі, банкіри) непродуктивний. Кожна людина має право на працю та забезпечення прожиткового мінімуму. Свобода підприємництва	Капітал формується у виробництві, землеробстві. Какпітал – все те, що забезпечує процес відтворення у землеробстві. Основний капітал - витрати на осушення, огородження, меліорацію та інші заходи підвищення природної родючості грунтів, а також початкові аванси: будівлі, худоба, знаряддя праці. Насіння, заробітна плата с/г робітникам та інші витрати, що повторюються з року в рік це – оборотний капітал

Макроекономічна модель Франсуа Кене

2. Економічна думка України у XVII – на поч. XVIII ст.

Економічну думку України польсько-литовської доби представляють два найвизначніших мислителі – Станіслав Оріховський-Роксолан (1513–1567) та Іван Вишенський (близько 1550–1620). Їхні економічні погляди заклали основні засади демократичної економічної думки в умовах панування феодальної системи господарства та повільного розвитку товарно-грошових відносин.

С. Оріховський сформулював шляхи досягнення суспільного добробуту. Правитель держави, на думку С. Оріховського, тільки тоді зможе належно правити, коли оточить себе розумними й освіченими порадниками. Він закликав створювати школи та гімназії, адже освіта і наука застерігають молодь від поганих вчинків і стануть запорукою продуктивної праці – основного фактора економічного зростання. С. Оріховський писав, що ні харчі, ні розкоші чи матеріальні вигоди не замінять свободи, яка дає простір для людської діяльності. Поділ праці на основі природної обдарованості людей. Визнавав необхідність і природність поділу суспільства на стани: хліборобів, духовенство та лицарський. Кожен повинен займатися своєю працею. Недоторканність приватної власності та приватновласницький інтерес. Наголошував, що надмірна схильність до приватного перетворює людину на раба. Надмірна захопленість власним добробутом призводить до нехтування видатками на суспільні справи, зокрема на оборону. В цьому він вбачав одну з причин недержавності українських земель. Охоронцем приватної власності мають бути держава і закон. Необхідність оподаткування кожного громадянина незалежно від майнового стану. Одночасно радив залишати неоподаткованою ту частину майна, що є основою економічного зростання. Нагромадження грошей, які є “жилами всіх добре ведених справ”. Писав про посилення майнової диференціації між магнатами і шляхтою, селянами і шляхтою. Патріотизм і морально-етичні цінності.

Соціально-економічний зміст мають праці Івана Вишенського. Він родом із містечка Судова Вишня на Львівщині. Майже 40 років був монахом Афонського православного монастиря в Греції, зрідка навідувався в Україну. Однак у публіцистичних працях і листах звертався до історії України, особливо активно

після Берестейської унії (1596). Свої найвизначніші твори (1597–1601) український мислитель упорядкував в окремій “Книжці”, в якій під релігійною оболонкою приховані філософські, політичні й економічні погляди.

У середині XVII ст. меркантилістські ідеї знайшли своє втілення в політиці Б. Хмельницького (1595–1657) – гетьмана української держави Військо Запорозьке. У своїх універсалах і листах він велику увагу приділяв питанням зовнішньої торгівлі України, формуванню національного купецтва. Так, у серпні 1649 р. гетьман універсалом дозволив вільну торгівлю ніжинському купцеві Гнатові Івановичу. У листах (17 липня і 1 грудня 1650 р.) Б. Хмельницький звертався до Путивльського воєводи Семена Прозоровського та бєлгородського воєводи Рєпніна-Оболенського щодо врегулювання українсько-російських торговельних відносин на пограниччі. Спеціальним універсалом від 16 червня 1657 р. Б. Хмельницький дозволив купцям-грекам Павлові й Степанові Юр’євичам безмитну торгівлю. У червні 1653 р. гетьман видав універсал про заборону вимагати будь-яку данину від київських міщан. Для заохочення торговельної діяльності гетьманське управління видавало універсали про охорону особи, товарів і майна купців, надавало купцям привілеї при продажу товарів, нерідко звільняло їх від торговельного мита. На пільгових умовах купецтво користувалося міським торговельним інвентарем, будівлями, спорудами, могло зводити нові торговельно-промислові приміщення.

Б. Хмельницький проводив політику протекціонізму шляхом управління митними тарифами, звільнення золота, срібла й дорогоцінного каміння від імпортного мита, проти обкладання високим експортним митом. Одним із основних напрямів економічної діяльності Б. Хмельницького була також фінансова політика, яка зводилася до збільшення додаткового продукту та норми його нагромадження.

Прогресивний характер економічної думки відображає “Літопис Самовидця” невідомого автора, в якому розглянуто найважливіші соціально-економічні проблеми України періоду 1648–1703 рр. Автор “Літопису” належав до тих нечисленних представників козацької старшини, які під впливом посилення соціальних антагонізмів у другій половині ХУП ст. виступали за

пом’якшення суспільних суперечностей і соціальну злагоду. Він засуджує економічне, національне та релігійне гноблення українського народу, виступає проти реставрації старих кріпосницьких порядків у Лівобережній Україні (Правобережна Україна залишалася під владою Польщі).

Ознаки меркантилістичної політики простежуються в діяльності гетьмана Івана Мазепи, який дбав про розвиток сільськогосподарського підприємництва, зокрема, млинарства, ґуральництва, селітрового і поташного виробництва.

Виразником ідей меркантилізму є видатний українець Феофан Прокопович (1677–1736) – філософ, педагог, політик. Він навчався у Києво-Могилянській академії, був її професором і ректором, у 1716 р. за наказом російського царя виїхав до Петербурга, ставши там найближчим радником імператора у проведенні реформ в освіті, церкви, економіки на засадах меркантилізму.

Консервативні економічні погляди козацької старшини відображають твори так званих “старшинських літописців”, передусім Григорія Граб’янки та Самійла Велична. Обидва всіляко намагалися довести, що козацька старшина походить із шляхетного староруського войовничого роду, а тому в законодавчому порядку має бути прирівняна в правах до російського “благородного” дворянства. “Старшинські літописці” виступали за відновлення феодальних відносин та встановлення повної влади української шляхти над кріпосними селянами.

Джерелом соціально-економічної думки є “Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитья от шляхетства Малороссийской губернии” і “Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитья от дворян Слободской Украины” – прохання української шляхти до Комісії зі складання Нового уложенія, створеної Катериною II для перегляду Соборного уложенія 1649 р. Змістом наказів є клопотання щодо надання прав російського дворянства українській шляхті та козацькій старшині. На засіданнях Комісії розглядалися також питання становища селян, забезпечення можливостей ефективної господарської діяльності шляхти та купецтва, зокрема вимоги свободи винокуріння, надання пільг у торгівлі сіллю, пом’якшення мита, заснування у Гетьманщині Дворянського банку.

Економічна думка в Україні у XVII – на поч. XVIII ст.

Феофан Прокопович
(1681–1736 рр.)

Український богослов, письменник, поет, математик, філософ, ректор Київської академії (1710–1716 рр.), архієпископ Великоновгородський та Великолуцький

“Тритомник лекцій з риторики, логіки, фізики, математики й етики” (1979 р.), “Буквар”, “Слово о правде и чести царской”, “Правда воли монаршей”

Активний господарський і торгов. баланс.
Безперервний розвиток промисловості, сільського господарства, торгівлі.
Розвиток засобів і шляхів сполучення.
У стосунках з іншими країнами слід переслідувати інтереси власної країни

“Послання до єпископів...”

(Іван Вишенський – Касовський між 1545–50 – 1620 рр.)

Необхідність соціальної рівності, оскільки майново-соціальна нерівн. людей походить не від природи і не від Бога, а від земних несправедлив., вказують на основні форми привласнення продукту праці селян і ремісників панами, шляхтою, духовенством, торговцями та лихварями.
Викривав православних єпископів-перебіжчиків, римо-католицьке та уніатське духовенство, польських та українських феодалів-кріпосників, виступав проти покатоличення та ополячення найбідніших верств міщанства і селянства України.
Хотів в Україні бачити таке суспільство, де б людина почувала себе вільною, де б панувало братерство між людьми, і всі житимуть згідно з настановами й принципами “істинного” раннього християнства

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Проаналізуйте процес утворення національних ринків.
2. Які причини та соціально-економічні наслідки великих географічних відкриттів?
3. Як революція цін вплинула на розвиток ринкових відносин в окремих регіонах Європи?
4. Визначіть основні джерела первісного нагромадження капіталу.
5. Поясніть, чому мануфактурне виробництво є основою генези індустріального суспільства.
6. Визначіть спільні риси та відмінності цехового і мануфактурного виробництва в Західній Європі.
7. Визначіть характерні відмінності між розсіяною, змішаною та централізованою мануфактурою.
8. Як змінилася соціально-економічна структура суспільства та стан дрібного виробника у XVI ст.?
9. Чому промисловість стає основною галуззю господарства у країнах Західної Європи в XVI–XVII століттях?
10. Охарактеризуйте розвиток міст та мануфактурного виробництва на Україні в XVI–XVII століттях.
11. Визначіть економічні наслідки Нідерландської та Англійської буржуазних революцій.
12. Охарактеризуйте особливості промислового розвитку Голландії.
13. Охарактеризуйте особливості промислового розвитку Англії.
14. Які чинники сприяли перетворенню Англії в найбільшу промислову та торговельну державу світу у XVII ст.?
15. Визначіть економічні наслідки Першої Північноамериканської та Великої французької буржуазних революцій.
16. Яку роль відіграли економічні погляди меркантилістів та фізіократів у виникненні класичної політичної економії?
17. Визначіть основні риси вчення фізіократів. У чому полягало наукове значення економічної таблиці Франсуа Кене?
18. Які економічні ідеї висловлювали представники економічної думки в Україні – Іван Вишенський, Пилип Орлик, Феофан Прокопович, Яків Козельський?

Перелік історико-економічних термінів

Буржуазні революції – світовий процес реформації феодального суспільства, перша хвиля якого відбулася у XVI–XVIII ст.

Меркантилізм – напрям економічної думки XVI–XVIII ст., представники якого ототожнювали багатство країни з грішми (золотом, сріблом), розглядаючи гроші як найважливіший засіб економічного зростання, а джерело багатства бачили в зовнішній торгівлі з досягненням активного торговельного сальдо.

Мануфактура – підприємство приватновласницького характеру (як правило), засноване на ремісничій техніці та складній кооперації праці, використанні вільнонайманої робочої сили та зорієнтоване на забезпечення потреб ринку.

Протекціонізм – політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції через пряме або непряме обмеження імпорту товарів.

Первісне нагромадження капіталу – це історичний процес відокремлення дрібних виробників від засобів виробництва, примусового позбавлення їх приватної власності та перетворення у бідних продавців своєї робочої сили, що передував власне капіталістичному нагромадженню.

Революція цін – самодевальвація грошових систем європейських країн та перерозподіл багатства у зв’язку із великими географічними відкриттями.

Фізіократія – течія у класичній політичній економії Франції другої половини XVIII ст., представники якої, гостро критикуючи меркантилізм, виходили з визначної ролі в економіці та створенні національного багатства – землі та сільськогосподарського виробництва.

Централізована мануфактура – підприємство (виробництво), замкнуте на певній території.

Хронологія найважливіших історико-економічних подій періоду формування ринкової економіки в країнах Європейської цивілізації

1492 р. – відкриття Колумбом Америки.

1495 р. – відкриття подвійного запису в бухгалтерії італійцем Лукою Паччолі.

1498 р. – Васко да Гама відкриває шлях до Індії навколо Африки.

1509–1546 рр. – життя та діяльність Жака Кальвіна.

1517 р. – проголошення “95” тез Мартіном Лютером.

1554–1612 рр. – Вільям Стаффорд започатковує економічну течію – меркантилізм.

1581 р. – утворення Голландії.

1609 р. – створення Амстердамського банку.

1649 р. – проголошено республіку в Англії та покарано смертю короля Карла І.

1651 р. – ухвалення Навігаційного акта Кромвеля в Англії.

1661 р. – Стокгольмський банк випустив перший банківський квиток.

1690–1698 рр. – фінансова криза у Англії та ручне карбування грошей з утриманням металу менше 80 відсотків.

1694–1774 рр. – Франсуа Кене створює економічну школу фізіократів.

1707 р. – укладення унії між Англією та Шотландією – утворення Великобританії.

1733 р. – А. Дербі винайшов коксову металургію.

1769 р. – Дж. Уатт створив парову машину.

4 липня 1776 року – проголошено США.

1776 р. – опубліковано роботу А. Смітта “Дослідження про причини і природу багатства народів”.

1782 р. – у м. Бірмінгем побудовано першу фабрику з виробництва парових двигунів.

1787 р. – ухвалення Конституції США.

14 липня 1789 року – взяття народом Бастилії.

26 серпня 1789 року – прийняття Декларації прав людини і громадянина у Франції.

Контрольні тестові завдання

Завдання 1. Форма організації виробництва, заснована на ремісничій техніці, вільнонайманій робочій силі та поділі праці, – це:

а) мануфактура; б) ремісничий цех;

в) фільварок; г) фабрика.

Завдання 2. Батьківщиною мануфактурного виробництва є:

а) Англія; б) Франція;

в) Голландія; г) Іспанія;

д) Італія.

Завдання 3. До економічних чинників великих географічних відкриттів відносять усі, крім:

а) необхідності пошуку нових торговельних шляхів до Америки;

б) кризи левантійської торгівлі;

в) ускладнення грошового обігу;

г) зростання потреби у коштовних металах.

Завдання 4. Безпосереднім наслідком великих географічних відкриттів було:

а) завершення формування світового ринку;

б) різке зниження рівня цін у країнах Західної Європи;

в) переміщення торговельних шляхів з суші на море;

г) створення колоніальних імперій.

Завдання 5. Першою колоніальною імперією в епоху великих географічних відкриттів стала:

а) Франція; б) Голландія;

в) Іспанія; г) Італія.

Завдання 6. Безпосереднім чинником "революції цін" у кінці XV ст. вважають:

а) зменшення видобутку золота та срібла в Європі;

б) зростання цін на рабів;

в) первісне нагромадження капіталу;

г) приплив дорогоцінних металів на ринки Європи.

Завдання 7. До основних завоювань першої хвилі буржуазних революцій у Європі слід віднести:

а) свободу торгівлі;

б) зростання феодальної ренти;

в) свободу підприємництва;

г) недоторканість приватної власності.

Завдання 8. "Навігаційний акт" було прийнято:

а) 1640 р.; б) 1651 р.;

в) 1660 р.; г) 1609 р.;

Завдання 9. Автором терміна "політична економія" є:

а) Аристотель; б) Тома Аквінський;

в) А. Монкретьєн; г) А. Сміт;

д) К. Маркс.

Завдання 10. Згідно з меркантилістською концепцією джерелом грошового багатства є:

а) зростання закордонних інвестицій;

б) перевищення імпорту над експортом;

в) перевищення експорту над імпортом.

Завдання 11. Предметом вивчення меркантилізму є:

а) сфера обігу;

б) сфера виробництва;

в) сфера обігу і виробництва одночасно.

Завдання 12. Визначте історичні умови виникнення меркантилізму:

а) бурхливий розвиток капіталізму, прискорений промисловим переворотом;

б) формування світового ринку;

в) посилення циклічного характеру розвитку капіталістичної економіки;

г) розклад феодалізму та зародження капіталізму;

д) первісне нагромадження капіталу;

е) розгортання науково-технічної революції.

Завдання 13. У ході Великої французької революції дворянство:

а) розорилося; б) зміцнило свої позиції;

в) було знищене; г) емігрувало.

Завдання 14. Назвіть основні засади класичної школи політичної економії:

а) державне регулювання економіки;

б) дослідження сфери обігу;

в) визнання дії об’єктивних економічних законів;

г) проголошення економічного лібералізму;

д) дослідження сфери виробництва;

е) визнання сфери обігу джерелом багатства;

Завдання 15. Назвіть прихильників фізіократизму:

а) В. Петті; б) Дюпон де Немур;

в) Мірабо; г) А. Сміт;

д) Ф. Кене; е) Ж. Тюрго;

ж) П. Буагільбер; з) Мерсьє де Ла Рів’єр.

Завдання 16. США було проголошено:

а) 1640 р.; б) 1776 р.;

в) 1783 р.; г) 1787 р.;

РОЗДІЛ IV (ЗМ 4)
РОЗВИТОК РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII СТ. – 60-ТІ РОКИ XIX СТ.)

Тема 4.1. Особливості промислового перевороту у провідних країнах світу

План

1. Передумови промислової революції.
2. Перетворення Англії у “майстерню світу”.
3. Особливості промислового перевороту у Франції, Німеччині, США.

1. Передумови промислової революції

Епоха машин настає тоді, коли з’являються ринок попиту та пропонування, підприємець, кредит, коли є вільнонайманий працівник з технічними знаннями, які він здобуває, як правило, коштом підприємця.

Поява машини для виробництва предметів масового попиту відрізняє західну цивілізацію від східної.

Промисловий переворот – це загальносвітовий процес переходу від мануфактурного виробництва з ремісничою технікою і технологією до фабрично-заводського розширеного товарного виробництва, створеного на основі використання машинної техніки, технології та вільнонайманої робочої сили.

Промисловий переворот як економічне поняття з’являється лише у XX ст., зокрема у праці А. Тойнбі “Розуміння історії”.

До характерних рис промислового перевороту як світового економічного процесу слід віднести:

– використання у промисловому виробництві робочих машин та механізмів;

– використання парових машин;

– поступове створення національної машинобудівної галузі;

– зростання ролі в соціально-економічному житті суспільства буржуазії (зокрема, купців, фабрикантів) та пролетаріату.

До основних передумов промислового перевороту потрібно віднести:

– зростання потреб ринку у промислових товарах;

– активний розвиток товарно-грошових відносин (світова торгівля); зростання вивільнених капіталів; зростання вивільненої робочої сили із сільського господарства;

– активний розвиток науки і техніки.

Економічний розвиток кожної країни має свої особливості. Так, у XVIII ст. господарство Англії, Франції, Німеччини різко відрізнялося.

У Франції господарює кольберизм із його значним втручанням у комерційну діяльність.

У Франції державна влада була змушена впродовж XVII ст. розробити цілу систему протекціоністських заходів для забезпечення активного торгового балансу. Апогей державного втручання в економіку припав на епоху правління міністра фінансів Жана Батіста Кольбера (1619–1683), тому практичний французький меркантилізм увійшов у історію під назвою кольберизму. Уряд Франції намагався звести до мінімуму імпорт промислових товарів і всіляко сприяв розвиткові вітчизняної промисловості (як експортної, так і імпортозамінної). За державний рахунок утворювались експортні мануфактури, промисловці отримували неабиякі привілеї (наприклад, звільнялися від податків).

У Німеччині – сотні відособлених господарств-держав на основі абсолютистського управління, що ведуть між собою економічну та релігійну війну (тридцятирічну).

Наприкінці XVIII ст. Англія починає своє входження в індустріальну революцію. Досвід підприємницької діяльності в сільському господарстві переноситься на промисловість і передусім туди, де немає гільдійських регламентацій.

Промислова революція

Місце мануфактури посідає фабрика.

Економіка індустріального типу характеризується тим, що в промисловому виробництві зосереджується від 45 до 70 % працездатного населення.

Більшість робітників забезпечують обслуговування машин та механізмів, здійснюючи найпростіші операції.

Випускається, як правило, одноманітна продукція.

Визначальна роль належить таким галузям промисловості, як гірничодобувна, металургійна, машинобудівна, текстильна.

Промисловий переворот як світовий економічний процес зумовив існування у період з 1815 до 1875 року так званої системи вільної конкуренції.

До основних ознак цієї системи належать: відсутність можливостей впливу на ціну товару; покупці та продавці на ринку визнають ціну товару як початкову; відсутність товарного знака; єдиним критерієм вартості товару є ціна; відсутність економічних та юридичних привілеїв; рівні стартові права та можливості; основним чинником мобільності виробництва є попит та пропозиція на ринку промислових товарів; однакові можливості доступу до різних видів інформації та її використання у процесі відтворення; виробник не може покинути ринок без втрат.

2. Перетворення Англії у “майстерню світу”

Століття текстилю започатковане 1733 року, коли Дж. Кей винайшов “летючий” човник; продуктивність ткацького верстата подвоїлася.

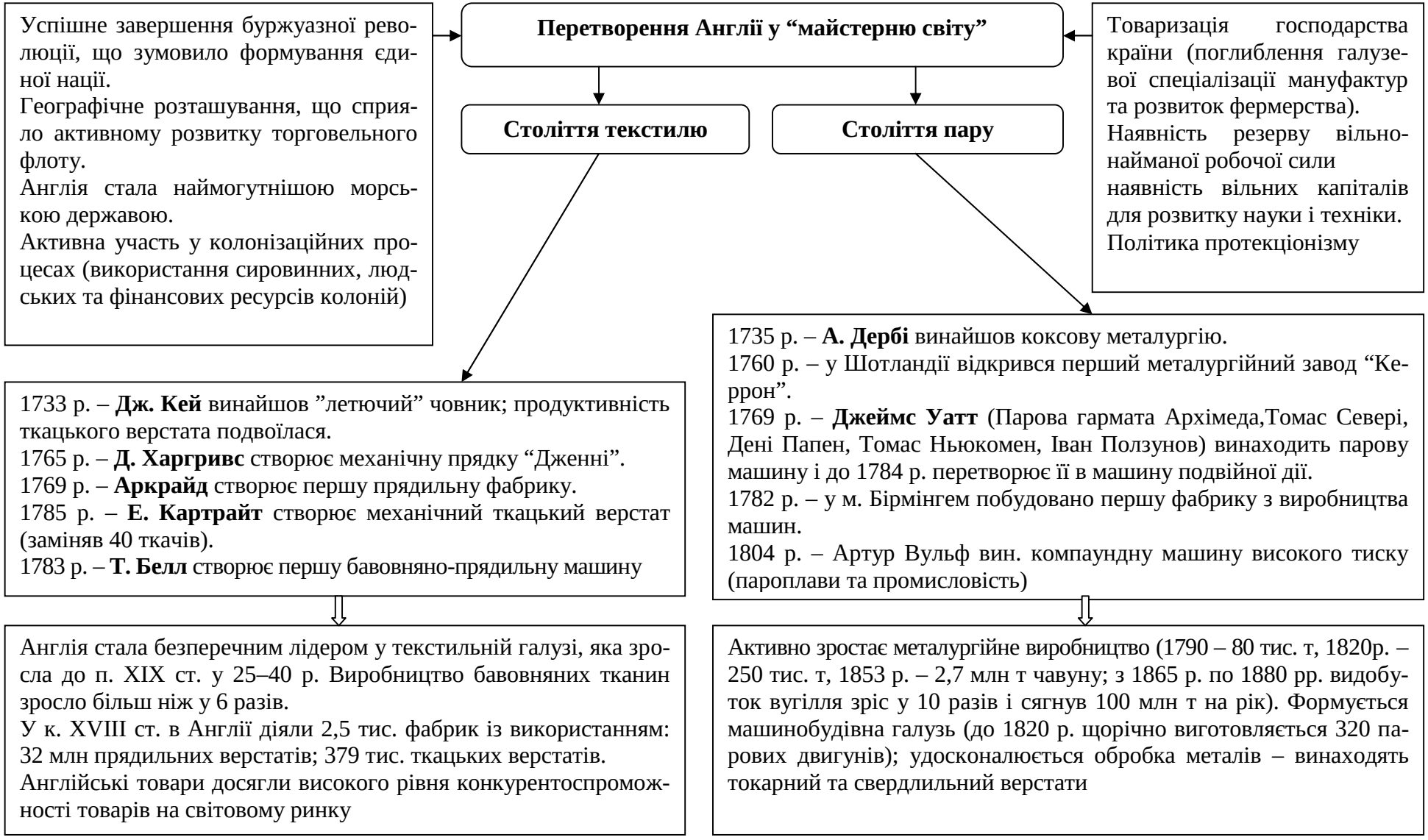
Англія стала безперечним лідером у текстильній галузі, яка зросла до п. XIX ст. у 25–40 р.[1]

Виробництво бавовняних тканин зросло більш ніж у 6 разів.

У к. XVIII ст. в Англії діяли 2,5 тис. фабрик із використанням: 32 млн прядильних верстатів; 379 тис. ткацьких верстатів.

Англійські товари досягли високого рівня конкурентоспроможності товарів на світовому ринку.

[1] 1783 р. – Т. Белл створює першу бавовняно-прядильну машину.

Успішне завершення буржуазної революції, що зумовило формування єдиної нації.
Географічне розташування, що сприяло активному розвитку торговельного флоту.
Англія стала наймогутнішою морською державою.
Активна участь у колонізаційних процесах (використання сировинних, людських та фінансових ресурсів колоній)
Перетворення Англії у "майстерню світу"
Товаризація господарства країни (поглиблення галузевої спеціалізації мануфактур та розвиток фермерства).
Наявність резерву вільнонайманої робочої сили
наявність вільних капіталів для розвитку науки і техніки.
Політика протекціонізму
Століття текстилю
Століття пару
1733 р. – Дж. Кей винайшов "летючий" човник; продуктивність ткацького верстата подвоїлася.
1765 р. – Д. Харгривс створює механічну прядку "Дженні".
1769 р. – Аркрайд створює першу прядильну фабрику.
1785 р. – Е. Картрайт створює механічний ткацький верстат (заміняв 40 ткачів).
1783 р. – Т. Белл створює першу бавовняно-прядильну машину
1735 р. – А. Дербі винайшов коксову металургію.
1760 р. – у Шотландії відкрився перший металургійний завод "Керрон".
1769 р. – Джеймс Уатт (Парова гармата Архімеда,Томас Севері, Дені Папен, Томас Ньюкомен, Іван Ползунов) винаходить парову машину і до 1784 р. перетворює її в машину подвійної дії.
1782 р. – у м. Бірмінгем побудовано першу фабрику з виробництва машин.
1804 р. – Артур Вульф вин. компаундну машину високого тиску (пароплави та промисловість)
Англія стала безперечним лідером у текстильній галузі, яка зросла до п. XIX ст. у 25–40 р. Виробництво бавовняних тканин зросло більш ніж у 6 разів.
У к. XVIII ст. в Англії діяли 2,5 тис. фабрик із використанням: 32 млн прядильних верстатів; 379 тис. ткацьких верстатів.
Англійські товари досягли високого рівня конкурентоспроможності товарів на світовому ринку
Активно зростає металургійне виробництво (1790 – 80 тис. т, 1820р. – 250 тис. т, 1853 р. – 2,7 млн т чавуну; з 1865 р. по 1880 рр. видобуток вугілля зріс у 10 разів і сягнув 100 млн т на рік). Формується машинобудівна галузь (до 1820 р. щорічно виготовляється 320 парових двигунів); удосконалюється обробка металів – винаходять токарний та свердлильний верстати

Століття пару – його початок забезпечив технічний прогрес у металургійному виробництві.

Активно зростає металургійне виробництво (1790–80 тис. т, 1820 р. – 250 тис. т, 1853 р. – 2,7 млн т чавуну; з 1865 р. по 1880 рр. видобуток вугілля зріс у 10 разів і сягнув 100 млн т на рік). Формується машинобудівна галузь (до 1820 р. щорічно виготовляється 320 парових двигунів); удосконалюється обробка металів – винаходять токарний та свердлильний верстати.

Формується транспортна система:

1807 р. – побудовано перший пароплав;

1814 р. – Д. Стефансон побудував перший паровоз;

1825 р. – побудована перша двадцятикілометрова залізниця Стоктон – Дарлінгтон (20 миль/год);

1785–1835 рр. – активне будівництво шосейних доріг та каналів.

Між 1850–1870 рр. на частку Англії припадало 35–40 % світової торгівлі. Змінилася економічна демографія країни, із 75 % міського населення 45,5 % становили наймані робітники. Англія стала на шлях індустріального розвитку першою у світовому господарстві. Промисловий переворот у 50–60-х рр. XIX ст. завершився.

3. Особливості промислового перевороту у Франції, Німеччині, США

Промисловий переворот у Франції

Характерною особливістю цього процесу у Франції був тривалий період з 1805 – 1810 років до II пол. XIX ст., а також залежність від внутрішньополітичної ситуації та економічної політики урядів. Директорією імперії Наполеона здійснювалася протекціоністська політика щодо розвитку промисловості.

Створено ради торгівлі у справах фабрик і заводів. Зростає виробництво чавуну – на 1/3; видобуток залізної руди – у 2 рази. Разом з тим Континентальна блокада Англії зашкодила економічним інтересам Франції, яка на довгі роки була позбавлена англійських машин, металовиробів та вугілля, необхідних для механізації виробничих процесів. Формується власна технічна думка (Л. Жаккар – гардинне виробництво, Ф. Жирар – хіміко-механічна обробка льону, Бертоллі – відкрив метод прискореного вибілювання тканини за допомогою хлору і способи її фарбування, технологію промислового консервування продуктів).

Періоду Бурбонів та липневої монархії 1820–1848 років притаманні повільні темпи промислового розвитку. Особливістю економічного розвитку Франції у другій половині XIX ст. були повільні темпи зростання населення, попит на товари та продукти залишався низьким, тому швидкого розвитку набуває фінансовий капітал, який переважав над промисловим: 1800 року – створено Французький банк; 1818 року – перші ощадні каси; 1815 – 1830 роках – в обігу зростає кількість цінних паперів (41–234 млн фр.). Поширюється грюндерство – масова гарячка заснування кредитних установ. Створюється перша в Європі розгалужена кредитна система[1]. Позичковий капітал за кордоном оцінювався у 10 млн франків. Велику роль у розвитку банківської кредитної сфери відіграла Паризька біржа, сума цінних паперів якої з 1851 до 1869 р. зросла у 3 рази і становила 33 млрд франків. Франція стає світовим центром облігаційної торгівлі, світовим лихварем. Тільки у кінці 60-х років фабрично-заводське виробництво охопило більшість галузей промисловості. Загальний обсяг промислової продукції зріс майже вдвічі. Кількість парових двигунів у промисловості та на транспорті зросла з 7,7 до 27,8 тис. Протяжність залізниць досягла 17,4 тис. км. На прикладі Англії було проголошено свободу торгівлі.

[1] 1852 року створено товариство рухомого кредиту; 1850 року – товариство земельного кредиту; 1854 року – національна облікова контора; 1864 року – Ліонський кредит.

Промисловий переворот у Німеччині

До 1833 року був відсутній єдиний всенімецький ринок. Промисловий переворот у Німеччині розпочався зі значним запізненням у 40–50-х роках XIX ст. і завершився у період 1850–1871 років.

Основними причинами сповільненого розвитку економіки були: політична роздробленість німецьких земель; наявність юнкерства; відсутність сильного торговельного флоту; ізольованість від атлантичних торговельних шляхів; збереження цехового устрою ремісничого виробництва.

У першій половині XIX ст. Німеччина залишалася аграрним придатком промислово розвинених країн – Англії та Франції. У 30-х роках, на початку промислового перевороту, створюються основні промислові регіони. У 1833 р. Пруссія домоглася організації Митного союзу, що об'єднав 18 держав Північної Німеччини, територія яких становила 77 тис. кв. км, де проживало 23 млн осіб. Легка промисловість концентрується у Саксонії. Суконна, гірнича, хімічна – у Пруссії. У Рейнсько-Вестфальському промисловому районі зосереджувалася 4 частина робітників. На основі англійської техніки та технології поступово формується власна машинна індустрія. Після успішного завершення франко-прусської війни, включення до складу Німецької імперії французьких промислових районів Ельзасу та Лотарінгії випереджаючими темпами розвивається залізничний транспорт (2,5 тис. км залізниць), важка промисловість, хімія. У 1867 році створено союзну митну раду та митний парламент. Важливого значення набувають в умовах мілітаризації рейнські металургійні та військові заводи Круппа. Виробництво двигунів зросло в 4 рази і сягнуло 1 139 шт. щорічно. Частка у світовому промисловому виробництві становила 13 %. У сільському господарстві Німеччина сформувала власний шлях інтенсивного розвитку (прусський, або німецький).

Сутність його полягала в тому, що значні маєтки перетворювалися в "агрофабрики", де централізовано впроваджувалися новітні досягнення науки, агротехніки та агрохімії. Механізація праці, використання парових тракторів, культиваторів, молотарок, застосування вільнонайманої робочої сили зумовили вихід Німеччини на перше місце в Європі з виробництва цукру, крохмалу, спирту, збору картоплі та буряків.

Промисловий переворот у Німеччині базувався на вітчизняному машинобудуванні, на власних інженерно-технічних досягненнях. Будувалися величезні машинобудівні підприємства, оснащені найновішим обладнанням. Успішно розвивалася хімічна промисловість. Становлення нового типу суспільства в Німеччині відбувалося не революційним, а еволюційним шляхом.

Промисловий переворот у США

Промисловий переворот починається у бавовняній промисловості. Характерною особливістю цього економічного явища було те, що виробничий процес оминув стадії ремесла і мануфактури[1]. Економічному зростанню сприяла протекціоністська політика уряду країни.

2 грудня 1823 року в Маніфесті "Америка для американців" п'ятим президентом Джеймсом Монро було проголошено т. з. "доктрину Монро", що сприяло консолідації нації. Дж. Монро проголосив: "...Американські континенти в результаті вільного і незалежного становища, що вони в себе встановили і підтримують, відтепер не повинні вважатися об'єктами дальшої колонізації європейськими державами ...усіляку спробу з їхнього боку поширити свою політичну систему на яку-небудь частину нашої півкулі ми розглядатимемо як погрозу нашому спокою і безпеці".

[1] 1790 р. англієць С. Слейтер збудував першу текстильну фабрику. На 1808 р. налічувалося 15 фабрик, а на 1832 р. – 635 фабрик із 12 млн веретен.

Особливості промислового перевороту у Франції, Німеччині, США

	Франція	Німеччина	США
Внутрішня економічна політика урядів	**Директорія** імперії Наполеона здійснювала протекціоністську політику. **1820–1848 рр**. притаманні повільні темпи промислового розвитку. Франкфуртський мирний договір був підписаний 10 травня **1871** року, коли тривало повстання Паризької комуни 1871 року	Розпочався зі значним запізненням у 40–50-х рр. XIX ст. і завершився у період 1850–1871 років. Вільгельм II завершив об'єднання німецьких земель і у січні **1871** року була проголошена Німецька імперія, яка зайняла домінуючу позицію у Європі	2 грудня **1823** року в Маніфесті "Америка для американців" п'ятим президентом Джеймсом Монро було проголошено т. з. "доктрину Монро". З об'єднанням США в ході громадянської війни **1861–1865** рр. промисловий переворот трансформується у процес індустріалізації
Галузі промисловості	Прогрес відбувається лише у текстильній промисловості. Переважають мануфактури розсіяного типу та кустарні дрібні майстерні	Важка промисловість, хімія. Військові заводи Круппа. Агрофабрики. Частка у світовому промисловому виробництві становила 13 %	Машинобудування. Текстильна, суконна, нафтопереробна промисловість. Швейне виробн. Верстатобудування. За обсягом виробництва вийшла на друге місце в світі (після Англії)
Викор. парових двигунів	27,8 тис. парових двигунів	1 139 шт. щорічно	Масова машинізація виробництва
Протяжність залізниць	17,4 тис. км	7 тис. км	50 % світової залізничної мережі
Фінансова система	Грюндерство – масова гарячка заснування банківських установ. 1852 р. – товариство рухомого кредиту. 1850 р. – товариство земельного кредиту. 1864 р. – Ліонський кредит	Німецький банк – 1870 р. (здійснював операції в галузі зовнішньої торгівлі). Дрезденський банк – 1872 р. (кредитував хімічну і текстильну промисловість Саксонії)	Утворилися дві банківські групи – Моргана і Рокфеллера, навколо яких до 1903 р. об'єдналося 112 банків, а їхній капітал перевищував 22 млрд дол. США (56 % акціонерного капіталу країни)

Утворення Панамериканського союзу 1889 р. закріпило пріоритетне становище США в Латинській Америці. Активно залучалися європейські капітали, кваліфікована робоча сила іммігрантів, найновіша техніка та технологія. Важливу роль у здійсненні промислового перевороту відіграв демографічний фактор[1]. Найбільших успіхів США досягли у будівництві залізниць та використанні паровозів. За два десятиліття (1830–1850 рр.) довжина залізниць зросла у 300 разів. Це сприяло прискореному зростанню гірничо-добувної та металургійної галузей промисловості. Почали застосовуватися для виплавки чавуну пудлінгові печі, що підвищило продуктивність металургії у три рази. У 40–50 рр. XIX ст. розгортається машинобудування, зокрема виробництво парової техніки, сільськогосподарських машин, швейне виробництво. Упроваджено у виробництво револьверний, шліфувальний, фрезерний верстати. Обсяг фабричної продукції зростає у 8 разів. Капітал у промисловості зріс із 50 млн до 1 млрд дол. США посіли 2-ге місце за обсягами виробництва промислової продукції у 60-х рр. у світі (15 % світової частки). У зв’язку з об’єднанням США в ході громадянської війни 1861–1865 рр. промисловий переворот трансформується у процес індустріалізації.

Тема 4.2. Економічна думка у другій половині XVII ст. – першій половині XIX ст.

План

1. Зародження економічної науки.
2. Економічні погляди А. Сміта та Д. Рікардо.
3. Економічні погляди Ж. Б. Сея.
4. Економічні погляди на принципи оподаткування Дж. С. Міля і А. Вагнера.
5. Історична школа Німеччини.
6. Марксистська економічна теорія.

---

[1] До середини XIX ст. кількість жителів США збільшилася у 4,5 раза, в основному за рахунок переселенців-єропейців – людей заповзятливих, раціональних.

1. Зародження економічної науки

Розвиток капіталістичних відносин спричинив занепад меркантилізму. На мануфактурній стадії розвитку капіталізму меркантилізм перестає відігравати провідну роль, перш за все в Англії – найбільш економічно розвиненій країні. Рекомендації меркантилістів уже не вирішували економічних проблем буржуазії. Промислова буржуазія вимагала обґрунтування капіталістичного виробництва, розробки нових категорій, таких, як заробітна плата, прибуток, рента тощо. Крім того, буржуазія намагалася позбавитись жорсткого регулювання економічного життя. Вона жадала свободи. Буржуазні революції в країнах Європи, а насамперед в Англії, призвели до політичного панування буржуазії. Відбувається бурхливий розвиток промисловості.

З її розвитком з'явилися нові джерела доходу, формується промисловий капітал, який дедалі більше підпорядковував собі торговельний. Виникла необхідність у формуванні нової економічної ідеології, яка б теоретично узагальнила та пояснила нові економічні процеси. Цю місію виконала класична політична економія, об'єктом дослідження якої стали матеріальне виробництво та об'єктивні закони економічного життя.

"Класики" перенесли теоретичні дослідження зі сфери товарного та грошового обігу до сфери виробництва, застосувавши для цього нові методологічні прийоми, які забезпечували достатньо глибокий науковий аналіз економічних явищ і процесів.

Засновником класичної політичної економії вважається англійський дослідник Вільям Петті (1623–1687). Його економічні погляди викладені у працях: "Трактат про податки і збори" (1662), "Політична арифметика" (1662), "Дещо про гроші" (1682) та ін. Наукові пошуки привели Петті до розуміння, що багатство створюється працею в матеріальному виробництві, а торгівля тільки розподіляє його. Вперше проголосив джерелом багатства працю і землю, що стало його історичною заслугою. Всьому світу відома його знаменита фраза: "Праця – батько та найактивніший чинник багатства, а земля – його мати". Досліджуючи матеріальне виробництво, першим у Європі сформулював основні положення трудової теорії вартості. Основним джерелом вартості (багатства) він визнавав працю.

“Трактат про податки і збори” (1662 р.).
“Слово мудрим” (1664 р.).
“Політична анатомія Ірландії” (1672 р.)
Вільям Петті (1623–1687 рр.).
Англійський економіст, учений, лікар, філософ, підприємець, член парламенту та Королівського товариства. Один із перших економістів перехідного періоду від меркантилізму до класичної політекономії
“Політична арифметика” (1676 р.).
“Різне про гроші” (1682 р.)
Політекономія (політарифметика; політанатомія)
Наука про виявлення економічних законів, явищ, процесів.
Наука про розвиток економічної теорії як системи знань яка використовується на практиці (з викор. елементів статист.)
Багатство
Матеріальне (все, що є)
Виробниче (все, що створене працею)
Вартість
Природна (природна ціна створюється у виробництві)
Споживча (в обміні стає міновою)
Мінова (вартість товару у грошовому вимірі)
Ціна
Природна (створюється землею і працею)
Політична (визначається не тільки працею, але й попитом і пропозицією)
Зарплата
Вартість засобів до існування
Фізіологічний прожитковий мінімум
Додатковий продукт (земельна рента)
Результат привласненої неоплаченої праці
Різниця між вартістю продуктів та витратами виробництва
Національний дохід Національне багатство
Створюється у сфері виробництва
Створюється у сфері послуг

“Трактат про природу, обробіток і корисність зерна”

П’єр Лепезан де Буагільбер (1646 – 1714 рр.).
Окружний суддя Руана (Франція).
Предметом дослідження виступають проблеми зростання багатства і роль у цьому процесі держави

“Роздуми про природу багатства, грошей і податків”

“Дослідження про рідкісність грошей”

ОСНОВНІ ТЕОРІЇ

Теорія вартості

Вартість – витрачена праця на виробництво товару і “істинно справедлива ціна”

Одиниця виміру вартості – робочий час

Вартість встановлюється під впливом стихійних сил ринку. Тому необхідна рівновага в ринковій економіці. Порушення рівноваги “задушить” усе в державі

Потрібен вільний обмін між галузями виробництва і відшкодування витрат виробників. Ці проблеми можуть бути вирішені міжгалузевим поділом праці за умов вільної конкуренції

Теорія грошей

Гроші порушують природну рівновагу товарного обміну відповідно до “істинної вартості”

Джерело всіх незгод товаровиробників

Єдина корисна функція грошей – це полегшення обміну

Не має значення, який товар виконує функцію засобу обігу. Тому золото і срібло можна замінити паперовими знаками

Теорія соціально-економічного устрою суспільства

У суспільстві всі націлені на досягнення індивідуального багатства, тому потрібна сила, яка б регулювала взаємовідн. людей

Такою силою виступає природа, яка ототожнюється з Богом, а держава не повинна втручатися в даний процес

Ставлення до меркантилізму

В. Петті довгий час пропагував ідеї меркантилізму, а П. де Буагільбер основною метою вважав викриття безпідставності цієї політики.

В. Петті розумів гроші як стимул економічного розвитку, П. де Буагільбер – як зло, хоч і необхідне для товарного обміну

В. Петті досліджував мінову вартість товару, а П. де Буагільбер – споживну вартість.

В. Петті досліджував мінову вартість товару, а П. де Буагільбер – споживну вартість

В. Петті заохочував розвиток промислового виробництва, П. де Буагільбер захищав інтереси сільського господарства

Родоначальником класичної політичної економії у Франції став П’єр Лепезан де Буагільбер (1646–1714).

Великою заслугою Річарда Кантільйона (1680–1734) стало те, що він вперше розглядав суть підприємництва як господарської діяльності, спрямованої на одержання доходу. Підприємець – основний рушій економіки.

2. Економічні погляди А. Сміта та Д. Рікардо

А. Сміт (1723–1790 роки)

В історії економічної думки англійський економіст Адам Сміт (1723–1790 рр.) займає особливе місце. Він є творцем економічної науки. Історична заслуга великого вченого полягає в тому, що він узагальнив і систематизував накопичені до нього економічні знання, здійснив глибоке теоретичне дослідження ринкової економіки, що дало змогу виявити субординовану систему економічних категорій і принципів, а наступним поколінням економістів створити власні системи економічних вчень.

У праці “Дослідження про природу і причини багатства народів” започаткував систематизований виклад політичної економії. Він досліджує “людину економічну”, не ізолюючи її від інших аспектів людського буття. А. Сміт ствердно називає першоджерелом багатства працю. На його думку, основним фактором зростання багатства та “загального добробуту” є поділ праці, який веде до збільшення продуктивності життєдіяльності людини. Поділ праці та обмін передбачають наявність знаряддя обміну. Таким знаряддям є гроші. Гроші мають товарну природу і виконують важливу функцію як засіб обігу. Щодо поняття вартості, то воно розглядається як “цінність”. Цінність має подвійне значення – корисність та можливість придбання інших предметів. Корисність є “цінністю у споживанні”, а можливість придбання – “цінністю в обміні”. Мінова (природна цінність, що визначається через працю) цінність товару для товаровиробника визначатиметься кількістю чужої праці, яку він може одержати в обмін на одиницю свого товару. У кінцевому підсумку цінність у Сміта – це сума первинних доходів: заробітна плата, прибуток та рента. Цілісною субстанцією первинних доходів є праця, уречевлена в товарах, які одержують

через обмін. Основними факторами та причинами відхилення ринкової ціни (за якою продається товар) від природної (грошового виміру цінностей) є попит та пропозиція. За умов природного стану (вільної кокуренції) вони зумовлюють тяжіння руху товарних потоків до стану ринкової рівноваги. Стрижнем економічних поглядів А. Сміта є потреба та важливість нагромадження капіталу. Капітал – це рушійна сила економічного процесу, це запас продукції (не використаний для споживання), що дає прибуток. Уперше капітал було поділено на основний (знаряддя праці, продуктивні сили) та оборотний (гроші, сировина, готова продукція).

Держава не повинна втручатися в економічне життя – це вихідна основоположна теза А. Сміта.

За Смітом, "держава породжується природним рухом речей". Вона забезпечує охорону в суспільстві злагоди, порядку, справедливості, майна громадян, свободу в досягненні своїх цілей та повинна виконувати такі функції:

а) забезпечувати такі послуги, які невигідні або неможливі для приватних осіб;

б) підтримувати режим природної свободи, відмовитися від підтримки монополій, заохочувати вільну конкуренцію;

в) забезпечувати охорону життя, власності, свободи громадян, необхідний мінімум зарплати, оборону країни, правосуддя тощо.

За А. Смітом, податки – "необхідне зло"[1].

Отже, ідеї А. Сміта стали тією основою, на якій згодом розвивалася політична економія. Все нові й нові дослідники постійно відкривають у ньому невідомі раніше грані.

[1] А. Сміт у своєму трактаті "Дослідження про природу і причини багатства народів" запропонував принципи рівності, визначеності, зручності, дешевизни оподаткування. На його думку, громадяни зобов'язані оплачувати податками державні витрати залежно від своїх можливостей відповідно до доходів, одержаних під захистом держави; податок повинен бути точно визначеним щодо часу, способу стягнення та розміру, зрозумілим платнику; податок повинен стягуватися в момент і способом, найбільш зручним для платника; видатки фінансового відомства на стягування податків повинні бути якомога меншими порівняно із сумою податкових надходжень.

Шотландський економіст і філософ-етик; засновник сучасної економічної теорії.

Адам Сміт (1723–1790)
Досліджував виробництво, роль поділу праці та егоїзму, функції ринку, міжнародне значення вільної торгівлі, концепції *laissez-faire* (нічного сторожа)

“Теорія моральних почуттів” (1759 р).
“Дослідження про природу і причини багатства народів” (1776 р.)

ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ

ВИРОБНИЦТВО

Матеріальне виробн. прирощує капітал.
Джерелом багатства є **поділ праці та капітал.**
Чим більший розмір ринку, тим розвиненішим є поділ праці.
Продуктивність виробн. залежить від фондоозбр. (машини) праці.
Основними факторами виробництва є: **капітал, праця і земля.**
Вартість створюється у виробництві

ЛЮДИНА І ПРАЦЯ

Праця – служіння Богу і моральний обов’язок людини. Праця ств. добробут народу.
Праця продукт. у матеріальному виробн. і непродукт. у сфері обслуговування.
“Людина економічна” (доброчесна та егоїст).
Ощадливість – причина зростання капіталу.
Дохід від праці наз. зарплатою.
Інформація і знання – скарб людини.
Чисельність населення регулюється попитом на робочу силу

ВАРТІСТЬ І КАПІТАЛ

Вартість розглядається як **цінність** (двояко).
Корисність – цінність у споживанні (парадокс Сміта).
Можливість придб. – цінність у обміні.
Цінність – сума первинних доходів.
Капітал – це запас продукції (не викор. для спожив.), що приносить прибуток.
Осн. капітал – те, що не переходить від власника.
Обіговий капітал – це купецький капітал

МОНОПОЛІЯ І КОНКУРЕНЦІЯ

Два види монополій – економічні та державні.
Конкуренція – це стимул до зростання багатства або **“невидима рука”.**
Збільшення конкур. серед споживачів призводить до зростання цін та виробництва, поки не врівноважиться ринок

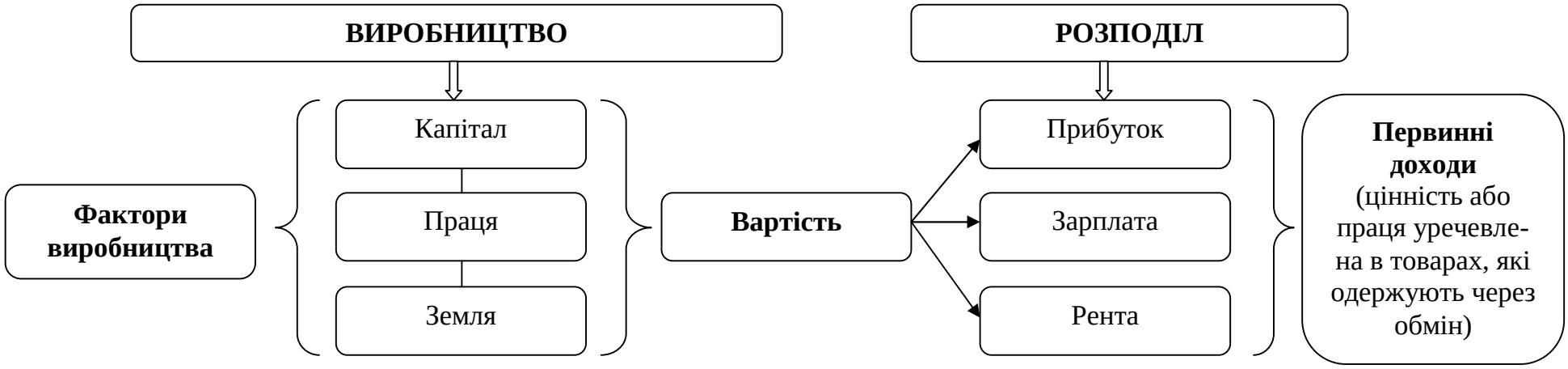
СЕРЕДНІЙ КЛАС

Благополуччя залежить від успіхів у продуктивному процесі

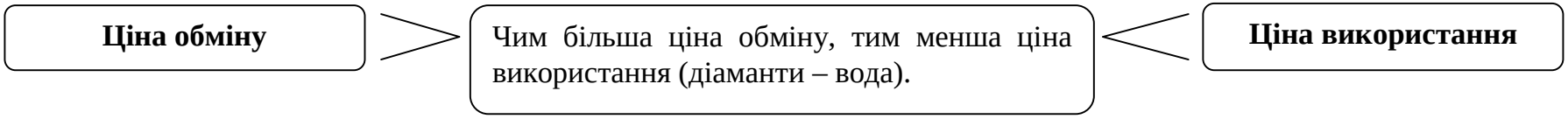
ДЕРЖАВА

Концепція ***laissez-faire*** – невтручання держави в економіку.
Держава повинна виконувати певні визначені функції.
Вперше визначено функції оподаткування.
Спонтанний економ. устрій заснований на особистому інтересі індивідів

Фактори виробництва за Адамом Смітом

“Парадокс Сміта”

Національний дохід за Адамом Смітом

Теоретико методологічні підходи дослідження меркантилізму, фізіократії, класичної політичної економії

Меркантилізм	Фізіократія	Класична політична економія
Аналіз господарства **перехідного періоду** від простого товарного виробництва до індустріального ринкового підприємницького господарства	Аналіз ринку **сільськогосподарського** виробництва	Аналіз ранньоіндустріального **ринкового** підприємницького господарства періоду промислових революцій
Пріоритетне дослідження **сфери обігу.**	Пріоритетне дослідження сільського господарства**.**	Дослідження сфери **виробництва**
Використання **емпіричного методу** дослідження, опис зовнішніх проявів економічних процесів, нормативізм	Започаткування **причинно-наслідкового аналізу**, системний погляд на розвиток сільського господарства	Використання **причинно-наслідкового (каузального), абстрактно-дедуктивного аналізу**, системний погляд на економіку, позитивне знання
Ототожнення багатства **з золотом та сріблом,** основним джерелом багатства є обмін, насамперед зовнішня торгівля	Трактування багатства як **“чистого продукту”,** виробленого у сільському господарстві. У промисловому виробництві продукт сільського господарства лише змінює форму	Визначення багатства як сукупності матеріальних цінностей. Визнання **пріоритетності** сфери **виробництва** у створенні багатства та продуктивної праці як його джерела
Цінність товарів та коливання цін на ринку розглядається у зв’язку з **природними властивостями** золота та срібла, кількістю грошей, виплачених за певний товар	Цінність товарів розглядається як вираження міри **суб’єктивних оцінок** продавців і покупців; “природна ціна” трактується як відносна величина, що не має внутрішньої субстанції; виокремлюється об’єктивна та суб’єктивна цінність продукту	Вихідний момент – теорія вартості. Аналіз “природної” ціни, яка відображає **об’єктивні умови виробництва,** і фактичної ціни залежно від співвідношення попиту і пропозиції в умовах вільної конкуренції

Д. Рікардо (1772–1823 роки)

Якщо у фізіократів і Сміта предметом дослідження було виробництво, то в Рікардо – розподіл, але на підставі виробництва.

Основна праця Д. Рікардо: “Начала політичної економії і оподаткування” (1817). У цій праці, як і в інших, Рікардо виступає як ідеолог промислової буржуазії. Причому він не лише розробляв економічну програму буржуазного розвитку, а й брав активну участь у політичній боротьбі буржуазії з землевласниками. Ця праця, яка за життя автора перевидавалася тричі, має 32 глави та 3 частини: засади економічної теорії (вартість і дохід); теорія і практика оподаткування; погляди з ряду конкретних проблем і аналіз концепцій А. Сміта, Т. Мальтуса, Ж. Сея.

Як і Сміт, найдосконалішим суспільством Рікардо вважав таке, де найповніше реалізуються принципи економічного лібералізму – вільна конкуренція, підприємництво, торгівля та інші “економічні свободи”, що й виступає основною умовою примноження багатства країни. Таким суспільством він вважав капіталістичне (ринкове).

У сфері міжнародних економічних стосунків особливе місце посідає принцип порівняльної переваги, який Рікардо обгрунтував на основі політики вільної торгівлі у зовнішній торгівлі. Рікардо вивів закон порівняльної переваги, який гласить: “країна повинна спеціалізуватися на виробництві якогось товару та експортувати його, якщо відмінність між витратами виробництва цього товару і вищими витратами виробництва інших товарів більша, ніж в інших країнах”.

Є доходи факторів виробництва, однак основне питання – або фактори виробництва в гармонії реалізації їхніх інтересів, або вони мають антагоністичні засади. Звідси різні соціальні висновки, саме тут криється водорозділ між концепціями. Д. Рікардо став тією знаковою постаттю, яка поклала початок марксизму і теорії соціалістичного реформістського “радикального” напряму. За Д. Рікардо, саме класові відносини лежать в основі процесів розподілу доходів у суспільстві. Оскільки він був упевнений, що зростання доходів капіталістів (прибуток) обов’язково знижує дохід робітників (заробітну плату) і навпаки, вбачаючи у цьому жорсткий закономірний зворотній зв’язок.

Основне питання: у чому джерела багатства? Відповідь фізіократів – це природа і праця від Бога; Сміт стверджує: праця і природа. Рікардо дає однозначну відповідь – праця.

Д. Рікардо вперше ввів поняття “природної” та “ринкової” ціни праці. Характеризуючи “природну” ціну праці як можливість робітника утримувати своєю працею себе та сім’ю, а “ринкову” ціну праці як плату, що складається під впливом реального співвідношення попиту і пропозиції на працю.

Багатство розподіляється на заробітну плату, прибуток та ренту. Розподіл вважається фактором зростання. Заробітна плата – це дохід робітника, плата за працю. Прибуток – це перевищення цінності над заробітною платою.

Рікардо наголошує, що праця є основою будь-якої вартості. Прибуток має одне джерело – вирахування з продукту праці. Праця, що створює вартість, включає і додаткову вартість, такий висновок Д. Рікардо.

Д. Рікардо розширив та доповнив теорію вартості через теорію розподілу[1].

У праці “Засади політичної економії і оподаткування” Д. Рікардо продовжив розвиток ліберальних принципів оподаткування, які спрямовувалися на забезпечення економічного зростання.

Зростання виробництва, національного багатства та національного доходу повинне випереджати підвищення податків і державних витрат; оскільки податки виплачуються за рахунок капіталу або доходу, уряд повинен заохочувати накопичення та обмежувати оподаткування капіталу; для забезпечення соціального добробуту оподаткування майна має бути мінімальним для того, щоб не перешкоджати переходу капіталу в руки підприємців; простота збирання деяких податків не компенсує їхнього шкідливого впливу; велике зло оподаткування полягає в його дії, взятій у цілому.

[1] Багатство розподіляється на заробітну плату, прибуток та ренту. Розподіл вважається фактором зростання. Заробітна плата – це дохід робітника, плата за працю. Прибуток – це перевищення цінності над заробітною платою.

Англійський економіст, класик політекономії, послідовник і одночасно опонент Адама Сміта

Давид Рікардо (1772 - 1823)
Основне завдання політичної економії вбачав у відкритті законів розподілу

“Начала політичної економії і оподаткування” (1817)

ПРАЦЯ І ЗАРПЛАТА

Праця – єдиний творець вартості, джерело багатства нації.
Існує **природна** (мінімум засобів існування робітника і його сім’ї) та **ринкова** (та, що виплачується роб.) **ціна праці.**
Якщо ж внаслідок уповільнення приросту населення на ринку буде відчуватися нестача робочих рук – заробітна плата зростатиме.
Під впливом руху народонаселення ринкова заробітна плата має тенденцію до зближення з природною.
З/п знижується – ціни зростають і навпаки

ТЕОРІЯ ВАРТОСТІ

Корисність (споживча цінність) не є мірилом мінової цінності, хоча вона абсолютно необх. для неї.
Товари свою мінову цінність черпають з двох джерел — **рідкості і кількості праці**, що необхідна для їх добування.
Мінова цінність переважної кількості товарів визначається працею.
Рікардо розрізняє **природну й ринкову ціни** (під природною він фактично розуміє цінність, під ринковою – ціну)

ТЕОРІЯ РОЗПОДІЛУ

Основною пробл. політичної економії Рікардо називав розподіл.
Саме тому основу його системи становить теорія заробітної плати, прибутку і ренти.
Ці категорії він розглядає з точки зору їх величини і співвідношення.
Зростання доходів капітал. (прибуток) обов’язково знижує дохід робітників (зарплату)

ПРИБУТОК І ЗЕМЕЛЬНА РЕНТА

Прибуток – це надлишок цінності над заробітною платою. Прибуток виступає то як породження капіталу, то як породження праці. Фактором, що протидіє падінню норми прибутку є розвиток продуктивних сил.
Рента виплачується за користування землею лише тоді, коли кількість землі обмежена, а її якість неоднакова.
Ціна не залежить від ренти, а навпаки, рента залежить від ціни хліба

ГРОШІ

Гроші – **товар**, що має цінність. Цінність золота і срібла, як і всякого товару, визначається витратами праці. **При даній цінності грошей їх кількість в обігу залежить від суми товарних цін**

ДЕРЖАВА

Мінімум вмішання в економіку.
Ліберальне оподаткування.
Фритредерство – вільна торгівля

3. Економічні погляди на принципи оподаткування Дж. С. Міля і А. Вагнера

На межі XVIII–XIX ст. формується “нова хвиля” у класичній школі. Провідними представниками цієї економічної течії були англійці – Д. Мак-Куллох, Д. Міль, Т. Мальтус, Н. Сеніор, Дж. С. Міль; французи – Ж.-Б. Сей, Ф. Бастіа та американець – Г. Ч ері. Великої уваги вони надавали вивченню категорій – вартості, ціни, капіталу, прибутку, заробітної плати, ренти.

Зокрема, Дж. С. Міль у праці “Основи політичної економії і деякі аспекти їх застосування до соціальної філософії” (1848 р.) вивів кілька важливих визначень[1], а також основні принципи оподаткування узагальнив у таких положеннях:

– рівність податків за ознакою рівновеликих тягарів, тобто прогресивність оподаткування;

– не оподатковувати прожитковий мінімум;

– не оподатковувати суми заощаджень та інвестицій;

– шкоду національному капіталу завдає не сама податкова система, а надмірний сумарний тягар податків.

На відміну від своїх попередників, Адольф Вагнер [2] у своєму ставленні до оподаткування вперше поєднав індивідуальні та державні інтереси. А. Вагнер відкинув твердження, що податки – “необхідне зло”, чи “велике зло”. Він сформулював вісім принципів оподаткування: дохідність та еластичність (фінансові принципи); раціональний вибір джерел та видів оподаткування (економічні принципи); універсальність та рівність оподаткування (економічні принципи), визначеність, зручність та малозатратність.

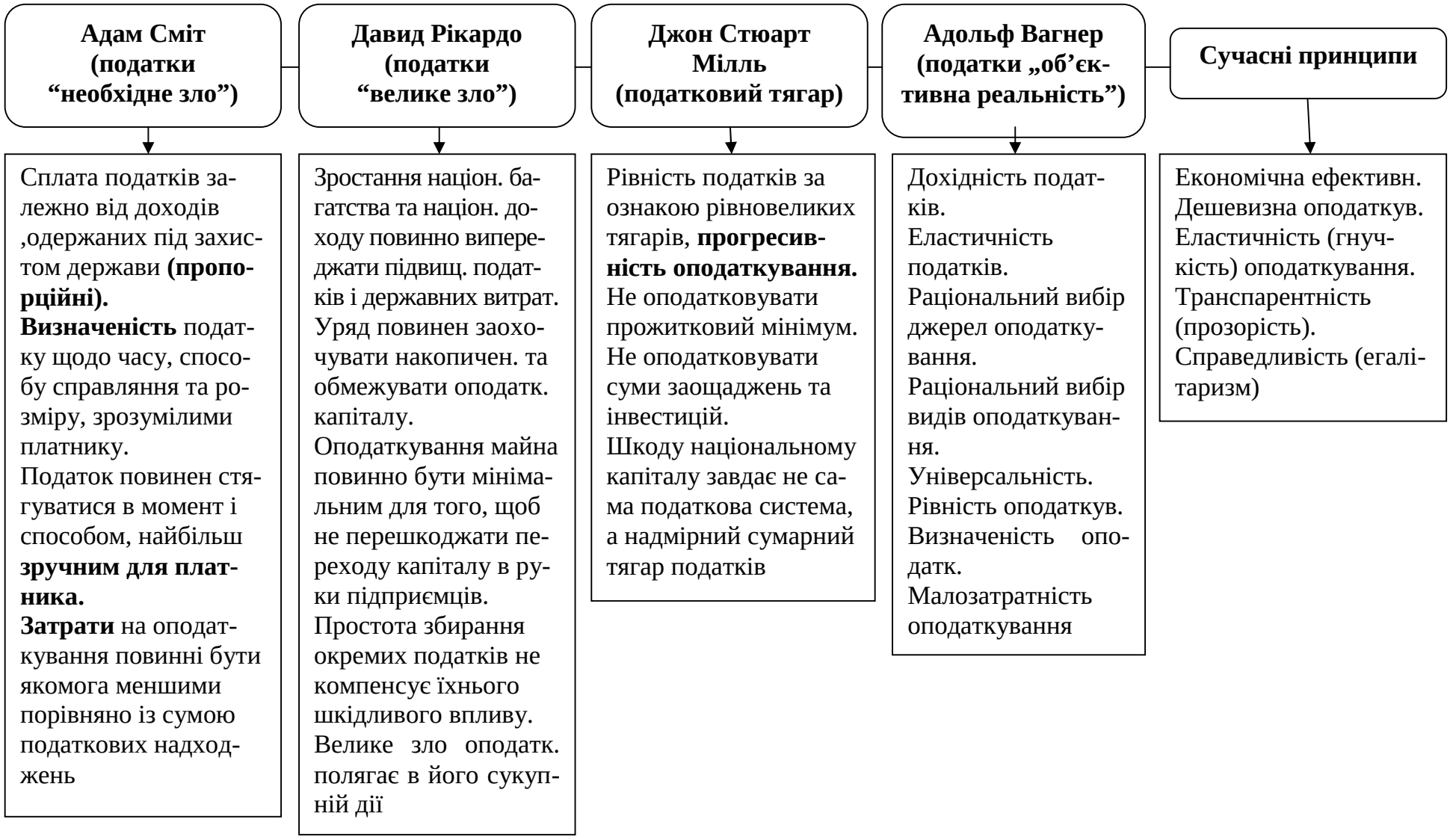
---

[1] Капітал – це раніше нагромаджений матеріальний продукт праці, що авансується на придбання засобів виробництва та робочої сили. Мілль розрізняє основний та оборотний капітал; заробітна плата – це частина капіталу, що витрачається безпосередньо на купівлю робочої сили, або як плата за працю; прибуток – це винагорода за стримування від споживання. Прибуток зростає тоді, коли зменшується вартість праці і навпаки; ціна – це завжди ціна обміну, вона визначає вартість речей щодо грошей, тобто ту кількість грошей, які можна обміняти на річ.

Значне місце в дослідженнях А. Вагнера посідають проблеми оподаткування. Згідно з його “принципом державної економіки” податки є динамічною ланкою між державним сектором, індивідуальним платником податків і оподаткуванням у цілому як життєво важливим суспільним інститутом. Він називає цей принцип відтворенням оподаткування. З економічного погляду метою податку є його відтворення і формування такого обсягу надходжень, яке потрібне для життєдіяльності держави. А. Вагнер вводить поняття “податковий потенціал”, на підставі якого створюється система взаємовідносин: податок – адміністрація – податковий потенціал. Усі елементи йдуть один за одним і якщо одна зі складових системи зникає, то за нею підуть усі інші й система зруйнується. А. Вагнер розрізняє дві функції податків: суто фіскальну і соціального добробуту. На його думку, за допомогою першої забезпечується необхідними коштами фінансування публічних послуг, тому вона вимагає розподілу податків пропорційно доходам платників податків. Друга є коригуванням першої функції. На думку А. Вагнера, для фінансування особливої групи послуг, а саме соціальних, необхідно вводити прогресивне оподаткування доходів. Оподаткування у такий спосіб стає регулюючим інструментом при розподілі національного доходу і багатства, вагомим важелем самого процесу розподілу відповідно до принципів вільної конкуренції.

З огляду на зазначене необхідно зауважити, що впродовж трьох із половиною століть зміст та вибір принципів оподаткування істотно не змінилися, але на перший план виходять принципи економічної ефективності, дешевизни, гнучкості (еластичності), транспарентності (прозорості), справедливості.

Економічні погляди на принципи оподаткування

4. Економічні погляди Жана Батиста Сея

Ж. Б. Сей за основу бере багатство. Багатство – все те, що становить цінність. Цінність визначається корисністю (споживчою цінністю). Виробляти предмети, які мають якусь корисність, означає виробляти багатство, оскільки корисність предметів – це першооснова їхньої цінності, а цінність є багатство. Сей стверджує, що створюється не матерія, а корисність маси матеріалів, з яких складається світ; вона не може бути ані зменшена, ані збільшена. Чим більша корисність, тим більша цінність, тим більше багатство нації. Тому праця продуктивна й у виробництві, й у сфері послуг.

Так завдається удар по фізіократах, які стверджували, що джерело багатства – у сільськогосподарському виробництві. Так корегується А. Сміт, який вважав, що цінність не створює вартості, а отже, і багатства: "...це і государ зі своїми чиновниками й офіцерами, а також сюди мають бути віднесені як деякі з найсерйозніших і поважних, так і деякі з легковажних професій: священики, музиканти, юристи, лікарі, письменники будь-якого напряму, актори, паяци, музиканти, оперні співаки, танцівники тощо"[1].

Ж. Б. Сей виходить на сучасний підхід до нарахування національного доходу і в цьому його заслуга, яка визначила його місце в історії економічних концепцій. Цей концептуальний підхід виводить його й на основний висновок, що панує в політекономії, – про три фактори виробництва: працю, капітал та землю.

Ж. Б. Сей висловлює ідею професійних знань, які є складником нагромадженого досвіду, такого необхідного для ефективності виробництва або торгівлі; до них він включає і знання управління. Сей не тільки і не стільки теоретик, він практик-підприємець, який посилено використовує англійський досвід організації як технічного, так і економічного менеджменту і маркетингу.

---

[1] Проскурін П. В. Історія економіки та економічних учень. Нариси економічної історії індустріальної цивілізації: [навч. посіб.]. Проскурін П. В. – К.: КНЕУ, 2005. – 372 с.

Поєднання трьох факторів виробництва — капіталу, праці й землі в їх єдності – це кредо Ж. Б. Сея. До речі, найманий працівник має капітал – знання та досвід. Проблему збуту Сей висуває на одне з основних місць і в бізнесі, і в теорії. Говорячи про значення політекономії, підкреслюється її важливість у справі управління державою і домашнім господарством. Сей говорить, що теорія обміну та збуту змінить усю політику світу. При цьому в освіті, пізнанні законів, що управляють людськими суспільствами, провідна роль належить середньому класу, "… саме в цьому класі суспільства, кажу я, і народжується просвіта. Звідси вона поширюється як на сильних світу сього, так і на простий народ" [1].

В історії економічної думки відомий закон Сея, який виводиться з теорії збуту. Потреби людини – двигун виробництва. Цінність продуктів визначається їхньою корисністю. Виробляється корисність і реалізується в обміні. Обмінюються корисністю на підставі її цінності. Виробництво породжує свого споживача, покупця як у продажу, так і в купівлі. Гроші виступають тільки як посередники; слідом за А. Смітом у Ж. Б. Сея вони – колесо обігу.

За цією ознакою ні перевиробництва, ані недовиробництва бути не може, а можливий тільки вияв диспропорцій. Тобто виробництво в окремих галузях недовиробило. Пропонування автоматично породжує попит – такий висновок Сея, так говорять його учні. Практично формулюється ідея рівноваги попиту і пропонування, яку обмірковують економісти кінця XIX ст. і XX століття.

І як підприємець, і як теоретик Сей розглядає індустріальну технологічну революцію – застосування машин. Вигода від застосування машин подвійна. Збільшується маса продуктів, зменшуються витрати виробництва. Примноження продукту викликає зниження ціни на нього. А це в інтересах споживача і насамперед найманих працівників.

[1] Проскурін П. В. Історія економіки та економічних учень. Нариси економічної історії індустріальної цивілізації: [навч. посіб.]. Проскурін П. В. – К.: КНЕУ, 2005. – 372 с.

Французький економіст, представник класичної школи економічної науки

Жан Батист Сей (1767–1832)
Намагався відобразити практичну значущість економічної теорії, яка грунтується на принципах економічного лібералізму, невтручання в економіку ззовні

“Трактат політичної економії, або Простий виклад способу, яким формуються, розподіляються та споживаються багатства” (1803).
“Англія та англійці” (1814).
“Катехізис політичної економії” (1817).
“Повний курс політичної економії” (1828–1829 у шести томах)

ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ

Суб’єктивна концепція цінності
(багатство, цінність, корисність)

Багатство – все, що становить цінність.
Цінність визначається споживчою корисністю.
Мірою цінності виступає **ціна.**
Зростання ціни прямо пропорційне попиту і обернено пропорційне пропозиції.
Виробництво предметів, які мають корисність – це виробництво багатства

Праця, знання, потреби людини

Будь-яка праця, спрямована на створення корисностей з допомогою сил природи, капіталу та праці, є продуктивною.
Праця продуктивна і у виробництві, і у сфері послуг.
Професійні знання є основою нагромадження досвіду, в т. ч. і знання управління.
Підприємці, робітники та землевласники взаємодіють і взаємодоповнюють один одного у процесі виробництва, тому експлуатація за умов вільного підприємництва неможлива.
Потреби людини є двигуном виробництва

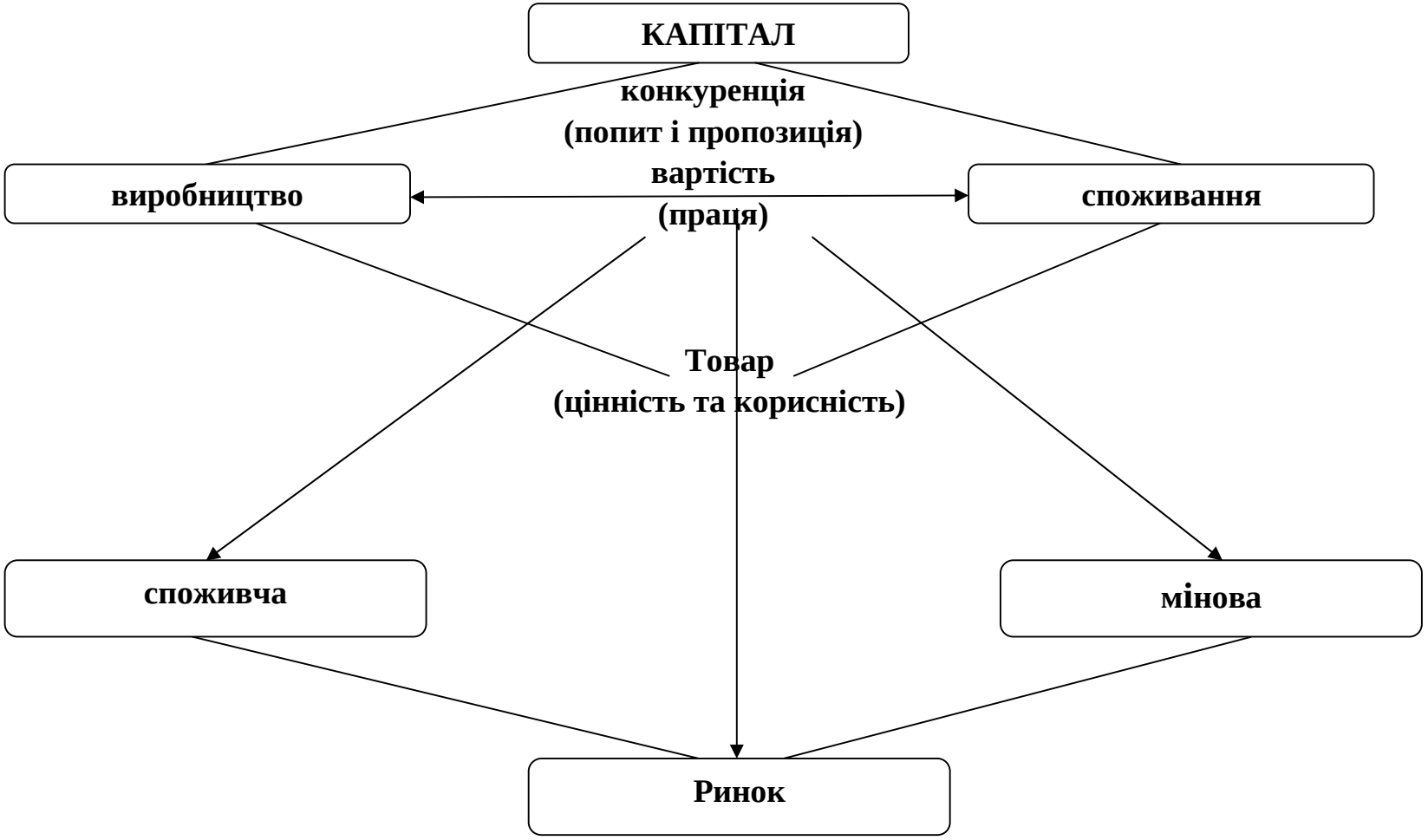
Фактори виробництва

У процесі виробн. беруть участь три фактори: **праця, земля і капітал**, кожен з яких надає корисну послугу при створенні цінності.
Факторами виробн. є також: **людський капітал, підприємництво та знання.**
Середній клас – верства, де відбувається освіта, пізнання законів, здобувається досвід і знання.
Впровадження нових машин потребує додаткової праці, яка сприяє зростанню зайнятості; становище споживачів, а отже і робітничого класу, покращується внаслідок здешевлення продукції, що виробляється із застосуванням нової техніки

Закон Сея

Закон, згідно з яким **пропозицію автоматично породжує попит**. При цьому приводиться наступний аргумент: у економіці з повністю гнучкими (вільними) цінами (flexible prices) і гнучкою зарплатою чинники виробництва завжди знайдуть вживання, а товари завжди будуть продані. Не може бути рівноваги (equilibrium) в умовах вимушеного безробіття і вимушеного простою виробничих потужностей

Узагальнююча схема сутності класичної політекономії

5. Історична школа Німеччини

Молода та стара історичні школи Німеччини представлені Фрідріхом Лістом, Вільгельмом Рошером, Бруно Гільденбрандтом, Карлом Кнісом, Густавом Шмоллером, Карлом Бюхером та ін.

Фрідріх Ліст вперше серед науковців-економістів визнав політичну економію наукою про складові державної політики не в глобальному, а в національному аспекті.

У своїй праці "Національна система політичної економії" він стверджує, що зміст основного об'єктивного закону розвитку суспільства полягає в тому, "що численні покоління, що настають одне за одним, поєднують свої сили, щоб досягти єдиної мети, і розподіляють у певному розумінні між собою зусилля, яких потребує досягнення цієї мети", таким чином відкидаючи формаційний підхід класичної школи. Згодом ці ідеї взяли на озброєння представники історичної школи.

Ф. Ліст між егоїстом-людиною і державою (суспільством) уводить націю: кожна людина – частина нації. Нація має свої особливості: рівень розвитку культури, геній, менталітет, політику, могутність. У націй є розбіжності, рівність націй можлива тільки на останній стадії, коли її досягнуть усі[1].

Лідером цієї школи був Вільгельм Рошер. У своїх працях, досліджуючи історію становлення й розвитку економічних процесів у різних країнах, Рошер намагається встановити причини їхніх національних особливостей.

[1] Політична економія є "...такою наукою, яка, усвідомлюючи сучасні інтереси й особливе становище націй, навчає, яким чином кожна нація може підвестися на такий ступінь економічної культури, на якому союз її з іншими цивілізованими націями буде можливий завдяки свободі обміну можливим і корисним".

Німецька національна політична економія (історична школа)

Історичний метод дослідження характеризується аналізом економіки й економічної поведінки з погляду всіх історичних аспектів людського життя: історії розвитку культури, науки, мистецтва, індустрії, релігії, моралі, державних інституцій, тобто кожен елемент цивілізаційного процесу стає предметом уваги

Фрідріх Ліст
(1789–1846)
“Національна система політичний союз”
(1841)

Політична економія – наука про складові державної політики не в глобальному, а **в національному аспекті**.
Уводить поняття нації: кожна людина частина нації.
Нація має свої особливості: рівень розвитку культури, геній, менталітет, політику, могутність.
У націй є розбіжності, рівність націй можлива тільки на останній стадії, коли її досягнуть усі

Вільгельм Рошер
(1817–1894)
“Підстави національної економії”
(1854)

Рішучий **поборник еволюційного шляху** розвитку суспільства. Революційні перетвор. зло, оскільки їх наслідки завжди непередбачувані, а хаос, як невід’ємний супутник переворотів, заважає розвитку започаткованих прогр. явищ.
Історія розвив. мирним шляхом “позитивного права”, а нація може бути учасником цього процесу під керівн. держави

Бруно Гільденбранд
(1812–1878)
“Політична екон. сьогодення і майбутнього”(1848)

Запропонував **теорію економічного розв. народів** – основа обмін.
Обмін пройшов три етапи – натуральне господарство, грош. економіку, кредитну економіку.
Кредитне господ., по суті, є плановим.
Роль держави полягає в керівництві соціально-економ. процесом з метою задоволення конкретних споживчих проблем

Карл Кніс
(1821–1898)
“Політична економія з погляду істор. методу”
(1853)

Заперечував об’єктивний характер економічних законів.
Стверджував, що **політична екон.** може лише описати виникнення і розвиток екон. явищ і **не в змозі дати їх теоретичні узагальнення**

Густав Шмоллер
(1838–1917)
„Основи загального вчення про народне госп.“
(1900–1904)

Запровадив **“етичний принцип”** досл. Господ. життя визначається не тільки природн. та технічними, а й моральними факторами: без твердої моральності немає успіху, доброчесності, ринку, грошового обігу, поділу праці, держави

Карл Бюхер
(1838–1917)
“Піднесення національної економіки”
(1893)

Розробив періодизацію економічної історії людства:
замкнуте **дом. господарство** (виробн. для власного спож., господарство без обміну);
міське госп. (виробництво для обміну);
народне госп. (коли товари проходять цілий ряд госп., перш ніж дійти до споживача)

У “Принципах політичної економії” Рошер формулює методологію викладання політичної економії. Як бачимо, у нього немає слова “закони” в політичній економії, воно замінено на “принципи”. Цим вчений відгороджується від Сміта й Рікардо та їхньої школи [1].

Інший представник історичної школи Бруно Гільденбрандт замість політичної економії пропонував теорію економічного розвитку народів.

В основі цієї теорії лежить проблема обміну, який в еволюційному розвитку пройшов три етапи – натуральне господарство, грошову економіку, кредитну економіку. Вершиною прогресу економіки є кредитне господарство, яке, по суті, є плановим. Роль держави полягає в керівництві соціально-економічним процесом з метою задоволення конкретних споживчих проблем.

У центрі уваги історичної школи завжди були соціальні питання. Проблеми соціальної рівноваги розглядалися як необхідна умова економічного розвитку. Нова історична школа ставила собі за мету в межах національної політичної економії створити напрям – основи соціальної політики.

6. Марксистська економічна теорія

Про марксизм сьогодні на Заході й у нашій країні поширені різні уявлення. Під марксизмом розуміють економічну теорію Маркса, представлену в трьох томах “Капіталу” і “Теоріях додаткової вартості”.

[1] З цього випливає висновок – немає планетарних законів як об’єктивних, вільних від національної належності законів розвитку. “Наша мета – опис того, чого бажали, до чого прагнули народи в економічній галузі; цілі, про які вони дбали і яких досягали; підстави, заради яких вони домагалися своїх цілей”. Отже, застосування в політичній економіці історичного методу беззаперечно.

Незважаючи на те, що окремі частини “Капіталу” Марксом не були довершені і він сам про це говорив, економічна теорія марксизму є досить системною і послідовною[1].

Сьогодні в наукових колах існує згода в тому, що марксизм являє собою розвиток і завершення класичної політичної економії. Іноді на Заході Маркса розглядають як продовжувача вчення утопістів або як послідовника Давида Рікардо. Ці уявлення явно спотворюють суть справи.

Зовсім не Маркс відкрив додаткову вартість і класову боротьбу. Те, що в суспільстві існують класи і відбувається їхня безупинна боротьба, відкрито не Марксом, а задовго до нього – французькими істориками. Те, що прибуток являє собою неоплачену працю найманого робітника, чітко висловив Адам Сміт. Цієї ж думки послідовно дотримувався Давид Рікардо. Маркс лише додав цим відкриттям більш чіткого і послідовного вираження.

Сам Маркс оцінював свої заслуги в економічній теорії надто скромно. Його дійсні наукові відкриття пов’язані з двома речами – розвитком двоїстого характеру праці і розглядом додаткової вартості в її власному змісті як надлишку праці – на відміну від прибутку, відсотка і ренти, що виступають як її специфічні форми і окремі випадки. Ці дві обставини і визначили той чіткий і послідовний характер викладу економічної теорії марксизму, яким захоплювався Веблен та багато інших дослідників.

Так, аналіз Марксом здійснення промислової революції і переходу від мануфактури до фабричного виробництва дав підставу говорити відомому американському економісту П. Друкеру, що дотепер ніхто з економістів не розбирався в ролі технології в економічному розвитку суспільства так глибоко, як Маркс. Хоча в дійсності технологія як найважливіший елемент економічної системи і бази інституціональної структури серйозно досліджувалася

[1] Т. Веблен зазначав, що в історії економічної науки більш логічно побудованої теорії, ніж марксизм, не знаходимо. Водночас Веблен критикував марксизм за так званий гедонізм, знаходячи подібність між Марксом і Бентамом. Цю критику Маркса сучасні інституціоналісти повторюють і сьогодні.

в інституціоналізмі – від Веблена до його сучасних представників. Це дає підставу очікувати дуже цікавих наукових результатів від об'єднання поглядів інституціоналізму і марксизму.

Марксизм надавав надзвичайно великої уваги не стільки технології (хоча Маркс вбачав у появі „науки технології" важливий елемент руху і розвитку індустріального суспільства), скільки праці, її процесуальним характеристикам та формам. Водночас праця (і особливо процес праці) імпліцитно містить у собі технологію як послідовність дій над вихідним матеріалом, для того щоб він перетворився в благо, необхідне людині. Надзвичайно чітко Маркс сформулював предмет свого дослідження в "Капіталі": „Це – капіталістичний спосіб виробництва і відповідні йому відносини виробництва й обміну". При цьому Маркс добре розумів, що сфера обміну і обігу являє собою сферу вільної поведінки людини – як він говорив, сферу волі, рівності, братерства і бентама. Що стосується сфери виробництва, то вона представлена в Маркса послідовними процесами, що диктують людям необхідність дії. Відзначимо цю відмінність: якщо сфера обігу у відомому змісті є сферою волі (що існує в межах обсягу гаманця), то сфера виробництва являє собою сферу обмежень індивідуальної волі об'єктивними обставинами. Тут людські дії підпорядковані меті виробництва, природним властивостям використовуваних у виробництві речей і природних процесів. При цьому спосіб виробництва – явище історичного характеру. Кожен спосіб виробництва виникав у силу певних історичних передумов і замінювався іншим завдяки тим передумовам, що він створював власним розвитком. Центральне місце у всій економічній системі марксизму займає праця. І всі економічні форми, розглянуті Марксом, – товар, капітал, фабрика, прибуток, рента і т.д. – містять у собі працю як субстанцію і як специфічну економічну форму. Сучасні марксисти являють собою квітчастий букет різних представників науки. Деякі з них є справжніми знавцями і прихильниками ідей Маркса. Інші намагаються "вживити" у марксизм ідею методологічного індивідуалізму. Треті прагнуть звільнити марксизм від "наддетермінізму", вважаючи, що детермінізм не відповідає сучасному духу волі і демократії. Однак, звільняючись від детермінізму, вони звільняються від об'єктивних причин і закономірностей, звільняються від економічної науки як науки.

Німецький філософ-матеріаліст, теоретик-суспільствознавець, політекономом, політичний журналіст-публіцист; протагоніст робітничого соціалістичного руху

Карл Га́йнрих Маркс (1818–1883)
(Разом з Фрідріхом Енгельсом створив цілісну та послідовну матеріалістичну систему поглядів на світ, історію людства та розвиток суспільства. Ця система поглядів отримала назву марксизм і стала ідеологією марксистського руху)

"Злиденність філософії" (1847).
"Наймана праця і капітал" (1849).
"До критики політичної економії" (1859).
"Заробітна платня, ціна й зиск" (1865).
"Капітал" (1867)

ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ ТА ТЕОРІЇ

Матеріалістична діалектика

Не свідомість чи Бог створюють матерію, а навпаки матерія у своєму постійному русі та розвитку створила свідомість. Пізнання можливе через органи чуття та розум.
Практика є мірилом, яким вимірюється світ, та єдиним критерієм істини

Відчуження людини

У капіталістичному суспільстві працівн. відчужується від результатів своєї праці так, що він сам собі стає чужим, а також інші люди стають йому чужими.
У суспільному виробництві люди протягом свого життя перебувають у **виробничих відносинах**, які, залежать від рівня розвитку продуктив. сил

Базис і надбудова

Базис – сукупність виробничих відн., що відповідають певному ступеню розвитку матер. продуктивних сил і форм суспільної свідомості.
Надбудова – юридична й політична структ. суспільства

Праця
(теорія трудової вартості)

Абстрактна праця – праця взагалі як витрата людської робочої сили.
Конкретна праця – це корисна, доцільна, природна потреба у праці (має – мету, засоби, результати).
Неоплачена праця – є джерелом додаткової вартості (це праця понад час, що необхідний робітнику для заб. прожиткового мінімуму)

Капітал

Капітал – це минула, здійснена, мертва праця, що створює самозрост. вартість (додаткову вартість).
Постійний кап. – переносить свою вартість на ново створений продукт частинами.
Змінний кап. – переносить свою вартість повністю і підлягає відшкод. після кожного циклу (є джер. додаткової вартості)

Економічна теорія криз

Капіталіст намаг. збільшувати свої прибутки, збільш. норми виробітку та систематично зменшує витрати на заробітну плату працівників. Відповідно зменш. попит та виникає криза перевиробн., коли вироблену продукцію немає кому купувати.
Виробнич. цикл включає: підйом; стабілізацію; стагнацію; спад

Яким би не було квітчасте коло марксистів, на заході марксизм вважається вагомим науковим напрямом. З ним продовжують сперечатися – іноді по-вебленовскі за “гедонізм”, але частіше за прихильність класовій боротьбі і соціалістичним ідеям. Насправді в безпосередньому вигляді останні представлені лише в невеликих фрагментах “Капіталу” (у 7 параграфі 24 гл. 1 т., у деяких зауваженнях 2 т., де йдеться про можливість суспільної бухгалтерії, а також в останній незакінченій главі 3 т., присвяченій класам).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які історичні умови зумовили виникнення класичної політичної економії?
2. Чому В. Петті вважається основоположником політичної економії в Англії?
3. Які основні фактори сприяли розвитку промислового перевороту в країнах світу?
4. Визначіть передумови та особливості промислового перевороту в Англії.
5. Назвіть основні етапи та специфічні особливості промислового перевороту у Франції.
6. У чому полягали основні наслідки промислового перевороту у США?
7. Визначіть причини повільного розгортання двох етапів промислового перевороту у Німеччині.
8. У чому сутність економічного вчення А. Сміта?
9. У чому сутність економічного вчення Д. Рікардо?
10. Визначіть місце податків в економічному вченні А. Сміта і Д. Рікардо.
11. У чому полягає особливість економічних поглядів на принципи оподаткування Дж. С. Міла та А. Вагнера?
12. Визначіть економічне значення “закону ринків” Ж.-Б. Сея.
13. Які основні аспекти марксистської економічної теорії?

Перелік історико-економічних термінів

“Америка для американців” – Маніфест, виголошений 2 грудня 1823 р. п’ятим президентом США Дж. Монро, згідно з яким забезпечувалися інтереси цієї країни на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Білль – законопроект, що вноситься на розгляд законодавчого органу у Великобританії, США та деяких інших країнах.

Біржа – організаційно оформлений ринок, що постійно функціонує, на якому торгують цінними паперами, валютними товарами або здійснюють оптову торгівлю за стандартними зразками.

Вільна конкуренція – система ринкових відносин, що існувала у період з 1815 до 1875 року.

Гомстед-акт – Федеральний закон у США, який вступив у силу 1 січня 1863 року і забезпечував земельними ділянками осіб, які дійсно селилися на державних землях і обробляли їх (скасований у 1976 році, але на території Аляски діяв до 1986 року).

“Економічна людина” – герой нового часу, підприємливий функціонер, який відмовляє собі в багатьох задоволеннях, людина справи, людина праці, він несе людству новий економічний порядок, який А. Сміт розкриває разом з роллю капіталу.

Капітал – за А. Смітом, рушійна сила економічного процесу, це запас продукції (не використаний для споживання), що дає прибуток.

Капітал – за Дж. С. Мілем, раніше нагромаджений матеріальний продукт праці, що авансується на придбання засобів виробництва та робочої сили.

“Невидима рука” – за А. Смітом, ринковий механізм господарювання, що автоматично врівноважується.

Праця – за Д. Рікардо, єдиний творець вартості.

Неоплачена праця – за К. Марксом, джерело додаткової вартості.

Протекціонізм – політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції через пряме або непряме обмеження імпорту товарів.

Промисловий переворот – це загальносвітовий процес переходу від мануфактурного виробництва з ремісничою технікою і технологією до фабрично-заводського розширеного товарного виробництва, створеного на основі використання машинної техніки, технології та вільнонайманої робочої сили.

Прусський, або німецький шлях розвитку сільського господарства – власний шлях інтенсивного розвитку, коли значні маєтки перетворювалися в ”агрофабрики”, де централізовано впроваджувалися новітні досягнення науки, агротехніки та агрохімії.

Століття текстилю – кін. XVIII – поч. XIX ст.

Століття пару – 1769–1869 рр. у світовому господарстві.

Середній клас – за А. Смітом, усі власники невеликих і середніх статків, які змушені самі продуктивно витрачати свої капітали.

Фритредерство – напрям в економічній теорії та політиці промислових кіл, основними принципами якого були – вимога вільної торгівлі та невтручання держави в економічне життя країни. Виникло у Великобританії у XVIII ст.

Хронологія найважливіших історико-економічних подій періоду генези капіталізму

1707 р. – укладення унії між Англією та Шотландією – утворення Великобританії.

1776 р. – опубліковано роботу А. Смітта “Дослідження про причини і природу багатства народів”.

1782 р. – у м. Бірмінгем побудовано першу фабрику з виробництва парових двигунів.

1787 р. – ухвалення Конституції США.

1803 р. **–** уперше побачив світ популярний у Європі “Трактат політичної економії, чи просте викладення способу, яким створюються, розподіляються і споживаються багатства”, автором якого був Ж-Б. Сей.

1807 р. – у Пруссії скасовано кріпосне право.

1817 р. – Д. Рікардо опублікував працю “Початки політичної економії та оподаткування”.

1823 р. – проголошення Дж. Монро Маніфесту “Америка для американців”.

1830 р. – Ж-Б. Сей видав капітальний підручник “Повний курс практичної політичної економії”.

1841 р. – опублікована праця Ф. Ліста “Національна система політичної економії, міжнародної торгівлі, торгова політика й німецький митний союз”.

1848 р. – видана праця Дж. С. Міля “Основи політичної економії і деякі аспекти їх застосування до соціальної філософії”.

1854 р. – у Франції створено першу національну облікову контору.

1863 р. – ліквідація плантаторського рабства у США.

1867 р. – опубліковано перший том “Капіталу” Карла Маркса.

1875 р. – завершення періоду вільної конкуренції у світовому господарстві.

1885 р. – опубліковано другий том “Капіталу” Карла Маркса.

1894 р. – опубліковано третій том “Капіталу” Карла Маркса.

Контрольні тестові завдання

Завдання 1. Базова галузь промислового перевороту у Західній Європі:

а) вугільна; б) текстильна;

в) металургійна; г) машинобудівельна.

Завдання 2. Найраніше промисловий переворот розпочався у:

а) Англії; б) Голландії;

в) Німеччині; г) Франції.

Завдання 3. Перша парова машина в Англії з’явилася у:

а) 1733; б) 1783; д) 1765;

в) 1820; г) 1769;

Завдання 4. Розвитку якого капіталу віддавався пріорітет у ході промислового перевороту у Франції:

а) промислового капіталу;

б) фінансового капіталу;

в) кредитної системи.

Завдання 5. Промисловий переворот у США розпочинається у:

а) мануфактурному виробництві;

б) фабрично-заводському виробництві;

в) кустарному виробництві.

Завдання 6. Які процеси відбувалися у Німеччині в умовах промислового перевороту:

а) об’єднання країни;

б) поглиблення митних протиріч;

в) промисловий занепад;

г) господарське піднесення.

Завдання 7. Представники класичної політичної економії вважали основним регулятором економічного розвитку:

а) суспільний інтерес, який реалізує принцип соціальної справедливості;

б) ринковий механізм, дія якого сприяє реалізації індивідуальних та суспільних інтересів;

в) державний план, виконання якого сприяє реалізації індивідуальних інтересів;

г) закони природи, дія яких гармонізує індивідуальні та суспільні інтереси.

Завдання 8. Представники класичної школи політичної економії виступали за необхідність:

а) вільного ціноутворення та лібералізацію господарської діяльності;

б) активного втручання держави задля справедливого перерозподілу доходів;

в) встановлення протекціоністського захисту для молодих галузей;

г) економічного поділу світу відповідно до міжнародного поділу праці.

Завдання 9. У. Петті вважав, що вартість товарів визначається:

а) індивідуальними витратами праці на виробництво товару;

б) витратами праці на видобуток золота і срібла;

в) суспільно-необхідними витратами праці;

г) витратами праці і щедрістю землі.

Завдання 10. Назвіть теоретичні засади економічних поглядів А. Сміта:

а) егоїзм людини;

б) споживна вартість як мета виробництва;

в) схильність людей до обміну;

г) обіг як джерело багатства;

д) низький рівень заробітної плати;

е) поділ праці;

є) економічний лібералізм;

ж) дія об’єктивних економічних законів.

Завдання 11. Назвіть, яку працю А. Сміт визнає за продуктивну:

а) працю в сільському господарстві;

б) працю у сфері матеріального виробництва;

в) працю, що створює цінність;

г) працю у сфері обігу;

д) працю у сфері нематеріального виробництва;

е) працю, що закріплюється в матеріальних цінностях.

Завдання 12. Назвіть проблеми, що перебували в центрі економічних досліджень Д. Рікардо:

а) аналіз обмеженості ресурсів;

б) теорія цінності;

в) дослідження потреб людини;

г) розподіл багатства;

д) аналіз якісних характеристик капіталізму.

Завдання 13. У визначенні вартості Д. Рікардо дотримується:

а) трудової теорії вартості;

б) теорії витрат;

в) теорії корисності.

Завдання 14. До основних положень теорії реалізації Ж. Б. Сея належить:

а) попит на товари породжує відповідне пропонування;

б) гнучкість цін і заробітної плати, нейтральність грошей;

в) кризи надвиробництва неможливі;

г) держава має відігравати роль “нічного сторожа” в економіці.

Завдання 15. Батьківщиною історичної школи стала:

а) Англія; б) Франція;

в) Німеччина; г) Швейцарія.

Завдання 16. Автором теорії додаткової вартості був:

а) К. Маркс; б) Д. Рікардо;

в) А. Сміт; г) Т. Мальтус.

Завдання 17. Додаткова вартість за К. Марксом створюється:

а) працею, капіталом, землею;

б) неоплаченою працею робітників;

в) постійним капіталом.

Завдання 18. Які причини, за К. Марксом, породжують тенденцію норми прибутку до зниження:

а) переливання капіталів з однієї сфери виробництва в іншу;

б) зростання органічної будови капіталу;

в) зростання цін на предмети споживання;

г) збільшення в структурі капіталу частки постійного капіталу;

д) зростання відносного рівня заробітної плати робітників.

РОЗДІЛ V (ЗМ 5)
РИНКОВЕ ГОСПОДАРСТВО КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ПЕРІОД МОНОПОЛІСТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX СТ. – ПОЧАТОК XX СТ.)

Тема 5.1. Становлення та розвиток монополістичного капіталізму в провідних країнах світу

План

1. Монополістичний капіталізм – основні ознаки, типи монополістичних об’єднань.
2. Особливості процесу індустріалізації в провідних країнах світу (США, Німеччина, Англія, Франція, Японія).
3. Зовнішньоекономічні зв’язки. Причини Першої світової війни.

1. Монополістичний капіталізм – основні ознаки, типи монополістичних об’єднань

Із завершенням промислового перевороту розпочався етап індустріального розвитку суспільства. Основним його змістом був процес створення великого машинного виробництва в усіх галузях господарства. Індустріалізація забезпечила перевагу промисловості над сільським господарством, важкої індустрії над легкою.

Збільшується частка промислових підприємств у виробництві ВНП та національного доходу. Індустріалізація характеризується структурними змінами в господарстві окремих країн. На основі науково-технічних та технологічних винаходів виникають нові галузі виробництва, відбувається вдосконалення і модернізація старих. Характер та терміни індустріалізації залежали від вихідного рівня промислового перевороту, економічних умов кожної країни.

Індустріалізацію як світовий економічний процес зумовив другий етап науково-технічної революції, що розпочався у останній третині XIX ст. Науково-технічний прогрес відбувався у кількох основних напрямах, які визначали ступінь механізації виробництва, зв'язку та побутової сфери: електрична революція; відбувся прорив у освоєнні нових видів енергії; винайдено телефонний зв'язок, телеграф, радіо; відбулася хімічна революція; з'явилася авіаційна промисловість; вдосконалено металургійне виробництво; розпочалася автоматизація, стандартизація та уніфікація виробництва; розвивається наукова організація праці. Технічні та технологічні відкриття різко підвищили ефективність праці, почалося масове виробництво товарів, знизилася їхня собівартість. Під час індустріалізації відбувається концентрація виробництва і серйозні зміни в самій структурі економіки, організації та управлінні виробництвом – виникають монополії, акціонерні товариства. Це свідчило про завершення періоду вільної конкуренції та початок практикування несумлінної конкуренції, в основі якої лежала боротьба за ринки сировинних та трудових ресурсів, ринки збуту, кредити тощо. Кількість дрібних підприємств у світовому господарстві у кінці XIX ст. різко зменшувалася з 50 до 30 %. Структура ринку перейшла в новий стан монополістичної конкуренції.

До основних ознак монополістичної конкуренції необхідно віднести: злиття банківського капіталу з промисловим; вихід монополій за національні межі; неможливість індивідуального входження в галузь виробництва; нерівномірний доступ до інформації; неоднорідність товару та наявність т. з. брендів (товарних марок, знаків, патентів); контроль 3–5 % частки ринку даної галузі у невеликої кількості виробників (продавців).

Ринок має як позитивні, так і негативні риси. Однією з негативних рис є те, що ринок породжує монополії і монополістичні тенденції в економічній системі.

Важливою закономірністю зростаючої концентрації виробництва і капіталу стало створення різних форм монополій. У першу чергу монополістичні об'єднання виникали в тих галузях промисловості, де концентрація виробництва була найвищою і де підприємці мали шукати нові шляхи підвищення норм прибутку. Це гірничодобувна, металургійна, суднобудівна, електротехнічна галузі промисловості.

Складалися різні форми монополістичних об'єднань. Найпростіші з них – це конвенції, корнери, пули, ринги. В їх основі лежали короткотермінові угоди про ціни. Такі угоди мали тимчасовий характер, вони розпадалися при зміні умов на ринку. Вищими основними формами монополістичних об'єднань стали: картелі, синдикати, трести, концерни, конгломерати та консорціуми.

Активна підтримка монополій з боку держави свідчила, що у кінці XIX ст. капіталізм вступив у фазу розвитку державно-монополістичного капіталізму або імперіалізму[1].

Нові економічні процеси, соціально-економічні зміни відображалися в розмаїтті економічної думки. Формується т. з. критичний напрям політичної економії, різні економічні школи: молода та стара історична, австрійська, кембриджська, американська, шведська, математична.

У 40-х роках XIX ст. створювалися англійські чартистські організації, активізовувалися політичні виступи робітників – виник марксизм.

Монополізм набуває певних форм (ознак) навіть у тій економічній системі, де монополії не займають панівного становища. Монополісти з метою збільшення свого прибутку широко використовують цінову дискримінацію: першого ступеня (кожному споживачеві встановлюють індивідуальну ціну на рівні його готовності платити за благо, тобто найвищу ціну, за якою споживач погоджується купувати певну одиницю товару або послугу);

[1] Імперіалі́зм (від лат. imperare – правити) – державна політика, спрямована на завоювання територій, колоній, або встановлення політичного й економічного контролю над іншими державами. Термін використовується для характеристики політики країн, що володіють колоніями або домінують над іншими країнами – незалежно від того, чи називають вони себе імперіями.

другого ступеня (встановлюється рівень ціни залежно від обсягів продажу); третього ступеня (запроваджується монополістом тоді, коли можна виділити кілька окремих груп споживачів з різною еластичністю попиту). Монополія виростає із конкуренції[1].

Конкуренція зумовлює диференціацію товаровиробників (збагачення одних і розорення інших). Унаслідок цього відбувається процес концентрації виробництва і капіталу. Концентрація спричиняє загострення конкуренції між дедалі більшими підприємствами. Загострення і вищий якісний рівень конкуренції породжують монополізацію. Монополізація – економічний результат концентрації та централізації виробництва і капіталу. Концентрація виробництва – це зосередження засобів виробництва, працівників і обсягів виробництва на великих підприємствах. Оскільки концентрація виробництва є тривалим процесом, сталим і внутрішньо необхідним для розвитку економіки, цей процес набуває рис закону концентрації виробництва. Його рушійною силою є конкурентна боротьба. Щоб вижити у цій боротьбі, отримувати більші прибутки, підприємці змушені впроваджувати нову техніку, розширювати масштаби виробництва. У результаті з маси дрібних та середніх підприємств поступово виокремлюються кілька найбільших. Централізація капіталу – це збільшення розмірів капіталу внаслідок об’єднання або злиття раніше самостійних капіталів, наприклад, утворення акціонерних компаній.

Серед причин, що зумовлюють виникнення монополістичних тенденцій в економіці: трансформація індивідуальної капіталістичної власності; надання державою виключного (монопольного) права певній фірмі на виробництво й реалізацію певного виду товарів і послуг тощо.

Розрізняють три основні типи монополії: окремого підприємства; монополія як змова; монополія, що грунтується на диференціації продукту.

У реальному житті монополізація економіки відбувається найрізноманітнішими методами (способами) і проявляється в багаточисельних видах і формах. В економічній практиці відомі

[1] Економічна теорія: Політекономія: [підручник / за ред. В. Д. Базилевича. – К.: Знання-Прес, 2001. – 581 с.

принаймні шість основних типів монополізму: економічний, технологічний, інноваційний, рекламний, державний (адміністративний), державний (природний).

Економічний монополізм (у західній економічній літературі – “чиста монополія”) – виростає з конкуренції, базується на концентрації і централізації капіталу. Суть його полягає в утворенні великих підприємств, об’єднань підприємств, які концентрують у своїх руках виробництво і збут основної частини продукції певної галузі або декількох галузей, що дає їм можливість впливати на рівень цін з метою забезпечення собі високого (монопольного) прибутку.

Технологічний монополізм проявляється в тому, що влада над ринком великих корпорацій (контроль виробництва і збуту певної продукції) зумовлена не стільки прагненням захопити ринок, подавити конкурентів, максимізувати ринок, скільки специфікою технології. Йдеться про такі галузі, наприклад, як металургія, електроенергетика, транспорт, тобто галузі, де сама технологія робить економічно ефективними лише великі (іноді навіть централізовані) виробництва.

Технологічний монополізм певною мірою можна назвати природним, саме тією мірою, якою є природна своєрідна конфігурація виробництва, що його породила.

Рекламний монополізм. Це особливий різновид монополізму, зумовлений диференціацією продукту. Суть його в штучному створенні виключних умов для реалізації того чи іншого товару рекламою або іншими діями комерційних служб.

Інноваційний монополізм. Він характерний для підприємств (фірм), які лідирують на тих чи інших напрямах НТП. Суть його в тому, що окремі фірми, використовуючи передові технології, нові форми організації праці або виробництва, опиняються в кращих умовах, з точки зору виробництва і реалізації своєї продукції, порівняно з іншими фірмами.

За цих умов конкурентна рівновага на ринку порушується на користь таких фірм, що забезпечує їм додатковий (монопольний) прибуток.

Монополістичний капіталізм

Монополії – це великі господарські об'єднання, що перебувають у приватній власності (індивідуальній, акціонерній чи груповій) і здійснюють контроль над ринками за допомогою концентрації матеріальних та фінансових ресурсів, науково-технічного потенціалу з метою отримання монопольного прибутку

Основні ознаки **державно-монополістичного** капіталізму:
концентрація виробництва та робочої сили на великих монополістичних об'єднаннях;
концентрація банківського капіталу;
злиття банківського та промислового капіталу і створення на цій основі фінансової олігархії;
вивіз капіталу переважає над вивозом товарів;
формування міжнародних монопол. об'єднань;
завершення територіального та економічного поділу світу

Основні ознаки **монополістичної конкуренції**:
злиття банківського капіталу з промисловим;
вихід монополій за національні межі;
неможливість індивідуального входження в галузь виробництва;
нерівномірний доступ до інформації;
неоднорідність товару та наявність т. з. брендів (товарних марок, знаків, патентів);
контроль 3–5 % частки ринку даної галузі у невеликої кількості виробників (продавців)

ФОРМИ МОНОПОЛІСТИЧНИХ ОБ'ЄДНАНЬ

Картель (від франц. союз) Форма монополістичного об'єднання, учасники якого зберігають власність на засоби виробництва, вироблений продукт, мають виробничу та комерційну самостійність, але складають угоду про регулювання обсягів виробництва, умов збуту продукції (розподіляють ринок збуту) і найму робочої сили (як правило, у межах однієї галузі), визначають єдині монопольно високі ціни, умови обміну патентами на нову техніку з метою отримання монополістичного прибутку

Синдикат (від грецьк. згода) Форма монопол. об'єднання, учасн. якого створюють спільну збутову контору або інший аналогічний орган з метою розподілу замовл., придбання сировини та реалізації готової продукції

Трест (від англ. довіра) Форма монопол. об'єднання, учасн. якого втрачають не тільки комерційну, але й виробничу та юридичну самост., підпорядков. єдиному контролю, випуск. однорідну продук. і залежно від величини вклад. капіталу (акцій), отримують відпов. частину прибутку – дивіденди

Концерн (від. англ. підприємство, фірма) Форма монополіст. об'єднання, в якому формально самостійні підприємства різних галузей виробн., транспорту, торг., банків, страхових комп. підпорядковані повній фінансовій залежності від власн. контр. пакета акцій. Ядром концерну є спеціально створене головне товариство – холдинг. Централізов. в ньому є, як правило, капіталовкладення та фінанси

Конгломерат (від лат. зібраний) – це одна з форм монополістичного об'єднання, в якому під єдиним фінансовим контр. зосереджені комп., які функціонують у різних технологічно не пов'язаних між собою галузях. Структура конгл. об'єднань нестійка – вони можуть розпадатися або утворювати концерн

Державний природний монополізм. Сюди відносять природні державні монополії. А саме: монополія держави на організацію й регулювання грошового обігу; монополія держави на ринку соціально-пріоритетних або соціально-шкідливих товарів (вона може виражатися в націоналізації виробництва таких товарів, адміністративному контролі над цінами, встановленні фіксованих ставок акцизного податку тощо); монополія держави на забезпечення населення суспільними товарами.

Державний адміністративний монополізм. Він характерний для економіки, де панує адміністративно-командне управління. Суть його в тому, що держава монополізує всі сфери життєдіяльності суспільства, максимально обмежуючи ринкову конкуренцію.

2. Особливості процесу індустріалізації у провідних країнах світу (США, Німеччина, Англія, Франція, Японія)

Із завершенням промислового перевороту розпочався етап індустріального розвитку суспільства. Основним його змістом був процес створення великого машинного виробництва в усіх галузях господарства. Індустріалізація забезпечила перевагу промисловості над сільським господарством, важкої індустрії над легкою. Збільшується частка промислових підприємств у виробництві ВНП та національного доходу. Індустріалізація характеризується структурними змінами в господарстві окремих країн. На основі науково-технічних та технологічних винаходів виникають нові галузі виробництва, відбувається вдосконалення і модернізація старих. Характер та терміни індустріалізації залежали від вихідного рівня промислового перевороту, економічних умов кожної країни.

Закінчився період Євроцентризму. Основна роль у світовому господарстві почали відігравати США. Змінюється співвідношення частки світового промислового виробництва між Європою та США.

Індустріалізацію як світовий економічний процес зумовив другий етап науково-технічної революції, що розпочався у останній третині XIX ст. Темпи технічного прогресу були вражаючими, їхні результати важко переоцінити. Технічні та технологічні відкриття різко підвищили ефективність праці, почалося масове виробництво товарів, знизилася їхня собівартість.

Обсяг світового промислового виробництва збільшився в 3 рази, сукупна протяжність залізниць зросла у 3,5 раза, середні темпи зростання економіки провідних країн перевищували 3,5 % річних упродовж 30 років, що було найвищим показником за останні 200 років. Так, у 1870–1913 рр. промислове виробництво у провідних країнах зросло: Англії – 1,75 раза; Франції – 3 рази; Німеччини – 4 рази; США – 6 разів.

Науково-технічний прогрес відбувався у кількох основних напрямах, які визначали ступінь машинізації виробництва, зв'язку та побутової сфери.

З останньої чверті XIX ст. Англія починає поступово і неухильно втрачати роль економічного центру світу. Втрата світової гегемонії відбувалася повільно та практично непомітно, тим більше, що прибутки всіх прошарків англійського населення впевнено зростали. Національний дохід виріс у три рази, а прибутки від капіталовкладень за кордоном – у 9 разів. Англія ще залишалася найбільшою торговельною морською державою, на що направлялася половина витрат державного бюджету.

У кінці XIX ст. процес індустріалізації зумовив прискорені темпи розвитку економіки США. За обсягами виробництва промислової продукції країна вийшла на перше місце у світі. Цьому сприяли такі економічні та політичні фактори:

– радикальний характер Громадянської війни 1861–1865 рр.;

– науково-технічний процес розвивався на власній науково-винахідницькій базі;

– протекціоністська політика для власного виробника та низькі митні тарифи для ввезення іноземного капіталу (згідно із законом Маккінлі–Олдріча ввізні мита з 1861 до 1890 рр. зросли з 10 до 57 %);

– різке зростання промислового виробництва в сукупному суспільному продукті (75 %), національного доходу (у 5 разів до 1913 р.) та національного багатства (у 7 разів);

– розширення колоніальних володінь (Аляска, Гаваї, Куба, Гуам, Філіппіни, Самоа, Пуерто-Ріко, Панамський канал);

– промислове та сільськогосподарське освоєння Заходу;

– 1864 року було ухвалено закон про сприяння імміграції (з 1870 до 1914 рр. до США прибуло 30 млн осіб);

– США стали першою індустріальною державою світу; до 1900 року питома вага галузей важкої промисловості перевищила половину загального обсягу промислової продукції;

– з 1882 року розпочалася електрична революція; до 1913 року потужність американських електростанцій переважала всі світові на 2 млн кВт та становила 5 млн кВт;

– у 1912–1913 рр. на заводах Г. Форда запроваджено стандартизоване масове поточне виробництво з використанням конвеєра.

Активно формуються монополістичні об'єднання та фінансова олігархія (400 капіталістів володіють багатством, яке оцінюється у 20 млрд дол). США стають класичною країною трестів.

На 1914 рік корпорації та акціонерні фірми становили 28,3 % від загальної кількості підприємств США і виробляли 83,2 % вартості всієї продукції. На корпоративних підприємствах працювало 80 % робітників, зайнятих у промисловості країни. З 1904 до 1914 рр. прибутки монополістичних об'єднань виросли від 4,5 млрд до 8 млрд дол.

Процес індустріалізації в США супроводжувався рядом буржуазних ліберальних реформ, пов'язаних зі збільшенням регулювальної ролі держави в промисловості та банківській сфері. Ці заходи свідчили про зародження державно-монополістичного регулювання економічного життя країни та посилення ролі виконавчої влади в її політичній системі[1].

Економічний розвиток Франції в останній третині XIX ст. характеризується кількома особливостями – уповільненим промисловим розвитком, парцелярністю сільського господарства та швидкою концентрацією банківського капіталу. У французькій промисловості необхідно було здійснювати структурні зміни та

[1] Період "прогресивної ери" розпочала т. з. "політика чесного курсу" президента Т. Рузвельта (контроль діяльності корпорацій, контроль тарифів на перевезення грузів, контроль за виробниками харчових продуктів та медикаментів, заходи щодо консервації та охорони природних ресурсів, розробка рекомендацій стосовно розвитку фінансової системи), продовжила "політика нової демократії" президента В. Вільсона (регулювання конкуренції, розвиток дрібного та середнього бізнесу, біль про тарифи, створення Федеральної резервної системи з випуску облігацій, створення Федеральної промислової комісії з виявлення нечесної економічної діяльності).

модернізацію фабрично-заводського обладнання. Це вимагало значних фінансових витрат. Сировинна база була недостатньою, тому собівартість французьких металовиробів була високою, зменшувалася їхня конкурентоспроможність. У промисловому виробництві було зайнято у 2 рази менше продуктивних сил, ніж у сільському господарстві та торговельно-фінансовій сфері.

Нерозвиненість внутрішнього ринку, низький приріст населення затримували у землеробстві потенціальну вивільнену робочу силу. На початку XX ст. у Франції нараховувалося близько 77 тис. підприємств капіталістичного типу, але із них – майже 68 тис. мануфактур.

В останню третину XIX ст. населення Німеччини зросло з 35 до 50 млн осіб. Загальна чисельність промислових робітників зросла на третину. Цьому сприяло об'єднання Німеччини. Ліквідовувалися митні бар'єри, формувалося єдине господарське право, фінансова система – це єдиний внутрішній економічний ринок. Інженерно-технічна думка за якістю впроваджень поступалася лише американській. Темпи економічного зростання були найвищими серед країн Європи, товари були конкурентоспроможними.

До початку XIX ст. Німеччина вийшла на друге місце у світі за обсягами промислового виробництва (її питома вага становила 16,5 %) та на третє місце – з вивезення капіталу.

Промислове піднесення в умовах, обмежених стратегічними сировинними ресурсами та територією, швидким зростанням населення та мілітаризацією економіки, підштовхувало монополістичні та урядові кола Німеччини до військової інтервенції, боротьби за перерозподіл світової колоніальної системи.

До останньої третини XIX ст. Японія перебувала у стані самоізоляції від зовнішнього світу. Сьогунат (військові правителі) Токугава-Миновара з XVII ст., по суті, законсервували економічне та політичне життя країни. 80 % населення становили селяни. Японія була типовою аграрною країною, у якій панували феодальні дзайбацу (клани) та відповідна система господарства. Панівне

становище посідали самураї (7 % населення). 1868 року імператор Мацухито започатковує процес модернізації суспільства, що отримав назву “революція Мейдзі” (Мейдзі – освічене правління).

Революція здійснювалася одразу у кількох напрямах:

– адміністративна реформа передбачала централізацію імператорської влади через підпорядкування його уряду відповідних префектур;

– соціальна реформа передбачала ліквідацію феодальних привілеїв та створення трьох основних станів;

– освітня реформа передбачала реалізацію урядової програми розвитку системи загальної освіти;

– аграрна реформа передбачала викуп земель, формування державного фонду та надання частки землі селянам;

– упроваджувалося право приватної власності та свободи торгівлі, закріплені в буржуазно-монархічній Конституції 1889 року.

Реформи Мейдзі у ході буржуазної революції 1869 р. забезпечили розвиток індустріалізації. У Японії співпали одразу три економічні процеси – промисловий переворот, індустріалізація та монополізація[1]. З 1900 по 1913 роки темпи щорічного приросту японської економіки становили 12 %, водночас як у США вони становили 7 %, 4 % – у Німеччині та Франції, 2 % – у Великобританії. Поступова мілітаризація економіки країни та посилення поліцейського режиму зумовили зростання воєнних витрат (40 % від усіх підприємств). Японія стала на шлях колоніальної агресії.

[1] За 10 років (1867–1877 роки) збудовано більше 500 промислових підприємств. Згодом уряд передав ці взірцеві підприємства у приватну власність за низькими цінами. У ділову етику нових підприємців вплітались традиції самурайського кодексу честі. Розгортається приватне підприємництво, формуються картелі і синдикати. Промислове піднесення мало вражаючі темпи і продовжувалося 20 років. Було побудовано тисячі підприємств, протяжність залізниць зросла в 20 разів, обсяги сільськогосподарського виробництва зросли у 3,5 раза.

Електрична революція. 1867 – динамомашина Сіменса. 1883 – генератор Едісона. 1897 – трансформатор та електричний двигун. 1896 – Ніагарський турбогенератор. 1877 – електрична плавильна піч. 1887 – електричне зварювання металів. 1879 – трамвай. 1886 – електрична лампа

Освоєння нових видів енергії. 1887 – карбюраторний двигун Н. Отто. 1893 – двигун внутрішнього згорання Р. Дизеля. 1885 – Г. Даймлер та К. Бенц започатковують автомобільну промисловість. 1906 – у США з'явилися трактори. Нафта – перетворюється у стратегічну сировину

Революція в передачі інформації. Белл винайшов телефонний зв'язок, Морзе – спосіб передачі інформації на відстань – телеграф, Попов та Марконі – радіо. Створення радіотехнічної галузі промислового виробництва

Розвиток **хімічної промисловості** (синтетичні фарбники, пластмаси, кислоти, нові лікарські та парфумерні вироби)

Другий етап науково-технічної революції

Розвиток **авіаційної промисловості** (Можайський, брати Райт)

Технічні **вдосконалення в металургії** – конверторний спосіб виробництва сталі (Бесемер – 1856 р. та Томас – 1878 р.), упровадження мартенівських печей, які значно підвищували продуктивність праці, винайдення дюралюмінію А. Вільмом

Винайдений **токарний** автоматичний револьверний верстат, створено **фрезерний** та **шліфувальний** верстати, що підвищило якість металообробки. Модернізації зазнала і сфера легкої промисловості (автоматичний ткацький верстат), поліграфії (лінотип), з'явився автомат для виробництва пляшок

Наукова організація праці як вищий рівень технологічної думки. Гаррінгтон Емерсон (США) – підвищення ефективності виробництва за рахунок раціоналізації витрат, виробничих операцій, підбору та навчання робітничих та інженерно-технічних кадрів, Фредерік Уінслоу (США) – конвеєрний спосіб організації виробництва на основі хронометражу та відповідної організації робочого місця

Індустріалізація – процес створення великого машинного виробництва в усіх галузях господарства. Індустріалізація забезпечила перевагу промисловості над сільським господарством, важкої індустрії над легкою. Збільшується частка промислових підприємств у виробництві ВНП та національного доходу. Індустріалізація характеризується структурними змінами в господарстві окремих країн. На основі науково-технічних та технологічних винаходів виникають нові галузі виробництва, відбувається вдосконалення і модернізація старих

Індустріалізація у провідних країнах світу

Характер та терміни індустріалізації залежали від вихідного рівня промислового перевороту, економічних умов кожної країни.
Склалося 3 типи промислово розвинених країн: американський – високорозвинений; німецький – середньорозвинений; англійський – низькорозвинений

США

Формується фінансова олігархія. США стають класичною країною трестів.
НТП – на власній науково-винахідницькій базі.
Протекціонізм та низькі митні тарифи для ввезення іноземного капіталу.
Частка промислового виробн. в сукупному сусп. продукті 75 %, національний доход зб. у 5 разів, національне багатство у 7 разів. США стали першою **індустріальною державою** світу (38 % світ пром. виробництва).
Зростання регулюючої ролі держави в промисловості та банківській сфері

Англія

Банківський капітал переважає над промисловим. У 12 банках розміщено 70 % світового капіталу.
Створ. 639 акціонерних корпорацій.
Розвиваютья галузі важкої промисловості – особливо сталеплавильна, електротехн., хімічна. Нові галузі розвивалися повільно із-за **консерватизму** національної буржуазії та вивезення капіталу
Англія поступово втрачає роль економічного центру світу. у виробництві з 32 % у 1870 р. до 14 % у 1913 р., хоча саме виробництво за цей період виросло в 2,3 раза

Франція

Уповільнений промисловий розвиток, парцелярн. сільськ. господарства, швидка конц. банківського капіталу.
Наявність великої кількості **дрібних підприємств** (30 % – 5 роб.). 77 тис. підприємств капіталістичного типу, але із них – 68 тис. мануфактур.
Монополії формуються у вигляді картелів, синдикатів та концернів.
Франко-прусська війна підірвала економічні можл. Франції.
2 млн становили **рантьє** (15 % населення). Франція забезпеч. 30 % світових інвестицій

Німеччина

Об’єднання Німеччини – населення зросло з 35 до 50 млн осіб. Власна інженерно-технічна думка.
Розвивається електротехн., автомобілебудівна, хімічна галузі, кольорова металургія. Німеччина перетворилася в **індустріально-аграрну** держ. (50 % становили промислові робітники), вийшла на друге місце у світі за обсягами промислового виробництва (16,5 %) та на третє місце – з вивезення капіталу.
Монополізація охопила всі галузі у вигляді картелів і синдикатів

3. Зовнішньоекономічні зв'язки. Причини Першої світової війни

Утворення індустріального суспільства завершилося формуванням на початку XX ст. світового ринку та світового господарства як сукупності господарств, зв'язки між якими здійснювалися за допомогою зовнішньоекономічних відносин.

У XIX ст. Англія була "майстернею світу", спеціалізувалася на виробництві та продажу іншим країнам машин і устаткування. Упродовж 1845–1870 років експорт машин зріс у 10 разів. У 1890 році Англія вивозила машин на 103 млн дол.; Франція – на 11,8 млн дол. Німеччина експортує сільськогосподарські машини, залізничне устаткування, картоплю, спирт, цукор, товари хімічного виробництва. Франція експортує текстильні машини, шовкові і суконні тканини. Бельгія вивозить зброю, інструменти, Австро-Угорщина – метал, цукор, хміль, колонії – прянощі, каву, каучук, бавовну. З 1896 р. розпочався перелом у світовій торгівлі. Якщо у XIX ст. промтовари обмінювалися на сировинні продукти, то у XX ст. переважає експорт фабрикатів з Європи і США.

З переходом до імперіалізму посилюється циклічність розвитку капіталістичного господарства, більш глибокими стають економічні кризи. У кінці XIX – на початку XX ст. поглиблюється нерівномірність у розвитку окремих країн, загострюються міждержавні суперечності. Загострення міждержавних суперечностей зумовлювалося станом розподілу світових ринків збуту та джерел сировинних ресурсів.

На початку XX ст. сферою зростання суперечностей стали зовнішньоторговельні відносини між провідними державами. З 1896 до 1913 роки світовий товарообмін збільшився у 2,4 раза і перевищив темпи зростання виробництва. Провідною торговельною країною світу була Англія. Частка торгівлі та транспорту у національному доході становила на 1801 р. – 17 %, 1871 р. – 22 %, 1907 р. – 27,5 %. Із 49 млн т світового водотоннажу флоту на частку англійського припадало 21 млн т. Разом з тим характерною рисою англійської торгівлі у цей час є формування негативного

торговельного балансу. Імпорт удвічі переважав над експортом, але в цілому доходи від процентів на капітал, вкладений за кордоном, за посередницькі торговельні та банківські операції, фрахт та страхування морської торгівлі, користування морськими портами зростали. Тому платіжний баланс, що включав усі види розрахунків з іншими державами був незмінно активним. Активну конкуренцію на світовому ринку Англії становили США та Німеччина.

Особлива боротьба між провідними капіталістичними країнами світу розгорнулася за стратегічні ресурси.

З 1896 до 1913 років світовий товарообмін збільшився у 2,4 раза і перевищив темпи зростання виробництва. Провідною торговельною країною світу була Англія. Частка торгівлі та транспорту у національному доході становила на 1801 р. – 17 %, 1871 р. – 22 %, 1907 р. – 27,5 %. Із 49 млн т світового водотоннажу флоту на частку англійського припадало 21 млн т. Разом з тим характерною рисою англійської торгівлі у цей час є формування негативного торговельного балансу. Імпорт удвічі переважав над експортом, але в цілому доходи від процентів на капітал, вкладений за кордоном, за посередницькі торговельні та банківські операції, фрахт та страхування морської торгівлі, користування морськими портами зростали. Тому платіжний баланс, що включав усі види розрахунків з іншими державами, був незмінно активним. Активну конкуренцію на світовому ринку Англії становили США та Німеччина.

Таким чином, суперечності економічного характеру між провідними країнами світу стали причиною Першої світової війни, яка продовжувалася з 1 серпня 1914 до 11 листопада 1918 року.[1]

[1] Розпалися Австро-Угорська, Російська та Турецька імперії. На їхньому місці постали молоді буржуазні держави – Австрія, Угорщина, Чехія, Польща, Румунія. У Росії владу захопили більшовики.

Міжнародні економічні зв'язки (для кожної конкретної країни вони виступають як зовнішні) здійснюють у формі міжнародної торгівлі, міжнародної спеціалізації та кооперування, вкладення капіталів, обміну робочою силою, науково-технічною інформацією, послугами

Світове господарство – сукупність господарств, зв'язки між якими здійснювалися за допомогою зовнішньоекономічних відносин

Завершення формування світового господарства

Міжнародний поділ праці – це спеціалізація окремих країн на виробництві певних товарів для потреб світового ринку. Міжнародний поділ праці надає державам певних переваг. Завдяки участі в ньому країна може підвищити ефективність своєї національної економіки

Передумовами формування світового господарства були:
– розвиток машинної індустрії;
– розвиток засобів зв'язку;
– міжнародний поділ праці;
– утворення колоній

Можливості міжнародного поділу праці:
1) країна обирає таку спеціалізацію, яка дає змогу найраціональніше використовувати свої ресурси, отже, збільшувати загальний обсяг виробництва;
2) країна зосереджується на створенні товарів і послуг, виробництво яких коштує менше, і відмовляється від виробництва продукції, яку дешевше виробляти в інших країнах;
3) участь у міжнародному поділі праці країни стимулює розвиток науки і техніки, упровадження нових технологій, підвищення якості продукції

Мито – непрямий податок, різновид митних платежів, який накладається на товари, що переміщуються через митний кордон, тобто ввіз/вивіз чи транзит, і який включається до ціни товарів та сплачується за рахунок кінцевого споживача

Митно-тарифне регулювання (державне регулювання ЗЕД)

Митний тариф (англ. customs tariff) – конкретна ставка мита, що підлягає сплаті при вивозі або ввезенні певного товару на митну територію країни

Функції

Протекціоністська – захист вітчизняних товарів від іноземної конкуренції.

Фіскальна – поповнення державного бюджету.

Вплив на приплив валюти, розвиток регіонів країни

Максимальні – діють для країн, з якими відсутні торгові угоди.

Мінімальні – встановлюються по відношенню до країн, яким надається режим найбільшого сприяння.

Префенціальні – встановлюються по відношенню ввозу окремих товарів з окремих країн, зокрема тих, що розвиваються

Особливі види мита

Спеціальне – використовується для захисту вітчизняних виробників від імпортних конкурентних товарів; для попередження недобросовісної конкуренції; у відповідь на дискримінаційні дії з боку інших держав.

Антидемпінгове – демпінг полягає в проникненні товарів на зовнішній ринок за рахунок зниження експортних цін нижче середнього рівня в даних країнах.

Компенсаційне – встановлюється у випадку ввозу на територію країни товарів, при виробництві чи експорті яких використовувались субсидії. Ставка даного мита не може перевищувати розмір виділеної субсидії.

Сезонне – встановлюється на окремі товари на термін, не більше чотирьох місяців з моменту його встановлення

По методу нарахування

Адвалерне – нараховується у відсотках до митної вартості товарів, які обкладаються митом.

Специфічне – нараховується у встановленому грошовому розмірі на одиницю товарів, які обкладаються митом.

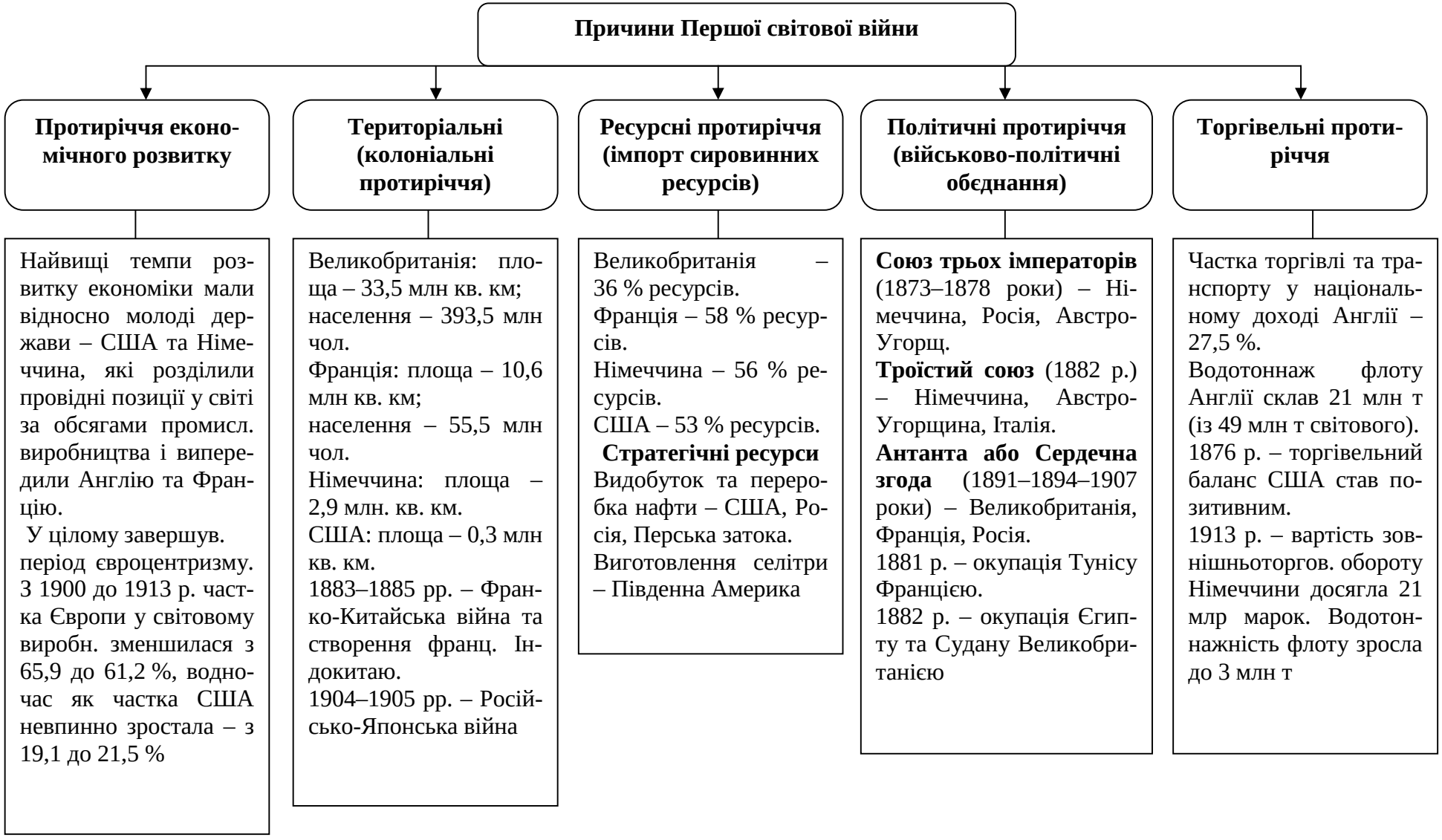
Комбіноване – поєднує обидва ці види митного оподаткування

По характеру походження

Автономні – вводяться тією чи іншою державою в односторонньому порядку, без згоди з іншою країною.

Конвенційні – встановлюються в процесі угоди чи домовленості з іншою стороною і фіксуються в одному із цих документів

Залежно від напрямку руху товарів – **ввізне** (на товари, що імпортуються); **вивізне** (на товари, що експортуються); **транзитне**

Причини Першої світової війни
Протиріччя економічного розвитку
Територіальні (колоніальні протиріччя)
Ресурсні протиріччя (імпорт сировинних ресурсів)
Політичні протиріччя (військово-політичні обєднання)
Торгівельні протиріччя
Найвищі темпи розвитку економіки мали відносно молоді держави – США та Німеччина, які розділили провідні позиції у світі за обсягами промисл. виробництва і випередили Англію та Францію.
У цілому завершув. період євроцентризму. З 1900 до 1913 р. частка Європи у світовому виробн. зменшилася з 65,9 до 61,2 %, водночас як частка США невпинно зростала – з 19,1 до 21,5 %
Великобританія: площа – 33,5 млн кв. км; населення – 393,5 млн чол.
Франція: площа – 10,6 млн кв. км; населення – 55,5 млн чол.
Німеччина: площа – 2,9 млн. кв. км.
США: площа – 0,3 млн кв. км.
1883–1885 рр. – Франко-Китайська війна та створення франц. Індокитаю.
1904–1905 рр. – Російсько-Японська війна
Великобританія – 36 % ресурсів.
Франція – 58 % ресурсів.
Німеччина – 56 % ресурсів.
США – 53 % ресурсів.
Стратегічні ресурси
Видобуток та переробка нафти – США, Росія, Перська затока.
Виготовлення селітри – Південна Америка
Союз трьох імператорів (1873–1878 роки) – Німеччина, Росія, Австро-Угорщ.
Троїстий союз (1882 р.) – Німеччина, Австро-Угорщина, Італія.
Антанта або Сердечна згода (1891–1894–1907 роки) – Великобританія, Франція, Росія.
1881 р. – окупація Тунісу Францією.
1882 р. – окупація Єгипту та Судану Великобританією
Частка торгівлі та транспорту у національному доході Англії – 27,5 %.
Водотоннаж флоту Англії склав 21 млн т (із 49 млн т світового).
1876 р. – торгівельний баланс США став позитивним.
1913 р. – вартість зовнішньоторгов. обороту Німеччини досягла 21 млр марок. Водотоннажність флоту зросла до 3 млн т

Тема 5.2. Економічна думка в період монополістичної конкуренції (друга половина XIX ст. – початок XX ст.)

План

1. Виникнення та основні етапи розвитку маржинальної революції.

2. Теорія економічного розвитку та “податкова держава“ Й. Шумпетера.

1. Виникнення та основні етапи розвитку маржинальної революції

У другій половині XIX ст. завершується становлення економіки з переважно ринковим механізмом її регулювання. За цих умов особливо актуальним стає дослідження практичних питань, що спричинило зміщення аспектів зі з’ясування загальних принципів політичної економії на аналіз проблем господарської практики. Якісний аналіз, як правило, витісняється кількісним.

Закономірним явищем в економічній думці є поява в останній третині XIX ст. маржиналізму (marginal – граничний)[1].

Основна ідея маржиналізму – дослідження граничних економічних величин як взаємопов’язаних явищ економічної системи на рівні фірми, галузі (мікроекономіка), національної економіки (макроекономіка).

На першому етапі маржинальної революції (1845—1890 роки) були сформовані основні методологічні принципи дослідження. Найвідомішими представниками цього етапу є: Г. Госсен, який вперше використав психологічний фактор аналізу економічної поведінки суб’єктів і сформулював закони насичення потреб людини; К. Менгер, Ф. Візер, Е. Бем-Баверк (австрійська школа) – збагатили економічну думку відкриттям принципу граничної

[1] Маржиналізм (маржинальна економічна теорія) – узагальнення ідей і концепцій, в основі яких лежить дослідження граничних економічних величин як взаємозалежних явищ економічної системи на мікро- і макрорівні. “Маржинальна революція”, що відбулася в останній третині XIX ст. – перехід від цінностей „класичної школи” до цінностей (теоретико-методологічних принципів) маржиналізму.

корисності й запропонували кількісний (кардиналістський) підхід до її визначення; Дж. Б. Кларк (представник американської школи) порушив питання про необхідність визначення граничної корисності не лише щодо предметів споживання, а й факторів виробництва, тим самим модифікував теорію граничної корисності у теорію граничної продуктивності факторів виробництва.

Маржиналісти намагалися звільнитися від ідеологічного впливу та відокремитися від конкретно-економічних дисциплін щодо з'ясування універсальних закономірностей, незалежних від місця і часу своїх досліджень. Англійці В.С. Джевонс (1835–1882) та А. Маршалл (1842–1924) замість терміна "політична економія", вводять нейтральний термін "economics", що започаткувало другий етап розвитку маржиналізму.

1890 року було опубліковано шестикнижжя Маршалла під назвою "Принципи економікс", яке й починається із визначення: "Політична економія, або економічна наука (economics), досліджує нормальну життєдіяльність людського суспільства; вивчає ту сферу індивідуальних і суспільних дій, яка тісно пов'язана зі створенням матеріальних основ добробуту". Суспільство розглядається як сукупність індивідів, економіка – як система взаємозалежних суб'єктів господарювання, а економічні закономірності – як наслідок взаємодій індивідуальних рішень, прийнятих на вільному виборі суб'єктів. Маршалл також розробив принцип економічної рівноваги в економіці. Економічна рівновага – це відповідність між попитом і пропозицією, між ресурсами та потребами. Ціновий механізм рівноваги встановлюється шляхом або обмеження споживчого попиту, або збільшення обсягів виробництва (і пропозиції).

Обґрунтовуючи принцип рівноваги, А. Маршалл запровадив в економічну науку категорію "рівноважної ціни", що являє собою точку перетину кривої попиту (граничної корисності) та кривої пропозиції (граничних витрат). Обидва ці фактори – складові ціни; корисність і витрати однаково значущі. Ученим враховується як об'єктивна (витрати виробництва), так і суб'єктивна (корисність благ) сторона. За твердженням А. Маршалла, принцип „витрат виробництва" і принцип "кінцевої корисності" безперечно є

складовими одного загального закону попиту і пропозиції: кожний із них можна порівняти з одним із лез ножиць.

Основними принципами маржиналістичного дослідження стали: статичний підхід, рівноважний підхід, економічна раціональність, граничний аналіз, математизація.

На початку XX ст. маржиналісти розробили кілька теорій. Зокрема, А. Маршалл, А. Пігу та Дж. Робертсон – кількісну теорію грошей про безпосередній вплив грошової маси у обігу на рівень цін; А. Пігу – економічну теорію добробуту про задоволення, яке можна оцінити в грошовому еквіваленті; Р. Хоутрі – монетарну теорію економічного циклу про зв’язок споживчих доходів та витрат з економічним циклом і кредитуванням; Дж. Б. Кларк – теорію граничної продуктивності про те, що фактор виробництва – праця або капітал – може збільшуватися доти, доки вартість продукту, що виробляється цим фактором, не зрівняється з його ж ціною; дія цього закону у практиці господарювання передбачає, що стимул збільшувати фактор виробництва вичерпує себе, коли ціна цього фактора починає перевищувати можливі доходи підприємця або кожний новий внесок праці у виробництво за незмінних розмірів капіталу супроводжується зменшенням продуктивності праці; Вільфредо Парето розробив теорію економічного оптимуму про оптимальний розподіл економічних ресурсів і благ, що виробляються.

Маржиналізм має позитивні і негативні надбання. До перших належать формування основ теорії мікроекономіки, обґрунтування деяких законів граничної корисності та граничної продуктивності (окремі сторони яких мають пізнавальну цінність), намагання з’ясувати цінність благ у взаємозв’язку з їх корисним ефектом щодо конкретної корисності певної кількості таких благ і відмежування цієї проблеми від сукупної корисності всіх запасів цих благ; часткове розроблення Л. Вальрасом концепції загальної економічної рівноваги за допомогою математичних формул (рівнянь). Крім того, його заслугою є детальний аналіз функціонування ринку на мікрорівні; з’ясування певних закономірностей ціноутворення на такому ринку, зокрема попиту; намагання дослідити питання оптимального розподілу і альтернативного використання ресурсів.

МАРЖИНАЛІЗМ
(від фр. *Marginale* – додатковий) – напрям економічної теорії кінця XIX ст., який широко використовується в аналізі економічних процесів і законів граничної величини

Термін “маржинальна революція” зазвичай використовується в зв’язку з майже одночасними, але абсолютно незалежними відкриттями на початку 70-х років XIX ст. У. Джевонсом, К. Менгером і Л. Вальрасом принципу знижувальної граничної корисності, як фундаментального елемента при побудові нового типу статичної мікроекономіки

Методологічні принципи маржиналізму

Ідеологічна нейтральність аналізу, тобто звільнення його від впливу ідеології (почали вживати замість терміна “political economy” нейтральніший — “economics”).
Перегляд предмета дослідження: провідною стає проблема раціонального розподілу обмежених ресурсів; взаємозв’язок між даними цілями і даними обмеженими засобами, що мають альтернативні можливості використання.
Методологічний індивідуалізм, тобто пояснення економічних явищ поведінкою окремих індивідів, розгляд суспільства як сукупності атомістичних індивідів, економіки як системи взаємозалежних суб’єктів господарювання.
Статичний підхід, оскільки досліджується не те, як змінюється економіка, а те, як вона влаштована, як може існувати і не руйнуватися система, яка складається з індивідів, що керуються власними інтересами.
Рівноважний підхід.
Економічна раціональність, яка означає максимізацію суб’єктами господарювання своїх цільових функцій (корисності для споживачів і прибутку для виробників).
Граничний аналіз.
Математизація, тобто широке використання математичних методів, зокрема диференціального числення

Елементи маржинализму

Використання граничних величин (лат. *margin* – граничний).
Маржиналістів цікавила зміна тієї чи іншої величини при зміні іншої величини на одиницю.
Суб’єктивізм, тобто підхід, за якого всі економічні явища досліджуються й оцінюються з т. зору **окремого** господарчого суб’єкта.
Гедонізм господарюючих суб’єктів (людина розглядається маржиналістами як **раціональна істота**, метою якої є максималізація власного задоволення).
Вивчення використання рідкісних ресурсів для задоволення потреб людей у даний момент часу.
Ліквідація пріоритету сфери виробництва, характерного для економічного аналізу класиків.
Сприйняття ринкової економіки як статичної рівноважної системи

Економічні погляди ранніх маржиналістів
(піонери у формуванні категорії “граничної корисності”)

Йоган фон Тюнен (1783–1850)
(німецький економіст, представник німецької географічної школи в економічній науці)

“Ізольована держава” – 1826 **р.**

Висунув **ідею тотожності граничних витрат на фактори виробництва граничній корисності продукту.**
Тільки в такому випадку землевласник може отримати максимальний чистий дохід.
Рента на землю формується під впливом її якості та наближеності до ринків збуту продукції

Антуан Огюстен Курно (1801–1877)
(французький економіст, філософ і математик)

“Дослідження математичних принципів у теорії багатства” – 1838 р.

Ввів математичні поняття: функції попиту та еластичності попиту.
Висунув ідею, що економіку слід розглядати як **замкнену статичну рівноважну** систему, виражену категоріями попиту та пропозиції.
Ціна при цьому розглядається як грошове вираження стану рівноваги попиту та пропозиції

Жюль Дюпюї (1804–1866)
(французький інженер, механік і економіст)

“Про виміри корисності громадських робіт” – 1844 р.

Ввів поняття **“ціновий надлишок”** – грошовий вимір максимально можливого доходу, який виникає внаслідок можлив. споживача купувати кожну одиницю товару за незмінної ціни

Госсен Герман Гайнріх (1810–1858)
(прусський (німецьк.) економіст)

“Розвиток законів суспільного обміну та виплива-ючих правил людської поведінки” – 1854 р.

І-й закон – зі збільшенням кількості даного блага його гранична корисність зменшується, а за умови повного задовол. потреб споживача вона дорівнює нулю.
ІІ-й закон – якщо запасів благ недостатньо для повного задовол. людини, то сукупне найбільше задоволення від них досяг. тоді, коли корисності кожного блага тотожні.
Є ціна, нижче якої продавець не продасть товар, і ціна, вище якої покупець не придбає товар, на перехресті інтересів обох сторін буде рівноважна ціна граничних корисностей різних товарів

Вільям Стенлі Джевонс (1835–1882)
(британський економіст і логік)

“Принципи науки” – 1874 р.
“Теорії політичної економії” – 1871 р.
“Держава по відношенню до праці” –

Збільшення витрат праці збільшує кількість даного блага і тим самим зменшує його корисність.
Тривалість процесу праці доцільна, доки її негативна корисність менша ніж корисність створеного нею продукту. Ввів поняття “економікс”. **“Ланцожок Джевонса”**
Праця (затрати виробн.) управляє пропозицією, (регулює потреби, граничну корисн.), визначає цінність

Другий етап маржинальної революції

Карл Менґер
(1840–1921)
(австр. школа)

“Основи політичної економії” – 1871 р.

Визначив сутність благ.
Предмет **набуває характеру блага**, коли:
– є потреби у ньому;
– є здатність задовол. ці потреби;
– пізнання людиною цього причинного зв’язку;
– є можливості розпоряджатися предметом та вживати його для задоволення цих потреб.
Якщо немає хоча б однієї умови, предмет втрачає характер блага.
Є блага першого, другого, третього, четвертого порядків; матеріальні та корисні людські дії.
Вся сукупність діяльності людей, спрямованої на зазначену мету, називається **господарством**, а блага в кількісному співвідношенні – винятковими об’єктами господарства, або господарськими благами.
Як правило, благ для повного задоволення потреб не вистачає, тому відбувається вибір між найбільш важливими потребами, які необхідно задовольнити

Леон-Марі Еспрі Вальрас
(1834–1910)
(французький економіст)

“Елементи чистої політичної економії” – 1874 р
“Етюди прикладної політичної економії” – 1898 р.

В умовах ринкової економіки є можливість встановлення **рівноваги** на основі співвідношення пропозиції і попиту. Взаємозв’язок ціни, попиту і пропозиції впливає на встановлення рівноваги.
Рівноважна ціна встановлюється у результаті конкуренції, співвідн. попиту і пропозиції, наявності ресурсів тощо.
Загальна рівновага здійснюється щодо всіх товарів. Це пояснюється тим, що потреба у цьому товарі залежить від наявності інших товарів.
Рівновагу характеризує, як правило, мінова вартість.
Рівновага досягається на основі дії всіх учасників ринку.
Рівновага здатна забезпечити максимально високий рівень задоволення потреб (безумовно, за наявності ресурсів).
Ринок безперервно здійснює “пошук” так званих рівноважних цін.
Для рівноваги потрібний ринковий механізм, який діє ефективно

Альфред Маршалл
(1842–1924)
(англійський екон.)

“Головні принципи економіки” (економікс) **–** 1890 р.

Розробив принцип економічної рівноваги в економіці.
Економічна рівновага – це відповідність між попитом і пропоз., між ресурсами та потребами.
Ціновий механізм рівноваги встановл. шляхом або обмеження спож. попиту, або збільш. обсягів виробництва (і пропозиції).
“Рівноважна ціна” – це точка перетину кривої попиту (граничної корисн.) та кривої пропозиції (граничних витрат).
Економікс – дослідж. життєдіяльності сусп. щодо створення матеріальних основ добробуту.
Суспільство – сукупність індивідуумів, які приймають рішення на вільному виборі

Джон Бейтс Кларк
(1847–1938)
(американська школа)

“Філософія багатства” – 1886 р.
“Розподіл багатства” – 1899.

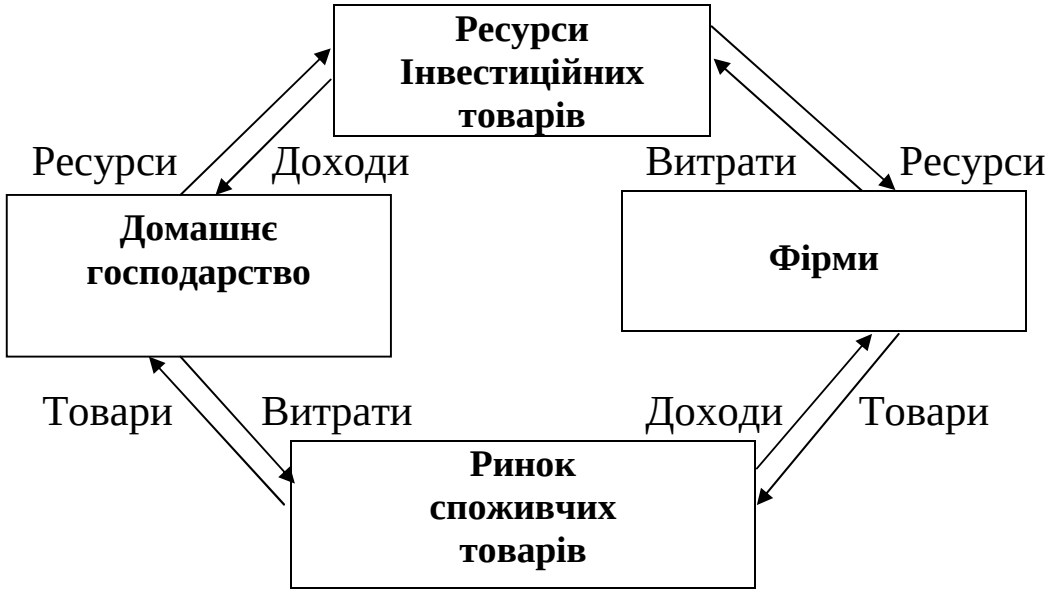
Розділив економічну теорію на два розділи – **статику** (нерухомість, рівновага) і **динаміку.**
“Закон Кларка” полягає в тому, що корисність товару розпадається на складові елементи (пучок корисностей), після чого цінність блага визнач. сумою граничних корисностей всіх елементів.
Доповнив концепцію граничної корисності споживчих благ **теорією граничної продуктивн. праці і капіталу** – в процесі виробництва спостерігається убуваюча продуктивність праці і капіталу тому, що збільшення кожного з чинників виробн. при постійних розмірах останніх чинників дає убуваюче зростання продукції.
При незмінній величині капіталу всякий додатковий робітник створюватиме меншу масу продукції

Вільфредо Парето
(1848–1923)
(італійськ. економіст)

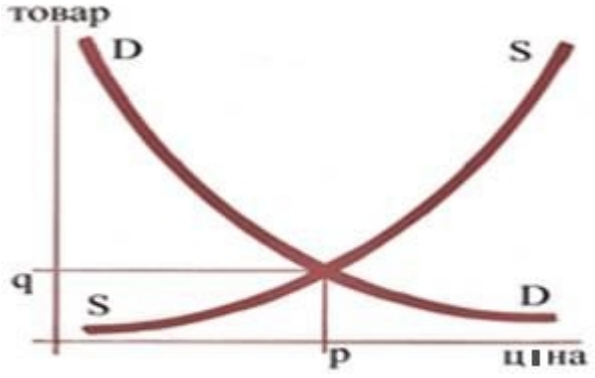
“Курс політичної економії” – 1896–1897 рр.
“Підручник політичної економії” – 1906 р.

Оптимум Парето — такий стан системи, при якому значення кожного окремого критерію, що описує стан системи, не може бути покращ. без погіршення становища інших елементів.
Слід вважати, що будь-яка зміна, яка нікому не завдає збитків і яка приносить людям користь (за їх власною оцінкою), є **поліпш.,** тобто визнається право на **всі зміни,** які не приносять нікому додаткової шкоди.
Але стан ринку оптим., коли не можна поліпшити положення будь-якого учасника економічного процесу, одночасно не знижуючи добробуту як мінімум одного

Взаємозв’язок виробництва, споживання, доходів на макрорівні за Леоном-Марі Еспрі Вальрасом

Крива попиту і пропозиції: “хрест (ножиці) Маршалла”

Основними недоліками концепції маржиналізму з точки зору методології є проповідування примату споживання та обміну над виробництвом (а отже, мінової концепції); твердження про ідеологічну нейтральність економічного аналізу незалежно від типу суспільства; статичний підхід (розгляд економіки в застиглому стані) та проповідування статичної рівноваги економіки (коли попит дорівнює пропозиції, має місце повне використання ресурсів та ін.); розгляд економічних суб'єктів як однорідних та рівноправних (що означає абстрагування від існування монополій, а отже, є ненауковою абстракцією); проповідування принципу раціональності економічної поведінки індивіда; використання лише функціонального аналізу без з'ясування причинно-наслідкових зв'язків.

2. Теорія економічного розвитку та "податкова держава" Й. Шумпетера

Найбільш значним твором Шумпетера-теоретика стала його робота "Теорія економічного розвитку", видана у 1912-му році. Шумпетер наполегливо підкреслює відмінності між поняттями "капіталіст" і "підприємець". Фігура підприємця характеризується не тим, чим він володіє, а особливими якостями характеру – ініціативою, авторитетом, даром передбачення, готовністю ризикувати.

Шумпетер багато досліджень присвятив інноваціям. На його думку, великий технічний поштовх, як снігова куля, що котиться з гори, супроводжується супутніми змінами, що приводить до загального та довгострокового економічного піднесення. Однак супутні йому масовані інвестиції, що обумовлюють зростання масового виробництва, є разом з тим фактором, що сповільнює нововведення. Таке сповільнення послабляє, а потім і зводить до нуля ефект від інновацій. Тоді настає рецесія, і тільки нові великі нововведення стають імпульсом до наступного промислового піднесення.

На думку Шумпетера, економічний розвиток завжди має переривчастий і нерівномірний характер і постійно зазнає на своєму

шляху труднощів. Тому стан ринкової рівноваги – це лише теоретична конструкція, оскільки конкуренція являє собою постійний “процес творчого руйнування”, при якому нові та якісно кращі технології та вироблені за їх допомогою товари витісняють застарілі технології і товари. Історія капіталізму – це історія творчого руйнування, вважає Шумпетер. Фабрика зруйнувала кустарне (ручне) виробництво, автомобіль витіснив кінне візництво, електричне світло зробило непотрібними гасові лампи. Тому процес, що є основою такого творчого руйнування, вважається характерною ознакою капіталістичного розвитку. Дослідження технічних, виробничих та організаційних нововведень, на думку Шумпетера, мали вирішальне значення. Принциповою відмітною рисою концепції є те, що першоджерело інновацій пов’язане з природною схильністю людей до винахідництва, до відкриттів і змін. Щоправда, ця риса властива не всьому людству, а тільки невеликій його частині. Слід відзначити ще одне важливе відкриття Шумпетера: дана властивість людської натури – пристрасть до винахідництва і нововведень – не завжди збігається з прагненням до наживи. Навпаки, вважає він, прагнення до винахідництва і до нововведень найчастіше має у людей такого типу автономний, самодостатній характер. Такий тип винахідника-підприємця отримав у Шумпетера назву новатора.

У контексті економічної теоретичної науки (у перехідний та новий час) активного розвитку набуває вчення про податки. Це було зумовлено історичними факторами соціального й політичного характеру. Починаючи з першої хвилі буржуазних революцій, коли до влади приходила активна і підприємницька буржуазія, особливо інтенсивно відбувається теоретичне осмислення фінансових явищ та оновлення фіскального інструментарію. З другої половини XIX ст. західноєвропейська фіскальна думка переважає в розробці питань оподаткування з боку державних інтересів, водночас як американським ученим належить більшість наукових пріоритетів у інтерпретації оподаткування під кутом зору комерційних інтересів підприємницько-корпоративних структур. Найвагомішою щодо цього є праця видатного

економіста і соціолога Йозефа Шумпетера (1883–1950) “Криза податкової системи”.

Шумпетер був основоположником самої ідеї та поняття “податкова держава“. За його визначенням, податки не лише допомогли створити державу, вони сприяли її оформленню. Податкова система стала тим органом, розвиток якого спричинив виникнення інших органів. За допомогою податкового законодавства держава підпорядкувала собі приватні господарства і забезпечила домінування над ними.

“Податок вносить дух грошей та розрахунку в усі щілини, де ним до того і не пахло, і таким чином стає творчим фактором самого державного організму, який створив податок.”

Шумпетер визначав “податкову державу” через зростання важливості оподаткування та нове значення державного боргу, що було викликано посиленням централізованої влади, розширенням урядових функцій, активністю зовнішньої політики, амбіціями національних еліт.

Криза податкової держави настає за умов:

– втрати державою здатності збирати податки та повністю контролювати податковий процес;

– одержавлення податкової системи;

– перебільшення розвитку фіскальних засад державності.

Отже, податкова держава повинна вимагати від платників не так багато, щоб вони не втрачали фінансовий інтерес до виробництва, щоб рівень оподаткування не паралізував енергію до господарювання, не зумовлював деморалізацію суспільства. В іншому випадку починається криза податкової держави, коли податки руйнівним чином позначаються у першу чергу на економіці, потім – на способі життя, а в кінцевому результаті – на культурному рівні.

Один із найвидатніших соціологів і економістів XX сторіччя. Створив оригінальну теорію економічного розвитку, що здійснила глибокий вплив на сучасну соціологію та економічну науку. Значним внеском стала його модель динамічного розвитку, в яку вдало "вмонтовані" інституціонально-соціальні фактори

Йозеф Алоїз Шумпетер
(1883 – 1950)

Австрійський і американський економіст, соціолог та історик економічної думки. Професор Рейнського (Бонн, 1925–1932) і Гарвардського університетів. Президент Американської економічної асоціації в 1948 р.

"Теорія економічного розвитку" – 1911 р.
"Криза податкової системи" – 1918 р.
"Бізнес-цикли: теоретичний, історичний і статистичний аналіз капіталістичного процесу" – 1939 р.
"Капіталізм, соціалізм і демократія" – 1942 р.
"Історія економічного аналізу" – 1954 р.

Теорія економічного розвитку

Стан ринкової рівноваги – це лише теоретична конструкція, оскільки конкуренція являє собою постійний "процес творчого руйнування"

Створення нового продукту

Впровадження нової технології

Вик. нової організації виробництва

Відкр. нових ринків збуту

Викор. нових видів сировини

ФАКТОРИ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ

Нововведення (інновації) – нові винаходи, вдосконалення нових продуктів і технологій, подолання фінансов. труднощів

Людина-новатор – саме вона реаліз. нові комбінації факторів виробництва

Підприємництво – особлива здатність, якість людського характеру, що не залежить від класової чи соціальної належності

Ірраціональні мотиви підприємництва – досягнення успіху, радість творчості, саморозвиток особистості, не прагнення до

"Ефективна конкуренція" – зб. прибутку за рахунок зменшення витрат виробництва та покращення якості продукції

Розвиток кредитної системи – зменш. відсоткової ставки сприяє нововведенням

Обмеження монополізму – зменш. ролі "людини фірми"

Криза податкової системи

Держава повинна вимагати від платників не так багато, щоб вони не втрачали фінансовий інтерес до виробництва, щоб рівень оподаткування не паралізував енергію до господарювання, не зумовлював деморалізацію суспільства. В іншому випадку починається криза податкової держави, коли податки руйнівним чином позначаються у першу чергу на економіці, потім – на способі життя, а в кінцевому результаті – на культурному рівні

Втрата державою здатності збирати податки та повністю контролювати податковий процесс

Одержавлення податкової системи

Перебільшення розвитку фіскальних засад державності

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Визначіть основні передумови індустріалізації в країнах Європи.

2. Які фактори зумовили перехід капіталізму від промислової стадії до монополістичної?

3. Поясніть характерні риси монополістичного капіталізму та монополістичної конкуренції.

4. Які форми монополістичних об’єднань виникають у к. XIX – на п. XX ст.ст?

5. Порівняйте процеси капіталістичної індустріалізації в Англії та Франції.

6. Порівняйте процеси капіталістичної індустріалізації у США та Німеччині.

7. Які фактори визначили швидкий темп промислового розвитку Німеччини? Розкрийте їх суть.

8. У чому сутність економічних причин Першої світової війни?

9. Визначіть та охарактеризуйте етапи розвитку маржинальної революції.

10. Чому К. Менгер, Л. Вальрас, В. Джевонс вважаються основоположниками маржиналізму?

11. Що таке “оптимум Парето”?

12. Які праці та економічні теорії визначили А. Маршалла як одного з засновників неокласицизму?

13. Охарактеризуйте внесок Й. Шумпетера у формування принципів оподаткування у XIX – на початку XX ст. Що таке “податкова держава“ Й. Шумпетера?

Перелік історико-економічних термінів

Дивіденд – прибуток від інвестицій, як правило, у формі готівки або акцій. Є частиною прибутку акціонерного товариства, яку щороку розподіляють між акціонерами за їхніми акціями і яка залежить від величини чистого прибутку і кількості акцій.

Електрична революція – процес упровадження електричної енергії в усі сфери господарського життя, який розпочався у к. XIX ст. у США та інших провідних країнах світу.

Індустріалізація – це світовий економічний процес створення великого машинного виробництва в усіх галузях господарства, який забезпечив перевагу промисловості над сільським господарством, важкої індустрії над легкою.

Імперіалізм – державно-монополістичний капіталізм.

Картель – це форма монополістичного об'єднання, учасники якого зберігають власність на засоби виробництва, вироблений продукт, мають виробничу та комерційну самостійність, але складають угоду про регулювання обсягів виробництва, умов збуту продукції (розподіляють ринок збуту) і найму робочої сили (як правило, у межах однієї галузі), визначають єдині монопольно високі ціни, умови обміну патентами на нову техніку з метою отримання монополістичного прибутку.

Концерн – це така форма монополістичного об'єднання, у якому формально самостійні підприємства різних галузей виробництва, транспорту, торгівлі, банків та страхових компаній підпорядковані повній фінансовій залежності від власників контрольного пакета акцій.

Конгломерат – це одна з форм монополістичного об'єднання, у якій під єдиним фінансовим контролем зосереджені компанії, які функціонують у різних технологічно не пов'язаних між собою галузях.

Консорціум – це сучасна форма об'єднання монополій, які створюються для розмежування інтересів монополій, які конкурують у галузі виробництва та збуту певного товару.

Монополії – це великі господарські об'єднання, що перебувають у приватній власності (індивідуальній, акціонерній чи груповій) і здійснюють контроль за ринками за допомогою концентрації матеріальних та фінансових ресурсів, науково-технічного потенціалу з метою отримання монопольного прибутку.

Міжнародний поділ праці – це спеціалізація окремих країн на виробництві певних товарів для потреб світового ринку.

Рантьє – особа, яка живе за рахунок доходів від цінних паперів чи на відсотки від наданого у кредит капіталу.

Революція Мейдзі – започаткована 1868 р. імператором Мацухито; ряд соціально-політичних та економічних реформ, що сприяли розвитку капіталістичних відносин у Японії к. XIX ст.

Світове господарство – це сукупність національних господарств, зв'язки між якими здійснюються за допомогою зовнішньоекономічних відносин.

Синдикат – це така форма монополістичного об'єднання, учасники якого створюють спільну збутову контору або інший аналогічний орган з метою розподілу замовлень, придбання сировини та реалізації готової продукції.

Трест – це така форма монополістичного об'єднання, учасники якого втрачають не тільки комерційну, але й виробничу і навіть юридичну самостійність, підпорядковуючись єдиному контролю. Це повне об'єднання підприємств, які випускають однорідну продукцію з метою спільного виробництва та збуту.

Транспортна революція – поширення автомобільного та авіаційного транспорту на основі винайдення Отто та Дізелем різних типів двигунів внутрішнього згорання.

Хронологія найважливіших історико-економічних подій періоду розвитку монополістичного капіталізму

1867 р. – В. Сіменс (Німеччина) винайшов динамомашину.

1873–1878 рр. – період існування Союзу трьох імператорів (Німеччини, Росії, Австро-Угорщини).

1876 р. – Белл винайшов телефонний зв'язок.

1883 р. – винайдення Т. Едісоном (США) генератора електричного струму.

1882 р. – початок електричної революції в США.

1882 р. – створення Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія).

1886 р. – винайдення електричної лампочки.

1887 р. – Н. Отто (Німеччина) сконструював карбюраторний двигун.

1887 р. – поява електричного зварювання.

Кінець 80-х років XIX ст. – створення перших автомобілів Г. Даймлером та К. Бенцом.

1889 р. – проголошення буржуазно-монархічної конституції в Японії.

1891–1907 рр. – формування військово-політичного блоку Антанти (Англія, Франція, Росія).

1893 р. – Р. Дізель (Німеччина) сконструював двигун внутрішнього згорання, що працював на солярці.

1896 р. – початок перелому у світовій торгівлі, переважає експорт фабрикатів з Європи та США.

1910 р. – анексія Кореї Японією.

1912–1913 рр. – на заводах Г. Форда вперше застосовано конвеєр.

1 серпня 1914 р. – 11 листопада 1918 р. – продовжувалася Перша світова війна.

Контрольні тестові завдання

Завдання 1. Зростання обсягів вивозу капіталу в кінці XIX ст. було зумовлене:

а) неможливістю вкладення капіталу всередині країни;

б) монополізацією економік провідних країн світу;

в) зростанням частки торгівлі в структурі національної економіки;

г) вищою прибутковістю порівняно з експортом товарів.

Завдання 2. Концентрація промислового капіталу на початку XX ст. була зумовлена:

а) зменшенням акціонерного капіталу;

б) збільшенням вивозу капіталів;

в) переважним розвитком галузей важкої промисловості;

г) злиттям банківського капіталу з промисловим.

Завдання 3. Форма монополістичного об'єднання, найбільш поширена на початку XX ст. у США:

а) картель; б) концерн;

в) синдикат; г) трест.

Завдання 4. Напередодні Першої світової війни найбільшими колоніальними державами були:

а) Англія, Росія, Франція;

б) США, Росія, Англія;

в) Англія, Німеччина, Франція;

г) Німеччина, Англія, США.

Завдання 5. До основних економічних причин Першої світової війни слід віднести:

а) Балканську кризу;

б) колоніальні протиріччя;

в) диспропорції у промисловому виробництві;

г) індустріалізацію;

д) торговельні війни;

Завдання 6. Маржиналізм ґрунтується на дослідженні:

а) сумарних економічних величин;

б) середніх економічних величин;

в) граничних економічних величин.

Завдання 7. Маржиналізм збагатив економічну теорію розробкою:

а) принципу рідкісності (обмеженості) ресурсів;

б) принципу порівняльної переваги у зовнішній торгівлі;

в) принципу справедливого розподілу;

г) принципу нейтральності грошей.

Завдання 8. Назвіть теорії, які було покладено в основу синтетичної теорії А. Маршалла:

а) марксизм;

б) інституціоналізм;

в) трудова теорія вартості;

г) кейнсіанство;

д) маржиналізм;

е) теорія трьох факторів виробництва.

Завдання 9. Вартість товару А. Маршаллом характеризується на основі:

а) трудової теорії;

б) теорії витрат;

в) теорії граничної корисності;

г) виявлення рівноважної ціни, що визначається граничною корисністю і граничними витратами.

Завдання 10. Автором учення про статику і динаміку та теорії граничної продуктивності є:

а) В. Джевонс; б) А. Маршалл;

в) Дж. Б. Кларк; г) Л. Вальрас;

д) В. Парето.

Завдання 11. Автором моделі загальної економічної рівноваги конкурентної ринкової системи був представник математичної школи:

а) В. Парето; б) Л. Вальрас;

в) І. Фішер; г) А. Пігу.

Завдання 12. Серед учених-маржиналістів засновником сучасного методу макроекономічного моделювання слід вважати:

а) В. Джевонса; б) А. Курно;

в) Л. Вальраса; г) Дж. Б. Кларка;

д) В. Парето.

Завдання 13. Хто з названих нижче економістів присвятив свої дослідження проблемам:

1) ціни рівноваги; а) Дж. Б. Кларк;

2) продуктивності капіталу і пр б) К. Менгер;

3) економічного добробуту; в) Л. Вальрас, В. Парето;

4) загальної економічної рівноваги; г) А. Маршалл;

5) граничній корисності предметів споживання; д) А. Пігу.

Завдання 14. Знайдіть відповідність:

1. Австрійська школа граничної корисності; а) Дж. Б. Кларк;

2. Кембриджська школа; б) А. Курно, Л. Вальрас, В. Парето;

3. Американська школа; в) А. Маршалл, А. Пігу;

4. Математична школа; г) К. Менгер, Ф. Візер, Е. Бем-Баверк;

5. Шведська (стокгольмська) школа; д) К. Вікселль, В. Кассель.

РОЗДІЛ VI (ЗМ 6)
ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII СТ. – ПОЧАТОК XX СТ.)

Тема 6. 1. Господарство України у другій половині XVIII – на початку XX ст.

План

1. Мануфактурний період української промисловості.
2. Особливості промислового розвитку України у XIX ст.
3. Столипінська аграрна реформа в українських землях.
4. Промислове піднесення в Україні напередодні Першої світової війни. Господарство України в 1914–1920 роках.

1. Мануфактурний період української промисловості

Важливе значення для розвитку ремесла та мануфактурного виробництва в Україні мав процес урбанізації. Міста були основними центрами товарного виробництва та обміну, носіями суспільно-економічного прогресу.

У середині XVII ст. нараховувалося майже тисяча міст та містечок. Серед найбільших: Київ, Львів, Умань, Біла Церква, Кам’янець-Подільський, Острог, Кременець, Перемишль, Житомир, Самбір та ін.

Кількість ремісничих професій з 270 у XVII ст. зросла до 300 в кінці XVIII ст.

Розвивалися спеціалізація, художні промисли. З розвитком товарно-грошових відносин міські ремісники все більше орієнтуються на ринок.

Посилюються їхні зв’язки із скупниками. Поступово на цій основі виникають передумови для формування розсіяної мануфактури.

У XVIII ст. в Україні співіснували сільське і міське ремесло, цехова форма організації виробництва та мануфактура[1].

Міське ремесло співіснувало із сільським. Сільське ремесло було в більшості спеціалізованим. Окремими видами робіт займалися професіонали. Вони працювали на замовлення і на ринок, обслуговуючи потреби селян. Зокрема: ковалі, стельмахи (вози, колеса, сани), теслярі, бондарі, столяри, гончарі, ткачі. Найбільш розповсюдженою галуззю сільського ремесла було ткацтво. Виготовляли тканини майже в кожному селянському господарстві.

Мануфактура як форма організації праці найбільше відповідала ринковим потребам. В Україні це виробництво мало свої особливості. Воно формувалося в умовах кріпосного права, яке стримувало розвиток товарно-грошових відносин, зростання попиту та розширення ринку. Більшість учених вважають, що кріпосницька мануфактура – це специфічна форма товарного виробництва, яка використовувала природні та людські ресурси феодального маєтку, ґрунтувалася на праці кріпосних селян на основі позаекономічного примусу. Робоча сила селянина товаром не була.

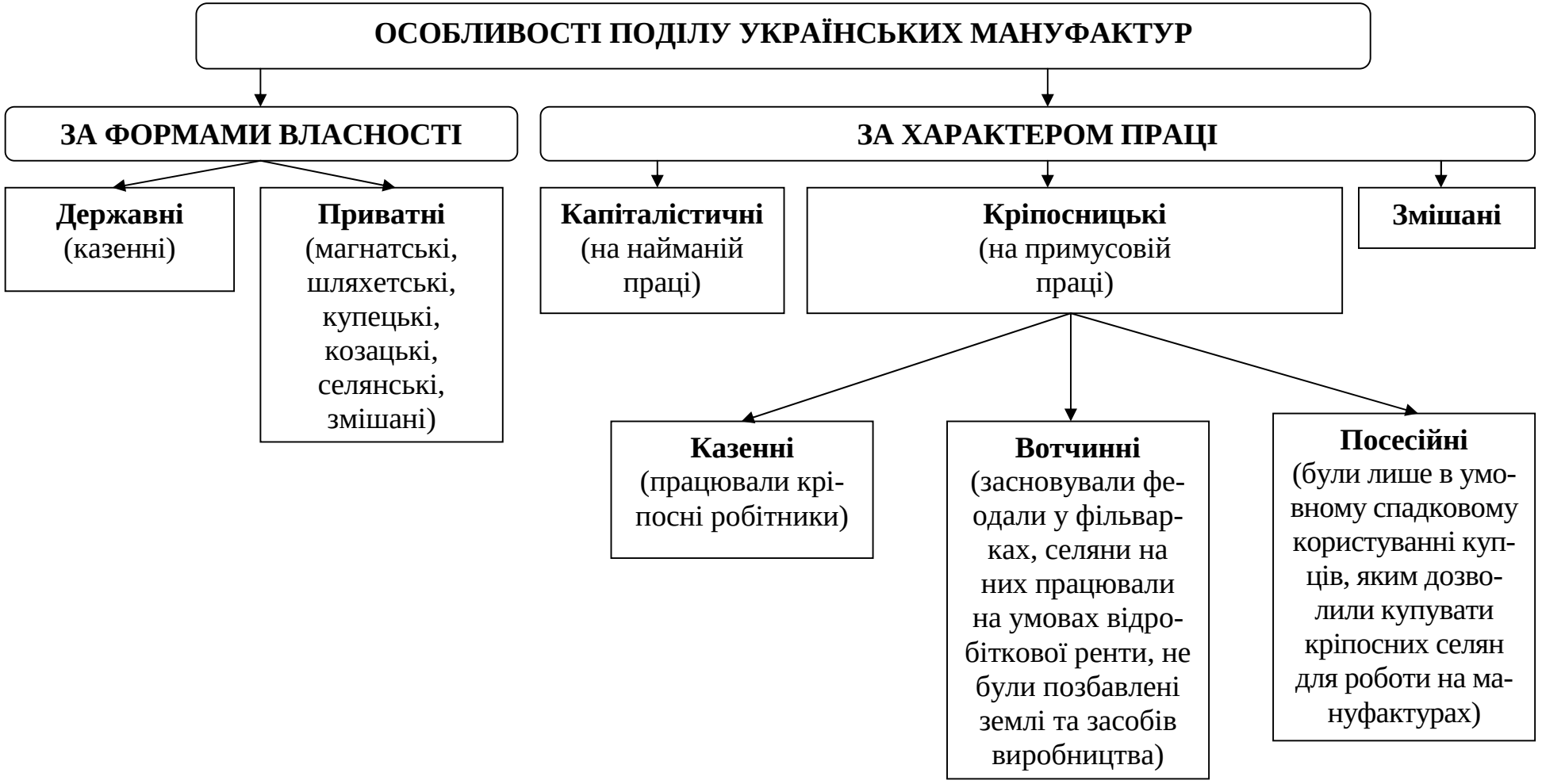
Технічною передумовою зародження мануфактур в Україні стало широке використання водяного колеса, що знаменувало перехід від дрібного ручного виробництва до механізованого[2].

Упродовж XVI–XVIII ст. в Україні промислове та сільськогосподарське виробництво набули товарного характеру, поступово формувався загальнонаціональний ринок.

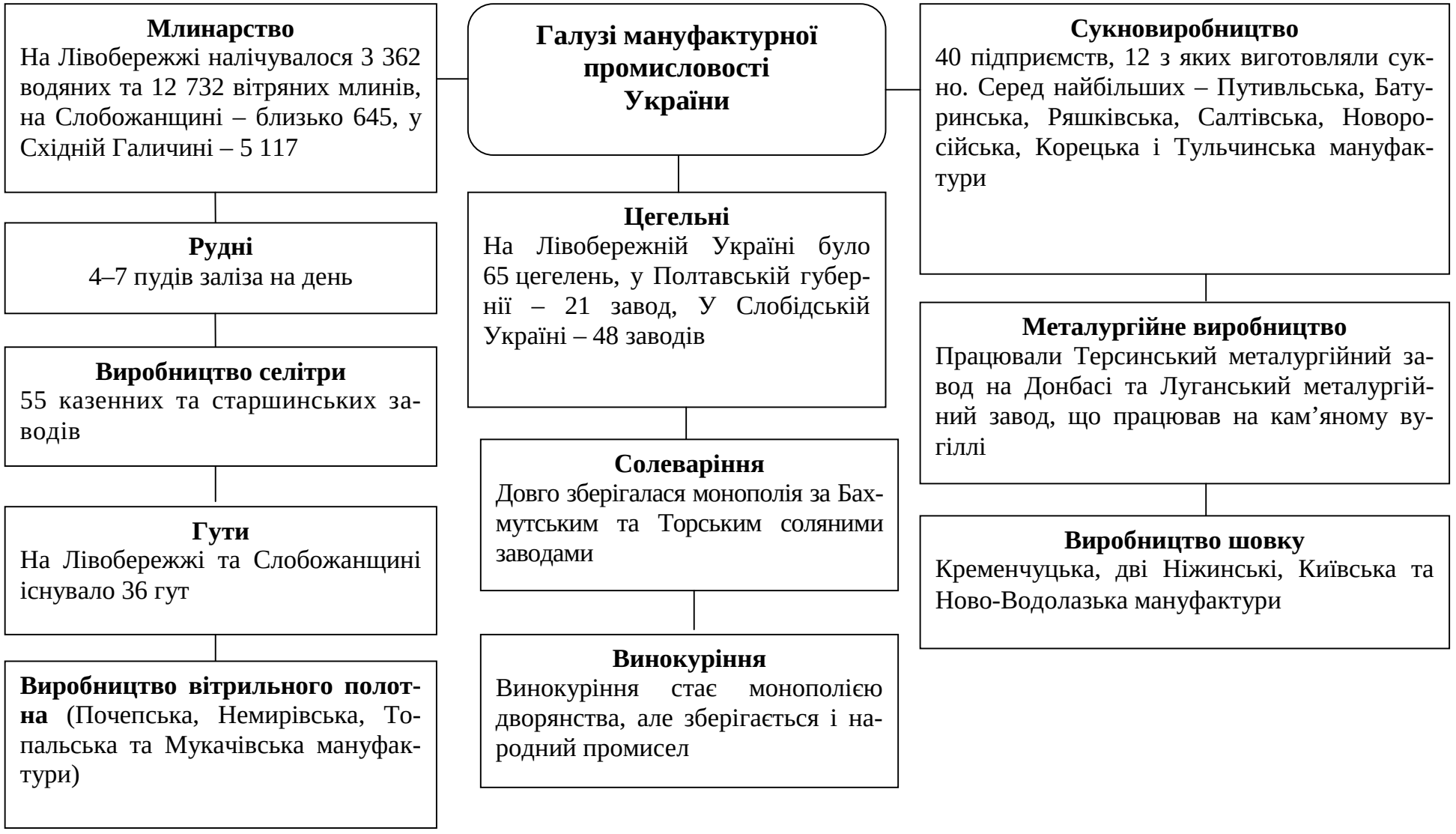
---

[1] У структурі міського ремесла існувало також і цехове виробництво. Українські цехи, на відміну від західноєвропейських, мали певну специфіку щодо організації та соціальних умов виробництва. Відносини патріархальної сім'ї частково переносилися на організацію виробництва, дисципліну праці, внутрішні стосунки між виробниками. З фінансових причин братчики не мали власних цехових приміщень і працювали уособлено у домашніх умовах.

[2] У кінці XVIII ст. на території Лівобережжя налічувалося 3 362 водяних та 12 732 вітряних млинів, на Слобожанщині – близько 645, у Східній Галичині – 5 117. Значна частина з них були великими підприємствами мануфактурного типу з кількома відділеннями: борошномельним, крупорушним, сукноваляльним та лісопильним. Коштував такий млин 3 тис. золотих.

До казенних та посесійних підприємств приписували державних селян, для яких податки замінювали виробітками на мануфактурах. Приписні селяни були лише тимчасовими працівниками на визначений термін. Частина вотчинних (феодальних) мануфактур здавалась в оренду.

Галузі мануфактурної промисловості України
Млинарство
На Лівобережжі налічувалося 3 362 водяних та 12 732 вітряних млинів, на Слобожанщині – близько 645, у Східній Галичині – 5 117
Рудні
4–7 пудів заліза на день
Виробництво селітри
55 казенних та старшинських заводів
Гути
На Лівобережжі та Слобожанщині існувало 36 гут
Виробництво вітрильного полотна (Почепська, Немирівська, Топальська та Мукачівська мануфактури)
Цегельні
На Лівобережній Україні було 65 цегелень, у Полтавській губернії – 21 завод, У Слобідській Україні – 48 заводів
Солеваріння
Довго зберігалася монополія за Бахмутським та Торським соляними заводами
Винокуріння
Винокуріння стає монополією дворянства, але зберігається і народний промисел
Сукновиробництво
40 підприємств, 12 з яких виготовляли сукно. Серед найбільших – Путивльська, Батуринська, Ряшківська, Салтівська, Новоросійська, Корецька і Тульчинська мануфактури
Металургійне виробництво
Працювали Терсинський металургійний завод на Донбасі та Луганський металургійний завод, що працював на кам’яному вугіллі
Виробництво шовку
Кременчуцька, дві Ніжинські, Київська та Ново-Водолазька мануфактури

Характерною рисою національного ринку цього періоду є розвиток грошового обігу. У 1769 р. уряд почав випускати паперові гроші – асигнації вартістю 25, 50, 75 і 100 рублів. До кінця XVIII ст. курс 1 руб. упав до 68 коп. З 1786 р. вільний обмін їх на срібні гроші призупинився, що ще більше знецінило їх.

У середині 50-х років XVIII ст. почалося формування банківської системи. Особливістю її було те, що, на відміну від західноєвропейських банків, створених багатими купцями в Україні, банки засновувала держава. Банківські позики з великими відсотками під заставу землі та селянських душ надавалися на три роки, з 1786 р. – на 20 років.

2. Особливості промислового розвитку України у XIX ст.

У кінці XVIII ст. (після трьох поділів Польщі) українські землі стали колоніальною окраїною Російської та Австро-Угорської імперій. Мануфактурна промисловість та внутрішній ринок розвивалися вкрай повільно.

Різні форми феодальної залежності, панщина гальмували розвиток сільського господарства, затримували в ньому значну частину продуктивних сил (80,99 % населення).

Важливе місце в господарстві України займало сукновиробництво, залізоробна, скляна, паперова, вугільнодобувна галузі промисловості, а також вирощування зернових культур, цукрових буряків, промислове тваринництво, особливо конярство та вівчарство.

Характерною рисою господарства першої половини XIX ст. була його раціоналізація, що свідчило про народження нової епохи – епохи індустріалізації. Руйнування натурального господарства, його товаризація призвели до розвитку капіталістичної та занепаду поміщицької промисловості. Це стимулювало розшарування селянства і дедалі ширше застосування вільнонайманої праці та машин у промисловості.

Поступово формувалися нові верстви населення – найманих робітників і буржуазії, що супроводжувалося розвитком національного ринку і кредитно-банківської системи.

Промисловий переворот в Україні розпочався у 40-х роках XIX ст. і відбувався впродовж двох етапів:

– перший етап – з 40-х років XIX ст. до 1861 року;

– другий етап – з 1861 року, що збігався із початком процесу індустріалізації і продовжувався до початку XX ст.

Характерною особливістю першого етапу промислового перевороту стало те, що він розпочинається у галузях промислового виробництва, які сировинною базою були тісно пов'язані із сільським господарством, особливо цукровій та горілчаній.

Важливим фактором розвитку промислового перевороту було поступове формування машинобудівної галузі промисловості.

Започатковане 1835 р. на Катеринославщині купцем А. Заславським. У Харкові з'являються заводи Л. Плетньова та І. Рижова, у Києві – Дехтярьових. У дореформений період в Україні було 20 машинобудівних заводів, які виробляли продукцію на 1 231 тис. крб. Майже 88 % цієї суми припадало на заводи Київської, Волинської, Катеринославської та Херсонської губерній. Катеринослав, Харків та Одеса стають центрами сільськогосподарського машинобудування.

Формування внутрішнього ринку та зрушення, що відбулися в господарстві, позначилися і на розвитку транспорту.

Капіталістичне виробництво вимагало не гужового, а високопродуктивного парового транспорту, який би з'єднав центр з промисловим Півднем, тим більше, що в Україні було лише два стратегічних шосе – від Києва та Харкова до Петербурга. 1823 р. у с. Мошни на Черкащині (маєток графа Воронцова) було збудовано перший дніпровський пароплав "Бджілка". На 1852 рік у Дніпровському басейні налічувалося вже 7 пароплавів загальною потужністю 360 к. с., а у 1859 р. – 17, зокрема 3 пасажирських.

Промислове піднесення в Україні на другому етапі промислового перевороту зумовлювалося рядом факторів, зокрема:

– завершенням розвідки (франц. проф. Ле-Пле та англ. геолог Р. Мерчісон) та початком промислової експлуатації сировинних ресурсів (криворізька залізо-марганцева руда та донецьке вугілля);

– утвердженням фабрично-заводського виробництва;

– соціально-економічними реформами царизму (1861р. – селянська реф., 1864 р. – земська та судова реф., 1874 р. – військова реф., 1897 р. – грошова реформа С.Ю. Вітте (золоті імперіали – 15 руб., червінці – 10 руб., розмінні – 7,5 та 5 руб.);

– розвитком металургійної та машинної індустрії;

– формуванням загальноукраїнського ринку та розвитком залізничного транспорту;

– припливом іноземного капіталу (курс рубля щодо долара становив 2 руб./дол.);

– формуванням української промислової буржуазії.

Перехід до фабрично-заводського виробництва в Україні відбувався, як і скрізь у світовій економічній історії, у ході промислового перевороту і супроводжувався впровадженням у виробництво машин, нових технологій, парових двигунів. Це приводило до поступового витіснення ручної праці. Швидко зростає кількість фабрик і заводів, а також кількість робітників, зайнятих у виробництві.

Важливою рисою процесу індустріалізації в Україні, як і інших країнах, став активний розвиток транспорту, у першу чергу залізничного. Першими залізницями були: Львів – Перемишль (1861 р.), Одеса – Балта (1865 р.), Київ – Одеса, Київ – Курськ. До кінця століття на Донбасі існує розгалужена система залізниць. Найважливіше значення мали Катеринославська (1880–1884 рр.) та Південно-Східна (1893 р.) залізниці.

15 листопада 1873 року в житті старого Катеринослава відбулася важлива подія: було відкрито для вантажного та пасажирського руху першу дільницю майбутньої Катеринінської залізниці – Лозова-Олександрівськ (зараз Запоріжжя) з відгалуженням на Катеринослав, загальною протяжністю 208 верст. З цього дня губернське місто півдня Російської імперії завдяки сталевій магістралі отримало вихід на північ до вже діючих на той час мереж залізниць.

Господарство України у XIX ст.

I пол. XIX ст.

Промисловий переворот розпочинається у галузях промислового виробництва, які сировинною базою були тісно пов'язані із сільським господарством. Мануфактри – **капіталістична та кріпосна** (вотчинна, посесійна, казенна)

"Цукрова гарячка". Побудовано **229** цукроварень, що становило 60 % цукрової промисловості Росії. На 1861 рік Україна давала **80 %** загальноросійського виробництва цукру

Суконна промисловість. У 1861 р. працювало **20** суконних мануфактур, вони давали **47,5 %** загального обсягу продукції суконного виробництва України

Гуральництво. У 1860 р. **2 497** гуралень виробляли 40 млн відер горілки

Україна стала центром **салотопної промисловості**. На 1860 р. тут налічувалося 128 салотопень

За кількістю **видобутого вугілля** Донбас посів друге місце в Російській імперії (у 1820 р.– 250 тис., 1850 р. – 3 540 тис., 1860 р. – 6 млн пудів)

Машинобудівна галузь. Наприкінці 50-х рр. XIX ст. нараховувалися 11 чавуноливарних, 32 залізоробних та 16 механічних заводів

До середини XIX ст. почали діяти Чорноморська та Азовська **пароплавні компанії**

Реформи

У Положенні 19 лютого 1861 року про селян, які вийшли із кріпосної залежності, було викладено основні умови скасування кріпосного права:
– скасування особистої залежності селян від поміщиків, їхнє звільнення і створення органів селянського управління;
– наділення селян землею і визначення за неї повинностей;
– викуп селянських наділів

1864 р. – земська та судова реформи

1874 р. – військова реформа

1897 р. – грошова реформа С.Ю. Вітте (золоті імперіали – 15 руб., червінці – 10 руб., розмінні – 7,5 та 5 руб.)

II пол. XIX ст.

Перехід до фабрично-заводського виробництва в Україні відбувався у ході промислового перевороту і супроводжувався впровадженням у виробництво машин, нових технологій, парових двигунів

У 1865 році нараховувалося 5 224 підприємств, а в 1895 р. – уже 30 310

Кількість шахт у Донецько-Криворізькому басейні в 1888 році становила 278, а у 1873 році 88

У кінці XIX ст. у Донецько-Криворізькому басейні було побудовано 17 великих металургійних заводів (Дніпровський, Гданцівський, Брянський, Дружківський), які на 1900 рік давали понад 52 % усієї загальноросійської виплавки металу

1887 року вперше в Російській імперії було створене монополістичне об'єднання – **синдикат цукрозаводчиків**, який на 1902 рік об'єднував 90 % усіх цукрозаводів України

З 1888 по 1894 рр. в Україні створено 22 іноземні акціонерні компанії з основним капіталом майже 63 млн крб

У 1870–1874 рр. залізниці України (10 900 км.) перевозили щороку 124 млн пудів різних вантажів, у 1895–1899 рр. понад 1 414 млн пудів, а в 1913 р. ця цифра зросла до 104 млн т вантажів та 49 млн пасажирів. В Одесі, Миколаєві й Херсоні споруджувалися морські і річкові судна

У кінці XIX ст. виробництво залізничних рейок становило більше 75 % від загальнодержавного. 1897 року почав випускати паровози Луганський паровозобудівний завод Гартмана. У 1900 році було ним виготовлено 233 паровози, що становило 23 % від загальноросійського виробництва. Вагони будувалися в Києві та Харкові. В Одесі, Миколаєві й Херсоні споруджувалися морські і річкові судна. У кінці 80-х років довжина залізничних колій становила понад 4 800 км, а до 1913 р. збільшилася до 10 900 км. У 1870–1874 рр. залізниці України перевозили щороку 124 млн пудів різних вантажів, а в 1895–1899 рр. уже понад 1 414 млн пудів. На 1913 рік ця цифра зросла до 104 млн т вантажів та 49 млн пасажирів.

Виробництво стратегічних ресурсів в Україні у к. XIX ст.

Вид продукції	**Роки**	**Обсяг, млн пудів**	**у % до загальноросійськ. виробництва**
Видобуток залізної руди	1870–1900	1,3–2,1	2,8–37,2
Видобуток марганцевої руди	1899	10	45
Виробництво чавуну	1900	9,2	51,8
Виробництво заліза і сталі	1900	59	44

3. Столипінська аграрна реформа в українських землях

Для розширення внутрішнього ринку через збільшення купівельної спроможності селянства передбачалося поглиблення аграрної реформи, започаткованої С. Ю. Вітте. Зміст реформи полягав у згортанні общинного та поширенні приватного землеволодіння. Існування общини не давало можливості селянину вільно розпоряджатися землею, застосовувати кращі сівозміни, більш досконалі знаряддя праці, користуватися сільськогосподарськими машинами, штучними добривами.

Нововведення неоднозначно були сприйняті як найбіднішими верствами селянства, що боялися розорення, так і селянами-куркулями, що боялися втратити закабалених сусідів – "общинників". Але в основному реформа мала успіх саме в Україні.

Столипін Петро Аркадійович (14.04.1862–18.09.1911) – російський державний діяч, реформатор. Народився у м. Дрездені (Німеччина). У 1884 р. закінчив природничий факультет Петербурзького університету. Служив у Міністерстві внутрішніх справ. З 1902 р. – гродненський губернатор. 1903–1906 рр. – губернатор Саратовської губернії. Під час революції 1905–1907 рр. жорстоко розправлявся з селянськими виступами. У квітні 1906 р. призначений міністром внутрішніх справ, а в липні 1906 р. – головою Ради Міністрів. У січні 1910 р. уряд Столипіна проводив антиукраїнську політику. Заборонив створення національних (зокрема і українських) товариств, клубів, видання рідною мовою газет. Більша частина його реформаторських заходів була не завершена. Діяльність Столипіна викликала невдоволення у крайніх правих, які у 1911 р. поставили питання про його відставку. У вересні 1911 р. його було смертельно поранено у Київському оперному театрі агентом охранки есером Д. Багровим. Поховання Столипіна знаходиться біля Трапезної церкви Києво-Печерської лаври.

У 1911 році було видано Положення про землевпорядження, відповідно до якого проводилося створення хутірського господарства. Завдяки виділенню селян з общини на хутори розширилися посівні площі, збільшилися валові збори сільськогосподарської продукції.

Переважало трипілля, сільськогосподарські машини були рідкістю в селянських господарствах, мінеральні добрива застосовувалися лише у великих спеціалізованих господарствах, причому на 90 % завезених із-за кордону.

Кооперативний рух в Україні розгортався швидко. У 1913 році на Київщині їх нараховувалося 900, на Поділлі – 600 споживчих товариств.

Столипінська аграрна реформа в українських землях

(П. А. Столипін (1862–1911 рр.) голова Ради Міністрів та міністр внутрішніх справ царського уряду був одночасно видатним реформатором. Його діяльність була спрямована на інтенсифікацію розвитку капіталістичних відносин у господарстві Росії**)**

9 листопада 1906 р. було видано **указ** "Про доповнення деяких постанов чинного Закону, що стосується селянського землеволодіння і землекористування"

Реформа передбачала:
виділення селян з общини та закріплення за ними землі у приватну власність в одному масиві;
створення хутірського та відрубного господарства;
активізацію посередницької діяльності Селянського банку;
проведення переселенської політики

У **1911 р.** було, видано **Положення** про землевпорядкування, відповідно до якого проводилося створення хутірського господарства

Нововведення неоднозначно були сприйняті як найбіднішими верствами селянства, що боялися розорення, так і селянами-куркулями, що боялися втратити закабалених сусідів – "общинників". Але в основному реформа мала успіх саме в Україні

З 1906 до 1915 рр. у семи із дев'яти губерній України з общини вийшло 468 тис. дворів, які закріпили в приватну власність 2 794 тис. дес. землі, що становило 30,2 % від загальної кількості общинної надільної землі

Упродовж 1916–1917 рр. селяни купили у поміщиків понад 7 млн дес. землі. Унаслідок цього в руках селян опинилося майже 65 % усієї землі, а на одне господарство припадало близько 8,6 га

На початку 1916 року в українських селах функціонувало 440 тис. хутірських і відрубних господарств, більшість з яких припадали на степові губернії – Таврійську, Херсонську, Катеринославську, а також Волинську та Київську

Завдяки виділенню селян з общини на хутори розширилися посівні площі, збільшилися валові збори сільськогосподарської продукції

Уся посівна площа в 1910–1913 рр. в Україні зросла на 900 тис. дес. і становила 22,9 млн дес. землі. 90,5 % посівної площі займали зернові культури

Середньорічний збір основних зернових культур (пшениці, ячменю, жита, вівса) у 1896–1902 рр. становив 775 млн пудів, а на 1913 р. – 1 200 млн пудів зерна (12 млн т

Середня врожайність з одного гектара залишалася незначною (озимої пшениці – 10,4 ц, озимого жита – 9,8 ц, ярої пшениці – 7,0 ц, вівса – 10,7 ц, кукурудзи – 11,2 ц), що свідчило про екстенсивний характер хліборобства

Найбільша частка переселенців виїхала з України, за 1906–1912 рр. – близько 1 млн ос., причому з Полтавщини та Чернігівщини – понад – 350 тис. ос.

Активну діяльність в умовах реформи здійснював Селянський банк.

Лише з 1906 до 1909 рр. через банк поміщики України продали 385 тис. дес. землі. Банк виділяв селянам кредити на закупку землі. З 1906 до 1910 рр. селяни купили в банку 480 тис дес. землі, з них: відрубні та хутірські господарства – 82,6 %. Взагалі поміщики продали 11 млн дес. землі (третю частину) та виставили на продаж ще 4 млн дес. Уряд змушений штучно стримувати ціну на землю від падіння.

Ще один важливий напрям реформи – переселення селян із густозаселених регіонів європейської частини Росії за Урал, на Далекий Схід, до Сибіру та Середньої Азії, в Закавказзя. На цей захід виділялося 30 млн дес. землі з 5-річною фіскальною відстрочкою. Найбільша частка переселенців виїхала з України, за 1906–1912 рр. – близько 1 млн осіб, причому з Полтавщини та Чернігівщини – понад 350 тис. ос.

4. Промислове піднесення в Україні напередодні Першої світової війни. Господарство України в 1914–1920 рр.

Українська економіка на початку XX ст. розвивалася по висхідній, але, як і в інших країнах, у цей період проявляється циклічність. 1893–1899 рр. – період різкого підйому, зумовлений процесом машинізації господарства, 1900–1903 рр. – економічна криза та складання революційної ситуації, 1904–1908 рр. – економічна депресія, що підсилювалася революційними подіями, 1909–1913 рр. – нове економічне піднесення, що охопило всі галузі господарства.

Особливу роль у промисловості України відігравала гірничодобувна та металургійна галузі.

Напередодні Першої світової війни в Україні налічувалося 450 машинобудівних та металообробних заводів, на яких працювало 57 тис. робітників.

Разом з тим розвиток більшості машинобудівних заводів стримувався слабкістю їхньої матеріально-технічної бази. Переважали малопотужні, застарілі парові двигуни, застарілі системи передач від двигуна на привід. У результаті цього зарубіжні підприємства успішно конкурували з вітчизняними на внутрішньому ринку, значно звужуючи збут їхньої продукції.

Традиційно потужно розвивалися галузі промисловості, пов'язані з сільським господарством.

У 1901–1911 рр. швидкими темпами зростає вантажообіг українських залізниць, приблизно на 81,6 %.

За рівнем концентрації виробництва та робочої сили Україна посідала перше місце в Російській імперії і одне з перших місць у світі. Це свідчило про рівень монополізації економічного життя.

Функціонування ринкової економічної системи значною мірою залежить від нормального грошового обігу. Важливу роль у цьому відігравав створений С. Ю. Вітте Державний банк.

Разом з тим характерною рисою української промисловості була її повна підпорядкованість імперському центру, який вбачав в Україні насамперед потужну сировинну базу. Така державна політика суттєво деформувала структуру економіки України. Незважаючи на те, що на її території був зосереджений великий промисловий потенціал, вона все ж залишалася сільськогосподарським регіоном імперії, у якому в селах проживало 80 % населення. Товарообмін у цей період фактично мав однобічний колоніальний характер. Готові товари, що довозилися з Росії, коштували дорожче, ніж українська сировина. Тому Росія нагромаджувала капітали за рахунок нееквівалентної торгівлі з Україною. Та й саме регулювання цін за перевезення вантажів залізницями було таким, що вигідніше ставало вивозити продукцію за межі України, ніж доставляти її на власній території.

Територія України була ареною бойових дій на Південно-Західному фронті, у ході Першої світової війни. Українські землі входили до складу двох ворогуючих сторін Антанти та Троїстого

союзу і були об’єктом колонізаційних намірів та експансії. Українці опинилися у братовбивчому протистоянні, воюючи в російській та австро-угорській арміях.

Царський уряд створює спеціальні органи управління – Особливу раду з артилерійського забезпечення армії (травень 1915 року), Ради оборони, палива, перевезень та продовольства (серпень 1915 року). Формуються громадські комітети (Київський, Катеринославський, Харківський, Одеський) та Всеукраїнський союз земств і міст, які намагалися регулювати виробництво для потреб армії.

Ради здійснювали:

– нагляд за державними і приватними підприємствами;

– контроль над районними заводськими нарадами (1 130 підприємств – 400 тис. роб.).

На початку війни промисловість зростала, підприємства працювали на повну потужність. Нарощувався потенціал металургійної, машинобудівної та хімічної промисловості за рахунок перевантаження технічного обладнання. Видобуток вугілля виріс із 1 540 тис. т до 1 744 тис. т, але скорочувалися обсяги виробництва продукції: легкої, харчової, лісової промисловості, капітального будівництва. На початку 1917 р. стався фактичний ”обрив” виробництва. Збільшилося виробництво зброї порівняно з виробництвом засобів виробництва. Не допомогли іноземні інвестиції у розмірі 200 млн крб на заміну зношеного обладнання. Проявилася нестача кваліфікованої робочої сили (мобілізовано 30 % робітників та 60 % селян, майже 4 млн ос.). Мобілізація і кінська повинність (реквізовано 2,6 млн коней) призвели до провалу у сільському господарстві. Почалися деструктивні процеси в Україні. З травня до липня 1917 р. припинили роботу 339 підприємств. Відбувся різкий спад у металургійному виробництві.

Ставала дедалі більшою дезорганізація транспорту. На 21,3 % скоротилися посівні площі. Хлібна криза 1916 р. призвела до впровадження фактичної продрозверстки. Загальні фінансові

втрати на війну становили 30 млрд крб. Дефіцит державного бюджету – 49 млрд крб. Відбувалася девальвація грошової системи. Один карбованець 1917 р. дорівнював 27 копійкам довоєнного періоду[1]. Реальне зменшення заробітної плати, різке падіння життєвого рівня, політичне безправ'я зумовили початок активної страйкової боротьби. До лютого 1917 року відбулося 350 страйків, у яких взяли участь 300 тис. робітників. Росія наближалася до революції. 2 лютого 1917 року цар Микола II відрікся від престолу. Починається період української національної революції.

17 березня 1917 року в Києві утворилася Українська Центральна рада на чолі з М.С. Грушевським[2]. Згідно з положенням Першого універсалу (23 червня 1917 року) Центральною Радою було створено перший український уряд – Генеральний секретаріат (зокрема, секретаріати – фінансів, харчових справ, шляхів, торгу і промисловості, земельних справ)[3].

29 квітня 1918 року Універсалом П. Скоропадського – "Грамота до українського народу" – розпочинається період Гетьманату (квітень–грудень 1918 року)[4]. Законом "Про тимчасовий устрій України" створюється Рада Міністрів Української Держави.

---

[1] На початку 1916 року у великих містах вводяться продуктові картки та нормування видачі борошна і круп. 30 червня 1916 року був ухвалений Закон про чотири м'ясопусні дні на тиждень, а у січні 1917 року впроваджується хлібний розподіл.

[2] Украї́нська Центра́льна Ра́да (УЦР), також Центральна Рада — спочатку український представницький орган політичних, громадських, культурних та професійних організацій; згодом, після Всеукраїнського Національного Конгресу – революційний парламент України, який керував українським національним рухом. Період дії: 4 (17) березня 1917 – 28 квітня 1918.

[3] Генеральний секретаріат — виконавчий орган, уряд, сформований Українською Центральною Радою. 28 (15 червня) 1917 року Комітет УЦР на своєму засіданні ухвалив створення Генерального секретаріату і передав йому виконавчі функції. Перший склад Генерального секретаріату складався з 8 генеральних секретарів та генерального писаря. Очолював Генеральний секретаріат В. К. Винниченко.

[4] Всенародна популярність Залізного Гетьмана наочно проявилася 6 жовтня 1917 року у Чигирині, де 2 000 делегатів-репрезентантів 60 000 козаків п'яти козацьких губерній обрали Павла Скоропадського військовим отаманом.

Гетьман виступив проти анархії, економічної розрухи, безробіття, загрози голоду, за відновлення приватної власності та свободи підприємництва. Значний вплив на діяльність нового уряду здійснював представницький орган – Рада промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства (Протофіс). Економічна політика Гетьманського уряду мала більш конкретний характер, ніж уряду Центральної Ради. 9 травня 1918 року була введена національна грошова одиниця – гривня, яка забезпечувалася природними багатствами України. У середині літа 1918 року вдалося частково відновити роботу залізничного транспорту, налагодити регулярне перевезення вантажів та пасажирів.

У жовтні 1918 року П. Скоропадський створює та очолює Вищу земельну комісію, що розробляє проект аграрної реформи. Державним коштом формувався та перерозподілявся земельний фонд (не більше 25 десятин на особу). Відновлювалася свобода купівлі–продажу землі. Але реальне життя засвідчило про відновлення поміщицького землеволодіння, яке перебувало під військовою охороною. Селянські господарства фактично передавалися у розпорядження поміщиків. Особливих успіхів Гетьманат домігся у національно-культурному будівництві. Було ухвалено Закон про обов’язкове вивчення у середніх школах української мови, літератури, історії та географії. Створено 150 українських гімназій та два університети. У листопаді 1918 року створено Українську академію наук (призначено 12 академіків), організовані Національна бібліотека України, Національний архів України, Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, Український національний театр.

У ніч на 14 листопада 1918 року у Києві відбулося таємне засідання Національного союзу, на якому утворився верховний орган відновленої УНР – Директорія, що поступово встановила контроль над усією Україною[1]. Після київського повстання 14

[1] Складалася з п’яти членів – представників трьох політичних партій: від Української соціал-демократичної робітничої партії – В. Винниченко (голова), С. Петлюра, А. Г. Макаренко; від Української партії соціалістів-революціонерів – Ф. Швець; від Української партії соціалістів-самостійників – О. М. Андрієвський.

грудня 1918 року гетьман зрікся влади та виїхав до Німеччини. Директорія 26 грудня 1918 року проголосила відновлення УНР та створила уряд – Раду народних міністрів на чолі з В. Чеховським. Директорія задекларовувала свою прихильність інтересам селян, робітників та інтелігенції, брала на себе зобов'язання бути представником їхніх інтересів, але конкретних реальних кроків для поліпшення становища у країні було зроблено дуже мало. 6 січня 1919 року Директорія вступила у війну проти агресії з боку РСФСР і 5 лютого 1919 року змушена була залишити Київ. Спроби закріпитися на Поліссі та Західній Україні і домовитися про підтримку країнами Антанти ні до чого не призвели. Наприкінці 1920 року Директорія УНР втратила контроль над територією України.

Паралельно з національними органами влади в Україні у 1919 році встановлюються радянські форми державності. 6 січня 1919 року Тимчасовий робітничо-селянський уряд проголосив про створення Української Соціалістичної Радянської Республіки[1]. Юридичне оформлення радянської державності в Україні відбулося 10 березня 1919 року з ухваленням на третьому Всеукраїнському з'їзді рад у Харкові першої Конституції за зразком радянської Росії. Встановлювалася "диктатура пролетаріату", центральним завданням якої було визначено здійснення переходу від буржуазного ладу до соціалізму. З практики Росії було запозичено і форми воєнно-комуністичних заходів, зокрема воєнний комунізм. Неспроможність системи воєнного комунізму в цілому спричинила політичну кризу 1920–1921 рр. та ухвалення на X з'їзді РКП(б) 21 березня 1921 року переходу від продрозкладки до продподатку ("нової економічної політики").

[1] На чолі реорганізованого наприкінці січня 1919 р. радянського уряду – Ради народних комісарів – став Х. Раковський.

Промислове піднесення в Україні напередодні Першої світової війни

Характерною рисою української промисловості була її повна **підпорядкованість імперському центру**, який вбачав в Україні насамперед потужну сировинну базу. У 1913 р. лише 15 % українських промислових підприємств виготовляли готову продукцію, а решта – давали напівфабрикати для виготовлення продукції в Росії. Така державна політика суттєво деформувала структуру економіки України.

Незважаючи на те, що на території України був зосереджений великий промисловий потенціал, вона все ж залишалася сільськогосподарським регіоном імперії, у якому **в селах проживало 80 % населення.**

Товарообмін у цей період фактично мав **однобічний колоніальний характер**. Готові товари, що довозилися з Росії, коштували дорожче, ніж українська сировина. Тому Росія нагромаджувала капітали за рахунок нееквівалентної торгівлі з Україною.

Гірничодобувна та металургійна галузі. 1913 р. в Україні працювали 21 металургійний завод, на яких вироблялося 69 % загальноімперського виробництва чавуну, 67 % сталі, 58 % прокату. У загальному виробництві коксу в Росії частка України становила на 1889 рік 91 %, а на початок ХХ ст. – 99,4 %

В Україні налічувалося 450 **машинобудівних та металообробних заводів**, на яких працювало 57 тис. робітників. Випуск валової продукції машинобудування становив 20,2 % усієї продукції машинобудування та металообробної промисловості Росії

У 1913 році українські **залізниці** перевезли 104 млн т вантажів і 49 млн пасажирів. До портів Чорного та Азовського морів було приписано 280 пароплавів. На них припадало 51 % усього тоннажу парового флоту Росії

За рівнем **концентрації виробництва** та робочої сили Україна посідала перше місце в Російській імперії і одне з перших місць у світі. На початку ХХ ст. утворилися такі могутні монополістичні об’єднання, як “Продпаровоз” (1901 р.), “Продамет” (1902 р.), “Цвях” (1903 р.), “Продвагон” (1904 р.), “Продвугілля“ (1904 р.)

На початку ХХ ст. в Україні працювали 210 **цукрозаводів.** З 1901 до 1917 рр. виробництво цукру-піску становило 78–85 % загальноросійського виробництва

На півдні України працювали 640 **борошномельних підприємств** та виробляли близько 42 млн пудів борошна (26 % загальноросійського виробництва)

Тютюнова промисловість давала 40 % загальноросійського виробництва тютюну

На початку ХХ ст. в Україні працював 421 **спиртовий завод.** Вони виробляли понад 18,5 млн відер горілки, що становило близько 58 % загальноросійського виробництва

З 1894 року розпочинається **процес золотовалютного нагромадження**. Запроваджуються високі акцизи на товари масового попиту – цукор, горілку, тютюн, сірники, гас та ін., що сприяло ліквідації дефіциту державного бюджету. Запровадження винної монополії зумовило зростання доходів бюджету у 7,5 раза. Ефективною виявилася протекціоністська політика у зовнішній торгівлі

Економічна політика Української Центральної ради
(17 березеня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – доба Центральної ради та Української Народної Республіки (УНР) на чолі з М.С. Грушевським)

Згідно з положенням Першого універсалу (23 червня 1917 року) Центральною Радою було створено перший український уряд – Генеральний секретаріат (зокрема, секретаріати – фінансів, харчових справ, шляхів, торгу і промисловості, земельних справ)

18 січня 1918р. ухвалено тимчасовий **земельний закон,** за яким:
– міськими землями мали розпоряджатися органи місцевого самоврядування, іншими – сільські громади, волосні, повітові та губернські земельні комітети;
– за рішенням земельних комітетів землю надавали безплатно у громадське та приватнотрудове користування (власною працею) окремим особам, товариствам і громадським установам під оселі та будівлі, розміщення торговельних і промислових підприємств;
– право користування землею мало спадковий характер;
– передати право на користування могли лише громади і земельні комітети;
– землю конфісковували, але колишнім землевласникам за їх бажанням і згідно з рішенням волосних земельних комітетів залишали у трудове користування частину землі, сади та виноградники

25 січня 1918 року прийнято **Закон** про 8-годинний робочий день, опублікований у Житомирі

Програма соціально-економічних перетворень охоплювала:
– скасування приватної власності на землі поміщицькі, нетрудових господарств (вважалося господарство понад 50 га), удільні (належали царській родині) та церковні;
– визнання землі власністю трудового народу й передання її без викупу селянам;
– установлення на підприємствах 8-годинного робочого дня;
– встановлення державного контролю над “торгово-промисловим життям республіки”;
– забезпечення демократичних свобод: слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків тощо

Генеральний секретаріат з продовольства виступив проти вивезення з України продуктів харчування для потреб російської армії. Після жовтневого перевороту 1917 р. український уряд проголосив зерно власністю республіки і заборонив торгувати ним приватним особам

Економічну політику Центральної ради та Української Народної Республіки характеризують **соціалістичний зміст, декларативність, непослідовність і нечіткість, повільне виконання ухвалених рішень**

Упродовж березня – травня 1917 р. було створено **Український національний фонд** для нагромадження грошових коштів, підготовлено фінансовий план з цього питання

Запроваджується **оподаткування** “на українські справи”: прогресивний прибутковий податок; поземельний податок по 10 копійок з десятини землі; разовий заробітний податок

У складі **Генерального секретаріату** фінансів функціонували – департамент митних зборів, департамент простих податків, департамент Державної скарбниці, науково-статистичний відділ

1 січня 1918 року був надрукований перший **державний кредитний білет** вартістю 100 карбованців. З 1 березня 1918 року основною грошовою одиницею стала гривня (8,712 частка золота) номіналом в 2, 10, 100, 500, 1 000, 2 000. Дійсними були також – бони, чеки, розмінні знаки

Економічна політика Гетьманату
(29 квітня 1918 р. – 14 грудня 1918 р. – доба Української держави (Гетьманату) на чолі з П. Скоропадським – “Грамота до українського народу“)

Законом “Про тимчасовий устрій України” створюється Рада Міністрів Української Держави. Гетьман виступив проти анархії, економічної розрухи, безробіття, загрози голоду

Націоналізовані земля і підприємства були повернуті власникам

У червні 1919 р. відновлено право купівлі-продажу землі

У **сільському господарстві** урядовими органами були губернські та повітові комісії, Вища земельна комісія, створена в жовтні 1918 р., яку очолив П. Скоропадський. “Тимчасові правила про земельні комісії” зобов’язували селян не лише повернути поміщикам забране майно, але й відшкодувати збитки. Було запроваджено державну монополію на хліб, тверді закупівельні ціни. Врожай, крім визначеної норми для власного споживання, виробник мав здати до хлібного бюро. Хліб також реквізовували

Створено систему та налагоджено діяльність адміністративних органів, губернських і повітових старост, промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства

Проголошено відновлення приватної власності та свободи підприємництва як підґрунтя культури й цивілізації

У листопаді 1918 р. Української академії наук (УАН). Серед її засновників та перших дійсних членів були економісти: Михайло Іванович Туган-Барановський (очолив соціально-економічний відділ), Костянтин Григорович Воблий, Дмитро Іванович Багалей, Володимир Іванович Вернадський (став її президентом), Роман Михайлович Орженцький, Михайло Васильович Птуха та ін.

Економічна політика Гетьманського уряду мала більш конкретний характер, ніж уряду Центральної Ради

На виробництві обмежувалась свобода профспілкової діяльності, рівень заробітної плати встановлював власник підприємства

У **промисловості** спад виробництва продовжувався. Лише частина підприємств працювала. Відновлено залізничний рух, відремонтовано локомотиви, залізниці та мости. Безробіття мало масовий характер. Виплавка чавуну в 1918 р. зменшилася, порівняно з 1913 р., в 11 разів, сталі – в 13, виробництво прокату – в 15, видобуток залізної руди – в 17, марганцю – в 10 разів

Було створено власну банківську систему. Згідно із законом від 9 травня 1918 р. введено **національні грошові одиниці** – карбованець та гривня

За ініціативою М. І. Туган-Барановського в 1918 р. був створений Соціально-економічний відділ ВУАН, що включав два інститути: “Інститут по виучуванні кон’юнктури” та “Іститут демографії”

ВОЄННИЙ КОМУНІЗМ

6 січня 1919 року Тимчасовий робітничо-селянський уряд проголосив про створення Української Соціалістичної Радянської Республіки

Встановлювалася “диктатура пролетаріату”, центральним завданням якої було визначено здійснення переходу від буржуазного ладу до соціалізму

Націоналізація промисловості

Згортання товарно-грошових відносин

Заборона торгівлі

Запровадження карткової системи розподілу продуктів

Впровадження продрозкладки

Створення колективних господарств на селі

Мілітаризація народного господарства

Повне підпорядкування господарства державі

Запровадження загальної трудової повинності

Внутрішня політики більшовиків в 1918–1921 рр. під час Громадянської війни. Основною ціллю більшовиків було утримання власної влади в країні та забезпечення Червоної гвардії та Червоної Армії продовольством та іншими необхідними ресурсами – в умовах війни, відсутності легітимної політичної влади та бездії звичайних економічних механізмів керування економікою та народним господарством)

Неспроможність системи воєнного комунізму в цілому спричинила політичну кризу 1920–1921 рр. та ухвалення на X з’їзді РКП(б) 21 березня 1921 року “нової економічної політики”

Тема 6.2. Основні напрями економічної думки в Україні (друга половина XVIII ст. – початок XX ст.)

План

1. Економічна думка в Україні у XVIII ст.
2. Економічна думка в Україні у XIX – на початку XX ст.). “Молода історична” та Київська соціально-психологічна школи.

1. Економічна думка в Україні у XVIII ст.

У надрах козаччини сформувалися соціально-економічні традиції та певна економічна думка, що знайшли відображення в унікальному за змістом документі Конституції П. Орлика (1672–1742 рр.), який називався “Правовий уклад та Конституції відносно прав і вольностей Війська Запорозького, укладені між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, і генеральною старшиною, полковниками, а рівно ж і самим Військом Запорозьким, схвалені обома сторонами і скріплені найяснішим гетьманом на вільних виборах урочистою присягою року Божого 1710 квітня п’ятого дня у Бендерах”[1].

У цьому документі, по суті, сформульована національна модель ранньобуржуазного суспільства з елементами ринкового господарства. Земля зосереджувалася в руках селян, козаків та міщан. Основним типом господарства стало дрібне і середнє козацько-селянське та індивідуально-приватне, у якому використовувалася власна і частково наймана праця. Козацьке господарство втілювало потенційні тенденції капіталістичного фермерства. Конституція гарантувала право приватної власності. Стаття 10 забороняла старшині забирати у рядових козаків землю або силою змушувати до її продажу. Державний скарб відокремлювався від гетьманського та

[1] Гетьман України (у вигнанні) в 1710–1742 роках. У 1708 році взяв участь у повстанні І. Мазепи проти Московії і перейшов на бік Карла XII, 27 червня 1709 року (після Полтавської битви) емігрував в Османські володіння. Надалі П. Орлик жив у Хотині, Серезі, по тому – в Чернівцях, Каушанах і Бухаресті. Згодом переїхав до Ясс, де помер 24 травня 1742 року.

передавався в розпорядження генерального підскарбія. На цю посаду могла бути обрана лише “людина значна й заслужена, маєтна і добросовісна”. Таким чином створювалися державні фінанси. Правила ярмаркової торгівлі регламентувалися звичаєвими нормами. На жаль, усі ці конституційні норми не було втілено в життя, але Конституція залишилася однією з найвидатніших пам’яток політичної та економічної думки.

Значний внесок у розвиток меркантилістичних ідей в Росії зробив Феофан Прокопович (1681–1736 роки).

Ф. Прокопович був палким і переконаним прихильником принципів та практики абсолютизму – необмеженої царської влади, а тому висунув концепцію її “божественного” походження та природності поділу суспільства на стани. Як прихильник меркантилізму, Прокопович проповідував політику активного господарського та торговельного балансу, якого, на його думку, можна досягти шляхом розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі, шляхів сполучення, вдосконалення системи державних органів управління та економічного протекціонізму. Розвинена економіка, вважав Прокопович, – запорука загального добробуту та соціальної злагоди. Вважав, що людина повинна бути корисною державі: не давні привілеї, а чесна праця має визначати місце людини в суспільстві. Вороже ставився він до аморальних способів збагачення, радив дбати про господарський інвентар, заводити книгу прибутків і витрат.

Ліберально-демократичні ідеї характеризують філософа, правознавця і народного просвітителя XVIII ст. Якова Козельського. Як депутат від українських земель до Комісії зі складання Нового уложення, він вимагав негайного звільнення селян від кріпосницького гніту і критикував ліберальні погляди щодо реформування кріпосницьких відносин за допомогою просвітницької діяльності: поміщики повинні зрозуміти всю жахливість кріпацтва і становища кріпаків для того, щоб звільнити селян; селяни ж мають зрозуміти всю ганебність становища рабів і усвідомити необхідність здобути свободу. На його думку, не освіта є передумовою свободи народу, а свобода є передумовою розвитку освіти. Пропонував поміщикам надавати селянам право особис-

того і спадкового користування землею, законодавчо встановити дводенну панщину, два дні – для виконання селянами державних обов'язків, ще два дні – для особистих потреб, сьомий же день віддавати богослужінню.

Я. Ковельський одним із перших в Україні досліджував економічні категорії простого та розширеного відтворення. Перше він розумів як виробництво без прибутку, а друге – розширення виробництва за рахунок посилення експлуатації кріпосних селян. Як вважав Я. Козельський, праця – це єдине джерело багатства, однак праця кріпака втрачає ефективність внаслідок його незацікавленості в результатах виробництва. Я. Козельський раніше за А. Сміта відкинув твердження фізіократів про сільськогосподарську працю у землеробстві як єдине джерело утворення "чистого продукту". Праця, стверджував український філософ, є джерелом багатства в будь-якій сфері виробництва.

Соціальним ідеалом українського філософа було суспільство рівноправних людей на принципах соціальної, політичної, правової та господарської свободи. Мислитель був переконаний, що рівна праця забезпечить рівне споживання для всіх, життя в достатку і без злиднів. Ідею рівності Я. Козельський поширював і на власність. Кожна людина, міркував він, має право на власність і на продукт своєї праці. Найефективнішою формою власності філософ вважав дрібну приватну власність, а спонукальним мотивом господарської діяльності дрібного власника – особисту вигоду. При цьому Я. Козельський стверджував, що найдоцільнішим варіантом вирішення проблеми власності є її рівномірний розподіл між дрібними власниками.

Центральне місце в економічних поглядах Григорія Сковороди займає проблема людини та роль праці в її житті. Він стверджував, що кожна людина повинна пізнати власну внутрішню природу, яку визначає здатність до праці. Пізнавши свою внутрішню сутність, людина повинна вибрати собі гідне заняття, до якого вона найбільш схильна, в якому може найповніше розкрити свої здібності. Пізнання людиною своєї внутрішньої природи та вибір роду діяльності за здібностями робить працю радісною, суспільно корисною, а людину – щасливою. Праця є основою добробуту,

початок і кінець радощів і смутку людини, суспільства. Він засуджував і висміював у своїх творах марнотратство та дармоїдство, паразитизм і прагнення непомірного збагачення в українському суспільстві. Ці вади негативно впливають на людину, яка втрачає людську сутність і гідність. Г. Сковорода мав величезний вплив на своїх сучасників і на наступні покоління українців своєю етичною наукою та власним життям. Сучасники бачили в ньому "мандрівну академію", а його самого вважали за університет. Він мав багато учнів, яких називали "сковородинцями" і вважали добрими та порядними людьми.

Семен Десницький (прибл. 1740–1789 роки)[1] у 1761 р. прибув до Глазго (Шотландія) для навчання у місцевому університеті, в якому викладав моральну філософію вже добре відомий на той час Адам Сміт.

Знаменитий шотландець полюбив юнака з козацької країни, який став першим прихильником смітівських ідей не тільки в Україні, але й у всій Російській імперії. У доповіді на публічних зборах Московського університету "Слово про прямий і найближчий спосіб до вивчення юриспруденції" 30 червня 1768 р. С. Десницький послався на вигоди від торгівлі, науки і промисловості, що розвиваються у Великобританії.

Просвітитель і правознавець. Він зробив вагомий внесок у розвиток духовно-правових учень, свої правові погляди виклав у працях "Юридичні роздуми про початок і походження шлюбу" (1765), "Слово про прямий і найближчий засіб навчання юриспруденції" (1768), "Уявлення про заснування законодавчої, судової і каральної влади в Російській імперії" (1768), "Роздуми про речі священні, святі та прийняті у благочестя, з показом прав, якими вони у різних народів захищаються" (1772), "Юридичні роздуми про різні поняття, які мають люди щодо володіння майном у різних станах суспільного життя" (1781) та ін.

[1] Науково-творча діяльність С. Десницького тривала 20 років. У 1783 р. його обрали дійсним членом Російської академії; 1787 року він подав у відставку, а 1789 року – помер.

Економічна думка в Україні у XVIII ст.

Пилип Орлик
(1672–1742 рр.)
Український політичний, державний і військовий діяч, Гетьман Війська Запорозького у вигнанні (1710–1742 рр.), поет, публіцист

“Правовий уклад та Конституції відносно прав і вольностей Війська Запорозького …”, (1710 р.)

Розвиток дрібного і середнього козацько-селянського та індивідуально-приватного господ.
Використання власної і частково найманої праці.
Гарантування права приватної власності.
Заборона старшині забирати у рядових козаків землю або силою змушувати до її продажу.
Державний скарб відокремлювався від гетьманського та передавався в розпорядження генерального підскарбія.
Створення державних фінансів.
Правила ярмаркової торгівлі регламентувалися звичаєвими нормами

Яків Павлович Козельський
(1729–1794)
(письменник, філософ-просвітитель, випускник Київської академії)

“Філософічні пропозиції” (1768). **“Розмова двох індійців Калана та Ібрагіма про людське пізнання”** (1788)

Негайне звільнення селян від кріпосного гніту.
Свобода є передумовою розвитку освіти.
Паросте виробництво – без прибутку.
Розширене виробництво – за рахунок гноблення кріпосних.
Два види праці – необхідна (зрівняна) та додаткова (дарункова).
Праця – єдине джерело багатства у будь-якій сфері виробництва, працювати продуктивно повинні всі верстви сусп.. на основі морального та матеріального заохочення.
Ідея рівності – на основі дрібної приватної власності та принципах усіх видів свободи

Григо́рій Са́вич Сковорода́
(1722–1794)
(український просвітитель гуманіст, філософ, поет, педагог)

“Нарциз, або пізнай самого себе” (1798). **Збірки творів** (1861,1896, 1912 – Д. Багалій, В. Бонч-Бруєвич)

Вірити в Бога не значить – вірити в Його існування, а значить – віддатися Йому та жити за Його законом.Святість життя полягає в робленні добра людям.
Дружба – джерело радощів і душевного здоров’я. Вибирати друзів треба дуже обачно, оминаючи підлабузників і криводушних.
Праця – джерело добробуту.
Людина має вибрати собі гідне життя, до якого вона найбільше схильна і здібна.
Засуджує – дармоїдство, паразитизм, непомірне збагачення.
Свобода – основа сенсу життя

Десницький
Семен Юхимович
(1740–1789)
(юрист, політичний мислитель; засновник рос. юриспруденції; походив з ніжинських міщан)

Катерині II **“Подання про заснування законодавчої, судової та каральної влади Російської імперії”** (1768)

Користуючись історичним методом створив теорію суспільного розвитку. Основою розвитку є власність.
Виникнення держави і права пов’язував з – майновою нерівністю та необхідністю захисту прав власності.
Розвиток економіки – джерело могутності держави (необхідне законодавче регулювання).
Прихильник “просвіченого абсолютизму”, розмежування гілок влади, гласності та підконтрольності влади

Права людини у галузі "природної юриспруденції" Десницький поділяв на: 1) права природні, "які людина має для захисту свого тіла, честі, гідності і власності"; 2) права набуті, що "виникають у суспільстві від різного стану і звання людей" у сферах влади "законодавчої, судительної каральної"; 3) права, що "виникають від різних і взаємних справ між обивателями": "власність, право дозволене, спадкоємство, застава, особливі та інші персональні привілеї, контракт і подібне контрактові право"; 4) права, "що належать до благоустрою і добробуту, зручного утримання і безпеки обивателів, до запобігання внутрішнім заворушенням і до захисту від ворожих нападів".

Держава, на думку Десницького, виникла з первісного стану на основі суспільного договору. Він дослідив різні типи держав, зокрема російську абсолютну монархію, і подав до Комісії для створення проекту нового Уложення пропозиції щодо реформування влади з метою кращого захисту прав людини і громадянина.

Десницький різко висловлювався проти кріпосного права, був прихильником свободи совісті, рівності народів, виступав проти національного гноблення. При цьому він виправдовував соціальну і станову нерівність у суспільстві, ідеалізував багатство, розглядав його як свідчення високої честі, гідності і переваг людини. Віддаючи свої симпатії міщанам, купцям і фабрикантам, тобто молодій буржуазії Російської імперії, Десницький розумів свободу особи переважно як свободу економічної діяльності.

2. Економічна думка в Україні у XIX – на початку XX ст.

З початком у 20 роках XIX ст. промислового перевороту та поступової капіталізації господарства чітко простежується розвиток політичної економії в Україні у взаємозв'язку з досягненнями світової економічної науки.

Уперше в Україні ідеї А. Сміта розвивають О. Михалевич (перший український скорочений переклад у Львові "Багатства народів"), М. Плітковський (перший повний переклад російською мовою "Багатства народів") та М. А. Балудянський, який першим

з українських економістів у своїй “економічній системі” виклав теорію А. Сміта.

Важливе значення в історії розвитку класичної політичної економії в Україні мають здобутки Михайла Балудянського (1769–1847 роки), уродженця Закарпаття, видатного вченого і громадського діяча, який отримав освіту у Відні, з 1803 р. працював у Петербурзі. Конспекти лекцій і публікації М. Балудянського (“Про національне багатство. Теорія Адама Сміта”) дістали назву “економічної системи.” Державне господарство ґрунтується на поєднанні трьох систем: перша виражає багатство народів у грошах, друга – у непереробленних продуктах землі, третя – у міновій вартості всіх виробів. Вчений проаналізував економічні системи, обґрунтовані меркантилістами та фізіократами, зробив висновок про істинність вчення А. Сміта, творчо виклав його основні засади. Факторами зростання національного багатства є праця, капітал і земля. Джерелами багатства є праця, що виробляє, та обмін, який розподіляє вироблене між верствами суспільства. Праця поділяється на “результативну” та “нерезультативну”. Результативною є будь-яка праця в матеріальному виробництві. Диференціацію заробітної плати пояснював талантом, майстерністю і професіоналізмом. Вчений зробив висновок, що за умов зростання народного багатства плата за працю підвищується, а в умовах кризи – знижується. Капітал поділяється на “прибутковий” та “безплідний”. Нагромадження капіталу є умовою зростання виробництва. Дохід нації, прибутковий капітал і багатство нагромаджуються, коли більше виробляється, ніж споживається. За умови зростання народного господарства прибуток на капітал зменшується, і навпаки. Багатство розподіляється між трьома продуктивними класами, а потім відбувається обмін товарами. Гроші не є державним багатством, їх кількість в обігу повинна визначатися державою залежно від стану економіки. Кількість паперових грошей не повинна перевищувати суми золотих і срібних грошей в обігу. М. Балудянський брав активну участь у розробці багатьох програм та проектів, зокрема фінансової програми, відомої як програма Сперанського. Існує думка, що саме М. Балудянський розробив перший варіант реформ у сфері грошового обігу, кредиту та бюджету,

а М. Сперанський лише дещо переробив записку М. Балудянського, і що фінансовий проект слід було б називати “Фінансовим проектом Балудянського – Сперанського”.

Найбільш відомим представником фізіократичної школи в Україні став Василь Каразін (1773–1842 рр.), ініціатор заснування Харківського університету та реформ освіти в Російській імперії. Український учений оригінально вирішував питання про взаємозв’язок народного добробуту, підприємництва та управління – “народна розкіш лише породжує і підтримує дух промисловості у державах”. Він розрізняє матеріальний, моральний та політичний добробут народу, ставить його в пряму залежність від зростання народонаселення та способу управління. До послідовників фізіократів в Україні належали агрономи-економісти – Андрій Самборський (1732–1815), Михайло Ліванов (1751–1800), Антон Прокопович-Антонський (1762–1848).

До навчальних планів університетів було включено політичну економію. Одними із перших розробили такий курс Йозеф Ланг[1] та Т. Ф. Степанов у Харківському університеті.

Т. Степанов трактував політичну економію як науку про закони фізичного (тобто природноекономічного) життя держави, нагромадження, споживання та розподіл багатства. Відмежовував її від політики, яка висвітлює рівень морального життя держави, та галузевих економічних наук. Пропагував ідеї економічного лібералізму, проголошені класичною політичною економією, але вказував на доцільність їх критичного аналізу з метою використання в Росії та Україні.

Т. Степанов першим серед українських економістів піддав гострій критиці теорію народонаселення Т. Мальтуса, вважаючи

[1] Перший викладач політичної економії Харківського університету вважав, що завданням науки є вивчення вільної гри різних інтересів господарських класів суспільства. Для досягнення народного добробуту необхідний державний механізм, що обмежує і управляє приватними інтересами, забезпечує їх рівновагу.

її загрозою для розуміння майбутнього розвитку людської цивілізації. Вірив у розум людини, її здатність здолати природні обмеження у виробництві життєвих благ. Перспективи економічного розвитку вчений пов'язував із просвітою та прогресом науки.

Засновником київської школи політичної економії був видатний учений і державний діяч, випускник, професор і ректор Київського університету Микола Бунге (1823–1895 роки). У працях "Про місце політичної економії в системі народної освіти", "Гармонія господарських відносин", "Основи політичної економії" вчений дотримувався економічного лібералізму А. Сміта, Т. Мальтуса та найбільше Дж. С. Мілля, хоча його погляди характеризують еклектичність, поєднання висновків різних економістів. Політична економія є наукою про суспільні сторони господарських явищ і законів, яким ці явища підпорядковані. Характерною є еволюція поглядів вченого щодо вартості, або цінності. Спочатку він розглядав вартість, ґрунтуючись на висновках Т. Мальтуса, як властивість засобів, які людина не може придбати безоплатно. Величину цінності визначав співвідношенням попиту та пропозиції, які залежать від корисності, праці та матеріальних витрат. Пізніше трактував цінність благ з позицій теорії "трьох факторів" Ж. Б. Сея. В останніх працях став на позиції австрійської школи: цінність благ визначав суб'єктивною оцінкою їх корисності. М. Бунге вважають основоположником так званої київської економічної школи **суб'єктивно-психологічного напряму** в політичній економії. Поєднуючи теорію трьох факторів Ж. Б. Сея та теорію економічних гармоній Ф. Бастіа і Г. Ч. Керрі, стверджував, що вартість створюється працею, капіталом і землею, розподіляється між найманими робітниками, підприємцями і землевласниками у формах заробітної плати, прибутку і ренти. Заперечував висновок Д. Рікардо щодо прибутку як відрахування від заробітної плати, зазначав, що таке твердження є теоретичним підґрунтям класової боротьби. Стверджував, що частка доходів визначається виключно участю факторів виробництва, власниками яких є робітники, риємці та землевласники. Критикував соціалістичні ідеї та марксистську політичну економію. Дотримувався поглядів представників німецької історичної школи щодо необхідності та

корисності державного регулювання економічних процесів. Вважав, що спільні дії уряду та народу є формою вільних приватних відносин, забезпечать справедливий розподіл доходів і “гармонію економічних інтересів у країні”.

Переконаним прихильником економічного лібералізму був професор політичної економії Київського та Харківського університетів Григорій Цехановецький (1833–1898 роки). У працях “Значення Адама Сміта в історії політико-економічних систем” (1859), “Короткий огляд політичної економи” (1866) він доводив переваги вільного підприємництва та невтручання держави в економічне життя. Значне місце в його працях займав аналіз марксистської теорії. Як наслідок, вченого звинувачували в їх пропаганді, а у 80-х роках звільнили з роботи.

До української школи класичної політичної економії належав професор Київського університету Іван Вернадський (1821–1884 рр.), який був видавцем та редактором журналу “Экономический указатель”. Позитивно оцінюючи процес концентрації виробництва і капіталу він негативно ставиться до великої земельної власності, яка на той час була виключно поміщицькою, і пропонує пристосувати її до капіталістичних форм господарювання. І. В. Вернадський заперечував втручання держави в економічне життя, виступав проти ідей будівництва соціалізму.

У дореформений період основним питанням, навколо якого велася активна економічна та політична полеміка, було селянське питання. У 40-х роках XIX ст. формуються дві протилежні течії – революційно-демократична (“Кирило-Мефодіївське товариство” – Т. Шевченко, М. Савич та інш.) та ліберально-дворянська.

До питань економічного розвитку України зверталися представники українського громадівського руху. Громади були організаційною формою національного руху в Україні, існували в 60–70-х роках XIX ст. у Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві та інших містах України. Громади об’єднали передових українських ліберальних інтелігентів, яких в офіційних документах називали українофілами. Громадівський рух був національним підґрунтям, на якому розвивалася демократична суспільно-економічна думка. У часописах “Основа” (1861–1862 роки, Санкт-Петербург), “Записки

Географического общества", які видавав Південно-Західний відділ Російського географічного товариства у Києві, газеті "Киевский телеграф" (1874–1875 роки) висвітлювалися питання скасування кріпацтва, господарських відносин між поміщиками і селянами, стану поміщицького господарства. Для розвитку ринкових відносин пропонувалося організовувати банки і акціонерні товариства, розвивати експортне виробництво та збільшувати експорт товарів, економно витрачати державні субсидії, вдосконалювати податкову систему, вибудовувати нові трудові відносини.

Видатним представником громадівського руху був Михайло Драгоманов (1841–1895 роки) – історик, етнограф, письменник, публіцист, фольклорист, літературний критик, філософ і економіст. Економічні погляди М. Драгоманова зосереджувалися, по-перше, на критиці ринкових відносин, їх негативних ознак – економічних криз, безробіття, надмірної диференціації населення за рівнем доходу і власністю, антинародного змісту реформи 1861 р.; по-друге, на обґрунтуванні необхідності радикальних змін: знищення приватної власності та встановлення соціалістичного суспільства.

У 90-х роках XIX – на початку XX ст. в Україні поширилися ідеї неокласичної теорії, яка розвивалася на ґрунті маржиналізму. Започаткувала суб'єктивно-психологічний напрям політичної економії в Україні київська економічна школа, основоположником якої був М. Бунге, а його наступником на межі століть став Д. Піхно, професор політичної економії Київського університету. На початку XX ст. в Україні найвідомішими представниками суб'єктивно-психологічного напряму в економічних дослідженнях були Р. Орженцький, О. Білімович, М. Туган-Барановський та Є. Слуцький.

У працях Дмитра Піхна (1853–1913 роки) "Закон попиту і пропозиції: до теорії цінності" (1886), "Основи політичної економії" (1890) та ін. розвивалися уявлення про обмін і споживання як основні сфери економічних досліджень, про корисність речей як джерело і мірило цінності та ціни, основні засади теорії попиту та пропозиції. Він досліджував роль потреб у формуванні попиту, їх конкретні форми, класифікуючи їх за родами та видами.

Роман Орженцький (1863–1923 роки) у працях “Корисність і ціна: політико-економічний нарис” (1895), “Вчення про цінність у класиків та кантоністів’ (1896), “Основні закони цінності та їх практичне значення” (1904), “До питання про природу психологічних явищ і методів їх дослідження” (1914) аналізував теорію граничної корисності фундаторів австрійської економічної школи К. Менгера, Ф. Візера і Б. Бем-Баверка. Дав історико-філософське трактування й обґрунтування психологічного напряму в дослідженні економічних явищ, оцінив його переваги перед класичною школою політичної економії; поділ благ на споживчі та продуктивні, до наукового обігу ввів поняття “об’єктивна оцінка ціни”, або “розцінки”, поширив принцип граничної корисності на оцінку витрат виробництва, звернув увагу на взаємозалежність між ціною та витратами на виробництво благ; цінність і ціну як продукт суб’єктивної оцінки виробників і споживачів та результат дії об’єктивних соціальних факторів, зокрема обмеженості ресурсів. Наголошував, що соціальні фактори створюють значні обмеження поведінки індивіда, в результаті цінність і ціна формуються не на особистих, а на суспільних оцінках корисності благ.

Олександр Білімович (1876 – 1963 роки) продовжував традиції київської суб’єктивно-психологічної школи в політичній економії, розвиваючи та пропагуючи ідеї австрійської школи граничної корисності. У працях “До питання про розцінку господарських благ” (1914), “Соціальна теорія розподілу” (1916) вчений оцінював ідеї австрійської школи граничної корисності як аргументоване заперечення висновків марксистського економічного вчення щодо поглядів на трудову вартість, додатковий продукт, двоїстий характер праці, робочу силу як товар, капіталістичну “експлуатацію” та ін. Він пов’язав психологічну теорію цінності з потребами, з яких виводив величину господарської цінності благ, запропонував власну їх класифікацію. Цінність розглядав як продукт суб’єктивних оцінок людей, а її величину визначав інтенсивністю потреби в певному продукті та його запасом. О. Білімович розвивав ординалістський підхід до оцінки граничної корисності,

доповнив теорію граничної корисності положеннями теорії витрат виробництва, а також у власній інтерпретації подав теорію "зумовленої" вартості. Він вважав, що ціна споживчих благ регулюється цінами виробничих факторів, або продуктивних благ, кожне з яких має свою продуктивність і створює відповідні вартість і дохід. Дохід на кожен із факторів виробництва визначає ціну останнього. З позицій австрійської школи український економіст розглядав прибуток, який визначав як різницю між оцінками теперішніх (заробітної плати, споживчих та продуктивних благ) і майбутніх благ (праці та капіталу), тобто як результат очікувань капіталу. Зауважував, що рівень заробітної плати та прибутку залежить від граничної продуктивності праці та капіталу.

О. Білімовича вважають зачинателем математичної течії українського маржиналізму. Він проаналізував переваги і недоліки застосування математичних методів в економічних дослідженнях, розробив найкращу математичну інтерпретацію економічної таблиці Ф. Кене і ряд математичних моделей динамічної економічної рівноваги.

Значний вплив на економічну думку в Україні мали С. Подолинський (1850–1891), М. Туган-Барановський (1865–1919), Є. Слуцький (1880–1948).

М. Зібер підготував ряд праць з політичної економії та статистики: "Основи політичної економії" (1873), "Життя і праці Рікардо" (1874), "Девід Рікардо і Карл Маркс в їх суспільно-економічних дослідженнях" (1885) та інші; С. Подолинський – "Парова машина", "Про бідність", "Ремесла і фабрики на Україні".

С. Подолинський (1850–1891) 1880 року у журналі "Слово" опублікував статтю "Праця людини і її відношення до розподілу енергії". У цій праці вперше у світовій науці було запропоновано енергетичну теорію, у якій здійснено аналіз розподілу енергії у всесвіті та роль праці у її збереженні та нагромадженні, подано нове природничо-наукове визначення праці, що збільшує енергетичний бюджет людства.

Результати дослідження були викладені у десяти тезах-висновках. Перш за все Подолинський наголошував на тому, що загальна кількість енергії, яка нагромаджена на землі і є в розпорядженні людства, поступово збільшується за рахунок праці. Саме він уперше у світовій науці висловив гіпотезу про можливість безпосереднього синтезу продуктів харчування з неорганічних елементів. Разом з цими важливими висновками вчений вважав, що позбавити людство від марнотратства природних ресурсів та забезпечити найбільше акумулювання енергії може лише соціалізм.

М. Туган-Барановський (1865–1919) займався багатьма теоретичними проблемами економічного життя. Учений розділяє ідеї класичної школи, активно критикує трудову теорію вартості та додаткової вартості, виступає проти марксистського детермінізму, за ігнорування психології людей, їхньої моралі. Він намагався переорієнтувати політичну економію в Росії та Україні на позиції суб'єктивно-психологічної школи та неокласицизму. Туган-Барановський став першовідкривачем сучасної інвестиційної теорії циклів. Ця теорія справила величезний вплив на подальший розвиток політичної економії.

Є. Слуцький (1880–1948) у 1915 р. опублікував статтю "До теорії збалансованого бюджету споживача". У цій статті було показано взаємозв'язок між функцією корисності і рухом цін та грошових доходів населення.

Дане дослідження вважається початком вивчення економіко-математичних проблем попиту та взаємозв'язку між функцією попиту, рухом цін і доходів. Воно було визнане та високо оцінене зарубіжними економістами Р. Алленом та Дж. Хіксом. Є. Слуцький вперше у світовій науці поставив питання про потребу у формуванні особливої науки – праксеології. Ця наука повинна була займатися розробкою принципів раціональної поведінки людей у різних умовах життя. Ідеї Є. Слуцького, модернізувавши математичним апаратом, використовували видатні зарубіжні економісти К. Ерроу та Ж. Дебре.

Українське відродження XIX ст.

ФАКТОРИ

Вітчизняна війна 1812–1814 рр.

Польське національне повстання під проводом Т. Костюшко

Революція 1848–1850 рр.: створення ГУР у Львові;
встановлення національного прапора у Львові

Необхідність ліквідації кріпосного права

Література і мистецтво

І. Котляревський, Т. Шевченко, М. Вовчок, Л. Українка, М. Старицький, Н-Левицький, М. Лисенко, П. Чубинський, І. Франко

Наукова інтелігенція

М. Зібер, С. Подолинський, М. Туган-Барановський, Є. Слуцький

У XIX столітті в Україні поступово складається новий соціальний шар суспільства – **національна інтелігенція.** Поява в її особі культурної еліти і збереження національних культурних традицій у народному середовищі зробили реальним українське культурне та національне відродження

Ліберально – дворянський рух

А. Скальковський, Д. Журавський, Д. Струков

Класична політична економія

В. Каразин, Й. Ланг, І. Вернадський, А. Антонович

Партійний рух

РУРП, РУП, НУП, ТУП, УСДРП

Революційно-демократичний рух

Декабризм – Південне товариство і Товариство об'єднаних слов'ян, засноване в 1823 році у Новограді-Волинському братами Борисовими. Головою Південного товариства Пестелем була розроблена "Русская правда"

Кирило-Мефодіївське товариство – засновниками виступили В. Білозерський, М. Гулак, М. Костомаров, П. Куліш, О. Маркевич. Програмні положення братства були викладені у "Книзі буття українського народу" і "Статуті Слов'янського братства св. Кирила і Мефодія", основним автором яких був Микола Костомаров, та у "Записці", написаній Василем Білозерським

Ліберально-народницький рух

П. Червінський, О. Русов, М. Левитський, Т. Осадчий

Громадівський рух

П. Чубинський, М. Драгоманов, М. Лисенко, П. Косач, С. Михальчук

Школа класичної політичної економії

Вас. Каразин (1773–1842 рр.)

Засновник Міністерства просвіти та університету в місті Харків у 1805 році. 60 наукових праць

Оригінально вирішував питання про взаємозв'язок народн. добробуту, підприємн. та управління – "народна розкіш лише породжує і підтримує дух промисловості у державах".
Розрізняє матеріальн., моральний та політ. добробут народу, ставить його в пряму залежність від зростання народонасел. та способу управління

Тим. Степанов (1795–1847 рр.)

"Вступна лекція політичної економії" (1837), "Записки про політичну економію" (т. I і II, 1844–1848)

Аналізує питання предмета політичної економії, суті та джерел багатства, продуктивн. і непродуктивних класів, продуктивної та непродуктивної праці, цінності, капіталу, зароб. плати, прибутку, ренти, процента, кредиту, націон. доходу. У дусі Сміта визначає такі категорії, як цінність та багатство. Під капіталом він фактично розуміє засоби виробництва, хоча і застерігає від однобічного його тлумачення

Йоз. Ланг (1775(6)–1820 рр.)

"Про вищий принцип політичної економії" (1807), "Основні напрями політичної арифметики" (1810), "Що є гроші?" (1815)

Розвиває ідеї "Економічної таблиці" Ф. Кене і створює трисекторну модель народного господарства. На відміну від Кене, ділить економіку на сільськогосп., промисловий і грошовий сектори, створивши статичну модель економ. рівноваги.
Сектори виділяються як три класи: сільськогосп., промисловий та служилий (двір, чиновники, церква та ін.), для них розрахов. три баланси у вигляді системи лінійних рівнянь.
Ланг намагався на основі своєї моделі зіставити економіку тодішньої Російської імперії з економікою інших європ. країн

Ів. Вернадський (1821–1884 рр.)

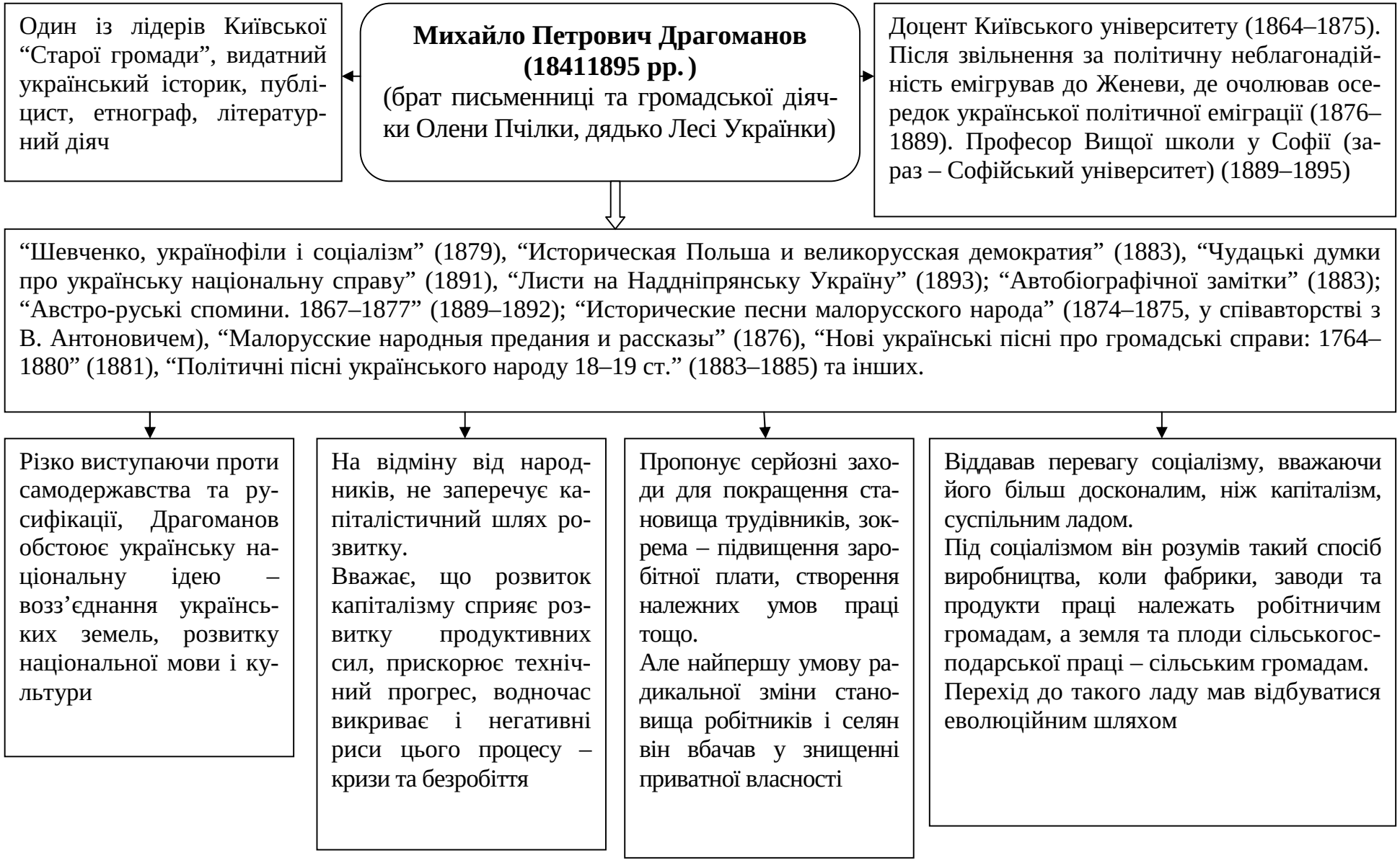
Видавав журнали "Экономист" і "Экономический указатель"

Критикує кріпосницт., захищає буржуазні відносини, стає прихильником велик. виробництва та великого капіталу. Позитивно оцінює процес концентрації виробництва і капіталу.
Негативно ставиться до великої поміщицьк. земельної власності і пропонує пристосув. її до капіталістичних форм господарювання.
Був прихильником невтручання держави у приватну ініціативу, вільну конкуренцію. Намагався довести, що протекціонізм суперечить "природним" економічним законам

Афіног. Антонович (1848–1917 рр.)

Редактор газеты "Киевское слово". "Курс політичної економії" (1886). "Курс державного благоустрою" (1890). "Підстави політичної економії" (1914)

Визначає політичну економію як науку про суспільний елемент у діяльності людей, спрямований на задоволення як духовних, так і матеріальних потреб.
У визначенні цінності намагається врахувати виробництво, розподіл і споживання.
Цінність, на його думку, є уречевленим суспільно необхідним часом дії трьох факторів виробництва: природи, праці та капіталу

Один із лідерів Київської "Старої громади", видатний український історик, публіцист, етнограф, літературний діяч
Михайло Петрович Драгоманов (18411895 рр.)
(брат письменниці та громадської діячки Олени Пчілки, дядько Лесі Українки)
Доцент Київського університету (1864–1875). Після звільнення за політичну неблагонадійність емігрував до Женеви, де очолював осередок української політичної еміграції (1876–1889). Професор Вищої школи у Софії (зараз – Софійський університет) (1889–1895)
"Шевченко, українофіли і соціалізм" (1879), "Историческая Польша и великорусская демократия" (1883), "Чудацькі думки про українську національну справу" (1891), "Листи на Наддніпрянську Україну" (1893); "Автобіографічної замітки" (1883); "Австро-руські спомини. 1867–1877" (1889–1892); "Исторические песни малорусского народа" (1874–1875, у співавторстві з В. Антоновичем), "Малорусские народныя предания и рассказы" (1876), "Нові українські пісні про громадські справи: 1764–1880" (1881), "Політичні пісні українського народу 18–19 ст." (1883–1885) та інших.
Різко виступаючи проти самодержавства та русифікації, Драгоманов обстоює українську національну ідею – возз'єднання українських земель, розвитку національної мови і культури
На відміну від народників, не заперечує капіталістичний шлях розвитку.
Вважає, що розвиток капіталізму сприяє розвитку продуктивних сил, прискорює технічний прогрес, водночас викриває і негативні риси цього процесу – кризи та безробіття
Пропонує серйозні заходи для покращення становища трудівників, зокрема – підвищення заробітної плати, створення належних умов праці тощо.
Але найпершу умову радикальної зміни становища робітників і селян він вбачав у знищенні приватної власності
Віддавав перевагу соціалізму, вважаючи його більш досконалим, ніж капіталізм, суспільним ладом.
Під соціалізмом він розумів такий спосіб виробництва, коли фабрики, заводи та продукти праці належать робітничим громадам, а земля та плоди сільськогосподарської праці – сільським громадам.
Перехід до такого ладу мав відбуватися еволюційним шляхом

Ліберально-народницький рух

Петро Червінський
(1849–1931)

“Вопросы общинного быта” (1883), “Материалы для оценки земельных угодий, собранных Черниговским статистическим отделен. при губернской управе” (1876–1883, 15 томів)

Намагався обґрунтувати самобутній шлях економічного розвитку Росії.
У Росії капіталізм потрібно насаджувати штучно або затримати, або зовсім припинити його розвиток.
В умовах технічного прогресу Червінський майбутнє країни бачить у такій організації господарства, коли община використовує сучасну техніку, але зберігає **натуральне виробництво**

Микола Левитський
(1859–1936)

“Артільний договір (для землеробських артілей)”.

Заперечував можливість розвитку капіталізму в Росії.
Капіталізму протиставл. дрібне виробництво, напівнатуральне госп. селян і ремісників. Прихильник створення різних форм **кооперації,** артілей, сільськогосп. виставок, надання дешевого кредиту дрібним виробничникам. Общину називає “запорукою майбутнього добробуту”.
Організував 85 артілей в Олександрійському та Єлисаветградському пов., що свідчило саме про капіталістичний розвиток сільського господарства

Тихін Осадчий
(1866–1945)

“Щербаковская волость Елисаветград. уезда Херсонской губернии” (1891), “Херсонское земле влад. и херсонские землевладельцы” (1912), “Силы деревни. Хроника (1870—1900)” (1900)

Ідеолог дрібної буржуазії.
Констатує наявність сприятливих умов для розвитку капіталізму в Південно-Західному краї.
Як народник називає цей процес «украй небажаним». Пропонує надання допомоги дрібному господарству з боку держави.
Основний наголос робить на необх. **зміцнення середнього самодостатн**., тобто натурального, господ.

Олександр Шликевич
(1849–1909)

“Земский сборник Черниговской губернии” (1890)

В галузі методології економічної земської статистики був першим укладачем так званих **“комбінаційних таблиць”,** в яких ознаки господарської сили землеробських сімей групуються в правильних поєднаннях з вказівкою результатів, що досягаються господарствами за тих або інших умов їх існування.
Ці таблиці стали в історії російської земської статистики кроком вперед, розширивши вміст таблиць “групових”, що зазвичай практикувалися

Олександр Русов
(1847–1915)

“Описание Черниг. Губернии” (1898–1899).;
“Статистика украин. населения Европейской России» (в книзі “Украинский народ в его прошлом и настоящем” (1914 р.)

Співкерівник Київської Старої громади.
Речник ідей федерал., заснував спілку “автономістів-федер.”. Сприяв розвитку науки й культури України, відродженню укр. театру.
Здійснив перше повне видання творів Шевченка.
До кінця життя займався статистичною діяльністю, запровадив так званий “чернігів. тип” земських статист. досліджень.
Боровся за збереження самоврядування і розширення прав земств.
Переклав українською мовою розділ з **політекономії “Земля”**

Наукова інтелигенція

Михайло Туган-Барановський (1865–1919)

“Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і близький вплив на народне життя” (1894), “Очерки по новейшей истории политической экономии” (1903), “Основы политической экономии” (1 вид. 1907), “Социальные основы кооперации” (1916)

Індустріальна технологічна революція сприяє створенню **середнього класу** в особі вищих співробітників (інженерів, менеджерів, фінансистів, банківських службовців і т.п.).
Політична економія досліджує сучасний господарський лад в його історичному розвиткові.
Вартість визначається затратами суспільно-необхідної праці.
Цикли обумовлені трьома особливостями капіталістичного господарства: антагонізмом, тенденцією до необмеженого розширення виробництва, неорганізованістю господарства.

Сергій Подолинський (1850–1891)

“Праця людини і її відношення до розподілу енергії” (1880)

Вперше у світовій науці запроп. **енергетичну теорію** органічного життя. Здійснено аналіз розподілу енергії у всесвіті та роль праці у її збереженні і нагромадженні.
Подано нове природничо-наукове визначення праці, що збільшує енергетичний бюджет людства.
Загальна кількість енергії, яка нагромаджена на землі і є в розпорядженні людства, поступово збільшується за рахунок праці.
“Принцип Подолинськ.”, зміст якого полягав у тому, що частка в соціальному продукті праці дорівнює одній одиниці енергії, тоді як частка сонячної енергії становить 20 одиниць

Євген Слуцький (1880–1948)

“Сущность кооперации и ее формы” (1912), “До теорії збалансованого бюджету споживача” (1915), “К вопросу о законе больших чисел” (1925), “Избр. труды: теория вероятности и математическая статистика” (1960)

Започаткував вивчення економіко-математичних проблем попиту та взаємозв’язку між функцією попиту, рухом цін і доходів.
Вперше у світовій науці поставив питання про потребу у формуванні особливої науки – **праксеології.**
Ця наука повинна була займатися розробкою принципів раціональної поведінки людей в різних умовах життя

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які особливості промислового перевороту на Україні в першій половині XIX ст.?

2. Визначіть чинники промислового піднесення в Україні у другій половині XIX ст.

3. У чому полягають особливості капіталістичної індустріалізації в Україні?

4. У чому зміст основних заходів Столипінської аграрної реформи та їх наслідки в Україні?

5. Охарактеризуйте господарство України напередодні Першої світової війни.

6. Визначіть представників та основні ідеї школи політичної економії в Україні.

7. Як вплинули ідеї членів Кирило-Мефодіївського товариства на розвиток революційно-демократичної течії економічної думки в Україні?

8. Які економічні ідеї М. П. Драгоманова репрезентують його як представника ліберально-буржуазної течії економічної думки в Україні?

9. Визначіть представників та основні ідеї соціально-психологічної школи в політичній економії на Україні.

10. Який вплив на економічну думку в Україні мала наукова діяльність – С. Подолинського, М. Туган-Барановського, Є. Слуцького?

Перелік історико-економічних термінів

Відруб – частина польової общинної землі, що закріплювалася у приватну власність з правом отримати її орним шляхом. При цьму садиба залишалася у селі.

Генеральний секретаріат – створений Українською Центральною Радою 23 червня 1917 року з метою організації економічного життя та управління господарством України.

Гетьманат – (квітень-грудень 1918 року) Законом “Про тимчасовий устрій України” гетьман створив Раду Міністрів Української Держави та виступив проти анархії, економічної розрухи,

безробіття, загрози голоду, за відновлення приватної власності та свободи підприємництва.

Директорія – створена 14 листопада 1918 року як верховний орган відновленої УНР.

Народництво – соціально-економічне вчення, характерне для слов'янських територій Російської імперії, ідеологія різночинної інтелігенції другої половини XIX ст, що відображала інтереси селянської демократії.

"Принцип Подолинського" – його зміст полягав у тому, що частка в соціальному продукті праці дорівнює одній одиниці енергії, тоді як частка сонячної енергії становить 20 одиниць.

Столипінська реформа – започаткована 9 листопада 1906 року Указом "Про доповнення деяких постанов чинного закону, що стосується селянського землеволодіння й землекористування", який передбачав руйнацію общинного землеволодіння та розвиток капіталістичних відносин на селі.

Українська Центральна Рада – створена 17 березня 1917 року як центральний орган політичної влади на Україні.

Фабрика – промислове підприємство, засноване на використанні системи машин; форма великого машинного виробництва.

Хутір – частина громадської (общинної) землі, закріплена за власником і куди він переходив разом із садибою.

Хронологія найважливіших історико-економічних подій періоду розвитку ринкового господарства в Україні у XVIII ст. – на початку XX ст.

20–60 роки. XIX ст. – перший етап промислового перевороту в Україні.

1823 рік – у с. Мошни на Черкащині побудовано перший річковий пароплав "Бджілка".

1825 рік – І. Понятовським та О. Безбородько побудовано перші цукрові заводи в Україні.

1835 рік – будівництво перших машинобудівних заводів в Україні.

19 лютого 1861 року – відміна кріпосного права в Російській імперії.

1861 рік – побудована перша залізниця в українських землях – Львів-Перемишль.

1880–1884 роки – будівництво Катеринославської залізниці.

1879 рік – опубліковано працю А. Антоновича “Основи політичної економії”.

1880 рік – С. Подолинський у журналі “Слово” опублікував статтю “Праця людини і її відношення до розподілу енергії”.

1887 рік – створено перший синдикат цукрозаводчиків, що охоплював 90 % усіх підприємств.

1893 рік – будівництво Південно-Східної залізниці.

1897 рік – грошова реформа С.Ю. Вітте.

1897 рік – перший паровоз випустив Луганський завод Гартмана.

1900–1903 роки – економічна криза та складання революційної ситуації, у т. ч. і в Україні.

1901–1904 рр. – створення монополістичних об’єднань “Продпаровоз”, “Продамет”, “Гвоздь”, “Продвагон”, “Продвугілля”.

1904–1908 рр. – економічна депресія, що підсилювалася революційними подіями в Україні в ході буржузно-демократичної революції.

1906 рік – початок Столипінської аграрної реформи.

1911 рік – видання Положення про землевпорядження, відповідно до якого проводилося створення хутірського господарства.

1915 рік – Євгеній Слуцький опублікував статтю “До теорії збалансованого бюджету споживача”.

1916 рік – опублікована праця Михайла Туган-Барановського “Паперові гроші та метал”.

1 березня 1918 року – основною грошовою одиницею стає гривня.

29 квітня 1918 року – початок Гетьманату П. Скоропадського.

14 листопада 1918 року – створення Директорії.

6 січня 1919 року – Тимчасовий робітничо-селянський уряд проголосив про створення Української РСР.

Контрольні тестові завдання

Завдання 1. Які типи мануфактури переважали у XVIII ст. на Україні:

а) централізовані; б) кріпосні;

в) змішаний; г) купецькі;

Завдання 2. У яких галузях господарства розпочинається перший етап промислового перевороту в Україні:

а) вугільній; б) металургійній;

в) хімічній; г) транспорті;

д) будівництві; е) цукровій;

є) суконній; ж) олійній;

з) борошномельній.

Завдання 3. Визначте фактори, які зумовили промислове піднесення в Україні у другій половині XIX ст.:

а) кріпосне право;

б) аграрні реформи;

в) завершення промислового перевороту;

г) грошова реформа;

д) сировинні запаси;

е) абсолютизм;

є) підприємництво;

Завдання 4. Провідними галузями господарства України напередодні Першої світової війни були:

а) сільське господарство; б) легка промисловість;

в) важка промисловість; г) металургія;

д) гірничодобувна промисловість; е) сукновиробництво;

є) транспорт.

Завдання 5. Знайдіть відповідність між прізвищами вчених і школами (теоріями), які ці вчені репрезентували:

1. М. Туган-Барановський; а) праксеологія;

2. С. Подолинський; б) статистика;

3. Є. Слуцький; в) психологічна школа;

4. Д. Журавський; г) інвестиційна теорія циклів;

Завдання 6. М.Тугана-Барановського вважають першовідкривачем сучасної:

а) теорії економічного зростання;

б) теорії суспільного вибору;

в) інвестиційної теорії циклу;

г) теорії людського капіталу.

Завдання 7. М. Тугана-Барановського вважають першовідкривачем сучасної:

а) теорії економічного зростання;

б) теорії суспільного вибору;

в) інвестиційної теорії циклу;

г) теорії людського капіталу.

Завдання 8. М. Туган-Барановський зробив визначний вклад у розвиток:

а) теорії цінності;

б) теорії кооперації;

в) теорії економічного циклу;

г) всі відповіді правильні.

Завдання 9. Автором всесвітньовідомої праці „До теорії збалансованого бюджету споживача“, яка започаткувала економіко-математичні дослідження проблем взаємозв’язку попиту, корисності благ, цін та доходів, був:

а) Дж. Хікс;

б) В. Парето;

в) М.Туган-Барановський;

г) Є. Слуцький.

Завдання 10. Є. Слуцький вперше у світовій науці окреслив понятійний апарат науки про принципи раціональної поведінки людей за різних умов:

а) економетрії;

б) теорії ігор;

в) праксеології;

г) теорії кореляції.

РОЗДІЛ VII (ЗМ 7). ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА В ПЕРІОД ДЕРЖАВНО-МОНОПОЛІСТИЧНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (ПЕРША ПОЛОВИНА XX СТ.)

Тема 7.1. Світове господарство у міжвоєнний період

План

1. Економічні зміни в господарстві країн, що воювали.
2. Характерні риси розвитку господарств країн світу у 20-ті рр. План Ч. Дауеса.
3. Світова економічна криза 1920–1933 рр. Американський та німецький шляхи виходу з кризи.

1. Економічні зміни в господарстві країн, що воювали

У Першій світовій війні брали участь 36 країн світу з населенням приблизно в один мільярд осіб, що становило 67 % населення Землі. Основні воєнні дії розгорнулися у Європі, яка на той час залишалася фінансовим центром, центром промислового та сільськогосподарського виробництва.

Під час війни було підірвано господарство практично всіх країн-учасників, особливо європейських. Війною було знищено приблизно 1/3 їхніх матеріальних цінностей. Це зумовлювалося блокадою, обмеженими можливостями імпорту сировинних ресурсів, втратою контролю над шляхами сполучення.

Найбільшою трагедією стали людські жертви – 10 млн загинули, 20 млн були поранені та скалічені, більше 10 млн померли від голоду і епідемій.

Під час війни Німеччина опинилася в економічній та морській блокаді. Для керівництва господарством було створено Воєнно-промисловий комітет[1]. Була розроблена мілітарна господарська

[1] Воєнно-промисловий комітет регулював:
– витрати сировини;
– виробництво фабрикатів;
– розподіл продуктів та товарів.

“Програма Гіндебурга”[1]. 28 червня 1919 року Німеччина підписала Версальський мирний договір, визнавши свою поразку у Першій світовій війні.

На економічному становищі негативно позначилася “підводна війна Німеччини”, але ці дії були непослідовними, що дало можливість вижити Англії. Англія втратила ринки у Канаді, Аргентині, Китаї.

Франція зазнала найбільших збитків. Відбувається поступова мілітаризація економіки.

США перебували у вигідних умовах. Початковий нейтралітет дав можливість збільшити поставки зброї і боєприпасів та продуктів харчування у воюючі країни. США встановлюють контроль за ринками збуту, сировини і сферами капітальних вкладень в інших країнах. Зростають виробничі потужності і зайнятість населення.

У результаті Першої світової війни й розпаду Німецької, Османської та Австро-Угорської імперій Франція здобула перевагу на Європейському континенті. Англія закріпила провідні позиції на Близькому Сході й панування на морі. Контроль над Лігою Націй фактично перейшов до Англії та Франції.

Створена система міжнародних угод встановила Версальсько-Вашингтонську систему устрою міжнародних відносин, що зафіксувала та оформила результати Першої світової війни, визначила нове співвідношення сил на світовій арені. Вона стала спробою розв’язати незліченні проблеми, об’єднати й гармонізувати суперечливі інтереси народів та держав.

Втім вона мала ряд суттєвих недоліків:

– не розв’язала протиріччя між державами-переможницями й державами, які зазнали поразки;

– не ліквідувала протиріччя між великими й малими країнами;

– не запобігла можливості виникнення реваншизму, перш за все внаслідок відсутності дійового контролю за виконанням укладених договорів;

---

[1] Передбачала збільшення випуску військової продукції до 75 % від загального обсягу виробництва всієї продукції. Виробництво гармат збільшилося до 22 тис. на місяць, снарядів з 1 млн до 11 млн на місяць.

Перша світова війна (Антанта і Четверний союз; брали участь 36 країн світу з населенням приблизно в один мільярд осіб, що становило 67 % населення Землі) продовжувалася з 1914 р. до 1918 р. 28 червня 1919 р. сформована Версальська система

Виготовлено – 38 млн гвинтівок, 1 млн кулеметів, 10 тис. танків.
Зменшилось на 25–30 % промислове виробництво; на 40 % зросли ціни на с/г продукцію. Відбулися структурні зміни в промисловості. Небхідна активна конвесія

Людські жертви – 10 млн загинули, 20 млн були поранені та скалічені, більше 10 млн померли від голоду і епідемій

Економічні зміни в господарстві країн, що воювали у Першій світовій війні

Німеччина

Забезпеченість промисловості ресурсами зменшилася на 45 %.
Створено Воєнно-промислов. комітет, Розроблена міліт. господарська "Програма Гіндебурга".
Втрачено 13,5 % території з населенням 6,5 млн ос. (на Ельзас, Лотарингію, Саарську область припадало 75 % видобутку залізної руди, 20 % – вугілля, 20 % – виплавки чавуну).
Репарації оцін. в 132 млрд золотих марок, конфісковано 5 тис. паровозів, 150 тис. вагонів, 140 тис. молочних корів.
Людські жертви – 7,5 млн чол. 72 % – безробіття.
Заг. збитки – 150 млрд. мар.
Революційна ситуація

Великобританія

Втрачено 40 % флоту.
Людські жертви – 750 тис. загинули, 1,5 млн поранені.
Зовнішній борг – 1 млрд ф. ст.
Внутрішній борг – 6,6 млрд ф. ст.
Загальний обсяг виробництва зменшився (вугілля – на 21 %, чавуну – на 9 %, суднобудування – на 1/3), а воєнної промисловості – збільшився.
Англія втратила ринки у Канаді, Аргентині, Китаї.
Зростає сільське господарство, посівні площі пшениці зросли на 140 %, а валовий збір зернових збільшився у 1,5 раза

Франція

Зазнала найбільших збитків – 134 млрд фр.
Втрачено 50 % торгов. флоту.
Людські жертви – 1,3 млн загинули, 3,8 млн втрати труд. ресурсів.
10 східних промислових областей було окуповано німцями.
Загальний обсяг виробництва зменшився більш як на 50 %.
Державний борг – 300 млрд фр.
Відбувається поступова мілітаризація економіки.
Відбувається активізація виробництва у центральних та південних районах.
Посівні площі зменшилися на третину

США

Перебували у вигідних умовах
США встановлюють контроль за ринками збуту, сировини і у сфери капітальних вкладень в інших країнах.
Обсяг виробництва товарів за 1914–1916 рр. збільшився з 1 млрд дол. до 3 млрд дол.
Випуск промислової продукції збільшився на 26 %, виробництво пшениці зросло у 1,5 раза.
Борги США у 1913 р. становили 7 млрд дол., що перетворились у 1918 р. у борг воюючих країн США на суму 9,8 млрд дол.
Золотий запас за 1914–1928 рр. збільшився з 1 891 млн дол. до 488,7 млрд дол.
Капітальні вкладення за кордон зросли з 3,5 до 6,5 млрд дол. Основні центри виробництва в роки Першої світової війни змістилися до США

– викликала значні територіальні зміни в Європі, друге “велике переселення народів”, започаткувала основи національних конфліктів.

Версальсько-Вашингтонська система закріпила нову розстановку сил у повоєнному світі, але внаслідок своїх вад не могла бути стійкою й тривалою.

2. Характерні риси розвитку господарств країн світу у 20-ті рр. План Ч. Дауеса

Структурні зміни, пов’язані з мілітаризацією економіки у провідних країнах світу, призвели до вкрай нерівномірного галузевого розвитку, що стало причиною нетривалої, інтенсивної повоєнної економічної кризи на початку 20-х років. У цілому обсяги промислового виробництва зменшилися на 25–30 %, на 40 % знизилися закупівельні ціни у сільському господарстві. Разом з тим, криза супроводжувалася і позитивними тенденціями – у більшості країн розпочалася активна конверсія та структурні зміни у промисловості на користь нових галузей виробництва (автомобілебудування, літакобудування, хімія, електротехніка, радіотехніка, кольорова металургія). Відбулося очищення ринку від спекулянтів та посередницьких фірм. З 1922 року у провідних країнах Заходу розпочався цикл економічного піднесення, що продовжувався 7 років. У більшості країн відновлюється і зростає середній прошарок суспільства, частка якого наближається до 50 %. У США кількість населення із середнім достатком сягала 25 млн ос.

У США високу господарську кон’юнктуру американської економіки змінила економічна криза, що почалася влітку 1920 і тривала до весни 1921 року. Обсяги промислової продукції скоротилися на 32 %, доходи фермерів – на 40 %, кількість безробітних сягала 5 млн осіб, було зафіксовано 52 тис. комерційних банкрутств. Але вже в 1923 р. почалося економічне зростання й активізація виробництва.

Перша світова війна стимулювала економічний розвиток США. Гігантські фінансові ресурси забезпечили великі інвестиції в американську економіку. США вступили у нову фазу індустріальної

еволюції. При загальній чисельності населення 105,7 млн ос. у 1920 році вперше в історії країни кількість міського населення перевищила чисельність сільських жителів, приблизно 25 млн осіб становили робітники, зайняті у промисловості, на транспорті та у сфері обслуговування. На початку 20-х років для США склалися найсприятливіші умови для розвитку. Сюди змістилися центри фінансового, промислового і сільськогосподарського життя світу.

Цикл економічного піднесення 1922–1929 рр. отримав назву в економічній історії "просперіті", або "американського процвітання"[1].

Держава вжила систему заходів щодо регулювання економіки: надала монополіям державні замовлення, кредити, спрямувала державні інвестиції в галузі, пов'язані з військовим виробництвом, створила управління з контролю над сферами економіки, діяльність яких координувала військово-промислова рада. Державне регулювання мало обмежений характер, поширювалося на галузі, що відчували дефіцит у матеріальних ресурсах.

Але економічний розвиток у цей період не був безпроблемним. Розподіл національного доходу відбувався нерівномірно. 513 мільйонерів отримували дохід, який дорівнював сумарній річній заробітній платі 1 млн робітників. Спостерігався застій виробництва у традиційних галузях економіки – гірничодобувній, текстильній, суднобудівній, виробництві взуття. Інтенсифікація у сільськогосподарському виробництві сприяла збільшенню обсягів продукції, що не знаходила збуту на внутрішньому та зовнішньому ринку. В аграрній сфері позначилося перевиробництво**.** Взагалі економіка США у кінці 20-х років почала "перегріватися", що неминуче вело до нового циклу економічної кризи.

[1] Г. Гувер, майбутній президент США, у своїй праці "Американський індивідуалізм" проголошував, що реалізація принципів індивідуалізму означає встановлення рівності можливостей для кожного громадянина відігравати роль, відповідну до його освіти, характеру, здібностей, устремлінь, а роль держави зводиться лише до забезпечення цієї рівності можливостей, не вмішуючись в економічне та соціальне життя.

У 1922–1923 рр. економіка Англії переживала застій. Державна політика спрямовувалася на примусове кооперування підприємств. Для вирішення продовольчої проблеми було введено державну закупівлю сільськогосподарської продукції у фермерів за вигідними цінами, встановлено мінімальні зарплати найманим працівникам. Це сприяло збільшенню орних земель на 1,5 млн га і врожаю зернових на третину, проте країна продовжувала імпортувати продовольство. У 1916 р. створено державно-громадський орган – Федерацію британської промисловості, що об'єднала тисячі фірм для боротьби з іноземними конкурентами за ринки збуту та сировини. У 1920 р. виникла Британська асоціація банкірів. У 1924 році до влади приходить лейбористський уряд Макдональда. Новий уряд здійснює ряд соціально-економічних реформ.

За Версальським мирним договором, Велика Британія як країна-переможниця отримала значну частину репарації з Німеччини для покриття господарських витрат, збільшила за рахунок Німеччини і Туреччини свої колонії, територія яких досягла 35 млн кв. км, а населення – близько 450 млн осіб. Швидкими темпами розвиваються автомобілебудування, авіаційна, хімічна, електро-технічна галузі промисловості. Знижувалася собівартість продукції за рахунок технічної модернізації підприємств, широкої механізації, електрифікації, раціоналізації виробництва. Різко збільшилася інтенсивність праці робітників. Завершується процес концентрації та монополізації виробництва.

Відбулися глибокі зміни в економіці та соціальній структурі Франції. Держава починає приділяти особливу увагу розвитку важкої промисловості. Через механізми державного регулювання створюються передумови для подолання економічної кризи. Посилюються процеси концентрації виробництва та капіталів, формуються гігантські монополістичні об'єднання. У роки стабілізації (1924–1939 рр.) завершується процес перетворення Франції в індустріально-аграрну країну, у якій (1931 рік) вперше кількість міського населення почала переважати над сільським. У цих умовах урядова політика поступово набирала ознак протекціоністського характеру. Зберігалися і довоєнні тенденції. Залишалася велика

кількість дрібних підприємств (1–10 робітників). Слабка енергозабезпеченість французької промисловості, її недостатня технічна забезпеченість призводили до подорожчання французьких товарів, утруднювали їхній збут на зовнішніх ринках. Значні капітали продовжували вкладатися в цінні папери (у 1929 р. перевершили у 3 рази вкладення у промисловість). Франція залишалася країною-рантьє.

На початку 20-х років німецька економіка була повністю деморалізована. Загальні втрати на ведення війни становили 150 млрд марок, а ресурси, накопичені за чотири роки війни, не перевищували 32–35 млрд марок.

Оцінюючи рішення Версальського договору, англійський економіст Джон Мейнард Кейнс (1883–1946), радник Британського казначейства та учасник Версальської конференції різко розкритикував його умови. У статтях "Економічні наслідки Версальського мирного договору" та "Перегляд мирного договору" (1919) визнав непомірними репараційні вимоги до Німеччини, запорукою стабільності вважав їх зменшення та надання позики США, зняття блокади з Росії, відновлення порядку та влади в Німеччині як протидії російській революції. Англійський уряд усунув вченого з державної служби, але наступні американські програми допомоги Німеччині Ч. Дауеса і К. Юнга використали пропозиції Дж. М. Кейнса.

На Лондонській конференції, 16 серпня 1924 року, міжнародна комісія експертів на чолі з американським банкіром Чарльзом Дауесом запропонувала план, що розпочав діяти 1 вересня 1924 року (термін дії 1924–1929 рр.). План Дауеса передбачав:

– пом'якшення репараційного тиску на період досягнення економічної стабілізації – у 1924–1925 бюджетному році сплата повинна була становити 1 млрд золотих марок, 1925–1926 рр. – 1,2 млрд, а з 1929 року – 2,5 млрд марок;

– надання американських та англійських позик і кредитів на відбудову промисловості та оздоровлення фінансів Німеччини, контроль за використанням коштів;

– спрямування Німеччиною коштів, отриманих від відновлення промисловості, на виплату репарацій Великій Британії та Франції, що репараційними платежами сплачували військові борги США;

– зменшення щорічних репараційних платежів, що встановлювалися на рівні 1–1,75 млрд золотих марок. Джерела репараційних платежів – надходження за рахунок непрямих податків на предмети масового споживання, відрахування з доходів німецьких залізниць, виплати з доходів підприємств;

– спрямування основної маси промислової продукції з Німеччини в СРСР, щоб, як було раніше, не витіснити англійські та французькі товари з міжнародних ринків. За планом Дауеса, СРСР повинен за промислові товари постачати в Німеччину сировину;

– припинялася окупація Рурського вугільного басейну франко-бельгійськими військами;

– значно збільшувалися прямі інвестиції в німецьку економіку – до 200 млн дол., зокрема 100 млн дол. із США;

– установлення контролю міжнародної комісії експертів над німецьким бюджетом, грошовим обігом та кредитом, залізничним транспортом.

За період дії плану Дауеса, з 1924 до 1929 року, загальна сума іноземних інвестицій становила 26–27 млрд зол. марок, сума репараційних платежів – 10 млрд зол. марок**.** Деякі кредити надавалися на 20–30 років і використовувалися на модернізацію промисловості. Сам уряд отримав позику на 800 млн марок. У 1928 році німецька економіка не тільки досягла довоєнного рівня, але й на 8 % його перевищила. Прискореними темпами розвивалася важка промисловість, машинобудування, електротехніка.

З 1922 року у провідних країнах Заходу розпочався цикл економічного піднесення, що продовжувався 7 років

Характерні риси розвитку господарств країн світу у 20-ті рр. XX ст.

У більшості країн розпочалася активна конверсія та структурні зміни у промисловості на користь нових галузей виробництва (автомобілебудування, літакобудування, хімія, електротехніка, радіотехніка, кольорова металургія).
Зростає середній прошарок суспільства, частка якого наближається до 50 %

США

Кількість населення із середнім достатком сягала 25 млн ос.
Початковий нейтралітет сприяв збагаченню країни.
Вартість американського експорту за роки війни збільшилася удвічі – з 2,4 млрд дол. у 1914 р. до 7,9 млрд дол. у 1919 р.
Сюди змістилися центри фінансового, промислового і сільськогосподарського життя світу.
Розвиваються нові галузі: хімічна, електротехнічна, військова.
Продуктивність праці зростає за рахунок інтенсифікації виробництва, упровадження конвеєрів та механізації виробництва.
Завершена індустріалізація у сільському господарстві (1 фермер годує 9–10 ос.).
ДРЕ стало невід'ємною рисою господарства.

"Просперіті"

Великобританія

У 1922–1923 рр. економіка переживала застій.
Тільки у 1929 році досягла довоєнного рівня обсягів виробництва продукції.
Уряд Макдональда розробив план держ. фінансування будівн. робітн. житла, підвищені розміри допомоги для окремих категорій безробітних, удоскон. система страхування у зв'язку з безробіттям. Частково скорочено непрямі податки, зокрема були знижені акцизні збори на чай, цукор та ряд інших продуктів.
У 1925 р. відновлено золотий стандарт (1 ф. ст. = 4,86 $).

Неоднозначність та складність економічн. розвитку

Франція

Економічна криза та застій в економіці продовжув. до 1924 року.
Програма уряду Е. Ерріо передбачала укладення колективних угод з підприємцями, надання допомоги у зв'язку з безробіттям, пенсійне забезпечення робітників та службовців по старості, хворобі та інвалідності.
У червні 1928 р. стабілізовано курс франка (1 фунт стерлінгів = 123 франкам).
Для ДРЕ **(дирижизм)** створено координувальні органи – Національну економічну раду, Вищу залізничну раду, Банк "Національний кредит".

Зав. структурна перебудова пром.та індустріалізація

Німеччина

На початку 20-х років німецька екон. була повністю деморалізована.
16 серпня 1924 року міжнародна комісія експертів з Ч. Дауесом запропонувала план, що розпочав діяти 1 вересня 1924 року (термін дії 1924–1929 рр.). План передбачав:
пом'якшення репараційного тиску на до економічної стабілізації – 1924–1925 рр. – 1 млрд зол. марок, 1925–1926 рр. – 1,2 млрд, а з 1929 року – 2,5 млрд марок;
репараційні платежі йшли за рахунок непрямих податків на предмети широкого вжитку (пиво, табак, цукор, взуття тощо);
припинялася окупація Рурського вугільного басейну;
збільшувалися прямі інвестиції в німецьку економіку – до 200 млн дол., зокрема 100 млн дол. із США;
експорт промислових товарів спрямовувався до СРСР в обмін на поставки стратегічної сировини;
контроль над німецьким бюджетом, грошовим обігом та кредитом, залізничним транспортом

3. Світова економічна криза 1929–1933 рр. Американський та німецький шляхи виходу з кризи

До кінця 20-х років економічна система провідних капіталістичних країн досягла високого рівня складності. Механізми ринкової саморегуляції (т. з. “невидима рука”) перестали працювати. Для забезпечення стійкого економічного та соціального розвитку потрібне було втручання держави. Надшвидкі темпи розвитку та глибинні економічні диспропорції призвели до ”перегріву економіки” США. 24 жовтня 1929 року у ”чорний понеділок” стався крах Нью-Йоркської фондової біржі, що поклало початок найжорстокішій економічній світовій кризі надвиробництва. Звичайним шляхом вийти з кризи для багатьох країн було неможливо, тому уряди вдавалися до різноманітних програм, зокрема: застосування ножиць цін на промислову та сільськогосподарську продукцію, жорсткої конкуренції, торговельних війн; відміни золотих стандартів, валютних війн.

Економічна криза в Англії свого найвищого розвитку досягла весною 1933 року. Обсяги виробництва зменшилися на 23 % від рівня 1929 року. Негативним явищем стало зменшення виробництва в базових галузях економіки. У 1931 р. країна змушена була відмовитися від золотого паритету фунта стерлінгів у зв’язку з відтоком золота (тільки за липень – вересень 1931 р. на 25,5 млн ф. ст.). Цілі економічні регіони стали ”районами депресії”. Безробіття досягло 20 % від усіх працюючих, а серед робітництва 33 %. Такий стан економіки змусив уряд вжити ряд невідкладних заходів з метою подолання кризи. Єдиною важливою його функцією вважалося забезпечення сприятливих фінансових умов, ліквідація дисбалансу бюджету, торгівлі та кредиту. З метою зміцнення англійської валюти було створено стерлінговий блок, до якого увійшли Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія, Греція, Португалія, країни Азії – Таїланд, Іран та Єгипет, а також Латинської Америки – Аргентина, Бразилія та Колумбія, валютні резерви яких зберігалися в Лондоні. Таким чином, фунт обслуговував 40–50 % світового товарообороту.

У 1931 р. було ухвалено Вестмінстерський статут, що надавав певні політичні права домініонам щодо прийняття власних та дії англійських законів.

Взаємовідносини між Великобританією та її домініонами були визначені у декларації, прийнятій на імперській конференції 1926, де наголошувалося, що всі учасники Співдружності мають повне самоврядування і вільно об'єднуються в Британську співдружність націй. Вестмінстерський статут, прийнятий англійським парламентом 1931, закріпив юридичну рівноправність 6 домініонів, які мали самоуправління (Канада, Австралія, Нова Зеландія, Південно-Африканський Союз, Ньюфаундленд, Ірландія), в їхніх відносинах з Великобританією. Ці країни стали первісними членами Співдружності націй; вони мали рівний правовий статус і об'єднувалися "загальною вірністю британській короні". Усі домініони визнавали монарха не лише главою Співдружності, а й главою кожного з цих домініонів (у кожному домініоні корону представляв генерал-губернатор, який призначався британським монархом).

Сучасна (British Commonwealth) Співдружність націй (Commonwealth of Nations) — міждержавне об'єднання у складі Великобританії та більшості її колишніх домініонів, колоній, залежних територій, які стали суверенними, самостійними державами (крім Мозамбіку, який був португальською колонією). На 2003 р. до складу співдружності входили 54 держави.

Важливим заходом було впровадження протекціонізму. На Оттавській конференції у серпні 1932 року між Англією та домініонами було укладено угоду про безмитне ввезення 80 % товарів із країн імперії, а 20 % товарів з інших країн обкладалися незначними податками. Таким чином, внутрішній ринок Англії став захищеним від конкуренції товарів інших країн, що не входили до стерлінгового блоку.

Економічна криза у Франції продовжувалася з осені 1930 до 1935 року включно. Падіння виробництва було не різким, а досить затяжним. Спади спостерігалися у 1932 та 1935 рр. Урядова програма подолання кризи (дирижизм) грунтувалася на теорії Дж. Кейнса. Підприємствам, особливо ВПК, надавалися державні

замовлення, кредити, податкові та митні пільги. Селянам надавалися премії за скорочення посівних площ. Була розроблена соціальна програма допомоги безробітним.

У Німеччині світова економічна криза 1929–1933 років різко погіршила економічне становище. Негативну роль відіграло зменшення іноземних інвестицій, надходження яких припинилися. Спроби уряду Г. Брюнінга (з весни 1930 р.) через ліквідацію системи соціального страхування, підвищення прямих та непрямих податків, зниження заробітної плати на 10–15 % реальних результатів для стабілізації не принесли. Щоб запобігти економічному крахові, держава скуповує акції концернів і банків, відмовляється від політики економічного регулювання. Союзники, занепокоєні катастрофічним становищем Німеччини в 1930 р., запропонували план Юнга.

План Юнга передбачав:

– припинення окупації Рейнської області;

– зменшення суми репарацій з 132 до 113,9 млрд марок, з терміном сплати 59 років;

– відміну контролю над економікою Німеччини;

– скорочення натуральних поставки.

Економічне та соціальне становище Німеччини погіршувалося. Тому у червні 1932 року на конференції в Лозанні було зменшено всі платежі до 3 млрд марок та визначено термін їхньої виплати на 15 років, але Німеччина взагалі відмовилася сплачувати платежі. З 30 січня до 24 березня 1933 року до влади приходить фашистський режим Гітлера. Ліквідовуються всі цивільні права і свободи, політичні противники фізично винищуються. Організовуються концентраційні табори. Основним змістом економічної політики фашизму став мілітаризм. Регулювання господарської діяльності державою проводиться з позиції сили.

23 жовтня 1929 року у “чорний понеділок“ стався крах Нью-Йоркської фондової біржі, що поклало початок найжорстокішій економічній світовій кризі надвиробництва, у першу чергу в сільському господарстві.

Наслідки кризи стали надзвичайно руйнівними:

– відбулося падіння вартості цінних паперів у 4,5 раза;

– паралізована кредитна система, на 33 % впав курс долара (фінансово постраждали 15 – 25 млн осіб на загальну суму депозитів у 3,5 млрд дол.);

– банки припинили всі операції, 40 % банків збанкрутіло (приблизно 6 тис.);

– скоротився національний дохід;

– зросло безробіття майже до 17 млн чол., на 35 % знизилася заробітна плата;

– на 46 % скоротилося промислове виробництво, 110,5 тис. підприємств розорилося;

– сільськогосподарське виробництво зменшилося на 58 %, 1 245 тис. фермерських господарств розпродано;

– реальною стала проблема житла, зростає кількість т. з. "гувервілів".

Ефективною антикризовою програмою став "Новий курс" президента Ф. Рузвельта (1933–1945 роки). Теоретичною основою "Нового курсу" були концепції американського інституціоналізму та вчення англійського економіста Дж. Кейнса про необхідність державного регулювання процесу суспільного відтворення з метою стимулювання інвестицій і пом'якшення криз в умовах глибоких змін в економіці капіталістичних країн при панування монополій. У здійсненні "Нового курсу" виокремлюють два етапи: 1933–1935 роки і 1935–1938 роки.

Під впливом розвитку масових соціальних рухів у 1932 р. до влади приходить демократична партія на чолі з Ф. Д. Рузвельтом. "Новий курс Ф. Рузвельта" – економічна програма, що передбачала серію ліберальних реформ, спрямованих на вихід з економічної кризи. Теоретичною основою програми стали погляди англійського економіста Дж. М. Кейнса про державне регулювання економіки для безперебійної роботи ринкового механізму.

Економічна програма почала реалізовуватися з 1933 р. і передбачала заходи в кількох напрямах:

а) створення відповідної інституційної основи для здійснення економічних реформ – було прийнято 70 законів Конгресом США про регулювання економіки, зокрема запроваджено надзвичайний економічний стан; прийнято закон про банківську діяльність Гласса-Стігла; реформовано Федеральну резервну систему; прийнято закон про допомогу фермерам; створено федеральну адміністрацію з надання надзвичайної допомоги на чолі з Г. Гопкінсом; сформовано систему суспільних робіт; прийнято закон про соціальне страхування, закон Вагнера та інші;

б) стабілізацію банківсько-кредитної системи – 6 березня 1933 р., в умовах введеного надзвичайного стану було прийнято банківський закон. Усі банки поділялися на три групи. Значна частина банків, які належали до третьої групи, були ліквідовані, а решта контролювалися Федеральною резервною системою. У червні 1933 року було прийнято закон Гласса-Стігала про поділ банків на депозитні (вклади до 10 тис. дол. страхувалися на 100 %, вклади до 50 тис. дол. – на 75 %, вклади більше 50 тис. дол. – на 50 %) та інвестиційні, це повернуло довіру населення до банківсько-кредитної системи. З метою попередження вивозу золота за межі країни 5 квітня 1933 р. приймається закон про заборону експорту золота та вилучення золотих монет з державного обігу (на суму більше 100 млн дол.). Держава закуповує золото для золотого запасу на суму майже 200 млн дол. (майже 200 тонн). Розпочато чеканку срібної монети, що свідчило про введення в країні біметалізму. Дефляція була припинена із допомогою девальвації долара на 40 %. Усі ці заходи давали можливість створити механізм інфляційного розвитку американської економіки, що відкривало шлях для реформування в інших галузях економіки;

в) стабілізацію промислового виробництва – 16 червня 1933 року було прийнято Закон ”Про національну адміністрацію відбудови промисловості” на чолі з генералом Х. Джонсоном, символом адміністрації став синій орел (НІРА – національні інтереси розвитку Америки). Промисловість поділялася на 17 груп з ”Кодексом чесної конкуренції” в кожній. Регулювалися обсяги виробництва

продукції, ціни, умови кредиту, поділ ринків збуту; установлювалися фіксовані мінімальні (12–15 дол. на тиждень) і максимальні межі заробітної плати, тривалість робочого дня (8 год). Надавалося право на укладення колективних договорів, створення профспілок тощо. Усього НІРА схвалила близько 750 подібних кодексів. Упродовж здійснення економічного експерименту у промисловості індекс виробництва зріс на 10 %. 4 червня 1935 року кодекси, які фіксували рівень виробництва та цін, були скасовані;

г) стабілізацію сільськогосподарського виробництва – 12 травня 1933 року набрав чинності "Біль про допомогу фермерам" та Закон "Про регулювання сільського господарства". Основними заходами регулювання були скорочення посівних площ (тільки площі під пшеницю були зменшені за рік на 7,5 млн акрів, збір бавовни зменшився на 25 %, кукурудзи – на 40 %; за 1933 – 1935 рр. преміальні фермерам становили 966 млн дол.) та знищення виробленої продукції. Було створено механізм рефінансування боргів фермерів (федеральні земельні банки надали кредитів на суму 2,2 млрд дол. та прийняли на себе 37 % усіх боргових зобов'язань фермерів). У березні 1936 року було прийнято закон про збереження родючих земель та квоти для внутрішнього ринку. 1938 року було прийнято концепцію "завжди нормальної житниці", коли стабілізація цін досягалася не знищенням продукції, а її зберіганням та демпінговою політикою за кордоном, що сприяло експорту зерна та продуктів сільського господарства;

д) організацію громадських робіт – у квітні 1933 року було створено Федеральну адміністрацію з надання надзвичайної допомоги безробітним та організації громадських робіт на чолі з Г. Гопкінсом (на допомогу витрачено більше 4 млрд дол.). Створювалися трудові табори для молоді у віці 18–25 років. За 30 дол. на місяць молодь залучалася до впорядкування парків та лісів, будівництва доріг, каналів, гребель, реалізації програми осушення боліт та інтенсифікації господарства штату Теннесі тощо. У червні 1933 року створюється Федеральна адміністрація суспільних робіт на чолі з Г. Ікесом (асигновано більше 3,3 млрд дол.), а в листопаді Адміністрація громадянських робіт (витрачено 933 млн дол.). Через трудові табори та об'єкти громадянських робіт пройшло більше 6 млн осіб;

Мілітаризація економіки.
Порушення процесів перерозподілу капіталу між галузями промисловості. Проблема перекваліфікації робітників. Монополізація виробництва.
Нестабільна цінова ситуація.
Анархія в управлінні економікою.
Перевиробництво окремих товарів

Світова економічна криза 1929–1933 рр.
(29 жовтня (чорний вівторок) – день біржового краху на Уолл-стрит)

Велика депресія — це світова економічна криза, а сам термін зазвичай вживається щодо Сполучених Штатів Америки. Велика депресія була найдовшою, найглибшою та найбільш глобальною економічною кризою 20 століття і часто використовується як приклад того, наскільки сильно може понизитися рівень світового економічного розвитку

Велика депресія справила руйнівний вплив практично у всіх країнах, багатих і бідних. Особисті доходи, податкові доходи, прибутки і ціни впали, одночасно міжнародна торгівля знизилася більш ніж на 50 %. Безробіття в США зросло до 25 %, а в деяких країнах ще вище, навіть до 33 %. Розпочалася жорстка конкуренція, торговельні та валютні війни. Застосовуються ножниці цін

Великобританія

Обсяги виробництва зменшилися на **23 %** від рівня 1929 року.
У 11 разів скоротилося кораблебудування.
Відмова від золотого паритету фунта стерлінгів та проведення 30 % девальвації грошової одиниці.
Безробіття досягло **20 %** від усіх працюючих.
Функцією уряду вважалося забезпечення сприятливих фінансових умов, ліквідація дисбалансу бюджету, торгівлі та кредиту.
Банкір Дж. Мей очолив спеціальну комісію з **“національної економії”.**
1931 року було ухвалено Закон “Про перевірку злиденності”.
Створено стерлінговий блок.
1931 р. було ухвалено Вестмінстерський статут. Угода про безмитне ввезення 80 % товарів із країн імперії між Англією та домініонами.
Політика протекціонізму та мілітаризація економіки

Франція

Падіння виробництва було не різким, а досить затяжним. Спади спостерігалися у 1932 та 1935 рр.
Обсяги промислового виробництва скоротилися на 4 %.
Експорт та імпорт зменшилися на 65 % від рівня 1930 року.
Вкладники банків втратили не менше 3 млрд франків. Відбувалося розорення дрібного селянства.
Дирижизм грунтувався на теорії Дж. Кейнса.
Підприємствам, особливо ВПК, надавалися державні замовлення, кредити, податкові та митні пільги. Селянам надавалися премії за скорочення посівних площ.
Була розроблена соціальна програма допомоги безробітним.
Економічний розвиток Франції у 20–30 рр. був надзвичайно нерівномірним, мав циклічний характер

Американський та німецький шляхи виходу із світової економічної кризи

США

Наслідки кризи стали надзвичайно руйнівними: відбулося падіння вартості цінних паперів в 4,5 раза; паралізована кредитна система, на 33 % впав курс долара (фінансово постраждали 15 – 25 млн осіб на загальну суму депозитів у 3,5 млрд дол.); банки припинили всі операції, 40 % банків збанкрутіло (6 тис.); скоротився національний дохід; зросло безробіття майже до 17 млн чол., на 35 % знизилася заробітна плата; на 46 % скоротилося промислове виробництво, 110,5 тис. підприємств розорилося; сільськогосподарське виробництво зменшилося на 58 %, 1 245 тис. фермерських господарств розпродано; реальною стала проблема житла, зростає кількість т. з. "гувервілів".

Заходи президента Г. Гувера, які ґрунтувалися на принципах "твердого індивідуалізму", успіху не мали.

"Новий курс Ф. Рузвельта" – економічна програма, що передбачала серію ліберальних реформ, спрямованих на вихід з економічної кризи: створення відповідної **інституційної основи** для здійснення економічних реформ, прийнято **Закон "Про національну адміністрацію відбудови промисловості",** запроваджено **надзвичайний економічний стан**; прийнято **закон про банківську діяльність** Гласса-Стігла; реформовано **Федеральну резервну систему**; прийнято **закон про допомогу фермерам**; створено **федеральну адміністрацію з надання надзвичайної допомоги** на чолі з Г. Гопкінсом; сформовано **систему суспільних робіт**; прийнято **закон про соціальне страхування**, **закон Вагнера** та інші

Німеччина

Обсяги промислового виробництва зменшилися на 58 %. Зупинилося виробництво в цілих економічних районах.

Армія безробітних у 1933 році досягла 9 млн осіб. Заробітна плата зменшилася на 50 %. У 2,5 раза зменшилися обороти зовнішньої торгівлі.

Щоб запобігти економічному крахові, держава скуповує акції концернів і банків, відмовляється від політики економічного регулювання. Союзники запропонували план Юнга, сума репарацій зменшувалася з 132 до 113,9 млрд марок, з терміном сплати 59 років.

30 січня – 24 березня 1933 року до влади приходить **фашистський режим** Гітлера. Основним змістом економічної політики фашизму став мілітаризм. Регулювання господарської діяльності державою проводиться **з позиції сили.**

29 вересня 1933 року ухвалено **Закон про продовольчий стан**.

1933 р. розпочинається процес **примусового картелювання** підприємств, а об'єднання груп підприємств здійснюється за галузевою та територіальною ознаками.

1934 р. створено **Організацію промислового господарства** та окружні економічні палати, ними керували імперська економічна палата та міністерство економіки, Німеччина була поділена на 18 областей, які очолювали господарські вожді.

1935 р. було ухвалено **Закон про оборону імперії** та впроваджено загальну військову повинність.

Здійснюється "аріїзація капіталу".

1936 року було затверджено чотирирічний **план мобілізації ресурсів з підготовки до війни**

е) соціальні реформи – початком “другого нового курсу” стали соціальні реформи. З серпня 1935 року законом про соціальне страхування передбачалося страхування двох типів – з безробіття (федерально-штатний 1–3 % податок), з виплатою 36 % – 11 дол. від заробітної плати впродовж 9,4 тижнів та по старості (федеральний 1 % податок), з отриманням субсидій громадянами з 65-річного віку. У липні 1935 року прийнято закон Вагнера (статут про трудові відносини), що передбачав право робітників на створення профспілок, укладення колективних договорів. З метою врегулювання спірних питань між робітниками та адміністрацією створено Національне управління трудових відносин. 1936 р. відбулося об’єднання усіх робітничих організацій у Робітничий альянс Америки, а також створюються Ліга об’єднаних фермерів і Спілки пайовиків.

Раптова економічна криза 1937 року завадила повному відновленню економіки США. Разом з тим реформи “нового курсу” мали важливе значення для розвитку як американського, так і світового господарства. Вони продемонстрували роль державного регулювання в системі капіталістичного господарства і доказали, що гнучке та помірковане регулювання економіки, особливо в період кризи, є життєво необхідним. З часу “Нового курсу” державне втручання в господарське життя, яке набувало різних форм, стає невід’ємною частиною ринкового механізму США.

Тема 7.2. Економічна думка в період державно-монополістичного розвитку суспільства Європейської цивілізації (перша половина XX ст.)

План

1. Економічна теорія монополістичної конкуренції – Е. Чемберлін. Економічна теорія недосконалої конкуренції – Д. Робінсон.
2. Економічні погляди Дж. М. Кейнса.
3. Ідейно-теоретичні основи інституціоналізму.

1. Економічна теорія монополістичної конкуренції – Е. Чемберлін. Економічна теорія недосконалої конкуренції – Д. Робінсон

Конкуренція (лат. concurentia – змагання) – відносини суперництва, боротьби між власниками економічних ресурсів (капіталу, робочої сили, землі тощо) за ефективне їх використання з метою отримання найвищих прибутків та інших доходів[1].

Конкуренція має і позитивні, і негативні риси. Негативні – дрібні виробники витісняються великим капіталом: одні розоряються, інші збагачуються, посилюється соціальне і майнове розшарування населення, зростає безробіття, посилюється інфляція. Позитивні – є рушійною силою ринкової економіки; перемагає той, хто створює якісну продукцію при найменших витратах виробництва завдяки використанню науково-технічних досягнень, передової організації виробництва. Конкуренція корисна для суспільства: стимулює економію матеріальних, трудових і фінансових ресурсів; спонукає постійно оновлювати асортимент продукції, що випускається; стежити за досягненнями науково-технічного прогресу і швидко впроваджувати їх у виробництво. Роль конкуренції у ринковій економіці виявляється через наступні функції: стимулювання технічного прогресу; створення тотожності приватних і суспільних інтересів; регулювання; розподілу; мотивації; контролю.

Основне завдання і основна функція конкуренції – завоювати ринок, у боротьбі за споживача перемогти своїх конкурентів, забезпечити одержання сталого прибутку.

Основоположником теорії монополістичної конкуренції став професор Гарвардського університету Едвар Чемберлін, який 1933 року опублікував працю “Теорія монополістичної конкуренції”.

Сутність нових теоретичних ідей, висловлених у даній праці Едваром Чемберліном, полягає в тому, що основною умовою оволодіння ринком або суттю монополії є контроль над пропозицією, а отже, над ціною, який досягається взаємозаміною конкуруючих товарів, тобто “диференціацією продукції.” Про становище всіх

[1] Політична економія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. В.О. Рибалкіна, В.Г. Бодрова. – К.: Академвидав, 2004.

продавців правомірно говорити як про конкуруючих монополістів в умовах “монополістичної конкуренції”.

На думку Е. Чемберліна, замість нереальної категорії “чиста конкуренція”, яка є штучною абстракцією, правомірно ввести категорію “монополістична конкуренція”, за якої продавці завжди зберігають можливість конкурувати між собою, маніпулюючи ціною та контролюючи її рівень, і бути господарями “на своєму ринку”.

Чемберлін та прихильники теорії монополістичної конкуренції висунули положення про збереження конкуренції і при “груповій монополії”, яка передбачає розподіл сфер впливу на ринку між партнерами-конкурентами з метою реалізації неоднорідної (диференційованої) товарної продукції без зниження цін до рівня обмежених витрат.

Іншою характерною особливістю сучасної редакції теоретичних положень Е. Чемберліна є розгляд поряд з “диференціацією продукту”, тобто його виключною ознакою, таких додаткових нецінових умов посилення монополістичної конкуренції, як технічне вдосконалення, досягнуте окремим виробником; особливе обслуговування покупців, які створюють фірмі респектабельну репутацію тощо.

Найвизначнішою продовжувачкою вчення “школи Маршалла” була професор Кембриджського університету Дж. Робінсон, яка в 1933 році опублікувала працю “Економічна теорія недосконалої конкуренції”. Її основна ідея ґрунтується на вивченні ринкових аспектів функціонування монополій, конкуренція між якими через порушення рівноваги в економіці є, на її думку, недосконалою (за термінологією Е. Чемберліна – монополістичною). Сутність монополії розглядається як фактор, що дестабілізує соціально-економічні відносини ринкового середовища.

Едвар Чемберлін і Джоан Робінсон зуміли показати основне – відзначаючись великою життєвою силою, конкуренція (і досконала, і недосконала) потребує водночас створення механізму, який би забезпечив і гарантував її збереження. Цю теоретично-практичну проблему в подальшому вирішував Дж. М. Кейнс. Тим більше, що жорстока економічна криза, яка спростувала ілюзії

неокласиків щодо здатності ринкового механізму автоматично забезпечувати рівновагу на ринках товарів, праці та капіталу.

Форми конкуренції класифікують за трьома основними ознаками: 1) за станом ринку: 1) досконала (чиста) і недосконала; 2) за видами конкурентної боротьби: внутрігалузева і міжгалузева; 3) за методами боротьби: цінова, нецінова, нечесна.

Чиста конкуренція – це конкуренція між багатьма продавцями і покупцями з приводу купівлі-продажу однорідних товарів (наприклад, ринок борошна).

Досконала (чиста) конкуренція – означає, що на ринку діють багато продавців і покупців будь-якого подібного товару, існує вільний доступ товаровиробників до будь-якої економічної діяльності. При цьому кожний окремий продавець чи покупець за цих умов не може серйозно впливати на рівень ринкових цін товарів та послуг. Досконала ринкова конкуренція забезпечує економічний успіх тим виробникам, які турбуються про те, щоб розширити виробництво, удосконалити його технічну базу, технологію і організацію, підвищити продуктивність праці, поліпшити якість продукції, її асортимент, зменшити витрати виробництва тощо.

Ринок досконалої (чистої) конкуренції – це абсолютна абстракція. Сучасні ринки товарів та послуг характеризуються наявністю недосконалої конкуренції.

Недосконала конкуренція полягає у визнанні реального ринку як поєднання конкуренції і монополії. Теоретичне описання ринків недосконалої конкуренції здійснюється трьома ринковими моделями: чистої монополії, олігополії, монополістичної конкуренції.

Конкуренція виявляється в таких формах суперництва: 1) науково-технічне (розробка нових видів продукції; впровадження сучасних технологій, організація, управління виробництвом, нагромадження і використання науково-технічної інформації, придбання і використання патентів, ліцензій, ноу-хау); 2) промислово-виробниче (збільшення основного капіталу, нарощування виробничих потужностей, прискорення оновлення виготовлюваних товарів, підвищення технічного рівня виробництва, підвищення якості продукції, зниження витрат виробництва, роботизація виробництва; 3) торгове (між продавцями за продаж за

вищими цінами; між покупцями за придбання товарів за нижчими цінами, між продавцями й покупцями за продаж за вищими і придбання за нижчими цінами).

Визначення конкуренції

Визначення	Автори
Конкуренція – це економічне змагання за досягнення кращих результатів у сфері будь-якої діяльності, боротьба товаровиробників за найбільш вигідні умови господарювання, одержання максимального прибутку	Політична економія: навч. посібник / К. Т. Кривенко, В. С. Савчук, О. О. Бєляєв та ін.; за ред. д-ра екон. наук, проф. К. Т. Кривенка. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 157.
Конкуренція – це суперництво між учасниками ринку за кращі умови виробництва, купівлі та продажу товарів і послуг	Гальчинський А. С. Економічна теорія: Підручник / А. С. Гальчинський, П. С. Єщенко. – К. : Вища шк., 2007. – С. 207.
Конкуренція – це змагальність під-при-ємців, коли їх самостійні дії обмежують можливості кожного з них впливати на загальні умови реалізації товарів на ринку і стимулюють виробництво тих товарів, яких потребує споживач	Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності: Закон України

Функції конкуренції у ринковій економіці

Функції конкуренції	Зміст функції
Стимулювання технічного прогресу	Застосування технології, яка знижує витрати виробництва, забезпечує інноваційному підприємству тимчасові переваги перед конкурентами
Створення тотожності приватних і суспільних інтересів	Підприємства і постачальники ресурсів, досягаючи збільшення власної вигоди, водночас сприяють забезпеченню державних або суспільних інтересів
Регулювання	Під впливом ціни капітали спрямовуються в ті галузі, де можливий найвищий прибуток, а це у свою чергу знижує ціну
Розподілу	Дозволяє розподіляти прибуток серед підприємств і домашніх господарств відповідно до їхнього внеску
Мотивації	Для підприємця конкуренція одночасно і шанс і ризик
Контролю	Обмежує і контролює економічну силу кожного підприємства

ТЕОРІЯ МОНОПОЛІСТИЧНОЇ ТА НЕДОСКОНАЛОЇ КОНКУРЕНЦІЇ

Едвард Гастінгс (Хейстінгс) Чемберлін (1899–1967)

(Американський економіст, основоположник теорії монополістичної конкуренції. Викладав в Мічігані, Гарвардському, Копенгагенському університетах і Сорбонні)

Теорія монополістичної конкуренції (1933)

Сутнісно – це контроль над пропозицією, а отже, над ціною, що досягається за доп. **"диференціації продукції"**; продукція схожа, але не ідентична.

Ринки суперників відокремлені.

Монополіст має владу лише над власним товаром (ціною). Конкурують між собою монополісти товарів-замінників.

Товари-замінники мають **істотну ознаку**, що може бути як реальною, так і умовною, щоб породити переваги для покупця (фабричні марки, фірмові знаки, своєрідність упаковки або тари, індивідуальні особливості, які належать до якості, форми, кольору або стилю.

Обсяги збуту товарів **лімітуються** наступними факторами: ціною, особливостями продукту, витратами на рекламу, вигідним місцезнаходженням продавця, репутацією фірми, діловою спритністю, діловими зв'язками з клієнтами, технічними вдосконаленнями тощо.

Ринок непрозорий, поглиблена індивідуалізація продукції. Доступ на ринок нових продавців утруднений.

Збереження конкуренції і при **"груповій монополії",** яка передбачає розподіл сфер впливу на ринку між партнерами-конкурентами

ПОЛІПОЛІЯ

На відміну від монополії і олігополії, при яких відповідно існує єдиний постачальник унікального товару, послуг або виду діяльності (монополія) при безлічі покупців або ж на ринку домінує невелика кількість продавців (олігополія) при поліполії (обмежена кількість великих продавців) є безліч продавців (постачальників) і безліч покупців (споживачів). Проте співвідношення кількості як тих, так і інших достатнє для підтримки конкуренції.

Ринки суперників зливаються.

Ринок прозорий без особливих переваг.

Ціна не є заданою величиною. Зміна в ціні продавця викликає реакцію лише у покупця, а не у інших продавців.

При високій ціні зменшується попит, занижена ціна призведе до незадоволення попиту.

Бар'єри для входу в ринок відсутні.

Штучні обмеження попиту, пропозиції та ціни неможливі.

Ресурси мобільні, інформація про продукт та ринок доступна

Джоан Вайолет Робінсон (1903–1983)

Англійський економіст. Лідер лівого кейнсіанст. У 30-х рр. виступила проти теорії досконалої конк. механізму, що забезпечує рівновагу капіталістичної ринкової системи, і висунула теорію недосконалої конкуренції. У 50-х рр. обґрунтувала концепцію економічного росту. У 70-х рр. приділяла увагу критичному аналізу ортодоксальної економ. теорії, висунувши положення про її глибоку кризу і необх. оновлення на засадах посткейнсіанства

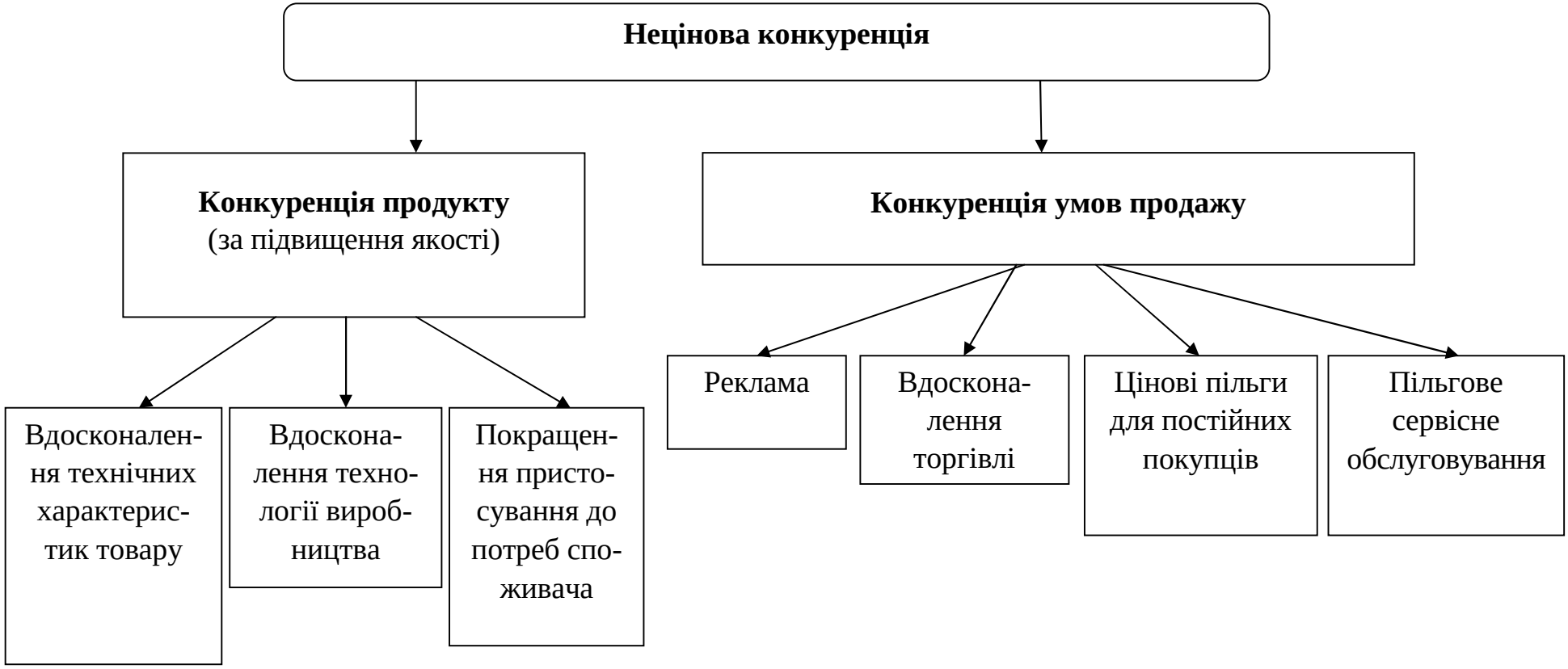
"Економіка недосконалої конкуренції" (1933), "Нариси з теорії економічного росту" (1962), "Економічна філософія: нариси з розвитку економічної думки" (1962)

Сутнісно – це конкуренція, що виникає із-за порушення цінової ринкової рівноваги.

Монополіст має змогу не тільки підвищити ціни на свою продукцію, обмежуючи її випуск, але й зменшити витрати виробництва через удосконалення організації виробництва в галузі.

Монополія вимагає диференціації, а тому необхідна і додаткова умова, відповідно до якої фірма-монополіст повинна характеризуватися розмірами, що перевищують оптимальні.

Недосконала конкур. призводить до ще більшої централізації виробництва, а збільшення розмірів одиниці управління обов'язково спонукає до ще більшої несправедливості в розподілі багатств

Нецінова конкуренція
Конкуренція продукту
(за підвищення якості)
Конкуренція умов продажу
Вдосконалення технічних характеристик товару
Вдосконалення технології виробництва
Покращення пристосування до потреб споживача
Реклама
Вдосконалення торгівлі
Цінові пільги для постійних покупців
Пільгове сервісне обслуговування

Характерні ознаки моделей ринку

Характерні риси	Моделі ринку			
	Чиста конкуренція	**Монополістична конкуренція**	**Олігополія**	**Чиста монополія**
Кількість фірм	Дуже багато	Багато	Декілька	Одна
Тип продукту	Стандартизований	Диференційований	Стандартизований або диференційований	Унікальний, немає близьких замінників
Контроль над ціною	Жодного контролю	Деякий, проте у вузьких межах	Обмежений взаємозалежністю; значний за таємної згоди	Значний
Умови входження в галузь	Дуже легкі, жодних перешкод	Відносно легкі	Існують серйозні перешкоди	Входження заблоковане
Нецінова конкуренція	Відсутня	Значна, з акцентом на рекламу, торгові марки тощо	Здебільшого значна, зокрема, за диференціації продукту	Здебільшого реклама зв'язку з громадськими організаціями
Приклад	Сільське господарство	Роздрібна торгівля, виробництво жіночого одягу, взуття	Виробництво сталі, автомобілів, сільськогосподарських знарядь тощо	Місцеві підприємства комунальних послуг

2. Економічні погляди Дж. М. Кейнса

У 1936 році англійський економіст Дж. М. Кейнс[1] опублікував працю "Загальна теорія зайнятості, процента і грошей", де обґрунтував неможливість саморегулювання капіталістичної

[1] Джон Мейнард Кейнс (5 червня 1883, Кембридж – 21 квітня 1946, маєток Тілтон, графство Сассекс) – англійський економіст, книга якого "Загальна теорія зайнятості, відсотків і грошей" (The General Theory of Employment, Interest and Money, 1936) запропонувала спосіб уникати фінансових криз і безробіття шляхом корекції урядового контролю за кредитами і валютою. Він займався тією частиною економіки, що зараз називається макроекономікою.

економіки на макрорівні та необхідність державного втручання в економічні процеси, ставши ідеологом нового напряму в економічній науці. Новаторство економічного вчення полягало у перевазі макроекономічного аналізу над мікроекономічним.

Кейнс значно розширив межі дослідження, роблячи спробу розглянути національне капіталістичне господарство в цілому, оперувати переважно такими агрегатними категоріями, як праця, споживання, нагромадження, заощадження, інвестиції, зайнятість, тобто величинами, які визначають рівень та темпи зростання національного доходу. Основним у методі Кейнса було те, що, аналізуючи сукупні народногосподарські величини, він прагнув установити причинно-наслідкові зв'язки, залежності та пропорції між ними. Це і зробило його основоположником макроекономіки як самостійного розділу економічної теорії.

В основу своєї теорії Кейнс поклав пріоритет праці. Він визнає чинники виробництва, але розглядає їх як своєрідну фондоозброєність праці.

Пріоритет праці в концепції Кейнса красномовно свідчить про його ставлення до капіталу. Якщо класичне економічне вчення виходить з тези "капітал – продуктивний чинник – запас", то Кейнс заперечує продуктивну функцію цього чинника. Оскільки в Кейнса капітал є породження рідкості. У зв'язку з цим посилюється гніт капіталістів, які мають нагоду експлуатувати обумовлену недостатністю цінність капіталу.

Вчений висміює тезу про заощадження як нагромадження капіталу. Ця помилка з розряду тих, з якими найважче розлучитися. Вона породжується переконанням, ніби власнику багатства потрібне капітальне майно як таке, тоді як його насправді цікавить очікуваний дохід від цього майна. Очікуваний дохід цілком залежить від передбачуваного в майбутньому ефективного попиту щодо майбутніх умов пропонування. Якщо акт заощадження ніяк не підвищує очікуваний доход, він не стимулюватиме й інвестиції. Створення нового багатства цілком залежить від того, чи досягне очікуваний дохід певного рівня, що встановлюється поточною нормою процента.

В економічний аналіз суспільного відтворювання разом з об'єктивними чинниками вводиться суб'єктивний – психологія суспільства в умовах нового індустріального порядку: психологічне відчуття споживання, психологічне відчуття переваги ліквідності і психологічна оцінка ефективності інвестицій як вияв основного психологічного закону нового часу: відома частина доходу не вступає в споживання, а вступаючи, збільшує цей дохід, прискорює індустріальний прогрес. Депресія змінила одну з рис ментальності громадянина ринкової економіки. Капітал утворюється в результаті не схильності до заощадження, а в результаті попиту, зумовленого поточним і перспективним споживанням. Провідний чинник прогресу нового індустріального порядку – ефективний попит, тобто потенційно можливий і стимульований державний попит. Цей методологічний підхід становить основу концепції геніального, за загальним визнанням Дж. М. Кейнса.

Класична загальна теорія ґрунтувалася на аналізі вартості і розподілу. Кейнс висуває і створює свою теорію на підставі особливої ролі ефективності сукупного попиту в трактуванні, відмінному від класичної школи.

Сукупний ефективний дохід є базовим поняттям кейнсіанської концепції. Оригінальність аналізу цієї категорії полягає в тому, що Кейнс за початковий пункт бере практичну діяльність підприємця. А початковий етап полягає в тому, що він здійснює витрати подвійні:

а) виплати власникам факторів виробництва – факторіальні витрати за даного рівня зайнятості;

б) виплати іншим підприємцям, вплетеним у техніко-технологічний ланцюг його діяльності; а також неминучі витрати в його діяльності – витрати споживання за даного рівня зайнятості.

У результаті утворюється прибуток підприємця.

Слід ще раз наголосити, що Кейнс засадничими в аналізі сукупного доходу вважає економічні дії підприємця.

Дохід підприємця є перевищення вартості виготовленої продукції над витратами за даного рівня зайнятості. Для суспільства ж сукупний дохід дорівнюватиме факторіальним витратам, а це дохід власників факторів виробництва в сумі із підприємницьким прибутком. Основу цієї схеми становить рівень зайнятості праці з її технічною, технологічною, ресурсною озброєністю.

Сукупний попит – це сукупна ціна пропонування продукції, а сукупне пропонування – виручка, очікувана підприємцем на базі відповідної зайнятості. Основа першого і другого – зайнятість праці, оскільки пріоритет праці виступає абсолютно виразно.

Як бачимо, у поняття сукупного попиту і сукупного пропонування Кейнс вкладає відмінний від класичної схеми зміст.

Кейнс також дійшов висновку, що всі життєво важливі проблеми високорозвиненого капіталістичного суспільства потрібно шукати не у сфері пропозиції ресурсів (їхньої рідкісності, цінності, найефективнішого поєднання для отримання максимуму продукції тощо), чим займалася до цього часу неокласична економічна думка, а у сфері попиту, що забезпечує реалізацію цих ресурсів. Він звертає увагу на те, що неузгодженості у сфері попиту і створюють у капіталістичному суспільстві основну перешкоду для використання ресурсів. Тому в центрі теорії Кейнса – проблема факторів, що визначають величину попиту та його зростання. Вихідним є те, що “ефективний попит“, тотожний національному доходу, який витрачається на споживання і нагромадження, тобто складається з особистого та виробничого попиту. Перший – це витрати суспільства на споживчі блага, другий – на інвестиції (капітальні блага), інакше кажучи – це споживчий та інвестиційний (виробничий) попит.

Кейнс розглядає “ефективний попит” у зв’язку з дією трьох факторів:

– схильності до споживання;

– схильності до інвестицій;

– переваги ліквідності.

Об’єктивні чинники схильності до споживання:

– зміна одиниці заробітної плати;

– зміна в різниці між доходом і чистим доходом (валовий дохід мінус додаткові витрати і витрати споживання);

– зміни в багатстві майнових груп;

– зміни в нормі дисконту або пропорції обміну справжніх благ на майбутнє;

– зміни в податковій політиці, якщо вона використовується як інструмент справедливого розподілу;

– зміни передбачуваного відношення між теперішнім і майбутнім рівнями доходу.

За інших рівних умов вирішальним виявляється сукупний дохід в одиницях заробітної плати.

Найбільший вплив на використання доходу справляє прагнення до підтримки звичайного рівня життя, людина схильна зберігати різницю між її фактичними доходами і витратами на підтримку звичайного життєвого стандарту. Узагальнення аналізу схильності до споживання ми знаходимо в тезі, що протягом усієї людської історії існувала хронічна тенденція до більш сильної схильності до заощадження. Слабкість спонукання до інвестування була головною економічною проблемою.

Схильність до споживання визначає величину споживчого попиту. Витрати на споживання зростають у міру збільшення доходу, що є в розпорядженні суспільства. У зв’язку з відставанням споживання від темпів зростання доходів Кейнс установив т. з. “основний психологічний закон“. Економічна сутність цього закону полягає в тому, що зі зростанням доходу збільшується і споживання, але меншою мірою, ніж збільшується дохід, оскільки зростає схильність до заощаджень. Це, зрештою, стримує зростання попиту і споживання. Дія “основного психологічного закону” може бути компенсована схильністю до інвестицій, що визначає величину інвестиційного (виробничого) попиту. Основними факторами, що впливають на обсяг інвестицій, є норма процента й норма очікуваного прибутку. Інакше кажучи, інвестиції можуть здійснюватися лише тоді, коли очікуваний прибуток перевищуватиме позичковий процент. А розрив між рівнем доходу та

споживання можливий тільки тоді, коли інвестиції дорівнюють заощадженням. Ліквідність у Кейнса – це можливість продати за одиницю часу за максимальною ціною будь-яке майно.

Різниця між доходом і споживанням з'являється тільки тоді, коли буде досягнутий певний рівень добробуту. Кейнс зазначає, що людина так влаштована, що найбільший вплив на використання доходу обумовлює прагнення до підтримки звичайного рівня споживання, звичайного "життєвого стандарту". Пізніше в економістів з'являється поняття "якість життя". Спонукання до задоволення невідкладних потреб родини сильніше, ніж спонукання до нагромадження; останнє стає сильніше, коли буде досягнутий певний рівень добробуту.

Це можна бачити сьогодні на прикладі країн з перехідною економікою. В Україні майже дві третини сімей не мають заощаджень, оскільки весь дохід витрачається на підтримку життєвого стандарту на найнижчому рівні бідності. Це – дійсність України початку XXI ст.

Зміни в рівні доходу в бік його падіння, пов'язані зі зменшенням зайнятості, можуть, стверджує Кейнс, призвести до перевищення споживання над доходом не тільки в певних людей або організацій за рахунок резервів, нагромаджених раніше, але і в уряду. Так з'являється бюджетний дефіцит або зростає внутрішній і зовнішній борг за рахунок позик.

Отже, саме недостатнім попитом Кейнс пояснює циклічний характер виробничого процесу. Причини інфляції та безробіття пояснюються браком синхронності прийняття основних економічних рішень, зокрема рішень щодо заощаджень та інвестицій. Кейнс визнає, що в сучасній капіталістичній економіці рівновага між заощадженнями та інвестиціями є недосяжною, тому що, як правило, інвестиції відстають від зростання заощаджень, виявляються меншими за останні, у результаті чого утворюються надлишкові заощадження, має місце відносне перенагромадження, суспільство зазнає кризи або тривалої стагнації.

На відміну від неокласиків, Кейнс поставив безробіття у залежність не від заробітної плати, а від браку "ефективного попиту", а обсяг зайнятості – від рівня виробництва "національного

доходу“, тобто від сукупного ефективного попиту на споживчі та капітальні блага. Останній же має тенденцію до відставання, до неврівноваженості, що робить повну зайнятість за умов капіталізму явищем винятковим. Кейнс вважав, що найрозумніша політика полягає у підтримуванні стійкого загального рівня грошової заробітної плати.

Таким чином, основним стратегічним напрямом економічної політики, за Кейнсом, має бути підтримка інвестиційної діяльності, сприяння максимальному перетворенню заощаджень на капіталовкладення. Саме зменшення рівня інвестиційної діяльності він вважає основною причиною “великої депресії“ 30-х рр. Держава повинна не тільки створити найсприятливіші умови для інвестиційної діяльності підприємців (зниження норми процента, дефіцитне фінансування інфляційного зростання цін тощо), але й узяти на себе функції безпосереднього капіталовкладника.

З-поміж найважливіших заходів, здатних компенсувати відставання попиту, “активізувати схильність до споживання”, Кейнс називає фіскальну політику, яка регулює величини чистих податків та державних закупівель.

Про значення теорії грошової економіки говорить той факт, що іншим важливим інструментом економічного дослідження в Кейнса є грошова одиниця.

На рівні фірми ті самі факторіальні витрати визначаються з використанням одиниці праці. Але обсяг виробництва, де передбачення про майбутній прибуток залежить від оцінки сучасності, від об’єктивних і суб’єктивних факторів, можна виміряти грошовою одиницею.

Важливість грошей в основному і випливає з того, що вони є сполучною ланкою між сучасністю і майбутнім.

У різних товарів можуть бути різні розміри премії за ліквідність. Але існує велика різниця між грошима й усіма іншими активами (або більшістю їх), і вона в тому, що для грошей їх премія за ліквідність набагато перевищує витрати утримання, тоді коли витрати утримання інших активів набагато перевищують їх премію за ліквідність.

Отже, норма процента – одна з найважливіших характеристик теорії грошей Кейнса. Гроші – один з капітальних активів, що мають високу премію за ліквідність за незначних витрат утримання (до речі, Кейнс стверджує, що меркантилісти знали, що норма процента залежить від переваги ліквідності від кількості грошей).

Дж. М. Кейнс – за кількісну теорію грошей, але формулює її по-своєму.

Зміна кількості грошей впливає на величину ефективного попиту. У результаті зростання ефективного попиту величина мультиплікатора залежатиме від того, як новий дохід, що виник унаслідок збільшення ефективного попиту, розподіляється між різними категоріями споживачів.

Як уже зазначалося, кількість грошей перебуває в прямому зв'язку з винагородою факторів виробництва, які входять у первинні витрати виробництва. На цій основі вводиться поняття одиниці витрат. Одиниця витрат (або як перше наближення до неї – одиниця заробітної плати) може розглядатись як основна міра вартості. Рівень цін за такого стану техніки і технології залежатиме частково від одиниці витрат і частково від масштабів виробництва, і там де обсяг випуску збільшується, він буде зростати більше, ніж пропорційне збільшення одиниці витрат, виходячи з принципу спадної дохідності для коротких періодів.

Коли подальше підвищення ефективного попиту вже не веде до збільшення обсягів виробництва і повністю витрачається на підвищення одиниці витрат, що відбувається в точно пропорційному збільшенні ефективності збуту, тоді досягається становище, яке цілком підставно можна назвати істинною інфляцією.

Кейнс був далеким від концепції рівноваги, він уводить поняття асиметрії в економічних процесах сучасної йому економіки. Під гіперінфляцією Кейнс розуміє ситуацію, коли ступінь забезпечення грошей починає випереджати темпи зростання паперового обігу. У результаті настає розпад фіскальної системи і грошового обігу.

Інфляція, за Кейнсом, є несправедливою, а дефляція – такою, що утруднює господарське життя, але найгіршою є дефляція.

Джон Ме́йнард Кейнс
(1883–1946)
(англійський економіст, який намагався обґрунтувати неможливість саморегулювання капіталістичної економіки на макрорівні та необхідність державного втручання в економічні процеси)

→ Запропонував спосіб уникати фінансових криз і безробіття шляхом корекції урядового контролю за кредитами і валютою. Займався тією частиною економіки, що зараз називається макроекономікою

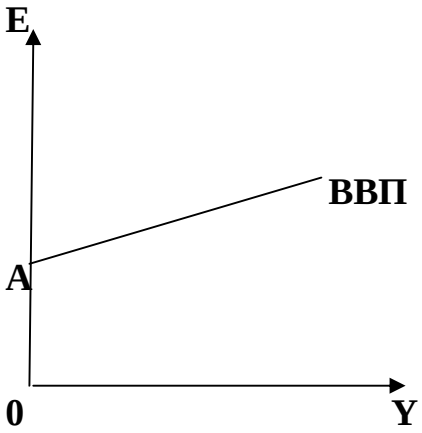
→ "Трактат про грошову реформу" (1923), "Кінець laissez faire" (1926)

1936 р. виходить головна праця Дж. М. Кейнса **"Загальна теорія зайнятості, процента і грошей".** Вона не тільки принесла авторові світове визнання, але й стала поворотним пунктом усієї економічної науки XX ст.

ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ

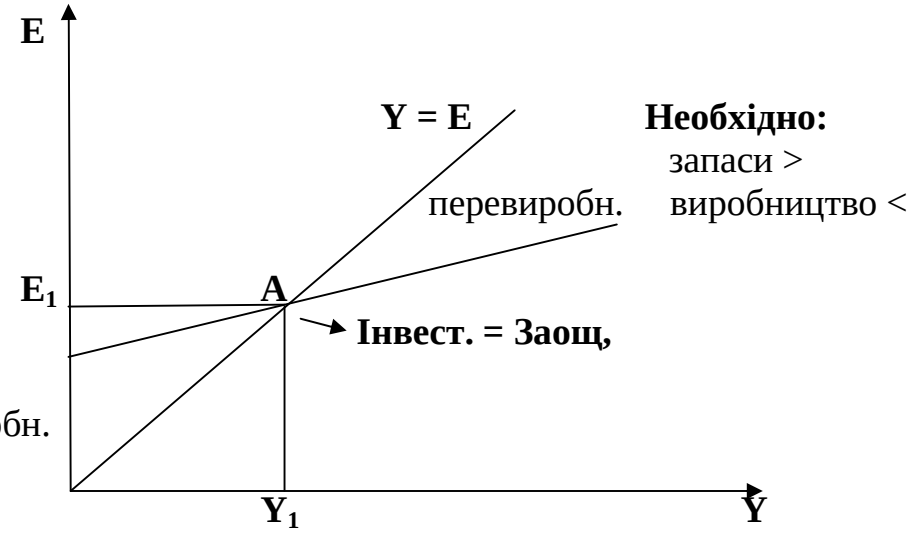
Критика закону Сея	Дія основного психологічного закону	Схильність до інвестування	Капітал	Сукупний ефективний попит
Ринкова економіка не може самостійно потрапити в рівновагу. Закон Сея, згідно з яким пропозиція (товар) сама знаходить собі попит, не діє в короткострок. вимірі. Таким чином, можуть виникнути невикорист. засоби виробництва, що, в свою чергу, може спричинити неповну зайнятість, оскільки протягом короткого строку ціни та заробітна плата не є гнучкими	Збільшення доходів населення призведе до збільшення заощаджень, але не автоматично до збільшення інвестицій, як це припускалося класиками, оскільки люди вичікують на кращі можливості інвестування та підтримку життєвого стандарту (отже, тримають їх у так званій спекулятивній касі). Внаслідок цього зменшується попит, бо підприємства отримують насамперед сигнал зменшити пропозицію. Таким чином, заощадження громадян, оскільки вони не інвестуються, зменшують загальний попит	Схильність підприємств до інвестицій залежить від очікуваної прибуткової ставки з інвестицій, а також ставки на ринку. Інколи навіть у разі низької ставки на ринку інвестиції не здійснюються, навпаки – люди та підприємства тримають гроші. Така ситуація називається "грошовою пасткою". У цьому випадку державі є сенс інвестувати, оскільки ефект мультиплікатора збільшує позитивний ефект інвестицій в кілька разів; оскільки – залежить від схильності до споживання громадян. Збільшується попит на товари, збільшується відповідно і попит на ринку праці	Капітал утвор. в результаті не схильності до заощадження, а в результ. попиту, зумовленого поточним і перспективним споживанням. І залежить від рівня проц. ставки. Відома частина доходу не вступає в споживання, а вступаючи, збільшує цей дохід, прискор. індустріальний прогрес	Провідний чинник прогресу нового індустріальн. порядку – ефективний попит, тобто потенційно можливий і стимульований державний попит. Кейнс пропагував експансивну грошову політику для збільшення інвестицій. Вважав, що єдиною причиною поганої кон'юнктури є відсутність попиту. Виникає необхідність максим. перетворення заощаджень на капіталовкладення

Кейнсіанський хрест

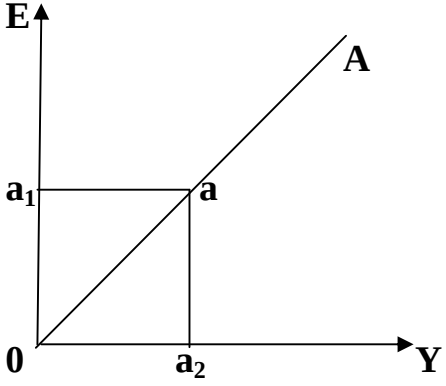
Графік функції планових витрат

E – планові витрати (споживання)
Y – випуск, дохід
A ≠ 0 (використання запасів або позичок)

Необхідно:
запаси >
виробництво <

Необхідно: недовиробн.
запаси <
виробництво >

Графік моделі рівноваги

E – планові витрати (споживання)
Y – випуск, дохід

Умовна рівновага, коли доходи рівні витратам

$$aa_1 = aa_2$$

$$Y = E$$

E = C + I + G + X, де:
E – сукупні витрати (попит);
C – споживання;
I – інвестиції;
G – державні закупівлі (витрати);
X – чистий експорт (різниця вартості експорту та імпорту).

Якщо запаси збільшуються, то фірми виробництво зменшують, безробіття зростає.
Якщо запаси зменшуються, то фірми виробництво збільшують до рівня, коли доходи не зрівняються з плановими витратами.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ КЕЙНСА

Теорія мультиплікатора

Мультиплікація інвестицій (примноження) відбувається через зв'язок між чистими інвестиціями, НД та споживанням.

Δ Інвест. поч. $<$ Δ НД кінц.,

тому, що Δ *НД* є множеною величиною початкових інвестицій.

$K = \frac{\Delta НД}{\Delta Інв} = \frac{\Delta НД}{\Delta НД - \Delta C}$, де

ΔC – приріст щорічного споживання.

$\Delta НД = \Delta C + \Delta I$.

Отже, мультиплікатор залежить від того, яку частку своїх доходів суспільство витрачає на споживання.

Чим вища схильність до споживання, тим більше значення мультиплікатора і навпаки.

$K = \frac{1}{1 - \frac{\Delta C}{\Delta НД}}$;

$\frac{\Delta C}{\Delta НД}$ = MPC (гранична схильність до споживання),

Але й MPS = $\frac{\Delta Заощ.}{\Delta НД}$ (гранична схильність до заощаджень)

$K = \frac{1}{1 - \frac{\Delta C}{\Delta НД}} = \frac{1}{1 - MPC} = \frac{1}{1 - MPS}$.

Чим більше буде заощаджуватися, тим менше буде інвестуватися.

Отже, заощадження необхідно перетворювати на інвестиції, що сприятиме збільшенню зайнятості

Теорія заробітної плати

Номінальна	Реальна
Залежить від абсол. зайнятості	Залежить від обсягів НД
Може бути врівноваженою	Ніколи не може бути врівноваж.
Повна зайнятість можлива із зменш. з/п (неокласики)	Повна зайнятість неможлива навіть із зменш. з/п

< Ном. з/п веде до < Реальн. з/п
< споживання
< Сукупн. ефект. попит
Безробіття не зміниться або навіть збільшиться

Теорія процента

Інвестиційна діяльність залежить не від динаміки НД та сук.еф.попиту, а від динаміки граничної ефективності інвестицій і саме вона характеризує очікувану прибутковість капіталовкл., і, в свою чергу, залежить від рівня П% ставки.

Якщо, П% >, то Інвест. < (і навпаки), і є більшою від граничної ефективності капіталу, то зростання процентної ставки залежить від зростання попиту на гроші, як найбільш ліквідного засобу. Це називається **схильністю до ліквідності**, що визначається:

– потребами обігу;
– обачністю людей;
– спекул. на грош. ринку.

Пропозиція грошей визначається їх кількістю в обігу

КЕЙНСІАНСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ
(регулювання сукупного ефективного попиту)

Грошово-кредитне регулювання

- Зміна процентної ставки (< або >)
- Зміна грошової маси (> ГМ веде до < П%)
  Але, можлива “пастка ліквідності”, коли > ГМ НЕ веде до < П%

Фінансово-бюджетне регулювання

- Надання винагород за ризики вкладення інвестицій
- Податкова політика спрямована на < або > кількості та ставок податків
- Регулювання реалізації вироблених товарів
- Дефіцитне фінансування (штучне накачування грошей в економіку), що передбачає використання інфляційних тенденцій як засобу підтримки ділової активності на високому рівні
- Збільшення інвестиційних вкладень за рахунок держави, зокрема в такій формі, як організація громадських робіт

Сутність кейнсіанської революції

- Завершення панув. доктрини “laissez faire, laissez passer”
- Утвердження макроекономічного методу дослідження
- Поява макроекономіки – науки, що досліджує взаємозв’язки та пропорції між основними н/г величинами – НД, заощадженнями, інвестиціями, споживанням
- Спроба визначити закономірності руху сукупного ефективного попиту та приросту національного доходу
- Актуалізація проблеми не виробництва, а реалізації або “ефективного попиту”, що поклало початок розвитку динамічної теорії циклу
- Обгрунтування теорії національного доходу та мультиплікатора, що органічно увійшли в посткейнсіанські теорії економічного зростання
- Об’єднано економічну теорію та економічну політику в одне ціле, що посприяло підтримці життєдіяльності. капіталістичної сист. господарства

ПОСТУЛАТИ КЛАСИЧНОЇ ШКОЛИ, ЯКІ ЗАПЕРЕЧУЄ КЕЙНС.

Класична школа	Дж. М. Кейнс
1. Пріоритет **факторів виробництва**	1. Пріоритет **праці**
2. Аналіз **цін** у центрі економічних досліджень	2. Аналіз **реального доходу**
3. Безробіття – результат недосконалої конкуренції. **“Невидима рука” відновить повну зайнятість**	3. Різним рівням доходу відповідає різний рівень рівноваги, а отже, **може виникнути рівновага з високим рівнем безробіття**
4. Зростання капіталу пов’язано **з ощадливістю**	4. Кейнс вводить поняття **“гранична схильність до споживання”, “гранична схильність до заощадження”**
5. Взаємозалежність заощаджень і інвестицій залежить від **норми процента**	5. Для зростання доходу необхідне **збільшення споживання, а не заощадження.** Мультиплікативний ефект множення доходу і примноження інвестицій. Взаємозалежність збереження інвестицій залежить від змін рівня доходу. **Приріст доходу тим більший, чим більша схильність до споживання**
6. Величина інвестицій залежить від **норми процента**. Величина норми процента визначається пропонуванням заощаджень і попитом на інвестиції за їх обернено пропорційної залежності	6. Є взаємозв’язок між нормою процента і граничною ефективністю капіталу, до якого прагне величина інвестицій. **Спонукання до інвестування зросла, зросте інвестування, і навпаки**
7. Економічний спад. Монополія порушує сучасну конкуренцію**. Результат — спад.** Держава повинна боротися з монополією, а ринок справиться сам	7. **Збільшення сукупного попиту усуває спад**
8. Держава втручається в економічні процеси тільки в умовах **недосконалої конкуренції і всевладдя монополій**	8. **Держава зобов’язана бути чинником дії на сукупний попит, якщо його обсяг недостатній,** за допомогою кредитно-грошової, податкової, бюджетної політики. Фінансування громадських робіт
9. Процент породжується **схильністю до споживання**	9. Процент – породження **схильності до споживання і схильності до ліквідності**
10. Закон Сея про **рівновагу сукупного пропонування і сукупного попиту**	10. **Сукупний ефективний попит**
11. Розмір зайнятості визначається **граничною важкістю праці, вимірюваною величиною реальної заробітної платні**	11. Розмір зайнятості залежить **від сукупного ефективного попиту**
12. Вимушеного безробіття **немає**	12. Вимушене безробіття – **реальність**

3. Ідейно-теоретичні основи інституціоналізму

Інституціоналізм (від лат. institutio – звичай, настанова) був прийнятий для визначення системи поглядів на суспільство та економіку, в основу якої покладено категорію інституту, що визначає соціально-економічну основу прихильників цього напряму.

Інституціоналізм – концепція економічної теорії, яка в економічній системі синтезує роль соціальних, правових, організаційних, політичних, етичних, ментальних, економічних інститутів у процесі їхнього функціонування.

Варто визначити епохи, що фіксують особливе історичне значення інститутів. Так, наприклад, для генези прогресу важливу роль відіграли такі інститути, як родина, держава, вони зруйнували багатовікові застиглі традиції і звичаї родоплемінного побуту. Це обумовило становлення індивідума, зникнення замкнутості, осідлості, появу міжособистісних, а пізніше й міждержавних відносин.

Інститути знаходяться на поверхні явищ. Вони стають об’єктами вивчення. У Китаї виділяється родина і держава як підвалинні конструкції Піднебесної. В індуїзмі – кругообіг життя, закріплений у кастах; в ісламі – покірність волі Аллаха. В епоху Середньовіччя точиться боротьба духовного і матеріального – на користь першого.

Інституціональні утворення з’являються у суспільному житті як породження тенденцій політико-економічних процесів, так і встановлювані державними, суспільними структурами чи їхньою єдністю. Так, раннє християнство трансформується в інститут римського імператора. Християнство насаджує цілу систему інституціональних утворень: церква, папство, чернецтво, світосприйняття, служіння, моральні норми (заповіді), канонічне право, ордена, інквізиція і т. д. Усе це в кінцевому рахунку викристалізувалося в особливій формі – ватиканському інституціоналізмі.

В економічних процесах поява цих своєрідних інструментів має відповідне підґрунтя: інститути, породжені історичними тенденціями, і інститути, започатковані вольовими рішеннями, свідомо. При цьому вирізняються інститути як віддзеркалення національних особливостей історичного розвитку і тенденцій загальноісторичних – технологічних революцій як об'єктивної основи розвитку ринкових відносин.

Історичний досвід щодо місця і ролі свідомо утворюваних інститутів свідчить, що вирішальну роль у цьому відіграє держава. За Кантом, завдання держави полягає в тому, щоб знайти форму, у рамках якої можливе спільне проживання в співтоваристві, найбільший простір для вільного розвитку індивідуальних сил. З цього випливає, що Канта не турбує загальний інтерес. Захист індивідуальних інтересів може призвести до забуття суспільних інтересів. Держава створює законодавче поле, в якому гармонійно врівноважуються як індивідуальні, так і суспільні інтереси. Закон може бути ухвалений, але якщо не створене середовище його доброчинної дії, то він не досягає необхідного ефекту.

Ойкен пише про те, що в основу політики lasser flare покладена свобода. Свобода повинна бути представлена для того, щоб розвинути природний богоугодний порядок. Він виникає тільки тоді, коли сама економічна політика стає орієнтованою на це.

Якщо народження політичної економії відбувалося в умовах, коли вивчення економічних процесів проходило без урахування інституціональних утворень ("невидима рука" – регулятор економічного процвітання), то історична школа ввела їх у систему економічної науки. У цьому її історична заслуга.

Наприкінці XIX ст. – панівною в економічній науці була теорія маржиналізму. Маржиналізм концептуально ґрунтується на приматі позиції індивіда з його системою цінностей, у ньому немає місця соціальним процесам, які впливають на ту ж ціну. Останні враховуються в концепціях неокласиків – точка перетину попиту та пропонування, на стороні попиту – гранична корисність, на стороні пропонування – граничні витрати виробництва. Проте впливу інституціональних факторів у цій теорії немає.

Індустріальна технологія вдосконалює промисловість. Неминуче з'являються великі й надвеликі підприємства, що мають можливість удосконалювати технічну базу. Завдяки їхній діяльності відбувається трансформація капіталізму, вільної ринкової конкуренції в "колективістський капіталізм", в якому формуються колективістські потреби. З'являється усвідомлення формування й розвитку соціальних потреб. Ці положення становлять одну із засад інституціонального аналізу, що є важливою його заслугою. До появи "соціальної ринкової економіки" залишається зробити не так уже багато кроків. Змінюється як структура потреб, так і умови їхньої реалізації. Вони можуть бути реалізовані і колективно. Наприклад, народна освіта, охорона здоров'я, створення умов повноцінного дозвілля, турбота про людей, що втратили працездатність, розвиток сфери послуг, екологія. Вони мають соціальний характер. Очевидний висновок – невтручанню держави в економіку на певному історичному етапі поставлені об'єктивні межі. Держава неодмінно стає основним регулятором реалізації цих потреб.

Поняття "інститут" – широке, багатовимірне. Це й етика, і демографія, і культура, право, спосіб життя, якість і стандарти життя, політична система, соціальні процеси, соціологія тощо. Економічна теорія, особливо завдяки появі інституціоналізму, посідає місце міждисциплінарної теорії. Насамперед це широке охоплення соціально-економічних процесів. Там, де в класиків був атомістичний підхід, – початок усьому – "економічна людина", в інституціоналізмі – соціально-економічний соціум, соціально-економічна система. Поняття "соціально-економічна система" багаторівневе. Поняття "система" наявне в усіх напрямах інституціоналізму, які з'явились упродовж XX ст. Інститути не вічні, вони еволюціонують, як еволюціонують технології, але у інституціоналістів головне – системне поняття, системотворний елемент.

Інституціоналізм як економічна теорія почав формуватися наприкінці XIX ст. Ідейно-теоретичні основи цього напряму в економічній науці було закладено американським економістом та соціологом Торстеном Вебленом (1857–1929).

Методологія досліджень інституціоналістів передбачала:

– широке використання описово-статистичного матеріалу;

– історико-генетичний метод;

– як вихідну і основоположну категорію інституту (сукупність правових норм, звичаїв, традицій). Інституціоналізм, таким чином, є якісно новим напрямом економічної думки.

Склалося кілька напрямів інституціоналізму:

– соціально-психологічний (технократичний) – Т. Веблен;

– соціально-правовий (юридичний) – Дж. Коммонс;

– кон'юнктурно-статистичний (емпіріостатистичний) – В. Мітчел.

Соціально-психологічний (технократичний) напрям інституціоналізму представляє Торстен Веблен у працях "Теорія бездіяльного класу" (1899), "Інстинкт майстерності" (1914), "Інтереси і система цін" (1921), "Власність відсутнього" (1923).

Він вважав, що життя людини в суспільстві таке, як життя інших видів – це боротьба за виживання, а отже, це процес відбору та пристосування. Еволюція суспільного упорядкування є процесом природного відбору соціальних інститутів. При цьому він використовує історичну оцінку розвитку інститутів суспільства, у якій заперечуються марксистські положення про "класову експлуатацію" та "історичну місію" робітничого класу. На його думку, економічними мотивами людей є насамперед батьківські почуття, інстинктивне прагнення до знань та висока якість виконаної роботи.

Сценарій реформ Т. Веблена складається з неухильного прискорення НТП та зростання ролі інженерно-технічної інтелігенції. На його переконання, інтелігенція, робітники, техніка та інші учасники виробництва представляють сферу індустрії і мають на меті оптимізацію і зростання ефективності процесу виробництва. Вони підкреслюють зростаючу залежність "бізнесу" від індустріальної системи, неминучість "паралічу старого порядку" та переходу до представників інженерно-технічної інтелігенції.

У результаті реформ Т. Веблен передбачає встановлення “нового порядку”, при якому керівництво промисловим виробництвом країни буде передано спеціальній “раді техніків”, а “індустріальна система” перестане служити інтересам “монополістів власників, оскільки мотивом технократії та індустріалів є не “грошова вигода”, а служіння інтересам усього суспільства.

Соціально-правовий (юридичний) напрям інституціоналізму представляє Джон Коммонс (1862–1945) у працях “Правові основи капіталізму” (1924), “Інституціональна економіка. Її місце в політекономії” (1934), він формулює юридично-мінову концепцію суспільного розвитку. Її сутність полягає в тому, що в основу розвитку покладені мінові відносини, які відображені як юридичні. Вихідною економічною категорією оголошується юридичне поняття угоди. Учасниками угоди можуть бути всі інститути суспільства. Угода як основний елемент кожного економічного інституту включає три моменти – конфлікт, взаємодію та розв’язання. Отже, будь-які суспільні конфлікти, усі суперечності можна успішно розв’язати. Запорукою цього буде юридичне регулювання правил “угоди”.

Важливе місце в юридично-міновій концепції Джона Коммонса посідає категорія розумної цінності, яка утворюється в результаті формування оцінок, єдності думок у процесі всіх угод. Він стверджує, що політична економія – це наука про процеси, що ведуть до встановлення “розумної цінності”.

Коммонс також критикує класиків та неокласиків за їхнє визначення вартості. Вартість у нього – це очікуване право на майбутні блага та послуги.

Кон’юнктурно-статистичний (емпіріостатистичний) напрям інституціоналізму представляє Уеслі Мітчел (1874–1948), учень та послідовник Веблена. Наслідуючи його, у праці “Лекції про типи економічної теорії” Мітчел наполягав на взаємозв’язку економічних проблем з неекономічними, особливо з проблемами соціології, культури та іншими, які зумовлюють психологію, поведінку та мотиви діяльності людей. Його інституціоналізм полягає у збиранні (накопиченні) статистичних даних, які в подальшому

стали б підґрунтям для пояснення гіпотез. Покладені в основу нової галузі економічної науки “економетрика” математика і статистика дозволяли Мітчелу та його колегам розраховувати тривалість малих і великих циклів, націлювати на спроби сконструювати моделі безкризового (нециклічного) розвитку економіки, передбачити відхилення в динаміці показників, запобігти їхньому падінню. Засобом пом’якшення циклічних коливань та досягнення сприятливої економічної кон’юнктури мало стати створення спеціального державного планувального органу. Планування при цьому передбачалося не директивне, рекомендаційне, а засноване на науковому прогнозуванні реальних та досяжних кінцевих цілей.

Важливість внеску Мітчела в інституціональну теорію полягає у:

– виявленні впливу на економічні фактори (у категоріях грошового обігу, кредиту, фінансів тощо) так званих неекономічних факторів (зокрема психологічних, поведінкових та ін.) за допомогою конкретного вивчення цифрових показників та виявлення закономірностей у коливаннях (кон’юнктури) цих показників на базі широкого масиву статистичних даних з фактичного матеріалу та їхньої математичної обробки;

– спробі обґрунтувати концепції безкризового циклу за допомогою різних варіантів державного втручання в економіку.

Отже, циклічний характер капіталістичного відтворення, за Мітчелом, зумовлений дією багатьох факторів “системи грошового господарства”. Він вважає за можливе впливати на цикли і навіть запобігати їм. Він – прихильник державного втручання в економіку.

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ

Торстен Веблен
(1857–1929)

1899 р. – **“Теорія бездіяльного (дозвільного) класу: економічні дослідження інституцій”**

Соціально-психологічний (технократичний) напрям інституціоналізму

Сформулював **психологічну теорію** економічного розвитку, де стверджував, що трактувати економічні явища потрібно із соціологічної й історичної позицій.

Поява демонстративного, показного престижного споживання.

Підтримка т. з. соціального статусу “бути не гірше інших”.

Споживання з метою викликати “заздрість”.

Споживання з метою завуалювання невисоких статків.

Зростання ролі **технократії** (інженерно-технічної інтелігенції) та необхідність створення ради техніків при президенті.

Основним мотивом діяльн. технократів та індустріалів є служіння інтересам суспільства, а не грошова вигода.

Необхідність прискорення НТП.

Необхідність формування суспільства соціального партнерства

Джон Коммонс
(1862–1945)

1924 р. – **“Правові основи капіталізму”**, 1934 р. – “Інституціональна економіка. Її місце в політекономії”

Соціально-правовий (юридичний) напрям інституціоналізму

Формулює **юридично-мінову концепцію** суспільного розвитку.

Основною економічною категорією оголошується юридичне **поняття угоди.** Учасниками угоди можуть бути всі інститути суспільства.

Угода як основний елемент кожного економічного інституту включає три моменти – **конфлікт, взаємодію та розв’язання**. Отже, будь-які суспільні конфлікти, усі суперечності можна успішно розв’язати. Запорукою цього буде юридичне регулювання правил “угоди”.

Вартість – це очікуване право на майбутні блага та послуги

Уеслі Мітчел
(1874–1948)

1935 р. – “**Лекції про типи економічної теорії”,**
1946 р. – “Вимірювання економічних циклів”

Кон’юнктурно-статист. (емпіріостатистичний) напрям інституціоналізму

Наполягає на взаємозв’язку економічних пробл. з пробл. **соціології, культури,** які зумовлюють психологію, поведінку та мотиви діяльності людей. Необхідність збирання (накопичення) статистичних даних для пояснення гіпотез. Створення нової науки – **“економетрики”** (матем. і статист.), для розрахунку тривалості малих і великих циклів, конструювання моделі безкризового (нециклічного) розвитку економіки.

Засобом пом’якшення циклічних коливань та сприятливої економічної кон’юнктури мало стати створення спеціального державного **планувального органу** (прихильник ДРЕ)

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Визначіть економічні та політичні протиріччя між провідними країнами світу, що призвели до Першої світової війни.

2. Охарактеризуйте особливості зовнішньо-економічних звязків в умовах завершення формування сучасного світового господарства у к. XIX – на п. XX ст.

3. Охарактеризуйте колоніальну політику метрополій у к. XIX – на п. XX ст.

4. Як вплинула Перша світова війна на господарство Німеччини? План Ч. Дауеса?

5. Визначіть характерні риси розвитку господарства в 20–30-х рр. XX ст. у США.

6. Визначіть характерні риси розвитку господарства в 20–30-х рр. XX ст. у Англії.

7. Визначіть характерні риси розвитку господарства в 20–30-х рр. XX ст. у Німеччині. План О. Юнга.

8. Визначіть характерні риси розвитку господарства в 20–30-х рр. XX ст. у Франції.

9. У чому полягають причини та особливості світової економічної кризи п. 30-х рр. XX ст.?

10. Охарактеризуйте етапи здійснення “Нового курсу” президента Ф. Рузвельта. У чому їх соціальна спрямованість.

11. Що передбачав німецький шлях виходу з економічної кризи в 30-х рр. XX ст.?

12. Які основні положення економічної теорії монополістичної конкуренції – Е. Чемберлін?

13. Які основні положення економічної теорії недосконалої конкуренції – Д. Робінсон?

14. У чому суть економічної теорії про державне регулювання економіки Дж. М. Кейнса?

Перелік історико-економічних термінів

Американський індивідуалізм – внутрішня політика президента Г. Гувера, яка ґрунтувалася на реалізації принципів індивідуалізму, що означає встановлення рівних можливостей для

кожного громадянина відігравати роль, відповідну до його освіти, характеру, здібностей, устремлінь, а роль держави зводиться лише до забезпечення цієї рівності можливостей, не втручаючись в економічне та соціальне життя.

Версальська система – це ряд договорів, що були підписані під час роботи Паризької мирної конференції 1919–1920 років учасниками форуму з Німеччиною та її основними союзниками у Першій світовій війні (Версальський, Сен-Жерменський, Нейіський, Тріанонський, Севрський).

Вестмінстерський статут було прийнято в 1931 р., він надавав певні політичні права домініонам щодо прийняття власних та дії англійських законів.

Девальвація – зниження курсу національної чи міжнародної (регіональної) валютно-грошової одиниці щодо валют інших країн, міжнародних валютно-грошових одиниць.

Дирижизм – французька неоліберальна модель управління економікою, в основі якої лежить державне коригування оптимального співвідношення попиту та пропозиції, а також використання різних моделей планування, зокрема директивна щодо державного сектора, індикативна та договірна щодо приватного сектора.

Ефективний попит – термін із концепції Дж. М. Кейнса щодо потенційно можливого і стимульованого державою попиту, забезпеченого грошима (платоспроможного); ефективний попит є тотожним національному доходу, який витрачається на споживання та нагромадження, тобто складається з особистого та виробничого попиту.

Істинна інфляція – за Кейнсом, становище на ринку, коли дальше підвищення ефективного попиту вже не веде до збільшення обсягів виробництва і повністю витрачається на підвищення одиниці витрат, що відбувається в точно пропорційному збільшенні ефективності збуту.

Кейнсіанство – один із напрямів економічної думки, в основі якого лежить теза про необхідність та значущість державного регулювання економіки за допомогою широкого застосування

державою фіскальної, грошово-кредитної політики та інших активних заходів впливу на ринковий механізм, який не здатний у короткостроковому періоді швидко відновлювати повну зайнятість, а тому необхідне стимулювання сукупного попиту держави.

Новий курс Ф. Рузвельта – економічна програма, що передбачала серію ліберальних реформ, спрямованих на вихід США з економічної кризи, теоретичною основою програми стали погляди англійського економіста Дж. М. Кейнса про державне регулювання економіки для безперебійної роботи ринкового механізму.

Одиниця витрат – розглядається Кейнсом як основна міра вартості або як перше наближення до неї – одиниця заробітної плати.

Основний психологічний закон, встановлений Дж. М. Кейнсом, – закон відставання сукупного споживання від зростання сукупного реального доходу, це пов’язано з тим, що частина національного доходу зберігається, заощаджується, не повертаючись у господарський оборот.

Програма Гінденбурга – мілітарна господарська програма Німеччини напередодні Першої світової війни, яка передбачала збільшення випуску військової продукції до 75 % від загального обсягу виробництва усієї продукції.

“Просперіті” (або “американське процвітання”) – цикл економічного піднесення 1922–1929 років у США.

Примусове картелювання – з 1933 р. процес примусового об’єднання підприємств у групи в Німеччині, а об’єднання груп підприємств здійснювалося за галузевими та територіальними ознаками.

Репарація – у міжнародному праві вид матеріально-правової відповідальності. Передбачає відшкодування державою завданих нею під час воєнних дій збитків. Виплату звичайно обумовлюють у мирному договорі.

Сукупний попит – це сукупна ціна пропонування продукції.

Сукупне пропонування – виручка, очікувана підприємцем на базі відповідної зайнятості.

Стерлінговий блок – створений у 1931 р. з метою зміцнення англійської валюти, до якого увійшли – Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія, Греція, Португалія, країни Азії – Таїланд, Іран та Єгипет, а також Латинської Америки – Аргентина, Бразилія та Колумбія, валютні резерви яких зберігалися в Лондоні.

“Чорний понеділок“ – 23 жовтня 1929 року стався крах Нью-Йоркської фондової біржі, що поклало початок найжорстокішій економічній світовій кризі надвиробництва.

Хронологія найважливіших історико-економічних подій розвитку світового господарства у міжвоєнний період

1 серпня 1914 р. – 11 листопада 1918 р. – Перша світова війна;

1922–1929 рр. – період “просперіті” у США;

1924 р. – прихід до влади лейбористського уряду Макдональда та початок стабілізації економіки в Англії;

1924–1929 рр. – у Франції завершується процес індустріалізації;

16 серпня 1924 р. – прийняття на Лондонській конференції плану Ч. Дауеса;

1925 р. – відміна золотого стандарту в Англії (1 ф. с. = 4,86 $);

29 жовтня 1929 р. – “чорний понеділок” у США;

1931 р. – створення англійського стерлінгового блоку;

1931 р. – прийняття Вестмінстерського статуту про надання окремих прав домініонам;

1932 р. – прихід до влади в США демократичної партії на чолі з Ф. Д. Рузвельтом;

1933 р. – у США прийняття ”Закону про національну адміністрацію відбудови промисловості” на чолі з генералом Х. Джонсоном та впровадження ”Кодексів чесної конкуренції”;

6 березня 1933 р. – прийняття банківського закону в умовах введеного надзвичайного стану в США;

24 березня 1933 р. – прихід фашистів до влади в Німеччині;

5 квітня 1933 р. – прийняття закону про заборону експорту золота та вилучення золотих монет з державного обігу у США;

квітень 1933 р. – у США створено Федеральну адміністрацію з надання надзвичайної допомоги безробітним та організації суспільних робіт на чолі з Г. Гопкінсом;

12 травня 1933 р. – у США вступив у силу ”Біль про допомогу фермерам” та Закон ”Про регулювання сільського господарства”;

червень 1933 р. – прийнято закон Гласса-Стігала про поділ американських банків на депозитні та інвестиційні;

червень 1933 р. – створено Генеральну раду німецького господарства (у складі 12 монополістів та представників уряду);

червень 1933 р. – у США створюється Федеральна адміністрація суспільних робіт на чолі з Г. Ікесом;

29 вересня 1933 р. – прийнято Закон про продовольчий стан у Німеччині;

1933 р. – розпочинається процес примусового картелювання підприємств у Німеччині;

1934 р. – створено Організацію промислового господарства та окружні економічні палати, якими керували імперська економічна палата та міністерство економіки;

серпень 1935 р. – у США прийнято закон про соціальне страхування;

1935 р. – у Німеччині прийнято закон про оборону імперії та впроваджено загальну військову повинність;

липень 1935 р. – прийнято закон Вагнера (статут про трудові відносини) у США;

березень 1936 р. – прийнято закон про збереження родючих земель та квоти для внутрішнього ринку у США;

вересень 1936 р. – затверджено чотирирічний план мобілізації ресурсів для підготовки до війни;

1936 р. – англійський економіст Дж. М. Кейнс опублікував працю “Загальна теорія зайнятості, процента і грошей”, де він обґрунтовує неможливість саморегулювання капіталістичної економіки на макрорівні та необхідність державного втручання в економічні процеси;

1938 р. – у Німеччині запроваджено загальну трудову повинність.

Контрольні тестові завдання

Завдання 1. Версальський мирний договір прийнято у:

а) 1918 р.; б) 1919 р.;

в) 1922 р.; г) 1924 р.

Завдання 2. План Ч. Дауеса передбачав:

а) посилення репараційного тиску;

б) надання фінансової допомоги;

в) прямі інвестиції в економіку;

г) конкуренцію з боку німецьких товарів.

Завдання 3. За рахунок яких факторів відбувалось економічне зростання США у 20-х роках XX ст.:

а) ленд-ліз;

б) міграція робочої сили;

в) приплив капіталу;

г) ек. реформи;

д) поставки зброї і продовольства;

е) впровадження нових технологій;

є) протекціонізм уряду;

ж) вивіз капіталу.

Завдання 4. Початок "Великої депресії" пов'язують із:

а) крахом на Лондонській валютній біржі;

б) післявоєнним економічним спадом;

в) спадом ділової активності у США;

г) різким зростанням мінімальної заробітної плати.

Завдання 5. Важливим чинником "Великої депресії" було:

а) випереджаюче зростання обсягів виробництва порівняно з темпами зростання заробітної плати;

б) запровадження "сухого закону";

в) падіння рівня ділової активності;

г) скасування зовнішньоторговельних обмежень.

Завдання 6. Дефляція – це зниження:

а) реальної заробітної плати;

б) загального рівня цін;

в) темпів інфляції;

г) темпів економічного зростання.

Завдання 7. План Юнга було прийнято у:

а) 1929 р.; б) 1930 р.;

в) 1931 р.; г) 1933 р.

Завдання 8. Хто написав працю "Загальна теорія зайнятості, процента і грошей":

а) Д. Кейнс; б) К. Маркс;

в) Е. Хансен; г) Р. Харрод.

Завдання 9. Які теорії критикував Дж. М. Кейнс:

а) теорію ринкового саморегулювання економіки;

б) кількісну теорію грошей;

в) теорію ринків Сея (закон Сея);

г) усі попередні відповіді правильні;

д) правильні тільки відповіді а) і б).

Завдання 10. Який період можна вважати початковим етапом формування кейнсіанства:

а) 20-ті роки XX ст.;

б) безпосередньо роки "великої депресії";

в) 30-ті роки XX ст.

Завдання 11. Назвіть історичні передумови виникнення кейнсіанства:

а) розвиток монополій;

б) збільшення кількості грошей в обігу;

в) зростання цін;

г) "велика депресія";

д) посилення циклічності економічного розвитку;

е) жорстке регулювання економіки державою.

Завдання 12. Основна ідея кейнсіанства полягала у тому, що:

а) пропонування створює свій власний попит;

б) ринкова система не є саморегульованою, для забезпечення повної зайнятості потрібне державне втручання;

в) ринкова система є саморегульованою і забезпечує відновлення рівноваги на рівні повної зайнятості;

г) суспільний інтерес є похідним від індивідуального економічного інтересу.

Завдання 13. Кейнсіанська теорія виходила з того, що:

а) ринковий механізм є саморегульованим і гарантує автоматичне відновлення рівноваги на рівні повної зайнятості;

б) процентна ставка не здатна автоматично зрівноважувати інвестиції фірм із заощадженнями домогосподарств;

в) економічні суб'єкти здатні повністю задовольнити свої економічні потреби;

г) зростання сукупного попиту призводить, як правило, до збурення інфляції в економіці.

Завдання 14. Якщо за кейнсіанською теорією споживання дохід зростає, то:

а) гранична схильність до споживання знижується;

б) гранична схильність до споживання зростає;

в) середня схильність до заощадження знижується;

г) середня схильність до заощадження зростає.

Завдання 15. Згідно з "основним психологічним законом" Дж. М. Кейнса зі зростанням доходів темпи приросту споживання:

а) залишаються на попередньому рівні;

б) випереджають темпи приросту доходів;

в) зростають, але не тією ж мірою, що й доходи;

г) зменшуються порівняно з попереднім рівнем.

Завдання 16. Основу методології дослідження Дж. М. Кейнса становлять:

а) пріоритет мікроекономічного аналізу;

б) пріоритет макроекономічного аналізу;

в) концепція "ефективного попиту";

г) прихильність "законам ринку" Ж.-Б. Сея;

д) автоматичне саморегулювання ринкової економічної системи;

е) мультиплікатор інвестицій.

Завдання 17. Які заходи, на погляд Кейнса, спроможні вивести економіку з кризи?

а) помірна інфляція;

б) підвищення граничної ефективності капітальних вкладень;

в) зниження облікової ставки (норми) процента;
г) активне втручання держави в економіку;
д) створення додаткових робочих місць;
е) стимулювання заощаджень;
є) розвиток споживчого кредиту.

Завдання 18. Установіть відповідність:

1. Дж. М. Кейнс; а) теорія економічного зростання;
2. Ф. Перрі; б) посткейнсіанська концепція розподілу;
3. Е. Хансен; в) теорія індикативного планування;
4. Р. Харрод; г) теорія “ефективного попиту”;
5. Дж. Робінсон; д) неокейнсіанська теорія економічного циклу.

Завдання 19. Причинами Другої світової війни були:

а) диспропорції у світовому господарстві;
б) мілітаризація;
в) економічне зростання США;
г) відродження промислового потенціалу Німеччини;
д) економічна позиція Франції;
е) реваншизм;
є) боротьба за стратегічні ресурси;
ж) “політика умиротворення агресора”.

РОЗДІЛ VIII (ЗМ 8). РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНИХ ЕКОНОМІК КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В СИСТЕМІ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА ПІД ВПЛИВОМ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XX)

Тема 8.1. Основні тенденції розвитку світового господарства у 50–90-ті роки XX ст.

План

1. Господарство провідних країн світу в роки Другої світової війни.

2. Особливості та закономірності розвитку світового господарства у 50-90-ті роки XX ст. Інтеграційні процеси в економіці.

3. Особливості та закономірності розвитку країн світу – США, Великобританія, Японія, Франція, Німеччина у 50-90-ті роки XX ст.

1. Господарство провідних країн світу в роки Другої світової війни

Кінцевим результатом політики “умиротворення агресора”, яку здійснювали країни Заходу щодо Німеччини, було намагання зіштовхнути між собою два тоталітарних режими – фашистський і комуністичний.

Друга світова війна за своїми негативними економічними наслідками перевершила втрати у 1914–1918 рр. (Перша світова війна – загальні втрати оцінювалися в 208 млрд дол., Друга світова війна – 962 млрд дол.).

У ході локальних “бліцкригів” Німеччиною було загарбано економічний потенціал інших країн. Після перемоги над Францією

в червні 1940 року основні економічні показники малий такий вигляд:

Показники	Німеччина	Окуповані країни
Населення (млн осіб)	69	290
Пром. робітники (млн осіб)	10	28
Виробництво:		
Вугілля (млн т)	235	400
Нафта (млн т)	0,7	7,5
Сталь (млн т)	22	45

Основою економіки країни стала військова промисловість, питома вага якої становила 80 %. У цій галузі було зайнято 20 % працюючого населення (“Трудовий фонд” близько 5 млн осіб). Широко використовувалася примусова праця депортованих і військовополонених. З кінця 1943 р. намітився сировинний голод та економічна криза, що не дозволило повною мірою задовольнити потреби фронту. Відчувалась і нестача фінансів. З другої половини 1944 р. промислове виробництво різко скорочується, зростає інфляція, занепадає сільське господарство. Окуповані території вже не могли компенсувати втрат (рух опору, партизанська війна, відкриття ІІ-го фронту). Німецька військова економічна машина зазнала краху.

7 грудня 1941 р. Японія розв’язала війну проти США (напад на базу Перл-Харбор на Гавайських островах)[1]. У ході війни Японія перетворилася в індустріально-мілітаристську країну. Частка військової промисловості у 1943 р. становила 72 %, тоді як легкої промисловості зменшилася у 25 разів. Витрати на військові потреби перевищили доходи у 4 рази. Японські дзайбацу впродовж 1937–1944 рр. збільшили власні прибутки з 2,1 до 7,1 млрд ієн, або в 3,4 раза. Здійснювалися спеціальні заходи щодо мобілізації економіки на потреби війни на окупованих територіях.

Незважаючи на це, економічний стан Японії ще не давав можливості вести довготривалу війну. 2 вересня 1945 р. Японія підписала акт про беззастережну капітуляцію. Японський мілітаризм було повалено.

[1] Промислова та військова підготовленість Японії призвели до захоплення: Індокитаю, Індонезії, Таїланду, Бірми, Філіппінів, Нової Гвінеї.

Під час Другої світової війни Британська імперія зазнала матеріальних втрат. Особливо руйнівними були бомбардування Лондона, Ковентрі, Бірмінгема. Військова морська блокада, яку здійснювала Німеччина, розладнала зв'язки з колоніями. Англія втратила Бірму, Сінгапур та Малайзію. Володіючи значними матеріальними та людськими ресурсами, британська економічна система не змогла мобілізувати достатню їх кількість для гідного протистояння Німеччині.

Політика "умиротворення агресора", у якій брала участь і Франція, зазнала краху. У червні 1940 року Франція була окупована Німеччиною. Франція повністю втратила військовий і торговельний флоти, а також і колонії в Індокитаї, Сірії та Лівані.

В умовах Другої світової війни найефективнішою виявилася американська економічна система, заснована на демократії, ринковій економіці, середньому прошарку й обмеженому (але раціональному) державному регулюванні. Вона дозволила достатньо оперативно мобілізувати майже 20 % ресурсів для ведення війни, чого виявилося достатньо для беззастережної перемоги. Країна збагатилася за рахунок ленд-лізу (оренда чи позика), поставок озброєння, сировини, продовольства на суму близько 45 млрд дол. Військові дії, а отже, руйнування та втрати, не торкнулися території США.

За роки війни національний дохід США подвоївся, більш ніж удвічі виросло промислове виробництво. У країні було створено відлагоджений виробничий механізм, що спирався на широкий внутрішній ринок та міжнародні ринки. Поставки сировини, продовольства та військового обладнання союзникам, які фінансувалися державою, стимулювали оновлення основного капіталу. Сума військових підрядів становила 175 млрд дол., а чистий прибуток американських монополій – 70 млрд дол. Посилився процес концентрації виробництва – кількість великих підприємств з числом робітників більше 10 тис. збільшилася в 7 разів, які до кінця Другої світової війни США давали 60 % промислової продукції капіталістичних країн світу. На їхню частку припадало 50 % світового видобутку вугілля, 64 % – нафти, 53 % – виплавки сталі, 17 % виробництва зерна, 63 % – кукурудзи. США сконцентрували 2/3 золотого запасу та забезпечували 1/3 експорту капіталістичного світу.

До основних причин Другої світової війни (розпочалася 1 вересня 1939 р. – завершилася 2 вересня 1945 р.) належать:
прагнення фашистів, мілітаристських фінансово-промислових груп Німеччини до економічного та політичного реваншу за поразку у Першій світовій війні та світового панування;
політика "умиротворення агресора", яку здійснювали західні країни щодо Німеччини;
наростання мілітаризму в СРСР, загроза експорту революції на Захід та боротьба союзників проти Радянського Союзу;
сутичка між США і Японією щодо економічних та політичних інтересів у Південно-Східній Азії;
сутичка англо-італійських та німецько-французьких інтересів у Північно-Східній Африці та Близькому Сході

Господарство провідних країн світу в роки Другої світової війни

Друга світова війна перевершила втрати у 1914–1918 рр. (208 млрд дол. – 962 млрд дол.).
Людські жертви становили 55 млн осіб, ще 100 млн втратили працездатність.
Загальні борги у світовому господарстві дорівнювали 7 млрд дол.
Світове промислове виробництво зменшилося на третину, сільське господарство – на 70 %.
Дестабілізовано транспортну систему та засоби міжнародних зв'язків.
Світового масштабу набула житлова проблема (Німеччина втратила 40 % житла, Англія – 30 %, Японія – 25 %, Франція – 20 %)

Німеччина

Основа економіки – військова промисловість, питома вага якої становила 80 % (20 % працюючого населення).
Викор. заг. трудова повинність, примусова праця депортованих і військовополонених.
З кінця 1943 р. намітився сировинний голод та економічна криза. Відчувалась недостача фінансів.
З другої половини 1944 р. промислове виробництво різко скорочується, зростає інфляція, занепадає сільське господарство.
Рівень промислового виробництва становив усього 30 % від рівня 1939 р., майже на 30 років назад було відкинуто сільське господарство.
Повна відсутність товарів, інфляція (600 %). Натуралізація господарства та натуральний продуктообмін

Англія

Промислове виробництво зменшилось у 5 разів.
Витрати на війну збільшилися у 25 разів.
Зовнішній борг країни – 22,8 млрд ф. с. Дефіцит бюджету погашався випуском паперових грошей.
Вартість життя і податки в роки війни збільшилися на 72 %.
Володіючи значними матеріальними та людськими ресурсами, британська економічна система не змогла мобілізувати достатню їх кількість для гідного протистояння Німеччині

Франція

У червні 1940 р. окупована.
Збитки – 1 440 млрд фр.
Людські жертви – 1,1 млн осіб, ще 700 тис. було вивезено до Німеччини.
Обсяги промислового виробництва знизилися на 70 % (зруйновано 195,5 тис. підприємств; 100 тис. підприємств збанкрутували), с/г – у 2 рази.
3/4 населення країни голодували.
Франція повністю втратила військовий і торговельний флоти, а також і колонії в Індокитаї, Сирії та Лівані

США

Найефективніша економічна система, заснована на демократії, ринковій економіці, середньому прошарку й обмеженому, (але раціональному) державному регулюванні.
Збагачення за рахунок ленд-лізу (оренда чи позика), поставок – 45 млрд дол.
Відбувається оновлення промислового потенціалу – 25 млрд дол.
Зростає грошовий обіг на 222,5. Національний дохід США подвоївся. 2/3 золотого запасу та 1/3 експорту капіталістичного світу.
50 % світового видобутку вугілля, 64 % – нафти, 53 % – сталі, 17 % – зерна, 63 % – кукурудзи

2. Особливості та закономірності розвитку світового господарства у 50–80-ті роки XX ст. Інтеграційні процеси в економіці

Відбудова європейського та японського господарства в повоєнний період відбувалася на основі двох планів – Дж. Маршалла[1] та "Зворотного курсу" Доджа – Макартура.

Метою плану Маршалла був розвиток економіки на "принципах індивідуальної свободи, вільних інститутів і справжньої незалежності". Європа розглядалася як єдиний економічний простір, на що вказував міжнародно-правовий договір між країнами.

Міжнародний валютний фонд було створено в американському м. Бреттон–Вудс у 1944 році.

На сьогодні членами Фонду є 181 країна. Оплачений капітал МВФ сягає 297 млрд дол. США, причому частка в капіталі промислово розвинених країн-членів становить 2/3. Оскільки кількість голосів, що надаються країні, пропорційна сумі внесених коштів, визначають стратегію Фонду провідні країни світу, зокрема США, частка яких у загальній кількості голосів становить 17,7 %. На початку 90-х років членами МВФ стали ряд країн Східної Європи та СНД. Україна стала членом МВФ у 1992 р. з квотою менш як 1 % у загальному капіталі Фонду.

Міжнародний (Всесвітній) банк реконструкції та розвитку здійснює свою діяльність з 1945 року (штабквартира – у Вашингтоні). Це фінансова інвестиційна інституція, керівництво якою здійснюється радою керуючих, директоратом та президентом. Щороку відбуваються сесії ради. Об'єднує 155 країн-членів банку.

Світовий банк поставив собі за мету сприяти економічному і соціальному прогресу країн, що розвиваються. Банк та його філії –

[1] План післявоєнної відбудови господарства Європи був виголошений у червні 1947 року в Гарвардському університеті державним секретарем США Дж. Маршаллом.

Міжнародна асоціація розвитку (МАР) і Міжнародна фінансова корпорація (МФК) – не тільки надають фінансову допомогу цим країнам, а й стимулюють інвестиції з інших джерел. Статутний капітал СБ формується за рахунок підписки на акції країн – учасниць МВФ. Кількість акцій кожного з учасників пропорційна до величини квоти в Міжнародному валютному фонді. Зобов'язання Банку формуються за рахунок емісій боргових зобов'язань та інших запозичень на міжнародному фінансовому ринку і на ринках розвинених країн. Оскільки ресурси Банку формуються за рахунок коштів, залучених на фінансових ринках за ринковими процентними ставками, позики надаються після проведення докладної експертизи лише позичальникам із задовільним кредитним рейтингом для фінансування проектів, за якими очікується значний рівень доходу. Рішення про надання кредиту приймається Банком на основі експертних оцінок МВФ та експертизи співробітниками експертної комісії Банку.

У липні 1947 року в Парижі було створено Організацію європейського економічного співробітництва (ОЄЕС), завданням якої було вироблення спільної програми відбудови Європи. 1948 року було укладено Генеральну угоду по тарифах та торгівлі (ГААТ, з березня 1994 р. – СОТ).

У 1957 році утворилося Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС). Інтеграція спрямовувалася на інтернаціоналізацію зовнішньоекономічної діяльності та внутрішньоекономічних структур країн-членів ЄЕС.

Європе́йський Сою́з (ЄС, інколи Європейська Унія, англ. European Union) – союз держав-членів Європейських Спільнот (ЄВС, ЄОВіС, Євратом), створений згідно з Договором про Європейський Союз (Маастрихтський Трактат), підписаним в лютому 1992 року і чинним із листопада 1993 р. Сьогодні в об'єднання входять 28 європейських держав з населенням понад 507 млн чоловік. Загальний Валовий внутрішній продукт Європейського Союзу становить понад 17,5 трлн. дол. (1-ше місце в світі). Де-факто столицею Європейського Союзу є Брюссель. Європейський Союз є повноправним членом Організації Об'єднаних Націй, Світової організації торгівлі та має представництва

у “Великій Вісімці” та “Великій Двадцятці”. Європейський Союз розглядають у майбутньому потенційною наддержавою. Створення економічного союзу з найвищим рівнем інтеграції економік держав (спільна зовнішня економічна політика, спільний ринок послуг, матеріальних благ, капіталу і праці, а також спільна валюта) і політичного (спільна зовнішня політика) союзу, а також впровадження спільного громадянства. З 1 січня 1999 р. 11 країн ЄС перейшли до використання єдиної валюти – євро (крім Великобританії, Бельгії, Швеції та Греції).

1958 року створюється Європарламент, керівними органами якого стали Комісія та Рада міністрів.

У 1960 р. утворилася Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК).

Значної ефективності економічного співробітництва досягла створена у 1967 р. Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН).

У 1991 р. створений Спільний ринок країн Півдня Америки (МЕРКОСУР).

У 50–60 роках відбувається поступове нівелювання (вирівнювання) світового господарства у зв’язку із прискоренням темпів економічного розвитку країн Західної Європи та необхідністю здійснення технічної модернізації США власної економіки.

Завершується формування трьох основних економічних центрів (трилітаризм) – США, Західна Європа та Японія.

Продукція країн щодо США становила:
– 1955 р.: ФРН – 38 %, Японія – 15 %, Франція – 42 %;
– 1980 р.: ФРН = США, Японія – 66 %, Франція – 98 %.

Зазнає краху світова колоніальна система[1], відбувається перерозподіл світових ринків збуту товарів. Японія утверджується у

[1] Перехід від Британської імперії до Співдружності є класичним прикладом еволюційного перебігу деколонізації, 26 січня 1950 р. Індія стала республікою, водночас залишаючись членом Британської співдружності. Уряд Індії очолив лідер партії Індійський національний конгрес Джавахарлал Неру, владу в Пакистані обійняв провідник Мусульманської ліги М. Джінна.

Південно-Східній Азії та Австралії, Великобританія – у країнах британської співдружності, США – у Латинській Америці, ЄС – у Африці та на Балканах.

Технологічна революція 70-х років зумовила кінець індустріалізму. Відбувається прогресуюче витіснення фізичної праці у промисловості та сільському господарстві.

Розвинені країни Заходу перейшли до якісно нового стану економічного розвитку. Був здійснений різкий поворот в інвестиційній сфері на користь масового споживання і соціальної інфраструктури. Економіка стає соціально орієнтованою.

Поглиблюється інтернаціоналізація та глобалізація господарського життя. Зростає залежність країн від світової торгівлі та діяльності транснаціональних корпорацій (ТНК).

За оцінками ЮНКТАД[1], у 2008 р. у світі налічувалось близько 79 тис. ТНК і приблизно 790 тис. їхніх іноземних філій, при цьому сумарний обсяг інвестицій, здійснених ними, перевищував 15 трлн дол., а сукупний обсяг продажів становив 31 трлн дол. Валова продукція іноземних філій цих корпорацій оцінюється в 6029 млн дол. і зросла за останні 30 років у 10 разів, частка доданої вартості, створеної іноземними філіями в усіх країнах світу в 2008 р., становила 11% від світового ВВП, а кількість працівників зросла до 82 млн, порівняно з 25 млн в 1990 р.

Загальний обсяг продажів, здійснених закордонними філіями ТНК, зріс за цей період у 11 разів і становив 31197 млн дол. Більше половини американського експорту – це результат діяльності

[1] Конфере́нція ООН з торгі́влі та ро́звитку (ЮНКТАД, UNCTAD) – орган Генеральної асамблеї ООН, який не є міжнародною торговою організацією. Створений у 1964 р. і нараховує 194 країн-членів. Основні завдання – сприяння розвитку міжнародної торгівлі, рівноправної взаємовигідної співпраці між державами, напрацювання рекомендацій по функціонуванню міжнародних економічних відносин. Резолюції, заяви ЮНКТАД мають характер рекомендацій. Під егідою ЮНКТАД розробляються багатосторонні угоди і конвенції. Найвищий орган ЮНКТАД – Конференція і Рада з торгівлі та розвитку, в рамках якої працює шість комітетів.

національних та іноземних ТНК. У Великобританії ця частка досягає 80 %, у Сінгапурі – 90 %.

Найбільші ТНК здійснюють агресивну стратегію міжнародної економічної експансії. Серед усіх ТНК виділяється відносно нечисленна група корпорацій (іноді їх об'єднують у 100, 500 або 1000 надвеликих фірм). Так, на 100 надвеликих ТНК припадає більше половини загального обсягу продажів і кількості працівників у їхніх закордонних філіях та дочірніх компаніях.

Сьогодні ТНК контролюють більше половини світового промислового виробництва, близько 2/3 світової торгівлі, 4/5 кількості патентів і ліцензій на нову техніку, технології та ноу-хау.

Під контролем ТНК перебуває 90 % світового ринку пшениці, кави, кукурудзи, лісоматеріалів, тютюну, джуту, залізної руди, 85 % ринку міді, бокситів, 80 % чаю, олова, 75 % бананів, натурального каучуку та сирої нафти.

У їхніх руках зосереджено близько 95 % кількості виданих у всьому світі патентів і ліцензій. Саме ці компанії сприяють поширенню досягнень НТР у країни, що розвиваються. Якщо спочатку туди переміщали тільки трудомісткі складальні виробництва, то в останні десятиліття у своїх філіях ТНК стали широко використовувати кваліфіковані науково-технічні кадри цих країн. Частка ТНК у платежах, які пов'язані з передачею технологій, становить більше 80 % у США та Великобританії і 90 % – у Німеччині.

Саме ТНК відіграють провідну роль у подальшій інтернаціоналізації економіки шляхом проведення глобальних стратегій, які об'єднують національні економіки й національні ринки. Саме вони визначають нові тенденції у вивезенні капіталу.

Економічні кризи (1969–1970 рр., 1971–1973 рр., 1974–1975 рр., 1980–1982 рр. та ін.) ще раз засвідчили про циклічний характер розвитку капіталістичної економіки. Однією із найважливіших особливостей цих криз стала синхронізація циклічних коливань в основних індустріальних країнах.

Пошук шляхів стабілізації зумовив утвердження так званих змішаних економічних систем. До основних її характеристик слід віднести:

– функціонування економіки на засадах плюралізму форм власності – приватної, колективної, державної та розмаїття форм господарювання – оренди, акціонування, кооперації, партнерства;

– розвиток державного підприємництва і формування державного сектору економіки;

– макроекономічне прогнозування, планування і програмування розвитку економіки загалом та її окремих галузей;

– розподіл і перерозподіл державою ресурсів і доходів на основі формування державного бюджету та державних фінансів, здійснення податкової політики і соціального регулювання;

– модифікація ринкового ціноутворення внаслідок запровадження внутрішньофірмових (трансфертних) цін і державного регулювання цін на ресурси і продукти;

– державне регулювання науково-технічного та інноваційного розвитку;

– регулювання державою та профспілками умов, оплати та ринку праці;

– соціалізація економічної системи капіталізму на засадах соціального страхування і соціального захисту населення, соціального партнерства;

– підтримання конкурентних умов господарювання і запобігання монополізму.

Перед світовою спільнотою постали певні екологічні та демографічні проблеми, вирішення яких залежить від розвитку світового та національних господарств.

Масове знищення флори і фауни, забруднення екологічного середовища, збільшення кількості озонових дир та глобальне потепління. У світі голодує кожен восьмий мешканець (близько 750 млн осіб), без цивілізованих умов проживає майже 2 млрд осіб.

Основні загальні тенденції розвитку країн світу в 40–90 роках XX ст.

Відбудова **європейського господарства** відбувалася на основі плану – **Дж. Маршалла** (червень 1947 р. Гарвард), що почав здійснюватися з 4 квітня 1948, коли конгрес США прийняв Закон "Про економічне співробітництво", що передбачав 4-х річну програму економічної допомоги Європі. Зокрема:
надання фінансової допомоги західним країнам за умови укладення двосторонніх угод (майже 13 млрд дол. було використано європейськими країнами на закупівлю товарів та технології в США. Англією – 2,8 млрд дол., Францією – 2,5 млрд, Італією – 1,3 млрд, Зах. Німеччиною – 1,3 млрд, Голландією – 1 млрд);
збільшення інвестицій США в Європу та створення спеціальних фінансових фондів (за роки дії плану через спецфонди пройшло майже 17 млрд дол.)

Відбудова і стабілізація світового фінанс. господарства здійснювалася за допомогою т.з. **Бреттон–Вудської системи** (1944 р. – 45 країн членів ООН та міністри фінансів 16 країн) з укладення перших валютних угод (корекція фіксованих курсів національних валют (1 дол. дорівнював 1 г золота). Систему зміцнювали дві міжнародні інституції – МВФ та М(Вс.)БРР. З 1947 р. відкрито штабквартири у Вашингтоні та Парижі, до його складу входить п'ять департаментів, що здійснюють діяльність у Європі, Азії, Африці, Західній півкулі та на Середньому Сході. У МВФ співпрацюють 170 країн світу. Статутний капітал цієї фінансової установи становить 15 млрд дол.

Основними напрямами діяльності МВФ є:
– розвиток міжнародної торгівлі;
– надання фінансової допомоги;
– валютне співробітництво (встановлення та регулювання валютних курсів).

Міжнародний (Всесвітній) банк реконструкції та розвитку здійснює свою діяльність з 1945 року (штабквартира – у Вашингтоні). Це фінансова інвестиційна інституція, керівництво якою здійснюється радою керуючих, директоратом та президентом. Щороку відбуваються сесії ради. Об'єднує 155 країн-членів банку. **Основними напрямами діяльності М(Вс.)БРР є:**
– надання фінансової допомоги на компенсаційній основі;
– здійснення міжнародних інвестиційних проектів у галузях енергетики, транспорту та зв'язку

Розпочинаються активні **інтеграційні процеси** (зона вільної торгівлі; митна спілка; спільний ринок; економічна спілка; повна інтеграція, що передбачає здійснення єдиної економічної політики) – липень 1947 р. створ. Організація європейського економічного співробітництва (ОЄЕС); 1948 р. укладено Генеральну угоду по тарифах та торгівлі (ГААТ, з березня 1994 р. – СОТ); у 1957 році утв. Європейське Співтовариство (ЄС); 1958 року ств. Європарламент, керівними органами якого стали Комісія та Рада міністрів; поступово формуються т.з. клуби, зокрема – G – 7; 1960 р. утв. Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК – Алжир, Еквадор, Габон, Венесуела, Індонезія, Ірак, Іран, Кувейт, Саудівська Аравія, Катар, ОАЕ); 1967 р. ств. Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН – Індонезія, Малайзія, Таїланд, Філіппіни, Сінгапур та ін.); у 1991 р. ств. Спільний ринок країн Півдня Америки (МЕРКОСУР – Аргентина, Бразилія, Уругвай, Парагвай).
З 1 січня 1999 р. 11 країн ЄС перейшли до використання єдиної валюти – євро (крім Великобританії, Бельгії, Швеції та Греції)

У 50–60 роках відбувається поступове **нівелювання (вирівнювання)** світового господарства у зв'язку із прискоренням темпів економічного розвитку країн Західної Європи та необхідністю здійснення технічної модернізації США власної економіки. Завершується формування трьох основних економічних центрів **(трилітаризм)** – США, Західна Європа та Японія

Зазнає **краху світова колоніальна система,** відбувається перерозподіл світових ринків збуту товарів. Японія утверджується у Південно-Східній Азії та Австралії, Великобританія – у країнах британської співдружності, США – у Латинській Америці, ЄС – у Африці та на Балканах

Технологічна революція 70-х років зумовила кінець індустріалізму. Відбувається прогресуюче витіснення фізичної праці у промисловості та сільському господарстві (10 %). Захід перейшов до якісно нового стану економічного розвитку. Економіка стає **соціально орієнтованою**

Зростає залежність країн від світової торгівлі та діяльності **транснаціональних корпорацій** (ТНК – 63 тис. із річним обсягом продаж більше 100 млн дол. Зближується структура зовнішньоекономічних зв'язків та зростає орієнтація на певний технічний рівень (конкурентоспроможність). Зменшується експорт США, збільшується експорт Західної Європи, Японії та Китаю

Економічні кризи (1969–1970 рр., 1971–1973 рр., 1974–1975 рр., 1980–1982 рр. та ін.) наочно засвідчили про циклічний характер розвитку капіталістичної економіки. Однією із найважливіших особливостей цих криз стала синхронізація циклічних коливань в основних індустріальних країнах. Пошук шляхів стабілізації зумовив утвердження так званих **змішаних економічних систем**

Перед світовою спільнотою постали певні **екологічні та демографічні проблеми,** вирішення яких залежить від розвитку світового та національних господарств (масове знищення флори і фауни, забруднення екологічного середовища, збільшення кількості озонових дир та глобальне потепління). У світі голодує кожен восьмий мешканець (близько 750 млн осіб), без цивілізованих умов проживає майже 2 млрд осіб

Характерні особливості останнього 25 річчя XX ст.

- Серед правлячих сил країн проявляється тверезий оптимальний підхід до економічного розвитку і кризових явищ; склалися нові форми співробітництва: “Спільний ринок” (Англія, Італія, Канада, США, Франція, ФРН, Японія) та “ОПЕК” (організація країн-експортерів нафти) тощо
- Економічні конфлікти розв’язуються шляхом взаємних уступок і компромісів
  - Упроваджується “рейганоміка” – зменшення податків на приватну підприємницьку діяльність при одночасному регулюв. державних витрат
- Активне економічне суперництво з “Великою 7-ю” здійснюють “малі світи” (Південна Корея, Таїланд, Сінгапур та інші)
  - Закінчення “холодної війни” сприяє активній “конверсії”, частина коштів спрямовується на різні соціальні проекти
- Змінився характер зовнішньої торгівлі, яка в основному здійснюється на паритетних умовах
  - Скорочується кількість працюючих у сільському господарстві при одночасному збільш. сільськогосподарськ. виробництва за рахунок високої механізації, енергопостачання, гідропоніки, генної інженерії, комп’ютеризації
- Удосконалюється кредитно-фінансова система, зросла кількість інвестиційних компаній, пенсійних фондів, позичково-ощадних асоціацій

3. Особливості та закономірності розвитку країн світу – США, Великобританія, Японія, Франція, Німеччина у 50-90-ті роки XX ст.

Як уже зазначалося, в умовах Другої світової війни найефективнішою виявилася американська економічна система. Добре відлагоджений виробничий механізм забезпечив величезні можливості для збуту продукції. 60 % світового промислового виробництва у перше повоєнне десятиліття забезпечували США (50 % видобутку вугілля, 64 % – нафти, 53 % виробництва сталі, 17 % – зерна, 63 % – кукурудзи). Військові підряди оцінювалися в 175 млрд дол. Національний дохід країни подвоївся, а сума чистого доходу становила 70 млрд дол. На США припадало 1/3 світового експорту та 2/3 золотих запасів. У перші повоєнні роки урядова політика спрямовувалася на активне здійснення конверсії та зменшення податків (на 6 млрд дол.). Це стало можливим за рахунок 129 млрд дол. ліквідних накопичень. У 1946 р. було прийнято закон про зайнятість. Створюється Рада економічних консультацій. Характерною ознакою економічного розвитку США у повоєнний період стала реалізація тих чи інших економічних програм, які розроблялися президентськими адміністраціями.

Так, у 40–50 роках реалізовувалися дві економічні програми – “Справедливий курс Трумена“ та програма Д. Ейзенхауера.

“Справедливий курс Трумена“ передбачав ряд заходів щодо подолання економічного спаду, що розпочався з 1949 року, та розширення платоспроможного попиту. Відбулося підвищення заробітної плати (75 центів за годину робочого часу). Розпочато активне будівництво дешевого житла (передбачалося побудувати 800 тис. кв. м житла). Державні інвестиції спрямовуються на фінансування розвитку освіти в містах, підтримку фермерських господарств, впровадження системи медичного страхування. Значний вплив на економічний розвиток країни мала війна з Кореєю (1950–1953 роках). Фінансові вклади в промислове виробництво зросли на 30 млрд дол., в ядерну енергетику – на 5 млрд дол. Обсяги випуску промислової продукції зросли на 37 %, а виробництво військової техніки – у середньому в 5 разів.

Політика Д. Ейзенхауера характеризувалася лібералізацією економіки. Були серйозно зменшені кредитні ставки (з 3 до 1,75 %). Продовжувалося житлове будівництво (планувалося ввести 45 тис. квартир). Реалізовувалася програма будівництва нових шосейних доріг (близько 7,5 тис. км) тощо. 60 роки ознаменовані у світовому господарстві активними урбанізаційними процесами і розвитком науково-технічного прогресу. Швидкий хід відбудови господарства, інтеграція Європи зумовили зростання ВНП (у цілому 3,2 %) та його ролі у світовому господарстві (приріст ВНП у Франції становив 4,9 %, Німеччині – 8,6 %, Японії – 8,2 %). Перед США постала суттєва проблема модернізації економіки, для цього виділялося державою 73 млрд дол. Здійснювалася механізація та автоматизація виробництва на основі технологічно нових принципів. У 1960 р. уже застосовувалося 4 267 електронно-обчислювальних машин. Зростає концентрація та інтенсифікація виробництва (3 300 об'єднань підприємств та кількість фермерських господарств зменшилася з 5,3 до 3,7 млн). Збільшується використання робочої сили у сфері обслуговування.

Важливою складовою економічної політики у 60-х роках була реалізація програми "нових рубежів" президента Дж. Кенеді.

До основних її складових потрібно віднести:

– стабілізацію цін;

– стимулювання темпів економічного зростання та підтримку ринкової рівноваги;

– регулювання бюджетно-кредитної сфери;

– збільшення заробітної плати (з 1 до 1,75 дол. за годину);

– утримання безробіття на рівні 4 %;

– заплановане зростання ВНП не менше 5 % на рік.

У 1962–1964 роках у США відбулася чергова циклічна криза. Спочатку було згорнуто ряд соціальних програм, але з 1964 року уряд країни здійснював заходи, спрямовані на боротьбу з бідністю (20 % населення – 36,4 млн осіб), страхування престарілих громадян, надання допомоги місцевим громадам та пільг медичного обслуговування, організацію професійної підготовки.

Великі фінансові ресурси спрямовувалися на потреби військово-промислового комплексу у зв’язку з початком війни у В’єтнамі. Структурні диспропорції призвели до нової циклічної кризи, що розпочалася 1969 року.

Після приходу до влади президента Р. Ніксона, влітку 1971 р., починається реалізація чотириступеневої “нової економічної програми”.

Програма передбачала:

1) серпень–листопад 1971 р. – припинено всі операції із золотом; на 90 днів заморожуються ціни та заробітна плата; вводиться 10 % податок на імпорт;

2) листопад 1971 р. – січень 1973 р. – проведено девальвацію долара та встановлено державний контроль над цінами та заробітною платою;

3) січень–червень 1973 р. – знято державний контроль над цінами та заробітною платою; зменшуються асигнування на соціальні програми; заплановано підтримку темпів інфляції в межах 2,5 % (реально вона становила 8,2 %);

4) червень 1973 р. – 30 квітня 1974 р. – здійснення заходів щодо подолання циклічної енергетичної кризи 1974 – 1975 рр.

Щорічне зростання інфляційних процесів привело до часткової заміни кейнсіанської концепції консервативним варіантом державного регулювання економіки. В історію нова концепція ввійшла під назвою “Рейганоміка“ (президент Р. Рейган). Це була найбільш успішна повоєнна економічна програма, що призвела до семирічного підйому господарства (з 1981 до 1988 року).

З жовтня 1990 до березня 1991 років розпочався десятимісячний економічний спад, промислове виробництво скоротилося на 2 %. Криза в автомобільній промисловості призвела до різкого падіння обсягів виробництва в металургійній промисловості (9,7 %). Зменшилися обсяги виробництва будівельних матеріалів, деревообробки, металоконструкцій, побутової техніки, меблів та ін. Дефіцит бюджету зріс до 290 млрд дол., державний борг – 4 млрд дол. У зв’язку з цим основним завданням демократичної адміністрації Б. Клінтона було оздоровлення економіки через стимулювання інвестиційного попиту.

План стабілізації економіки, розроблений президентською адміністрацією Клінтона, складався з трьох основних програм:

1) короткострокова – було виділено 30 млрд дол. для збільшення кількості робочих місць через розвиток системи освіти, професійної підготовки та перепідготовки, системи суспільних робіт;

2) довгострокова – чотирирічна інвестиційна програма (1993–1997 рр.) передбачала пільги для приватних інвесторів, цільові капіталовкладення у найважливіші галузі економіки. На її реалізацію виділялося 140 млрд дол.;

3) програма скорочення бюджетного дефіциту – передбачала зменшення дефіциту державного бюджету в 1997 році до 140 млрд дол.

У ході Другої світової війни Великобританія зазнала значних матеріальних, фінансових та людських втрат. У 1945 році урядом К. Етлі була розроблена лейбористська економічна програма “обличчям до майбутнього“ лівого спрямування. Проголошувалося про необхідність створення співдружності Великобританії, розвитку змішаної економічної системи із збільшенням державної власності. Було націоналізовано засоби зв’язку, транспорт, газову та вугільну промисловість, частину електроенергетики. Відновлено діяльність профспілок. Створювалася система соціального страхування. У зв’язку з гострою фінансовою кризою, викликаною дефіцитом обігових коштів, у липні 1948 р. Англія приєдналася до плану Маршалла. Це дало їй можливість отримати 2,3 млрд дол. у вигляді поставок товарів і 337 млн дол. – кредитів. 1949 року лейбористи провели девальвацію фунта стерлінгів на 30,5 % (1 фунт ст. = 2,8 дол.). У свою чергу, це викликало значні інфляційні процеси. Від кризи Англію врятувала війна у Кореї. Поставки військово-стратегічних товарів та сировини дозволили накопичити фінансові ресурси і відмовитися від участі у плані Маршалла. У 1951 р. виробничі показники на 1/3 перевершили показники 1937 року. У 1951–52 рр. обсяги сільськогосподарського виробництва зросли на 50 %. 1951 року на парламентських виборах до влади прийшов консервативний уряд У. Черчиля.

Заходи уряду:

– провів часткову денаціоналізацію промисловості;

– активно стимулював створення монополістичних об'єднань (відбулася грандіозна централізація виробництва в руках концернів "Віккерс" – 100 тис. працюючих, "ІКІ" – 120 тис. осіб, "Бритіш петролеум" та "Ройял Датч – Шелл" – 250 тис. осіб);

– здійснював структурну перебудову економіки на основі НТП (з'явилися нові промислові регіони: Зах. Мідленд та південний схід країни, розвиваються нові прогресивні галузі: автомобільна, авіаційна, електронна);

– Європі нав'язувалася економічна та політична гегемонія (не увійшовши у 1957 р. до "Спільного ринку", Англія зініціювала створення у 1960 р. "зони вільної торгівлі", до якої увійшли Англія, Данія, Швейцарія, Норвегія, Австрія, Швеція та Португалія, але економічного розвитку це об'єднання не мало);

– у межах НАТО відбувалася активна мілітаризація економіки.

Під знаком цих перетворень Великобританія розвивалася до кінця 70-х років, але перебувала у складному становищі. З одного боку, швидко розвивалися гігантські монополії в передових галузях виробництва, які диктували умови на ринку та здійснювали серйозний вплив на внутрішню та зовнішню політику урядових кіл країни. З іншого – збільшувався державний сектор економіки, що охоплював в основному старі традиційні галузі господарства, його продукція не була достатньо конкурентоспроможною, тому що повільно прилаштовувалася до новин НТП. 1979 р. уряд консерваторів очолила М. Тетчер, яка запропонувала нову радикальну економічну програму, яка в історію ввійшла під назвами "неоконсерватизм" або "тетчеризм".

Ідеологічною основою програми були такі елементи:

– сприяння вільному підприємництву;

– розвиток особистої ініціативи;

– проповідування крайнього індивідуалізму;

– повернення суспільства до "вікторіанських цінностей" (повага до закону, порядку, релігії, сім'ї; бережливість, працелюбність тощо).

На шляху реалізації програми було здійснено такі кроки:

– застосування політики “монетаризму” (зменшення податків та видатків бюджету, обмеження діяльності профспілок, неперспективні підприємства перестали субсидуватися);

– денаціоналізація промисловості (газова, сталеплавильна, електротехнічна галузі; водозабезпечення; телекомунікації);

– створення умов “здорової конкуренції”, особливо в ціноутворенні;

– розвиток дрібного та середнього бізнесу;

– захист ТНК;

– здійснювалася приватизація житла;

– зменшено подоходні податки та кількість чиновницького апарату (налічувалося усього 16 міністерств негалузевого характеру).

У результаті здійснюваних економічних заходів зростання продуктивності праці склало 2,5 % річних (поступалася лише Японії), а темпи економічного зростання – 3–4 % річних (найбільші серед європейських країн). Швидкими темпами зростала капіталовіддача. Інфляція утримувалася в межах 6 %. Споживчі витрати населення виросли на 6,5 %, приватні капіталовкладення – на 10,3 %. Доходи населення зросли на 5 %, а норма заощаджень зменшилася до 1,3 %, що свідчило про розширення особистого споживання та високий внутрішній попит. Зайнятість в економіці зросла на 1,2 % (в основному у сфері послуг), без роботи залишалися лише 1,9 млн осіб. Сформувався середній прошарок суспільства. Разом з тим негативним наслідком реформ стала різка поляризація суспільства. Середній дохід на душу населення в реальному обчисленні за десять років зріс на 23 %, але більше 20 % сімей мали річний дохід нижче 4 тис. ф. ст., що було достатньо низьким прожитковим рівнем англійців.

2 вересня 1945 р. капітуляцією Японії завершилася Друга світова війна (6 серпня 1945 р. відбулося атомне бомбування м. Хіросіми, а 9 серпня – м. Нагасакі). Згідно з рішеннями Потсдамської декларації (26 липня 1945 р.) у країні вводилося правління купаційного уряду. Реалізація в 1945–1951 рр. плану Доджа-Макартура сприяла ліквідації мілітаризму та розвитку демократизму.

Ідеологічною основою програми були такі елементи:

– сприяння вільному підприємництву;

– розвиток особистої ініціативи;

– проповідування крайнього індивідуалізму;

– повернення суспільства до “вікторіанських цінностей“ (повага до закону, порядку, релігії, сім’ї; бережливість, працелюбність тощо).

На шляху реалізації програми було здійснено такі кроки:

– застосування політики “монетаризму” (зменшення податків та видатків бюджету, обмеження діяльності профспілок, неперспективні підприємства перестали субсидуватися);

– денаціоналізація промисловості (газова, сталеплавильна, електротехнічна галузі; водозабезпечення; телекомунікації);

– створення умов “здорової конкуренції“, особливо в ціноутворенні;

– розвиток дрібного та середнього бізнесу;

– захист ТНК;

– здійснювалася приватизація житла;

– зменшено подоходні податки та кількість чиновницького апарату (налічувалося усього 16 міністерств негалузевого характеру).

Довоєнний рівень розвитку господарства був досягнутий у 1954 році, а середнього рівня західноєвропейських країн – у середині 70-х років, коли завершився процес індустріалізації. У 1952 р. у країні було створено “Спеціальний рахунок для промислових інвестицій”. Японія вступила в МВФ, а в 1955 р. стала членом ГААТ. Упродовж 15 років економіка Японії зростала в середньому на 11 % у рік, що було найвищим темпом зростання у світовій історії. У 1961 – 1970 рр. середньорічні темпи валового національного доходу становили 11 %, за цим показником Японія поступалася лише США. У кінці 70 -х рр. інвестиції в основний капітал склали 34,7 % ВНП, що також було найкращим показником у світі. Японія посіла четверте місце у світовому експорті (7 %).

До основних чинників так званого "японського дива" потрібно віднести:

– раціональне поєднання ринкових важелів із державним регулюванням економіки;

– визначення і реалізацію загальнонаціональних інтересів та здійснення політики протекціонізму;

– строге лімітування іноземних інвестицій та ефективне їх використання;

– використання іноземних ноу-хау та впровадження 10 тис. нових технологічних процесів;

– високі затрати на НД та ДОКР;

– упровадження матеріало- та енергозберігаючих технологій;

– праця висококваліфікованих кадрів та зростання реальної заробітної плати на 6,3 %.

У 80–90-х рр. в Японії здійснюється структурно-технологічна перебудова економіки в напрямі розвитку мікропроцесорної техніки, інтегральних схем, обліково-вимірювальної техніки, біотехнологій та реалізовується програма створення "Японської моделі суспільства громадянського добробуту".

Програма мала ліберальний характер і передбачала:

– мінімізацію асигнувань на соціальні програми;

– активізацію трудової мотивації;

– реалізацію принципу рівних можливостей;

– перетворення Японії в технологічну державу;

– самозабезпечення на 71 % продуктами харчування;

– запровадження екологічних стандартів та чистих технологій.

До 1995 р. частка японських кредитів у світі становила 53 %, а до кінця століття нетто-активи досягнули 1 трл дол.

30 серпня 1944 р. перехідний уряд Шарля де Голля розпочав відбудову французького господарства на основі розвитку державно-монополістичного капіталізму. З цією метою розпочалася широкомасштабна націоналізація. Було проведено націоналізацію гірничодобувної, газової, авіаційної, автомобілебудівної галузей

промисловості, електроенергетики, банків, страхових компаній, ощадних кас тощо. Розширювалися права профспілок, зокрема, розподіл житла та звільнення з роботи). На підприємствах, де кількість працюючих становила 50 осіб, створювалися так звані “комітети підприємств”. Було встановлено 40-годинний робочий тиждень та дво-тритижневі відпустки. Зросла реальна заробітна плата – у промисловості на 80 %, сільському господарстві – на 25 %. Надавалися кредити для розвитку сільського господарства. На 80–130 % зросли пенсії та допомога сім’ям. З планом Маршалла у 1948–1951 рр. Франція отримала 2 млрд 458 млн дол., а до 1958 р. США надали Франції кредитів на суму 12 млрд дол. Ці економічні заходи дозволили Франції у 1947–1950 рр. досягти довоєнного рівня та розпочати докорінну зміну стратегії економічного розвитку. Відбувається освоєння нової техніки та технології в промисловому виробництві. 90 % інвестицій спрямовується на розвиток важкої, хімічної індустрії, машинобудування, радіоелектроніки, приладобудування. Сформувалися нові галузі промисловості, такі як нафтопереробна, атомна енергетика, електроніка. Французька промисловість почала переходити від одиничного та серійного до поточного і масового виробництва. У фінансовій сфері відбувається переорієнтація з вивезення капіталу на внутрішнє виробниче його використання. Великий вплив на мілітаризацію економіки мала участь Франції у війнах в Алжирі та у В’єтнамі. У 1946 р. створюється Генеральний секретаріат по плануванню, завданням якого було програмування (планування) розвитку економіки. У 1947–1953 роках реалізовувався так званий “план Монне” щодо модернізації націоналізованої економіки. 1954–1957 роках – план зміцнення конкурентоспроможності приватного сектора економіки. 1958–1961 роках – план переходу до відкритої економіки. Франція бере активну участь у європейських інтеграційних процесах. За її ініціативою було створено Європейське об’єднання вугілля і сталі, до якого увійшли ФРН, Італія, Бельгія, Голландія, Люксембург. 25 березня 1957 р. Франція підписала договір про створення ЄЕС. З 1958 до 1969 рр. знову реалізовується економічна програма, тепер прем’єра Ш. де Голля.

Вона передбачала:

– здійснення лінії "індустріального імперативу", тобто протекціонізму щодо пропорційного розвитку усіх галузей промисловості;

– перетворення НТП у виробничу силу;

– структурну перебудову промисловості на користь новітніх галузей – аерокосмічної, ракетобудівної, атомної енергетики та ін.;

– розвиток державно-монополістичного капіталізму, зокрема заохочення монополістичної конкуренції, формування фінансових груп;

– відміну державного економічного планування.

З метою збільшення конкурентоспроможності президент Ж. Помпіду в 1969 р. змінює валютно-фінансову політику країни. Було проведено девальвацію франка (12,5 % до долара, 11,1 % до золота) і взято курс на "вирівнювання" бюджету у виробництві та споживанні, а також торговельного балансу. Але у 1974 р. ОПЕК підняв ціни на нафту, яку Франція повністю ввозила із-за кордону, що призвело до економічної кризи та скорочення промислового виробництва на 8 %, а сільського господарства – на 3 %. Щорічно ціни зростали на 10 %. У 1976–1980 роках країна знову повертається до планування. Розробляється та реалізовується так званий план "промислової переорієнтації".

План "промислової переорієнтації" спрямований на:

– підтримку конкурентоспроможних галузей промисловості;

– підтримку ТНК;

– розвиток зовнішньої торгівлі;

– реалізацію галузевих програм (зокрема, "Аеробус", "Конкорд" та ін.);

– інтенсифікацію сільського господарства (2-ге місце у світі з виробництва пшениці, 1-ше з вирощування – ячменю, льону, цукрових буряків).

У цілому розвиток економіки Франції в 70–80-х роках характеризується такими особливостями: зростають інфляційні процеси

у зв’язку із політикою державного регулювання цін; відбувається знецінення капіталу та його відтік за кордон; зростають протиріччя у зовнішній торгівлі (Франція займала п’яте місце (6,7 %) у світовому експорті, але торговельне сальдо залишалося негативним у першу чергу через ввіз енергоресурсів, торговельний дефіцит становив – 14,1 млрд франків); проявляються структурні диспропорції в розвитку окремих галузей (транспорту, сфери послуг, торгівлі); загострюється ситуація у валютно-кредитній системі у зв’язку зі зростанням курсу долара (погіршується платіжний баланс країни, франк стає найхиткішою валютою Європи, зростає безробіття). У 1981 р. до влади приходить лівоцентристський уряд на чолі з Франсуа Міттераном, який за роки свого правління створив найбільший державний сектор економіки серед капіталістичних країн (85 % авіаційної промисловості, 80 % чорної металургії, 2/3 кольорової металургії).

Саме в цьому напрямі і здійснювалися економічні реформи (тільки за 1981–1982 рр. їх здійснено 200):

– частково підвищено заробітну плату; пенсійний вік встановлено 60 років та на 50 % підвищено пенсії;

– відбулося скорочення робочого тижня до 39 годин;

– проведено девальвацію франка (на 13 % до марки та 5,75 % до інших валют);

– з метою обмеження темпів інфляції заморожено на 4 місяці ціни та заробітну плату;

– згідно з прийнятим законом у лютому 1982 року проведено чергову націоналізацію великих промислових груп (“Пешине-Южин-Кюльман” у кольоровій металургії, “Рон Пуленк” у хімічній промисловості, “Томпсон – Брандт” в електротехніці, “Сен-Гобен-Понт-а-Муссон” у виробництві будівельних матеріалів та скла, сталеплавильні трести – “Сесілор” та “Юзінор”, авіаційні та ракетобудівні компанії – “Дассо” і “Матра” та ін.);

– виділено промисловим підприємствам 6 % кредитів (44,5 % від усіх кредитів).

Під тиском США та ФРН, які намагалися французький уряд примусити відмовитися від політики обмеження влади монополій, у 1983–1984 роках реалізовувався так званий “план Делора“ (міністр фінансів і бюджету), таким чином було прийнято “курс жорсткої економії”. Основними завданнями є – скорочення зовнішнього дефіциту, згортання соціальних програм, збільшення податків. Збільшено плату за медичне обслуговування, комунальні послуги, транспорт (споживчий попит зменшився на 65 %). Здійснювався процес денаціоналізації. У країні зменшилися виробництво та розподіл електроенергії, газозабезпечення, телекомунікації. Економічні негаразди призвели до того, що лівий блок почав втрачати підтримку виборців і на виборах у березні 1986 року більшість отримали консерватори. Прем’єр-міністр Жак Ширак заявив про необхідність закладення основ “народного капіталізму“ через активне формування середнього прошарку. Різко (у 4 рази) скорочувалися обсяги фіскальних надходжень. З 1987 року розпочався процес “дерегламентації“ економіки (самостійне встановлення цін на промислову продукцію). Було передбачено ряд заходів щодо ліквідації впливу держави на функціонування кредитної системи, проведено поступову приватизацію кредитних установ. У цілому було підготовлено більш як 30 законопроектів, що позитивно вплинули на стан економіки Франції у другій половині 80-х років. Хоча у 1986 – 1989 роках у країні спостерігалося економічне піднесення (річний приріст промислового виробництва складав 4 % , а ВВП у середньому – 3 %), початок і особливо середина 90-х років ознаменувалися спадом виробництва та інвестиційної активності.

Повоєнна відбудова німецького господарства здійснювалася на основі участі в плані Маршалла та реалізації економічної програми Людвіга Ерхарда. Так, за роки реалізації плану (1948–1951 роки) Німеччина отримала допомогу на суму 3,12 млрд дол.

Програма економіста і політика Людвіга Ерхарда грунтувалася на ідеї створення так званого соціального ринкового господарства.

Особливості та закономірності розвитку країн світу в 40–90 роках XX ст.

США

40–50 рр. – "Справедливий курс Гаррі Трумена" та програма Двайта Ейзехауера.
Спрямовані на формування платоспроможного попиту (75 центів за 1 год.)

60 рр. – програма "нових рубежів" Дж. Кеннеді, спрям. на посилення ДРЕ (ВВП – 5 % річних; безробіття – 4 %)

70 рр. – "Нова економічна програма" Річарда Ніксона, спрям. на підтримку ринкової рівноваги

1981–1988 рр. – "Рейганоміка" Рон. Рейгана спрям. на: лібералізацію економіки; зменш. на 25 % всіх податків; зменш. бюджетних витрат; згортання соціальних програм; дерегулювання підприємництва; розмежування функцій центр. та місцев. влади; структурну перебудову економ.; оновлення капіталу;
збільш. платоспроможного попиту

90 рр. – План економічної стабілізації Біла Клінтона, спрям. на зменшення держ. дефіциту

Великобританія

40 рр. – "Обличчям до майбутнього" Клемента Етлі, спрям. на формування змішаної економіки (націон. транспорту, зв'язку; газової, вугільної, ел. техн. промисловості)

50–70 рр. – програма Вінстона Черчиля, спрям. на: денаціоналізацію екон.; формування монополіст. об'єднань; структурну перебудову на основі НТП; створ. у Європі зони вільної торгівлі; зміцнення держсектора у традиційних галузях економіки

80 рр. – "Тетчиризм" Маргарет Тетчер, спрям. на: пропог. індивідуалізму; повернення. суспільства до "вікторіанських цінност.";
здійснення політики монетаризму; денаціоналіз.; підтримку конкурентного ціноутв.; розвиток середнього бізнесу; захист ТНК; зменш. податків; зменшення чиновницького апарату

Франція

40 рр. – програма Шарля де Голля, спрям. на: створення державно-монополістичного капітал. та масову націоналізацію н/г (збільш. з/п, 40 год тиждень, збільш. на 80–100 % пенсій)

1958–1969 рр. – лінія "індустр. імперативу" прем'єра Ш. де Голля, спрям. на: активний протекціонізм щодо всієї промисловості; перетвор. НТП у виробничу силу; ств. новітніх галузей; відмову від держпланів

70 рр. – план "промислової переорієнтації" спрям. на: підтримку ТНК; інтенсифікацію с/г (1–2 місце у світі); реалізацію галузевих програм

80 рр. – програма Франсуа Міттерана, спрям. на: формування найбільшого держсектора економіки серед розвинених кап. країн

З 1987 р. – здійснювався курс на ств. "основ народного капіталізму", "дерегламентація економіки" Жаком Шираком, спрям. на лібералізацію економічних процесів та прийнято курс "жорсткої економії"

Німеччина

40–50 рр. – реалізація програм Конрада Аденауера та Людвіга Ерхарда, спрям. на: "створення соціального ринкового господарства"; розвиток приватної ініціативи; розвиток конкуренції; ліберальне ДРЕ; надання пріоритетів для середнього класу

60–70 рр. – "Структурний стрибок", спрям. на: перенесення за межі країни нерентабельного та шкідливого виробництва; перетворення Німеччини на державу-експортера.
Визначальним чинником досягнення високої конкурентоспроможності створ. продукції стало забезпечення її високої якості.
Експортуються: верстати, автомобілі, хімікати, метал і сталепрокат, продукти харчування, текстиль

Основні риси суспільства соціального партнерства

У повоєнний період у результаті соціально-економічних перетворень у провідних країнах світового господарства сформувався принципово новий тип економічних взаємовідносин основних соціальних прошарків суспільства – **соціальне партнерство**, як механізм для функціонування розвиненого, здорового суспільного організму. Він успішно "працює" в умовах стабільної економіки і злагодженого суспільства

Соціальне партнерство – це система взаємозв'язків між найманими працівниками, трудовими колективами, професійними спілками – з одного боку, роботодавцями та їх об'єднаннями – з іншого, і державою та органами місцевого самоврядування – з третього, їхніми представниками та спільно створеними органами з регулювання соціально-трудових відносин, які (взаємозв'язки) полягають у взаємних консультаціях, переговорах і примирних процедурах на взаємоузгоджених принципах з метою дотримання прав та інтересів працівників, роботодавців і держави

Масове виробництво споживчих товарів, значна частина яких доступна всім прошаркам населення, зокрема і через систему довгострок. кредиту

Подолання антагонізму між працею та капіталом через володіння акціями корпорацій

Інституційне забезп. рівності економічних прав та стартових можливостей

Забезпечення та розвиток приватної власності як основного економічного інституту

Реалізація соціальних програм з метою досягнення соціальної згоди та захисту "слабких груп"

Наявність конкуренції та механізмів ринків. ціноутворення разом з існуванням антимонопольного законодавства

Збереження переважно державного регулюв. економіки та соціальної сфери

У соціальній ринковій економіці рушійною силою суспільного благополуччя є потяг людини до покращання умов власного життя в сукупності з її соціальною відповідальністю. Ерхард вважав, що ринкова економіка функціонує винятково в умовах свободи – споживання, вибору професії і робочого місця, підприємницької діяльності. Основними рушійними силами у відродженні країни Ерхард визначав вільну приватну ініціативу і конкуренцію у поєднанні з активною роллю держави в господарському житті. Одним із найважливіших елементів соціального ринкового господарства вважався дрібний та середній бізнес – "основа благополуччя для всіх". Уже в 1953 р. на підприємствах, що мали до 500 осіб, працювало 50,8 % усіх зайнятих і вироблялася половина промислової продукції.

Суспільство соціального партнерства має такі основні риси:

– масове виробництво споживчих товарів, значна частина яких доступна всім прошаркам населення, закрема і через систему довгострокового кредиту;

– подолання антагонізму між працею та капіталом через володіння акціями корпорацій;

– забезпечення та розвиток приватної власності як основного економічного інституту;

– наявність конкуренції та механізмів ринкового ціноутворення разом з існуванням антимонопольного законодавства;

– збереження переважно державного регулювання економіки та соціальної сфери;

– інституційне забезпечення рівності економічних прав та стартових можливостей;

– реалізація соціальних програм з метою досягнення соціальної згоди та захисту "слабких груп".

Господарська реформа 1948 р. одночасно поєднувала грошову реформу та реформу цін. Створення твердої власної валюти розпочалося із відміни дії рейхсмарок та впровадження дойчмарок. 24 червня 1948 р. було прийнято закон про принципи господарської структури та політику цін. Держава відпускала ціни, відмінено адміністративний розподіл ресурсів та багаточисельні нормативні документи, що регулювали економічні відносини. Пізніше було прийнято закони про кредитну та податкову політику,

про заходи проти самовільного підняття цін, антимонопольний та антитрестівський укази. У результаті фінансового оздоровлення швидкими темпами починає відроджуватися промисловість. До 1956 року рівень виробництва Німеччини перевершив показники 1936 р. З 1960 до 1970 років у 5,2 раза збільшилися асигнування на НДДКР. Науково-технічний прогрес стає вирішальним фактором розвитку економіки. Розвиваються експортно-орієнтовані галузі економіки (машинобудування, авіаційна та ракетно-космічна галузі, хімія, електротехніка та машинобудування). Характерною рисою господарства Німеччини є збереження майже 1,9 млн дрібних та середніх підприємств. Із них 1,7 млн припадало на дрібні фірми (до 9 осіб). Особливо це стосується території колишньої НДР. З середини 70-х років у Німеччині відбувся так званий структурний стрибок. Його зміст полягав у перенесенні за кордон частини промислового виробництва, особливо нерентабельного та екологічно шкідливого (хімія). Німеччина у 80-х роках стала класичною державою-експортером і посідає друге місце після США. Це стосується вивозу автомобілів, верстатів, хімічної та електротехнічної продукції. Інтеграція двох протилежних економічних систем після об’єднання ФРН та НДР зумовила загальний економічний спад.

Тема 8.2. Економічна думка у 50-80-ті роки XX ст.

План

1. Повоєнне неокейнсіанство.
2. Повоєнний неолібералізм.
4. Неокласичне відродження.
5. Інституціонально-соціальний (індустріально-технологічний) напрям інституціоналізму – Джон Гелбрейт. Неоінституціоналізм.

1. Повоєнне неокейнсіанство

У повоєнні роки на перший план соціально-економічного розвитку провідних країн світу виходить не проблема повної зайнятості, а проблема економічного зростання. Цьому сприяє розгортання науково-технічної революції, нерівномірність розвитку

окремих країн з ринковою економікою, високі темпи економічного зростання у соціалістичному таборі. Сутністю неокейнсіанських теорій стає з'ясування та обґрунтування механізму постійних темпів економічного зростання, придатного для різних кон'юнктурних та факторних умов. Основними представниками цієї течії економічної теорії були Рой Харрод (1900–1978), Алвін Хансен (1887–1976), Пол Семюелсон (нар. у 1915 р.).

Сучасне неокейнсіанство також представлене кількома групами вчених:

– групою ортодоксальних (старих) кейнсіанців – Дж. Хікс, С. Харріс та ін.;

– групою монетаристських посткейнсіанців – А. Лейонхуфвуд, С. Вайнтрауб, Д. Девідсон, Р. Клауер, Х. Мінскі;

– групою прихильників лівого неокейнсіанства – Дж. Робінсон, Л. Пазінетті, Н. Калдор та ін.

Два повоєнних десятиліття не вщухали дискусії серед науковців навколо книги англійця Роя Харрода "До теорії економічної динаміки" (1948) та "Моделі Харрода – Домара" (американський учений О. Домар). Учений виділив і проаналізував дві проблеми: по-перше, неспівпадання гарантованого та природного темпів зростання і, по-друге, нестабільність характеру фактичного темпу в ринковій економіці. Для цього ним було виведено кілька важливих рівнянь:

1) рівняння фактичного темпу зростання – G × C = S, де G – реальний приріст загального випуску продукції за певний період або G = DY : Y, тобто фактичний темп зростання – відношення приросту доходу до величини доходу базового періоду; C – це коефіцієнт капіталу, або коефіцієнт капіталомісткості, що показує "інвестиційну ціну" однієї одиниці приросту доходу або продукції; S – це частка заощаджень у національному доході або схильність до заощаджень. Оскільки обидві частини рівняння фактичного темпу зростання належать до минулого періоду, ця рівність не потребує спеціальних умов для своєї реалізації;

2) рівняння гарантованого темпу зростання – Gw × Cr = S, де Gw – прогнозований гарантований темп зростання, Cr – прогнозований коефіцієнт капіталу. G та Cr – це такі прогнозовані величини, що впливають на економічну поведінку підприємців, забезпечуючи передбачувані розміри нагромаджень фактичними заощадженнями. Якби фактичний темп зростання (G) збігався із прогнозованим, гарантованим (Gw) у межах капіталістичної ринкової економіки, мав би місце стійкий безперервний розвиток, але, на думку Харрода, капіталістична економіка "балансує на лезі ножа", їй внутрішньо властива динамічна нестабільність ("втеча фактичного темпу приросту від гарантованого"), у середині "працюють відцентрові сили, примушуючи систему все далі і наполегливіше відхилятися від лінії розвитку, яка потрібна";

3) рівняння природного темпу зростання – Gn × Cr = або ≠ S, де Gn – максимально можливий темп руху економіки при даному зростанні населення та технічних можливостях.

Таким чином, відношення Gn і Gw має вирішальне значення для визначення того, чи буде протягом кількох років переважати пожвавлення або депресія в господарському житті. Якщо Gw > G – це веде до довгострокової депресії, але якщо Gw < G, а Cr > C – це є умовою тривалого буму. Практична програма Харрода з метою наближення гарантованого темпу зростання до природного, запобігання масовому безробіттю пропонує дві групи заходів:

– антициклічну політику короткострокового плану (спрямована проти "втечі фактичного темпу зростання від гарантованого");

– політику тривалого стимулювання темпів економічного розвитку.

У США ідеї Дж. Кейнса розвивали ще з 30-х років його американські послідовники А. Хансен та С. Харріс. А. Хансен у науковому світі знаний як активний популяризатор кейнсіанства, визначний розробник практичних заходів щодо активної макроекономічної політики та як теоретик-економіст. У повоєнний період Хансен стає автором кейнсіанської концепції циклу, яка входила як складова до теорії економічної динаміки. 1951 року опублікована його фундаментальна монографія "Економічні цикли і національний дохід".

На думку Хансена, дані про розвиток народного господарства США дозволяють виділити принаймні чотири моделі циклічних коливань:

– “малі цикли” – від 2 до 3 років, зумовлюються нерівномірністю відтворення обігового капіталу (на основі коливань капіталовкладень у товарно-матеріальні запаси);

– “великі цикли” – 6–13 років, причиною яких є нерівномірність вкладень в основний капітал;

– “будівельні цикли” – тривають у середньому від 17 до 18 років з амплітудою коливань від 16 до 20 років (ця модель циклу стосується лише будівництва житлових будинків);

– “вікові циклічні хвилі” – тривалістю до півстоліття і більше – викликані фундаментальними переворотами у техніці, значними зрушеннями у виробництві (на зразок хвиль М. Кондратьєва).

На думку Хансена, доки економіка залишається динамічною, доти вимоги зростання і прогресу викликають більші витрати на інвестиції, доти будуть діяти могутні сили, які порушують циклічне коливання. Тому не можна розглядати цикл як патологічний стан. Він властивий природі сучасної динамічної економіки.

Це твердження є вирішальним для неокейнсіанської теорії циклу. Разом з тим воно безпосередньо стосується формування такої позиції: оскільки цикл внутрішньо властивий капіталістичній економіці, яка розвивається, однієї лише “невидимої руки“ ринку для її регулювання недостатньо, “необхідна позитивна антициклічна програма”, тобто державне регулювання. У його монографії заходи антициклічного характеру згруповані в основному за трьома напрямами:

– вбудовані механізми гнучкості (вбудовані стабілізатори), що включають прогресивний прибутковий податок, систему страхування від безробіття, систему підтримки цін на фермерську продукцію. Вбудовані механізми гнучкості спроможні глушити коливання, але безсилі сприяти переходу від депресії до відбудови. Система автоматично реагує на зміни економічного стану, не потребуючи свідомого керування;

– автоматично діючі компенсуючі контрзаходи, які потребують для їхнього застосування додаткового погодження з конгресом, містять зниження норми процента, загальне зниження

податкових ставок, скуповування державою державних облігацій на відкритому ринку, зменшення обов'язкового розміру резервів приватних банків, загальне збільшення розміру позик федерального уряду, гарантії за позиками. Ці заходи повинні здійснюватися на стадії економічної депресії;

– керовані програми компенсування циклу. На стадії інфляційного буму, коли інфляція перевищує визначений, раніше зумовлений рівень, фактично йдеться про бюджетне регулювання, при якому (у роки зростання приватних інвестицій та споживання) обмежувалися б державні витрати і нагромаджувалися бюджетні надлишки, і навпаки, у період спаду скорочення ділової активності компенсувалися б зростанням витрат держави, аж до створення державного дефіциту.

Отже, американські послідовники Кейнса змінили метод перманентного регулювання і спрямування приватних та державних інвестицій на метод маневрування державними витратами (видатками) залежно від економічної кон'юнктури (незважаючи на можливий дефіцит бюджету). Він є основною складовою концепції вбудованих стабілізаторів і неокейнсіанських антициклічних програм.

Одним із послідовників Дж. Кейнса є Пол Семюелсон. Відомий підручник "Економікс" (перше видання 1948 р.) приніс Полу Антоні Семюелсону Нобелівську премію. Цінність та унікальність цієї книги полягає передусім у тому, що вона втілила у собі кращі досягнення різних напрямів світової економічної думки сучасності. Семюелсон зазначає, що після Першої світової війни політична економія, з одного боку, далеко просунулась у роз'ясненні економічної ситуації і в описанні ділової активності, але з іншого – неокласична економічна теорія того часу не виробила розвиненої макроекономічної моделі, яка б відповідала надто розвиненій мікроекономіці. Учений зазначає, що тотожністю посткейнсіанства стало найкраще функціонування ***змішаної економіки.*** Після Другої світової війни було досягнуто безпрецедентного в історії зростання виробництва та рівня життя. Але основне, на його думку, полягає в тому, що змішана економіка не наблизила "золотий вік", що ще не знайдена єдина досконала

модель економічної політики, яка б позбавляла нас від потреби у виборі між новою діяльністю та стабільністю цін.

Критики кейнсіанської ортодоксії обґрунтовують потреби в очищенні та оновленні кейнсіанської концепції. Таке оновлення було розпочате групою впливових американських економістів, які предсталяють монетаристське посткейнсіанство – А. Лейонхуфвуд, С. Вайнтрауб, Д. Девідсон, Р. Клауер, Х. Мінскі та ін. Особливе значення вони надають відновленню грошових аспектів, оскільки це дозволить пристосувати кейнсіанську концепцію для аналізу інфляційних ситуацій та розробляти антиінфляційні заходи. Важливе місце при цьому відводиться питанням організації оперативних і надійних джерел достовірної інформації.

Світовий економічний розвиток 80-х років, розгортання третього етапу НТР вимагали зниження витрат державного регулювання за рахунок скорочення прямого втручання держави, її апарату в економіку. Усе це призвело до розширення меж вільного підприємництва на основі ринкових відносин та конкуренції і посилення ролі внутрішньофірмового планування економічної діяльності. У таких умовах про відновлення попереднього становища, втрачених довіри і престижу кейнсіанської теорії важко говорити. Разом з тим вчені намагалися інтегрувати макроаналіз і неокласичну теорію, що, на відміну від неокласичного синтезу, отримало назву кейнсінізм. Кейнсінізм, як і раніше, орієнтує науку на використання таких кейнсіанських категорій, як ефективний попит, макроекономічний аналіз ринку, раціональні переваги грошей тощо. Прихильники кейнсінізму не протиставляють кейнсіанські постулати некласичній концепції. Навпаки, принципи неокласики розглядаються як універсальні. Особлива увага приділяється використанню ринку, конкуренції в розподілі ресурсів відповідно до агрегативних переваг індивідуумів. Велику увагу дослідників привертає також теорія фінансової нестабільності, яка розглядається як основа для визначення антикризових заходів, регулювання державного дефіциту. Разом з тим сучасні кейнсіанці шукають засоби ефективного впливу на ринковий механізм, регулювання конкуренції, з’ясовують вплив ринку на динаміку інвестицій, рух безробіття, інвестиційні проекти.

Кембріджський університет став місцем активного розвитку ідей лівого кейнсіанства. Очолила ліве кейнсіанство Джоан Робінсон (1903–1983)[1]. Ліві кейнсіанці з антимонопольних позицій критикували кейнсіанську концепцію за те, що в ній не знайшли відображення та не були розв'язані соціальні проблеми, без яких неможливе позитивне вирішення питань функціонування економіки, її регулювання.

Робінсон розгортає теорію, у якій зростання нагромадження капіталу та розподіл є взаємопов'язаними дією реально існуючих інститутів, які визначають намагання підприємців до нагромадження, з одного боку, та боротьбу робітників за частку продукту в національному доході – з іншого. Отже, вона намагається обійтися не лише без трудової теорії вартості, але й без категорії граничного продукту.

Важливою складовою теорії Робінсон є вчення про технічний прогрес. Розглядаються три типи технічного прогресу: нейтральний, капіталозберігальний та капіталомісткий. Перший означає більш швидкий темп зростання нововведень та продуктивності праці в секторі інвестиційних товарів (суспільне виробництво вона поділяє на сектори інвестиційних товарів та предметів споживання); другий передбачає, що продуктивність праці зростає швидше в секторі предметів споживання. Капіталозберігальний та капіталомісткий типи технічного прогресу будуть змінювати співвідношення двох секторів суспільного виробництва, зокрема і розподіл доходу, і величину попиту на робочу силу.

Робінсон також вивела умови "золотого віку", тобто ідеальні умови економічного розвитку, які були викладені у праці "Нагромадження капіталу" (1956).

[1] Серед наукових праць виділяють "Економічну теорію недосконалої конкуренції" (1933), "Нариси з теорії зайнятості" (1937), "Нариси з економічної теорії Маркса" (1942), "Економічні єресі" (1971).

До них належать:

– нейтральний технічний прогрес – коли продуктивність праці, заробітна плата на одну особу та капіталоозброєність підвищується в однаковій пропорції, а норма прибутку залишається постійною;

– гнучкість та рухомість реальної заробітної плати робітників – коли заробітна плата підвищується разом зі зростанням виробництва на душу населення;

– вільна конкуренція – вона є обов'язковою передумовою зростання заробітної плати;

– нагромадження капіталу – залежить лише від темпів технічного прогресу та приросту зайнятого населення.

На думку вченої, зазначені умови можуть бути порушені через:

– несподівані зміни темпу технічного прогресу;

– виникнення обставин, не передбачуваних у механізмі конкуренції;

– зміни темпу нагромадження щодо зростання продуктивності праці;

– технічний прогрес, що не охоплює рівномірно всю економічну систему.

Темп нагромадження капіталу та зростання норми доходу можуть стати як причиною активного економічного розвитку, так і стагнації. Існує оптимальний рівень темпу нагромадження капіталу, який відповідає такому розподілу національного доходу, за якого зростання ефективного попиту зумовлює і зростання виробництва. Надто високий темп нагромадження зумовлює надто високу частку прибутку у доході, зменшуючи частку робітничої сили, що призводить соціальної напруженості у суспільстві. Надто низький темп нагромадження призводить до зниження норми та частки доходу і тим самим зменшує стимули для економічного зростання. Ця тенденція може виникнути і в умовах надто високої норми доходу, якщо він є результатом монополії, а не надзвичайно високої норми нагромадження.

Економічна думка у другій половині XX ст. (повоєнне неокейнсіанство)

Рой Харрод
(Англія,1900–1978)
1948 р. – "До теорії екон. динаміки".

Основна проблема досл. неспівпад. природного (фактичн.) і гарантованого (прогноз.) темпів екон. зростання та нестабільного характеру фактичного (природн.) темпу у ринковій економіці.

Gприр.= $\frac{s}{c}$, де

S – частка заощадж.у НД;
C – капіталомісткість НД.

Gпрогн.= $\frac{s}{Cr}$, де

S – частка заощадж.у НД;
Cr – прогноз. коефіцієнт капіталомісткості НД.

Gприр.=Gпрогн., динамічна рівновага (стійкий безпечний розвиток).

Якщо, Gпрогн. > Gприр. – відб. **депресія.**

Якщо, Gприр. > Gпрогн. – відб. **підйом.**

Необхідно стимулювати темпи економічного розвитку, сприяти зменшенню безробіття

Євсій Домар
(США,1914–1997)
1957 р. – "Есе з теорії економічн. зростання"

Акцентує увагу на тому, що інвестиції створюють дохід, який збільшує попит і одночасно інвестиції ведуть до зростання пропозиції товарів. Необхідно визначити обсяги інвестицій, які забезпечують зрост. доходу, бо це дорівнює збільшенню пропозиції товарів внаслідок збільшення виробничих потужностей.

$Зайнятість = \frac{Дохід}{Виробн\ потужн.}$;

$M = \frac{\Delta НД(ВВП)}{\Delta I} = \frac{\Delta НД}{\Delta НД - \Delta C}$;

M – мультиплікатор.

$^{\Delta}НД = {}^{\Delta}C + {}^{\Delta}I$, де $^{\Delta}C$ – приріст щорічного споживання.

Чим > $^{\Delta}НД$, тим > Д, тим > Заощ., тим > Схильн. до спжив. та > Інвестицій.

$A = \frac{\Delta I}{\Delta НД}$;

A – акселератор.
Кожна нова 1 інвестицій зумовлена приростом доходу.

Алвін Хансен (США,1887–1976)
1951 р. – "Економічні цикли і нац. дохід"

Виділяє чотири моделі циклічних коливань: **"малі цикли"** – від 2 до 3 років, із-за нерівномірності відтв. обігового капіталу; **"великі цикли"** – 6–13 років, із-за нерівном. вкладень в основний капітал; **"будівельні цикли"** – від 17 до 18 років з амплітудою коливань від 16 до 20 років; **"вікові циклічні хвилі"** – тривалістю до півстоліття і більше із-за НТП.

Необхідні заходи антициклічного характеру, зокрема: **вбудовані механізми гнучкості (вбудовані стабілізатори),** що включають прогресивний прибутковий податок, систему страхування від безробіття, систему підтримки цін на с/г продукцію; **автоматично діючі компенсуючі контрзаходи,** що потребують додаткового погодження з конгресом і містять зниження норми процента, загальне зниження податкових ставок, скуповування державою державних облігацій на відкритому ринку, зменшення обов'язкового розміру резервів приватних банків, загальне збільшення розміру позик федерального уряду, гарантії за позиками. Ці заходи повинні здійснюватися на стадії економічної *депресії*; **керовані програми компенсування циклу** на стадії *інфляційного буму*, коли інфляція перевищує визначений, раніше зумовлений рівень, фактично йдеться про бюджетне регулювання, при якому (у роки зростання приватних інвестицій та споживання) обмежувалися б державні витрати і нагромаджувалися бюджетні надлишки, і навпаки, у період спаду скорочення ділової активності компенсувалися б зростанням витрат держави, аж до створення державного дефіциту

Пол Семюелсон
(США, 1915–2009)
1948 р. – "Економіка: ввідний аналіз"

Обґрунтовує, що тотожністю посткейнс. стало функціонування **змішаної економіки.** Але ще не знайдена єдина досконала модель економічної політики, яка б позбавляла нас від потреби у виборі між новою діяльністю та стабільністю цін

Джоан Робінсон
(Англія,1903–1983).
1962 р. – "Нариси з теорії економ. росту"

Розділяє ідеї **лівого кейнс. (кейнсінізму)** про необхідність регул.: держдефіциту, конкур., руху безробіття, інвестиційних проектів, впливу ринку на динаміку інвестицій. Розробила вчення про технічний прогрес (нейтральн.; капіталозб. і капіталомісткий). Вив. умови "золотого віку" (гнучкість та рухомість реальної з/п робітників; вільна конкуренція; ТП та зайнятість населення)

В умовах технічного прогресу техніка, що забезпечує більш високу продуктивність праці, потребує великих витрат капіталу на одиницю праці. Рівень і динаміка заробітної плати визначають межі прибутковості техніки. Чим вища заробітна плата, тим вигідніше застосовувати менш трудомістку, а тому капіталомістку техніку.

Джоан Робінсон передбачає, що може бути створене суспільство, де будуть співпрацювати прогресивні монополісти та профспілки, бо вони однаково зацікавлені у підвищенні заробітної плати, тобто у створенні попиту, стимулюванні технічного прогресу та покращенні умов життя. Отже, деякі об'єктивні процеси, які зняли гостроту суперечностей між виробництвом та споживанням саме завдяки зростанню заробітної плати, вона відображає правильно.

2. Повоєнний неолібералізм

Сильна автономна конкурентна економіка – такий основний девіз найяскравішого представника неолібералізму Фрідріха Августа фон Хайєка (1899–1992).[1] Економічні явища у них розглядаються як невід'ємна частина соціально-економічної системи, передусім підкреслюються ті із соціальних рис, які характерні для ринкової системи в цілому в умовах вільної конкуренції, зокрема індивідуалізм господарюючих суб'єктів, їхні об'єктивні оцінки, їхнє уявлення про економічну свободу, їхня конкурентна природа тощо.

Методологічний індивідуалізм та суб'єктивізм Хайєка фактично означають визнання непізнаних економічних явищ, тому що теоретична модель економіки будується дослідником на суб'єктивному, а отже, довільному виборі окремих елементів дійсності. Таким чином, ця модель не може дати істинно наукових знань про економіку, які б не залежали від суб'єктивного досвіду

[1] Особливості методології досліджень, економічні погляди та основи концепції спонтанного ринку викладені Хайєком у ряді наукових праць – "Шлях до рабства" (1944), "Індивідуалізм та економічний порядок" (1948), "Конституція свободи" (1960), "Право, законодавство і свобода" (1973, 1976, 1979), "Фатальна концепція: помилки соціалізму" (1989).

дослідника. Справа ще й у тому, що як економічна дійсність, так і людський розум не залишаються незмінними, а постійно еволюціонують.

Важливим в теорії економічного лібералізму Хайєка є його вчення про спонтанний характер ринкового порядку. Ринкова економіка виникає та еволюціонує у результаті взаємодії людей, але це не означає для них можливий цілеспрямований вплив на економіку. Ринкова економіка розвивається відповідно до своєї власної внутрішньої логіки, зумовленої тією обставиною, що в її формуванні люди керуються своїми практичними знаннями, втіленими у звичаях. Це ніби невидиме знання, що не усвідомлюється його носієм і тому не може бути від нього окремо формалізованим, узагальненим у теоріях і покладеним в основу економічної політики. У свою чергу, характер знання, покладеного в основу еволюції ринкового порядку, повністю виключає можливість будь-якого втручання у цей процес без загрози часткового або повного його руйнування. Провідна роль у формуванні та поширенні практичних поточних знань про господарство належить механізму ринку, який через систему цін, зміну співвідношення попиту і пропозиції, рекламу систематично передає інформацію про те, що, де, як, коли виробляти, купувати і продавати, і тим самим забезпечує координацію дії учасників ринку. Ринок розглядається як своєрідний інформаційний механізм, який забезпечує отримання не фрагментарних, а системних знань про економіку, без яких неможлива ефективна господарська діяльність.

Щодо розподілу ресурсів та конкуренції, то Хайєк вважав, що ринок сам здатний ефективно розподіляти ті ресурси, що раніше не були враховані на господарські цілі, які раніше не були і не могли бути виявленими. Конкуренція – це ефективний спосіб спрямування невідомих ресурсів на невідомі цілі. Ці завдання ринок може виконувати завдяки тому, що він спроможний виявити, розповсюдити та ефективно використати раніше невідомі дані про потреби, ресурси і технології, тобто виступати у ролі специфічної інформаційної системи.

Хайєк виступав активним критиком соціалістичної економічної системи. На його думку, єдиноможливим шляхом розвитку людства є капіталізм.

“Конкуренція скрізь, де можливо, регулювання – там, де необхідно” – цей вислів Людвіга Ерхарда (1897–1977 рр.) концептуально виражав ідеї представників неоліберальної концепції державного регулювання економіки. Неоліберали виступають за лібералізацію економіки, використання принципів вільного ціноутворення, провідну роль в економіці приватної власності та недержавних господарських структур. Вони вбачають сутність регулювання економіки державою у функціях “нічного сторожа” або “спортивного судді”. Починаючи з 1948 р., ці ідеї набули статусу державної доктрини уряду Аденауера – Ерхарда. З цього самого року послідовники В. Репке, А. Рюстова на чолі з В. Ойкеном у Фрайбурзькому університеті почали видавати щорічник “Ордо”, тому західнонімецька неоліберальна доктрина почала називатися ордолібералізмом.

Основний внесок у концепцію “соціальне ринкове господарство” робить Вольтер Ойкен.

В. Ойкен використовує термін “національна економія” на противагу політекономії, виходячи з того, що єдиної політичної економічної теорії не може бути, економічні процеси здебільшого мають національну характеристику в різних країнах.

Історичний розвиток привів не тільки до того, що прискорилася трансформація інститутів, а й до того, що ускладнилася структура суспільного господарства, так, що дедалі рельєфніше виявляється необхідність теоретичного аналізу. У національній економії панує два питання: про форми, в яких здійснюється господарювання, і про економічні процеси, які щодня відбуваються всередині заданих форм. Ойкен констатує, що теорія надає інструменти для одержання наукового досвіду, вони служать для проникнення в економічну дійсність.

Виступаючи проти економістів, що розглядають конструкцію господарського життя у вигляді сходинок: домашня, міська, народногосподарська, рабовласницька, феодальна, капіталістична, соціалістична, молода, розвинена, зріла, прогресуюча, – Ойкен висуває положення про те, що існують конкретні господарські порядки Греції, Афін, Спарти, Риму Діоклетіана, Німеччини 1900 р. і 1940 р., а отже, необхідне пізнання їх у єдності з

усім життям нації – з політичними і соціальними подіями, з явищами духовного життя. Конструкція сходинок – це однобічність. Висновок В. Ойкена: елементом-системоносієм економічної системи є господарський порядок, він не пов'язаний з господарськими сходинками. Він – індивідуальне явище (господарський порядок Англії кінця XVIII ст., господарський порядок Росії 1922–1928 років). Господарські порядки визнаються ідеальними типами через економічні системи, наприклад, централізовано керована економіка, ринкові форми, грошові системи, на основі яких і створюється теорія. Але для цього необхідно знання конкретних господарських порядків.

В. Ойкен у праці "Основи національної економії" (1947) доводить природне існування у однакових суспільствах двох ідеальних типів економіки (це, власне, те саме, що й абстрактні економічні категорії класичної школи, тобто економічні, господарські форми, взяті у чистому вигляді, які відрізняються способом управління – від ценралізованого керування до стихійного саморегулювання. У господарському порядку вони займають полярні позиції: проміжні завжди містять певні домішки, що спотворюють цей ідеал) – мінової (ринкової) та централізовано керованої.

Система централізовано керованої економіки характеризується тим, що все щоденне економічне життя суспільства регулюється планами, які виходять з одного центру. Якщо економіка складається з двох і більше окремих господарств, кожне з яких розробляє та втілює у життя свої плани, то це система мінової (ринкової) економіки.

Неринкова економіка реалізується у трьох формах:

– тоталітарна централізовано керована економіка, коли виробництво, розподіл та споживання продукції здійснюється за вказівками та наказами центрального керівництва; обміну не існує взагалі;

– централізовано керована економіка з вільним обміном товарами споживання, коли споживачі можуть вносити корективи у розподіл товарів споживання шляхом обміну;

– централізовано керована економіка з вільним споживчим вибором, коли вільний вибір існує, але тих товарів, виробництво яких визначено з центру.

Пізнання економічної дійсності Ойкен починає з вихідної тези: завжди і скрізь господарська діяльність базується на плані. За всього розмаїття форм необхідно виділити дві основні, які функціонують усю історію людства:

а) складання плану одним укладачем (власне натуральне господарство, планування з єдиного центра);

б) ринкове господарство – самостійна розробка плану господарської діяльності окремими її суб'єктами.

Координування планів здійснюється в одній формі з єдиного центра і координується через механізм цін і мінових вартостей – у другій формі. У централізовано керованому господарстві одна інституція за допомогою своїх планів регулює весь економічний розвиток, а в ринковому господарстві ціноутворення є в центрі економічної системи, має широкі, точно позначені функції, а всі дії повинні орієнтуватися на ціни.

В. Ойкен також вирізнив два типи економічного устрою:

– природно зростаючий – який утворюється у процесі історичного розвитку без усвідомлення рішення (безладдя);

– законодавчо встановлений – який утворюється у результаті включення їхніх основоположних принципів до господарського законодавства на підставі спільного економіко-політичного рішення (згідно з планом).

В ордолібералізмі виділяють два типи економічної політики:

– політику устрою – це комплекс довгострокових заходів, спрямованих на створення ринкових умов функціонування економіки, законодавче й правове оформлення цих умов і насамперед – прав власності, контроль за їх дотриманням, своєчасне внесення необхідних корективів з боку держави;

– політику процесу – це комплекс заходів щодо безпосереднього впливу на господарську діяльність через фінансову стабілізацію, структурні і соціальні зрушення, включаючи певні корективи у розподілі доходів, вирішення проблем добробуту.

Після аналізу форм ринку В. Ойкен аналізує методи регулювання ринків. Є три методи регулювання господарських процесів,

що існували в історії: регулювання, здійснюване центральними державними органами, регулювання, здійснюване владними групами (анархогрупами) і регулювання через конкуренцію.

З першим люди познайомились у XX ст. (Росія, Китай і багато інших країн). Другий — породження концентрації і централізації виробництва, але вона неодвічна. У третьому — превалює форма ринку повної конкуренції, яка в зародку існувала в індустріальному господарстві, але ніколи не втілювалась у життя повною мірою.

В. Ойкен зазначає, що праці К. Менгера, Л. Вальраса, У. С. Джевонса, Е. Бем-Баверка, А. Маршалла сприяли дальшому вдосконаленню системного аналізу процесу регулювання в умовах існування форми ринку повної конкуренції. Так народилася думка про конкурентний порядок. Вона підтверджується повсякденним досвідом і досвідом, нагромадженим наукою. Кожна форма регулювання через анархогрупи переходить неминуче в централізовано керовану, отже, варто розглядати тільки дві (першу і третю).

Формою ринку, що домінує в умовах конкурентного порядку, є форма ринку "повної конкуренції". Це така форма, яка повинна координувати між собою плани і рішення окремих форм підприємств і домашніх господарств.

Повна конкуренція — шлях до підвищення ефективності роботи фірми. До того ж вона є формою ринку, ціни якого регулює економічний процес і плани домашніх господарств і підприємств, що орієнтуються на ці ціни.

Конкурентний порядок можна виразити у формулі: граничні витрати дорівнюють цінності. Конкурентний порядок потребує правової держави, яка повинна створити ті межі, в яких вільна діяльність одного індивіда обмежується сферою волі іншого, чим створюється рівновага сфери волі людей.

У конкурентному порядку важливе місце посідає грошова система.

Завдання регулювання полягає в тому, як вмонтувати грошовий порядок у конкурентний порядок.

В. Ойкен розглядає наявні пропозиції затвердження валютної стабільності, але відмовляється від визнання їхньої ефективності. Він вважає, що необхідне постійне активне втручання в грошову і кредитну політику з метою встановлення відповідності нагромадження і кредиту.

Саме механізм цін є основним інструментом регулювання конкурентного порядку, його ефективного функціонування, і це можливо тільки за стабільності валютного курсу. Валютна політика має вирішальне значення для конкурентного порядку. Стабільність "вартості грошей" відіграє значну роль у розрахунку витрат виробництва, інакше не буде враховано пропорцію обмеженості ресурсів.

Ойкен наголошує, що в епоху індустріалізму різко змінилася роль держави.

Концентрація економічної влади не є специфікою нового часу. Не меншою мірою вона характерна не тільки для періоду середньовіччя, але і для всієї іншої історії. Багато вчених і сьогодні, – говорить Ойкен, – не розуміють, що господарський процес пронизаний жорсткою боротьбою за владу.

В. Ойкен у працях "Основи національної економії" й особливо "Основні принципи економічної політики" проводить ідею неабиякої ролі влади.

Влада не повинна виступати як інструмент першої дії, а покликана трансформуватися у ринкове господарство і своїми інструментами створити умови його функціонування для найбільш ефективної дії конкурентного ринку.

Конкурентний ринок – це рамки, в яких відбуваються складні вияви численних факторів – як економічних, так і технологічних, ідеологічних, правових, соціальних, політичних, психологічних, етичних, культурних, ментальних. Механізм використання цих інститутів відбувається в умовах, які безупинно змінюються.

Завдання полягає в тому, щоб відбувалося постійне вдосконалення цих нових ступенів суспільного і господарського порядку.

Функціонуюча держава виступає як сила, що встановлює порядок.

У діяльності держави виділяють два принципи. По-перше, політика держави повинна бути націлена на те, щоб розпустити чи обмежити функції економічних владних угруповань. По-друге, політико-економічна діяльність має бути спрямована на створення певних форм економічного порядку, а не на регулювання економічного процесу. Гасло “більше чи менше держави” повинно бути зняте. Питання полягає не у кількості, а у якості діяльності, зокрема законодавчої. Потрібні необхідні закони щодо обігу капіталів, щодо функціонування бірж та біржових угод, щодо іпотеки. Вони повинні вбудовуватися в ринкове господарство, що сприятиме встановленню конкурентного порядку.

В. Ойкен також формулює питання: як впливають на господарський процес протиріччя між людьми в різні історичні епохи?

В. Ойкен звертає увагу на те, що наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. панувала думка, що найбільш чітко історична мінливість господарюючого суб’єкта виявляється в тому, що раніше він діяв за принципом задоволення потреб, а в епоху капіталізму діє вже на основі принципу максимізації доходу.

Економічна поведінка людини, – говорить Ойкен, – одночасно і незмінна, і змінюється. У своїх господарських планах люди прагнуть досягти своїх цілей з найменшими затратами цінних для себе речей, тобто вони діють за “економічним принципом”. Так, поява бухгалтерського обліку – результат діяльного вдосконалення економічного розрахунку – вплинула на розвиток економічного розрахунку.

“Економічний принцип” використовував такі засоби, як система ваг, бухгалтерія, грошовий обіг, баланси. Він – фундаментальний принцип нового господарювання. Homo sapiens скрізь у всі часи діє на основі економічного принципу. Цей принцип притаманний і Homo faber (людині, що працює). У цьому – єдність, але людині, що господарює, притаманне і різноманіття. Одним із елементів різноманіття людини, що господарює, є розбіжність у

об’єктивній оцінці бачення економічного принципу і його суб’єктивній реалізації. Це відбувається через стрімкий техніко-технологічний прогрес, а вже для централізовано-адміністративного господарства обмеженість позицій у безупинно змінюваному світі не має інструментів вибору найкращого варіанта.

В. Ойкен виділяє в різноманітті рис людини її орієнтацію на майбутнє. Перші християни, віруючи у швидке пришестя царства небесного, не піклувалися про майбутнє. А людина кінця XIX – початку XX ст. складала господарські плани на десятиріччя. Вона робить заощадження, щоб не терпіти злидні в майбутньому (старість, хвороби, навчання дітей, їхня стабільна влаштованість). Нарешті, традиційна прихильність або до рідних цвинтарів, або до мобільності. Американський шахтар під час депресії 1929–1934 рр. мігрував. Український шахтар наприкінці XX – початку XXI ст. бідує “в рідній хаті”. Висновок: усі люди, будучи в здоровому розумі, завжди і всюди діють на основі економічного принципу, у чому й полягає незмінність. З іншого боку, необхідно встановити ті ознаки, що констатують розбіжності людей в їхній господарській поведінці.

Заслуга Фрайбурзької школи, Вольтера Ойкена і його однодумців полягає в тому, що вони повернули політичну економію до суворого мислення порядку, щоб протиставити плоскому бездуховному прагматизму духовний порядок (Л. Ерхард “Півстоліття міркувань”).

Вальтер Репке у книзі “Вірна чи ні німецька економічна політика” (1950) визначив, що соціальне ринкове господарство – це шлях до економічного гуманізму.

Отже, держава для підтримки умов існування “соціального ринкового господарства” як “ідеального типу” вільного ринкового господарства має стежити за виконанням “правил” вільної конкуренції (“чесної гри”), контролювати умови ціноутворення і “попереджувати” спроби встановлення монопольних цін, гарантувати охорону і пріоритетне значення приватної власності в товарно-грошовому господарстві без монополій. У 1965 р. Л. Ерхард на черговому з’їзді ХДС повідомив про завершення у ФРН програми створення “соціального ринкового господарства”, перетворення цієї країни у “сформоване суспільство“.

Економічна думка у другій половині XX ст. (повоєнний неолібералізм – ордолібералізм)

Термін "соціальне ринкове господарство" введено Альфредом Мюллером-Армаком у праці "Господарське управління та ринкове господарство" – 1947 р.

Фрідріх Август фон Хайєк (1899–1992)

1948 р. – "Індивідуалізм та економічний порядок"
1960 р. – "Конституція свободи"
1979 р. – "Право, законодавство і свобода"

Концепція спонтанного ринкового порядку

Взаємодія людей не впливає на економіку.
Ринкова економіка розвивається за власною внутрішньою логікою.
Люди керуються своїми практичними знаннями, втіленими у звичаях.
Повністю виключається можливість втручання у ринковий порядок, будь-яке втручання призводить до його руйнування та є кроком до **тоталітаризму.**
Ринок – інформаційний механізм, що формує систему знань про економіку через: ціни, зміну попиту і пропозиції, рекламу.
Ринок сам здатний ефективно розподіляти ті ресурси, що раніше не були та і не могли бути відомі.
Конкуренція – це ефективний спосіб спрямування невідомих ресурсів на невідомі цілі.
Свобода економічних відносин гарантує свободу людини

Людвіг Ерхард (1897–1977)

1956 р. – "Добробут для усіх"

Теорія соціального ринкового господарства.

Відкритість ринку та вільна конкуренція.
Підприємництво без обмежень купівлі – продажу.
Приватна власність як основа свободи конкуренції та укладення підприємницьких угод.
Відповід. підприємців за власну діяльність.

Теорія сформованого суспільства

XIX ст. – скл. класове суспільство.
II пол. XX скл. – сф. плюралістичне суспільство.
З 60-х рр. XX ст. – скл. сформоване суспільство, де існує єдність економічних інтересів усіх соц. груп, а суб. господарювання надають взаємні послуги в умовах високорозв. поділу праці, з основною роллю підприємця

Вольтер Ойкен (1891–1950)

1947 р. – "Основи національної економії"
1948 р. – "Господарський порядок"
1950 р. – "Гуманне суспільство"

Використовує термін **"національна економія"** на противагу політекономії, виходячи з того, що єдиної політичної економічної теорії не може бути, економічні процеси здебільшого мають національну характеристику в різних країнах.
Доводить природне існування у однакових суспільствах двох ідеальних типів ек. систем – **мінової (ринкової) та централізовано керованої.**
Завжди і скрізь господарська діяльність базується на **двох формах планування:** складання плану одним укладачем (власне натуральне господарство, планування з єдиного центра); ринкове господарство — самостійна розробка плану господарської діяльності окремими її суб'єктами.
Обгр. **три методи регулювання** господарських процесів, що існували в історії: регулювання, здійснюване центральними державними органами, регулювання, здійснюване владними групами (анархогрупами) і регулювання через конкуренцію.
Обгр. поняття про **конкурентний порядок.**
Це така форма ринку, яка повинна координувати між собою плани і рішення окремих форм підприємств і домашніх господарств. Конкурентний порядок потребує правової держави, яка повинна створити ті рамки, в яких вільна діяльність одного індивіда обмежується сферою волі іншого, чим створюється рівновага сфери волі людей

У 60–70-х роках концепція неоліберaлів щодо створення соціального ринкового господарства була співзвучною з моделлю інституціоналістів, які на той час уже висунули ідею про формування “суспільства загального добробуту”, оскільки обидві моделі відкидали думку про експлуатацію людини людиною та класовий антагонізм. Обидві моделі засновані також на ідеї активної соціальної функції держави щодо забезпечення всім громадянам рівних прав та рівних можливостей в отриманні соціальних послуг та підвищенні добробуту. При цьому під зовнішнім проявом “загального добробуту” розумілося не тільки зростання кількості акціонерів у різних верствах суспільства, але й стабільність усіх суспільних інститутів, впевненість трудящих у завтрашньому дні.

3. Неокласичне відродження

Неокласичне відродження – течія в економічній теорії, яка сформувалася у 70-х роках XX ст. на основі поглядів про потребу у мінімізації державного втручання в економіку.

Процес руйнації попереднього класичного стану і пошуків ново-го консенсусу отримав у західній літературі назву “неокласичного відродження”, або “неоконсервативної контрреволюції”. Дійсно, в основі його лежить висунення на перший план і подальший розвиток неокласичного напряму з його обгрунтуванням тільки ринкових механізмів регулювання економіки. Проте такий поворот подій – це не просто збіг традиційних постулатів і висновків неокласичної ортодоксії з економічною кон’юнктурою 70-80-х років XX ст. Особливості сучасного етапу НТР, інтернаціоналізації господарських відносин, а також кардинальні зрушення в соціальній структурі розвинених країн ринкової економіки, безсумнівно, стимулювали процес переосмислення і певного перегляду застарілих уявлень неокласики, розробки нових теорій.

Процес "неокласичного відродження" включав такі основні елементи, просякнуті ідеями докейнсової економічної теорії:

– реституцію (відновлення) монетаризму, яка означала повернення мікроекономіці її вирішального місця в економічній теорії;

– розробку та уточнення теорії сподівань, вихід із визнання раціональності поведінки господарських агентів;

– поширення принципів індивідуалізму на процес прийняття урядових рішень (теорія суспільного вибору);

– подальшу лібералізацію економічного життя і політики в межах теорії і практики економіки пропозиції, соціального ринкового господарства.

У новій класичній теорії склалися дві течії – "раціональних очікувань" та "економіки пропозиції".

Автором теорії "раціональних очікувань" став Дж. Мут, який 1956 року сформулював цей постулат та відобразив у побудованій ним моделі. Представники цієї течії нової класичної теорії (Р. Лукас, Т. Сарджент, Н. Уоллес) намагалися сформулювати модель, що формалізує об'єктивну поведінку виробників та споживачів, прогнозуючи їхню реакцію на зміни політики та ринкової економічної ситуації. Заперечуючи потребу у державному втручанні в економіку, вони спираються на тезу про типовість економічної поведінки, яка врівноважує ситуацію і невілює будь-які політичні рішення. Прихильники теорії виділяють два підходи до оцінки очікувань – адаптивні очікування та раціональні очікування.

Адаптивні очікування *спираються на колишній досвід: знання наслідків певних економічних дій, урахування колишніх помилок. На підставі адаптивних очікувань корпорації пристосовуються до економічної ситуації, виробляють стратегію поведінки.*

Раціональні очікування *опираються на наукові прогнози, що враховують функціонування реальної економічної моделі: динаміку цін, витрат, рівень ставки процента, наслідки конкретної економічної політики, вплив урядових рішень на макроекономічні показники тощо.*

Виходячи з цієї теорії, у 1975 р. Т. Сарджент та Н. Уоллес у своєму дослідженні довели неефективність активної фіскальної та грошової кейнсіанської політики, що підтверджувало висновки школи про нейтральність грошей та недоцільність кон'юнктурної політики. Заперечуючи політику державного регулювання, нові класики пропонують формувати економічну політику держави так, щоб нові правила набирали чинності через певний лаг часу для того, щоб агенти могли адаптувати та прогнозувати свої дії.

Авторами теорії економіки пропозиції стали А. Лафер, Р. Мандель, М. Фелдстайн, М. Боскін.

Основою цієї теорії є твердження, що провідною категорією економічних відносин є ***пропозиція****, тому суспільство повинне виходити з можливостей пропонування, що визначаються ресурсними можливостями.*

Отже, немає потреби у державному втручанні, оскільки воно буде нівельоване очікуваннями та відповідною поведінкою суб'єктів, яка в кінцевому підсумку завжди визначатиметься їхніми можливостями. Прихильники теорії висунули тезу про залежність сукупного попиту від сукупної пропозиції. Було також поставлено під сумнів висновок Кейнса, що заощадження є причиною скорочення обсягів виробництва, економічної діяльності, а отже, зайнятості, а тому його рекомендації щодо стимулювання попиту також визнавали за недоцільні.

Основний шлях до зростання виробництва автори теорії економіки пропозиції вбачали у стимулюванні праці, заощаджень та інвестицій. Основним джерелом інвестицій (як і покриття дефіциту державного бюджету) є заощадження. Вони виступали проти високих податків за раціональну податкову політику, бо високі податки є причиною перерозподілу ресурсів з приватного сектора у державний, що призводить до зниження продуктивності праці, зростання витрат виробництва та цін. Захищаючи принципи вільного підприємництва, проблема оподаткування підносилася до рівня конкретної економічної політики, з обґрунтуванням відповідних висновків економетричними моделями та програмами подальшого розвитку економіки.

Неокласичне відродження
(Дж. Мут, Р. Лукас,
Т. Сарджент, Н. Уоллес,
А. Лафер, Р. Мандель,
М. Фелдстайн, М. Боскін)

Неокласичне відродження – течія в економічній теорії, яка сформувалася у 70-х роках XX ст. на основі поглядів про потребу у мінімізації державного втручання в економіку. У новій класичній теорії склалися дві течії – **"раціональних очікувань" та "економіки пропозиції"**

Теорія "раціональних очікувань"

Прихильники теорії виділяють два підходи до оцінки очікувань – адаптивні очікування та раціональні очікування.

Адаптивні очікування спираються на колишній ***досвід***: знання наслідків певних економічних дій, урахування колишніх помилок. На підставі адаптивних очікувань корпорації пристосовуються до економічної ситуації, виробляють стратегію поведінки.

Раціональні очікування опираються на ***наукові знання і прогнози***, що враховують функціонування реальної економічної моделі: динаміку цін, витрати, рівень ставки процента, наслідки конкретної економічної політики, вплив урядових рішень на макроекономічні показники тощо

Теорія економіки пропозиції

Основою цієї теорії є твердження, що провідною категорією економічних відносин є **пропозиція,** тому суспільство повинне виходити з можливостей пропонування, що визначаються ***ресурсними можливостями.*** Отже, немає потреби у державному втручанні, оскільки воно буде нівельоване очікуваннями та відповідною поведінкою суб'єктів, яка в кінцевому підсумку завжди визначатиметься їхніми ***можливостями.***

Прихильники теорії висунули тезу про залежність сукупного попиту від сукупної пропозиції. Було також поставлено під сумнів висновок Кейнса, що заощадження є причиною скорочення обсягів виробництва, економічної діяльності, а отже, зайнятості, а тому його рекомендації щодо стимулювання попиту також визнавали за недоцільні.

Основний шлях до зростання виробництва автори теорії економіки пропозиції вбачали у **стимулюванні праці, заощаджень та інвестицій**.

Основним джерелом інвестицій (як і покриття дефіциту державного бюджету) є **заощадження.**

Вони виступали **проти високих податків** за раціональну податкову політику тому, що високі податки є причиною перерозподілу ресурсів з приватного сектора у державний, що призводить до зниження продуктивності праці, зростання витрат виробництва та цін.

Нові неокласики, хоч і заперечували потребу у державному втручанні, але залишали для такого втручання певний простір, визнаючи неможливість його абсолютної ліквідації

Але потрібно зазначити, що положення теорій неокласичного відродження є коригувальними щодо доктрини монетаризму, яка не могла в чистому вигляді бути застосованою на практиці через свій радикалізм. Нові неокласики, хоч і заперечували потребу у державному втручанні, але залишали для такого втручання певний простір, визнаючи неможливість його абсолютної ліквідації.

4. Інституціонально-соціальний (індустріально-технологічний) напрям інституціоналізму – Джон Гелбрейт. Неоінституціоналізм

Інституціонально-соціальний (індустріально-технологічний) напрям представляє Джон Кеннет Гелбрейт (1909–2004). Серед найбільш відомих монографій та праць виділяють: “Американський капіталізм” (1952), “Великий крах” (1955), “Суспільство достатку” (1958), “Нове індустріальне суспільство” (1967), “Епоха невизначеності” (1976), “Історія економічної науки: минуле як теперішнє” (1987), “Культура задоволеності” (1992), “Справедливе суспільство” (1996) та інші.

Дж. Гелбрейт характеризує капіталізм як лад, що постійно зазнає перетворень. Основу цього, на його думку, становить еволюційне оновлення суспільства, його спонтанна трансформація. Еволюційний характер концепції інституціоналістів проявляється під час розгляду ними характерних для капіталізму соціально-економічних процесів, господарського механізму, реальних форм організації економічного життя у їхній конкретно-історичній національній визначеності. Серед найважливіших проблем, які розробляють інституціоналісти, проблема корпорації як великого монополістичного об’єднання, що втілює в собі велику економічну могутність. Корпорація розглядається як основа організаційної структури індустріальної системи сучасного суспільства. Інституціоналісти активно досліджують взаємодію монополії і конкуренції, олігополії, управління динамікою доходів, цін, різні аспекти господарського механізму. У їхньому полі зору такі інститути, як держава та її роль у розвитку економіки, профспілки, різні

суспільні явища правового, морально-етичного, психологічного характеру. Усе це створює багатоаспектний об’єкт дослідження прихильників соціально-інституціонального напряму, який відображає складне і суперечливе явище у сучасній економічній теорії. Джерело змін вони вбачають у розвитку науки, техніки, у створенні нових технологій. Техніка і технологія, по суті, ототожнюється із соціально-економічними структурами. Принцип технологічного детермінізму лежить в основі теорії індустріального, постіндустріального, суперіндустріального, технотронного, інформаційного суспільства.

У своїх дослідженнях Джон Гелбрейт висунув поняття зрілої корпорації порівняно зі звичайною виробничою корпорацією (монополією), а також показав її як носія НТП. Об’єднання таких корпорацій становить основу індустріальної системи, яку він називає планувальною. Дж. Гелбрейт виходив із того, що у зрілих корпораціях і в планувальній системі в цілому влада та правління перемістилися від власника до техноструктури, що складається із інженерно-технічного персоналу, який не входить до власників. До складу техноструктури він відносить тих, хто має спеціальні знання, здібності та досвід групового прийняття рішень. Основна роль у техноструктурі належить провідним менеджерам, які ухвалюють основні управлінські рішення. Заслуга Гелбрейта полягає в тому, що він перший серед економістів обґрунтував тезу про заміну влади ринку рішенням менеджерів. Він дійшов висновку, що з появою зрілої корпорації та планувальної системи змінилися цілі та характер їхньої діяльності, тому що планувальна система народжувала нову “розумну ціль суспільства“, отже, максимізація прибутку вже не є необхідною.

Разом з тим у 70-х роках Джон Гелбрейт змушений був визнати, що планувальна система, за відсутності державного регулювання, як правило, нестабільна. Вона піддається спадам та депресіям, які не самообмежуються, але можуть набути кумулятивного характеру. На неї впливає інфляція, що має хронічний характер і не піддається саморегулюванню. Він вважає за необхідне обмежити владу корпорацій та техноструктури, послабити тиск військових концернів та апарату військового відомства. Реальною

силою, здатною затримати негативні процеси, на думку Дж. Гелбрейта, є держава. Тільки за допомогою незалежної від корпорацій держави можна послабити вплив негативних процесів та забезпечити подальший розвиток системи.

Здійснення реформ Дж. Гелбрейт пов'язує з посиленням регулювальної ролі держави. Категорично заперечуючи програми монетаристів та прихильників економіки пропозиції, він закликає звільнитися від сліпого поклоніння кредитно-грошовій політиці, від віри, що її магія може скеровувати і регулювати розвиток капіталізму. На його думку, необхідно значно більше покладатися на фінансово-бюджетну, ніж на кредитно-грошову політику, поєднуючи її з підвищенням податків, скороченням державного дефіциту та значним зниженням процентних ставок.

Разом з тим не всі інституціоналісти погоджуються з протиставленням планової і ринкової системи. Це положення викликає найбільше заперечень у економістів. Наприклад, Д. Сіссел віднайшов у взаємозв'язку трьох елементів планувальної системи (корпорація з її техноструктурою, система управління сукупним попитом та управління споживанням) глибокі суперечності, оскільки планувальна структура стабільна доти, доки функціонує складна система взаємозалежних інститутів. Він називає це – "парадоксом Гелбрейта". Сіссел вважає, що слабкість цієї будови полягає в ігноруванні ринкових сил, які діють в економіці, не виключаючи і її корпоративного сектора. Підтвердження цьому він вбачає у гострій ринковій конкуренції, що охоплює і корпорації всередині самої планувальної системи.

Неоінституціональний напрям представляють – Рональд Коуз, Нобелівський лауреат 1991 р; Дуглас Норт, Нобелівський лауреат 1993 р.; Роберт Фогель, Нобелівський лауреат 1993 р.; Джеймс Б'юкенен, Нобелівський лауреат 1986 р.

Нобелівським лауреатом Рональд Коуз став завдяки розробці теорії фірми та трансакційних витрат, яку він виклав у працях "Природа фірми" (1937), "Суперечка про граничні витрати" (1946), "Проблеми соціальних витрат" (1960).

До трансакційних витрат або "витрат використання ринкового механізму" Коуз відносив витрати на пошук інформації про

ціни, попит, необхідних партнерів, укладання контрактів тощо. Цим він розширив існуюче поняття витрат, яке обмежувалося двома витратами – фізичними, що зумовлені рідкістю ресурсів, та технологічними, що відображають рівень знань і практичної майстерності економічних агентів. Розвиваючи аналіз Коуза, сучасні економісти запропонували декілька класифікацій трансакційних витрат. Зокрема, до таких витрат належать:

– витрати пошуку інформації (витрати часу та ресурсів на отримання і обробку інформації, а також витрати від недосконалості інформації);

– витрати на ведення переговорів;

– витрати вимірювання, тобто витрати на вимірювальну техніку, втрати від помилок та неточностей тощо;

– витрати на специфікацію (точне визначення) і захист прав власності, тобто витрати на утримання судів, арбітражу, органів державного управління, витрати часу та ресурсів, необхідних для поновлення порушених прав, а також витрати на виховання “консенсусної ідеології“ – у дусі дотримання неписаних правил та норм;

– витрати т. з. опортуністичної поведінки, що становлять елемент трансакційних витрат, який найважче визначається (існує дві форми трансакційних витрат: “ухилення” – виникає тоді, коли працюють командою, але отримання інформації про ефективність дії кожного або надто дороге, або неможливе, та “здирство” – спостерігається у тих випадках, коли будь-який агент володіє ресурсом, спеціально пристосованим для використання у даній команді, і не має вартості поза нею). У першому випадку при асиметрії інформації (підлеглий точно знає, скільки ним витрачено зусиль, а керівник має про це лише приблизне уявлення) виникає можливість працювати з неповною віддачею. У другому випадку у решти учасників тоді з’являється можливість претендувати на частину доходу (квазіренту) від цього ресурсу, загрожуючи його власнику розривом відносин, якщо той відмовиться з ними поділитися.

Розширення трансакційного сектора економіки неоінституціоналісти назвали структурним зрушенням надзвичайної важливості.

Саме на цьому, на їхню думку, ґрунтується пояснення щодо контрасту між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються.

Скорочення трансакційних витрат, а отже, підвищення ефективності функціонування економіки забезпечується існуванням правових норм та їхнім дотриманням. Зв'язок між юридичними нормами (правами власності) і трансакційними витратами було сформульовано Коузом у його відомій теоремі. Теорема присвячена проблемі зовнішніх ефектів (екстерналій). Так називають побічні наслідки будь-якої діяльності, що стосуються не безпосередніх учасників, а третіх осіб. Існування екстерналій призводить до розходження між приватними і соціальними витратами (за формулою – соціальні витрати дорівнюють сумі приватних витрат і екстерналій, тобто покладених на третіх осіб). У випадку негативних ефектів приватні витрати виявляються нижчими від соціальних, при позитивних зовнішніх ефектах – соціальні витрати нижчі від приватних. За словами відомого економіста Пігу, це є не що інше, як "провали ринку". На думку Коуза, якщо б усі права були чітко визначені і запропоновані, якби трансакційні витрати дорівнювали нулю, якщо б люди погоджувалися суворо дотримуватися результатів добровільного обміну, то ніяких екстерналій не було б. "Провалів ринку" у цих умовах не відбувалося б, і у держави не було б ніяких підстав для втручання з метою коригування ринкового механізму.

Коуз зазначав, що визначення прав власності є важливою попередньою умовою ринкових угод, таким чином, поняття "власність" було замінено поняттям "право власності". Власність як така не є ресурсом, а тільки комплексом прав (принаймні часткою такого права) на використання ресурсу (право володіння, користування, управління тощо). Крім того, категорія власності виводиться з проблем обмеженості ресурсів. Ті ресурси, кількість яких не обмежена, не стають об'єктом власності. З приводу їхнього використання між людьми не виникає ринкових відносин.

Права власності повинні бути чітко визначені, тому що саме вони стають об'єктом купівлі і продажу. Їх, у кінцевому підсумку, придбавають ті, хто більше цінує забезпечені ними можливості виробництва і здатний одержувати від них більшу користь.

Коуз також вважає, що для успішного функціонування ринку важливе значення мають як трансакційні витрати, так і права власності. Якщо трансакційні витрати невеликі, а права власності чітко визначені та їх дотримуються суб'єкти господарювання, – ринок здатний до саморегулювання.

Неоінституціональні ідеї Р. Коуза отримали подальший розвиток у працях Д. Норта "Економічне зростання США: 1790–1860 роки" (1961), "Зростання і благополуччя в Америці минулого: нова економічна історія" (1966), "Економічне піднесення в країнах Заходу: нова економічна історія" (1973) та Р. Фогеля – "Залізниці та темпи економічного зростання в Америці" (1964), "Час на хресті: економіка в Америці" (1989). Вони стали творцями нової економічної історії на основі досліджень як у галузі економічної історії, так і економетрики, що, у свою чергу, привело до появи нової концепції щодо дослідження економічних явищ – "кліометрії" (від грецьк. кліо – муза історії та метріо – вимірювати).

Розмірковуючи про процеси, що відбуваються у світі, Норт зазначає, що найважливішим завданням для Східної Європи сьогодні є формальна передача державної власності у приватну. Але при цьому відсутнє все те, що дає змогу цій приватній власності функціонувати відповідно до невидимої руки ринку – немає відповідної правової системи, системи освіти. Просто немає основ для цього. Неформальні правила гри, які опосередковані через культуру кожної країни, змінити дуже важко. Якщо модифікувати лише формальні правила, то це може призвести до напруженості і тривалої політичної нестабільності. Щодо Росії, України та інших республік колишнього СРСР, то шлях змін тут буде тривалим та важким і в найближчі десятиріччя навряд чи можна очікувати високих темпів розвитку.

Фогель Роберт-Вільям народився в 1926 р. в м. Нью-Йорк. Навчався в Колумбійському університеті, де успішно захистив магістерську дисертацію, на матеріалах якої опублікував книгу "Союз тихоокеанських залізниць: прецедент поспішної ініціативи".

Своїми досліженнями Фогель намагається довести існування прямої залежності між життєвим рівнем суспільства та добробутом людини. На основі новітніх медичних знань учений систематизує

дані про рекрутів та звертає увагу на факти, що за час індустріальної революції добробут людини знизився, а в середині XX ст. знову зріс. Звідси було зроблено висновок, що загальний життєвий рівень у США у період індустріальної революції помітно погіршився. Крім того, у результаті дослідження впливу і значення розвитку залізничного транспорту на економічне піднесення США Фогель зробив оригінальний висновок про те, що сума багатьох дрібніших технічних змін для економічного розвитку країни має значно більше значення, ніж окремі великі нововведення. Зокрема, вплив залізниці на економічне зростання оцінюється Фогелем лише в 3 %.

Одним із засновників "нової політичної економії", а саме так називають теорію суспільного вибору (теорія, що вивчає різні способи і методи, за допомогою яких люди використовують урядові установи у своїх власних інтересах), є Дж. Б'юкенен. У своїх працях – "Формула згоди" (1962), "Теорія суспільного вибору" (1972), "Межі свободи: між анархією і Левіафаном" (1975), "Політична спадщина лорда Кейнса" (1977), "Влада податків – теоретичне обґрунтування фінансової конституції" (1980), "Свобода, ринок і держава" (1986), "Дослідження конституційної демократії" (1989), Б'юкенен сформулював три основні передумови, на які спирається теорія суспільного вибору:

1) методологічний індивідуалізм – люди діють у політичній сфері, дбаючи про свої особисті інтереси, тому немає непереборної грані між бізнесом та політикою (розвінчується міф, що у держави немає інших інтересів як турбота про суспільні інтереси);

2) концепція "економічної людини" (homo economicus) – людина намагається приймати такі рішення, які максимізують значення функції корисності;

3) аналіз політики як процесу обміну – індивідууми намагаються колективно досягнути своїх власних цілей, оскільки не можуть реалізувати їх шляхом звичайного ринкового обміну. У політиці люди погоджуються платити податки в обмін на блага, необхідні всім і кожному зокрема.

У теорії суспільного вибору політичний ринок розглядається за аналогією з товарним. Держава – це арена конкуренції людей за

вплив на прийняття рішень, за доступ до розподілу ресурсів, за місце на ієрархічній драбині. Разом з тим держава – це ринок особливий, його учасники мають надзвичайні права власності: виборці можуть обирати представників у вищі органи держави, депутати ухвалюють закони, чиновники стежать за їхнім виконанням. Виборці та політики розглядаються як індивіди, що обмінюються голосами і передвиборними обіцянками. Основними сферами аналізу теорії, що розглядається, є сам виборчий процес, діяльність депутатів, теорія бюрократії, політика державного регулювання.

Неоінституціоналісти доводять, що не можна цілком покладатися на результати голосування, оскільки вони значною мірою залежать від конкретного регламенту прийняття рішень. Сама ж демократична процедура голосування у законодавчих органах також не перешкоджає ухваленню неефективних економічних рішень. Парадокс голосування не лише дозволяє пояснити, чому нерідко приймаються рішення, які не відповідають інтересам більшості, але і наочно показати, чому результати голосування піддаються маніпуляції. Тому при затвердженні регламенту потрібно уникати впливу кон'юнктурних факторів, які заважають ухвалювати справедливі та ефективні законопроекти. Демократія не зводиться лише до процедури голосування, гарантом демократичних рішень мають бути тверді та стабільні конституційні принципи і закони.

Неоінституціоналісти звертають особливу увагу на таке політичне явище, як лобізм.

***Лобізм** – це різні способи впливу окремою групою, аж до підкупу, представників влади з метою прийняття вигідних для цієї групи виборців політичних рішень.*

Вигода від ухвалення таких рішень реалізовується всередині групи, а витрати розподілено на все суспільство в цілому. Сконцентрований інтерес небагатьох перемагає розпорошені інтереси більшості. Тому відносний вплив груп з особливими інтересами

значно більший від їхньої частки голосів. Такий вплив концентрованих інтересів пояснює парадокси економічної політики держави. Держава значно частіше регулює ринок споживчих товарів, ніж ринки факторів виробництва, частіше надає пільги галузям, сконцентрованим у визначених районах, ніж розпорошеним по всій країні.

Неоінституціоналісти визначили також систему **логролінгу.**[1] Підтримку своїх питань депутат " купує", віддаючи взамін свій голос при захисті проектів своїх колег. Така підтримка інколи дозволяє домогтися ефективнішого розподілу ресурсів, тобто такого, який би підвищував загальне співвідношення корисності і витрат відповідно до оптимального принципу Парето. Але, можливо, ідучи назустріч місцевим інтересам, за допомогою логролінгу уряд добивається схвалення великого дефіциту державного бюджету, зростання асигнувань на оборону тощо. Тим самим загальнонаціональні інтереси нерідко приносяться у жертву регіональним вигодам. Класичною формою логролінгу є "бочечка із салом" – закон, який включає набір невеликих локальних проектів. Щоб отримати схвалення, до загальнонаціонального закону додають цілий пакет різноманітних, нерідко слабопов'язаних з основним законом, пропозицій, у прийнятті яких зацікавлені різні групи депутатів. Щоб забезпечити його прийняття, до нього додають все нові і нові пропозиції ("сало"), доки не буде досягнута впевненість у тому, що закон схвалить більшість депутатів. Такі маніпуляції є загрозою для демократії.

Теорія суспільного вибору має ще один актуальний та важливий напрям – **економіку бюрократії**.

Це система організацій, що задовольняє, як мінімум, два критерії:
– не виробляє економічних благ, які мають ціннісну оцінку;
– включає частину своїх доходів із джерел, не пов'язаних із продажем результатів своєї діяльності.

[1] logrolling – перекочування колоди, торгівля голосами.

Маючи відповідне становище, бюрократія не пов'язана безпосередньо з виборцями, вона обслуговує насамперед інтереси різних груп законодавців та виконавчих гілок влади. Чиновники не лише реалізують уже прийняті закони, але й активно беруть участь у їхній підготовці. Через бюрократів групи з особливими інтересами "обробляють" політиків, подають інформацію у вигідному для них світлі. Бюрократи прагнуть до прийняття таких рішень, які б відкрили для них доступ до самостійного використання різних ресурсів. Ухвалення програм, які дорого коштують, дає їм широкі можливості для особистого збагачення, посилення впливу, зміцнення зв'язків з групами, що їх підтримують, і в кінцевому підсумку дає змогу підготувати "відхід". Не випадково багато працівників корпорацій, попрацювавши в державному апараті, повертаються у свої корпорації з помітним підвищенням. Така практика отримала назву "система обертальних дверей". Державні чиновники намагаються отримати матеріальні вигоди за рахунок як суспільства в цілому, так і окремих осіб, які домагаються ухвалення окремих рішень. Бюрократи, беручи участь у політичних процесах, роблять спроби ухвалити такі рішення, які б гарантували їм отримання економічної ренти за рахунок суспільства. Політики зацікавлені у рішеннях, які забезпечують явні та швидкі вигоди при прихованих витратах, що важко визначаються. Подібні рішення сприяють зростанню популярності політиків, але, як правило, вони економічно неефективні.

Умовою ефективної боротьби з бюрократією є приватизація, а її змістом – розвиток "м'якої інфраструктури"(збільшення економічних прав людини – зміцнення прав власності, чесність і відповідальність за виконання контрактів, терпимість до інакомислячих, гарантії прав меншин тощо), а кінцевою метою – створення конституційної економіки.

Представники теорії суспільного вибору розробили питання про "провали" держави (уряду). **Такі провали** – це випадки, коли держава (уряд) не спроможна забезпечити ефективний розподіл

та використання суспільних ресурсів. До характерних рис провалів держави потрібно віднести:

– обмеженість необхідної для прийняття рішення інформації (наявність могутніх груп з особливими інтересами, активного лобі, потужного бюрократичного апарату призводить до значних викривлень наявної інформації);

– недосконаліть політичного процесу (маніпулювання голосами через недосконаліть регламенту, лобізм, логролінг, бюрократизм, пошук політичної ренти);

– обмеженість контролю над бюрократією (стрімке зростання державного апарату);

– нездатність держави передбачати та ефективно контролювати найближчі і віддалені наслідки прийнятих рішень.

До фіаско ринку іноді додається і фіаско уряду. Тому, застосовуючи ті чи інші регулятори, уряд повинен суворо стежити за негативними ефектами і завчасно вживати заходів щодо ліквідації негативних явищ.

У кінці XX ст. критика НТР "перемістилася" у галузі екології, моралі і прав людини (особливо у зв'язку з проблемами вторгнення у її особисте життя). На зміну теоріям обмеження НТР прийшли: концепція соціокультурного сприяння її розвитку; інноваційні теорії сприяння високотехнологічним галузям. У процесі розвитку теорій трансформації виробництва і суспільства простежується зіткнення двох економічних напрямів: індивідуалізму та гуманістично-демократичного підходу. У цілому можна підкреслити, що обидві течії використали метод системного аналізу найважливіших тенденцій економічного та соціально-політичного розвитку суспільства і людства у XX ст., націлений на активізацію людей і раціоналізацію їхніх дій в умовах демократії. Наукові та ідеологічні елементи, безперервно зіштовхуючись, досить ефективно орієнтували економічні дослідження і практичні дії людей.

Економічна думка у другій половині XX ст. (інституціоналізм)

Термін **інституціональна політична економія** введено американським економістом У. Гамільтоном на зборах Американської економічної асоціації в 1918 р.

Інституціоналізм сформувався як гетеродоксія (альтернатива) неокласичному напряму (ортодоксії) досліджень ринкової економіки. **Предмет** дослідження інституціоналізму – **суспільство як соціальна система**, організована за допомогою сукупності економічних та позаекономічних інститутів, які перебувають у взаємозв'язку, взаємодії та розвитку

Інститут – це субстанція, стійка у часі, що передається від одних економічних суб'єктів іншим і здатна до постійних змін

Інституціоналізм — концепція економічної теорії, яка в економічній системі синтезує роль соціальних, правових, організаційних, політичних, етичних, ментальних, економічних інститутів у процесі їхнього функціонування

Етапи розвитку інституціоналізму

1-й етап – 20–30-ті роки XX ст. – характеризується формуванням основних положень інституціоналізму (Т. Веблен, Дж. Коммонс, У. Мітчелл).

2-й етап – середина XX ст. – досліджуються демографічні проблеми, соціально-економічні суперечності капіталізму, розроблена теорія профспілкового руху (Дж. М. Кларк, А. Берлі, Г. Мінз).

3-й етап – 60-70-ті роки XX ст. – неоінституціоналізм, економічні процеси ставляться в залежність від технократії (Дж. Гелбрейт, Р. Коуз).

Інституціоналізм та проблема сучасної влади

Пробл. пов'язана з виникненням державно-монополістичного кап., необхідністю контролю та ДРЕ.
Основна увага приділяється питанням монополізації, приватно-моноп. регулюванню цін, обсягів виробництва та пропозиції.
Визначено нову роль професійного менеджменту та мотивацій і цілей крупної корпорації, її ефективності.
Визначено необхідність допомоги у розвитку малого бізнесу.

Теорія соціального контролю над економікою

Основна мета – підпорядкування економіки суспільним інтересам.
Контроль та обмеження ресурсів для найрозвиненіших галузей.
Пріорітет за соціальними витратами держави.
Регулювати через податки та штрафи шкідливі ефекти.
Посткапіталістичне суспільство повинно соціалізуватися.
Державі слід слідкувати за станом економіки та суспільства.
Здійснювати планування економіки та якості життя

Джон Гелбрейт
(1909–2006)

↓

1958 р. – “Суспільство достатку”,
1967 р. “Нове індустріальне сусп.”,
1996 р. – “Справедливе суспільство”

↓

Інституціонально-соціальний
(індустріально-технологічний) напрям

Еволюційна трансформація капіталізму.
Висунув поняття **зрілої корпорації** як носія НТП.
Об’єднання таких корпорацій становить основу індустріальної системи, яку він називає **планувальною.**
Влада та правління перемістилися від власника до техноструктури.
Основна роль у техноструктурі належить провідним менеджерам, які ухвалюють основні управлінські рішення.
Планувальна система зумовила нову **“розумну ціль суспільства”**, – максимізація прибутку вже не є необхідною.
Посиленням ДРЕ в ході реформ

Економічна думка у другій половині XX ст.
(неоінституціоналізм – нобелітет)

Джеймс Б'юкенен
(1919–2013)

1972 р. – "Теорія суспільного вибору"
1986 р. – "Свобода, ринок і держава",
1989 р. – "Дослідж. конституційної демократії"

Лауреат Нобелівської премії (1986 р.) за дослідження договірних і конституційних основ теорії прийняття економічних і політичних рішень.
Розробив та обґрунтував **теорію суспільного вибору.**
Демократія не зводиться лише до процедури голосування, гарантом демократичних рішень мають бути тверді та стабільні конституційні принципи і закони.
Держава – це арена конкуренції людей за вплив на прийняття рішень, за доступ до розподілу ресурсів, за місце на ієрархічній драбині, це особливий ринок, його учасники мають надзвичайні права власності: виборці можуть обирати представників у вищі органи держави, депутати ухвалюють закони, чиновники стежать за їхнім виконанням.
Людина економічна намагається приймати такі рішення, які максимізують значення функції корисності

Рональд Коуз
(1910–2013)

1937 р. – "Природа фірми",
1946 р. – "Суперечка про граничні витрати", 1960 р. – "Проблеми соціальних витрат"

Розробив **теорії фірми та трансакційних витрат**.
До трансакційних витрат відносив витрати на пошук інформації про ціни, попит, необхідних партнерів, укладання контрактів тощо. Скорочення трансакційних витрат, а отже, підвищення ефективності функціон. економіки забезпечується існуванням **правових норм** та їхнім дотриманням.
Вважає, що для успішного функціонування ринку важливе значення мають як трансакційні витрати, так і права власності.
Якщо трансакційні витрати невеликі, а права власності чітко визначені, ринок здатний до саморегулювання

Дуглас Норт
(нар. 1920 р.)

1973 р. – "Економічне піднесення в країнах Заходу: нова економічна історія"

Лауреат Нобелівської премії з економіки 1993 р. "за відродження досліджень в галузі економічної історії, завдяки додатку до них економічної теорії та кількісних методів, що дозволяють пояснювати економічні та інституційні зміни".
Є одним з основоположників **кліометрії.** Норт відзначає в історії 2 економ. революції: перша пов'язана з оформленням права власн. на землю, друга – з появою авторського права.
Перехід від феодалізму до капіталізму відбувався в зв'язку з виникненням незалежних держав та розвитком правопорядку із захистом права на власність, зокрема – й на робочу силу

Роберт Фогель
(1926–2013)

1989 р. – "Час на хресті: економіка американського рабства"

Лауреат Нобелівської премії 1993 р. (разом з Дугласом Нортом).
На його думку, **невеликі нововведення** в промисловості більшою мірою сприяють її еволюції, ніж крупні технологічні відкриття.
Один з основоположників **кліометрії**

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте господарство країн Європи в роки ІІ світової війни.

2. Які міжнародні валютно-фінансові інституції виникли 1944 р.? У чому їх роль?

3. Чи відбувається процес інтернаціоналізації світового господарства після ІІ світової війни?

4. Визначіть сутність “трилітаризму”.

5. Які інтеграційні економічні об’єднання серед провідних країн світу виникають у повоєнний період? Їх роль у світовому господарстві?

6. Які причини посилення ролі транснаціональних корпорацій у розвитку міжнародних економічних зв’язків?

7. Визначіть наслідки впровадження “плану Маршалла”.

8. Як позначилася реалізація плану Доджа – Макартура на відбудові господарства Японії?

9. Визначіть особливості та закономірності господарського розвитку США у 40–80 рр. ХХ ст. Що таке “рейганоміка”?

10. Визначіть особливості та закономірності господарського розвитку Великобританії у 40–80 рр. ХХ ст. Що таке “тетчиризм“?

11. Визначіть особливості та закономірності господарського розвитку Франції у 40–80 рр. ХХ ст. Що таке “голлізм”?

12. Визначіть особливості та закономірності господарського розвитку Німеччини у 40–80 рр. ХХ ст. У чому зміст реформаційної політики Л. Ерхарда?

13. Охарактеризуйте риси постіндустріального суспільства.

14. Визначіть фактори, які зумовили т. з. “японське економічне диво” в 60–90-х рр. ХХ ст.

15. У чому особливості повоєнного неокейнсіанства. А. Хансен, П. Самуельсон, Дж. Робінсон?

16. У чому суть повоєнного неолібералізму?

17. Які теорії репрезентують представники неокласицизму?

18. Визначіть загальні особливості та закономірності господарського розвитку країн світу в 40–90-х рр. ХХ ст.

19. Як Дж. Гелбрейт характеризує капіталізм?
20. У чому сутність лобізму як політичного явища?
21. Яку теорію представляє “економіка бюрократії”?
22. Визначіть, що таке “провали держави”?

Перелік історико-економічних термінів

Автаркія – економічна політика, спрямована на господарське відособлення, створення економіки в межах окремої країни або групи країн, максимальне обмеження імпорту при одночасному стимулюванні експорту товарів і капіталів.

Адаптивні очікування – спираються на колишній досвід: знання наслідків певних економічних дій, урахування колишніх помилок. На підставі адаптивних очікувань корпорації пристосовуються до економічної ситуації, виробляють стратегію поведінки.

Господарська економічна система – це своєрідно впорядкована система зв’язку матеріальних і нематеріальних благ та послуг із споживачами.

Змішана економіка – форма економічної демократії, за якої наявність противаг великому капіталу забезпечується завдяки багатоваріантності шляхів розвитку ринкової економіки на основі конкуренції різних форм власності на засоби виробництва – приватної, державної, громадських організацій, кооперативів та ін.

Інституціоналізм – концепція економічної теорії, яка в економічній системі синтезує роль соціальних, правових, організаційних, політичних, етичних, ментальних, економічних інститутів у процесі їхнього функціонування.

Кейнсінізм – інтеграція макроаналізу і неокласичної теорії.

“Кліометрія” (від грецьк. кліо – муза історії та метріо – вимірювати) – нова економічна історія, що сформувалася на основі досліджень як у галузі економічної історії, так і економетрики, що, у свою чергу, привело до появи нової концепції щодо дослідження економічних явищ.

Комунітаризм – принцип альтернативної школи, за яким загальносуспільний інтерес є пріоритетним щодо приватного, індивідуального інтересу, а економічна спроможність суб’єкта господарювання залежить від успіхів національної економіки.

Конверсія – перепрофілювання промисловості з випуску військової продукції на виробництво товарів широкого вжитку і навпаки.

Конкурентний ринок – за Ойкеном – це рамки, в яких відбуваються складні вияви численних факторів – як економічних, так і технологічних, ідеологічних, правових, соціальних, політичних, психологічних, етичних, культурних, ментальних.

Лібералізм – це зовнішньоекономічна політика, за якою митні органи виконують тільки реєстраційні функції, не збирають імпортного та експортного мита, не визначають ніяких кількісних або інших обмежень.

Лобі – організовані групи тиску на уряд та законодавчі установи, щоб домогтися ухвалення законів чи постанов в інтересах певних політичних партій чи соціальних груп.

Лобізм – це різні способи впливу окремою групою, аж до підкупу, представників влади з метою прийняття вигідних для цієї групи виборців політичних рішень.

Монетаризм – економічна теорія, що ґрунтується на тезі про визначальну роль грошової маси, яка перебуває в обігу, у реалізації державної політики стабілізації економіки, функціонуванні та розвитку останньої.

“М’яка інфраструктура” – збільшення економічних прав людини – зміцнення прав власності, чесність і відповідальність за виконання контрактів, терпимість до інакомислячих, гарантії прав меншин тощо.

Неолібералізм – течія в некласичній теорії, яка визнає потребу у регулювальному втручанні держави в соціально-економічні процеси, але обмежує його свідомим створенням інституціональних умов, що забезпечуватимуть моделювання бажаного економічного та соціального ладу на основі вільного, конкурентного ринку, що саморегулюється.

Ноу-хау – технічні знання, досвід, секрети виробництва, документально оформлені, передача яких здійснюється при укладанні ліцензійних договорів та інших угод, оскільки ноу-хау охороняється законодавством.

Неокласичне відродження – течія в економічній теорії, яка сформувалася у 70-х роках XX ст. на основі поглядів про потребу у мінімізації державного втручання в економіку (у новій класичній теорії склалися дві течії – "раціональних очікувань" та "економіки пропозиції").

Неоконсерватизм, або тетчеризм, – радикальна економічна програма уряду консерваторів М. Тетчер, ідеологічною основою якої були такі елементи: сприяння вільному підприємництву; розвиток особистої ініціативи; проповідування крайнього індивідуалізму; повернення суспільства до "вікторіанських цінностей" (повага до закону, порядку, релігії, сім'ї; бережливість, трудолюбство тощо).

Ордолібералізм – західнонімецька неоліберальна доктрина, що отримала назву від щорічника "Ордо", який видавався у Фрайбурзькому університеті з 1948 р.

Протекціонізм – економічна політика держави, спрямована на захист вітчизняних виробників від конкуренції з боку іноземних фірм.

План Маршалла – план післявоєнного економічного впорядкування Європи, метою якого був розвиток економіки на "принципах індивідуальної свободи, вільних інститутів і справжньої незалежності", Європа розглядалася як єдиний економічний простір, на що вказував міжнародно-правовий договір між країнами (Великобританія, Франція, Італія, Бельгія, Данія, Нідерланди, Норвегія, Ірландія, Іспанія, Швеція, Люксембург, Австрія, Швейцарія, Португалія, Греція, Туреччина та ФРН).

План Доджа-Макартура – це план повоєнного устрою Японії, що передбачав соціально-економічні реформи з метою повернення японського суспільства до буржуазних ліберальних цінностей.

"Провали" держави (уряду) – це випадки, коли держава (уряд) не спроможна забезпечити ефективний розподіл та використання суспільних ресурсів.

Промислова переорієнтація – план, що реалізовувався в 1976–1980 рр. у Франції, спрямований на підтримку конкурентоспроможних галузей промисловості та ТНК, розвиток зовнішньої торгівлі, реалізацію галузевих програм.

Раціональні очікування – опираються на наукові прогнози, що враховують функціонування реальної економічної моделі: динаміку цін, витрат, рівень ставки процента, наслідки конкретної економічної політики, вплив урядових рішень на макроекономічні показники тощо.

Рейганоміка – економічна політика президента Р. Рейгана, в основу якої покладено лібералізацію економічних процесів, зокрема, зменшувалися корпоративні та особисті податки з громадян, бюджетні витрати, згорталися соціальні програми, відбувалося дерегулювання підприємництва.

Розподільний соціалізм – шведська теоретична модель демократичного суспільства, яка базується на визнанні справедливого розподілу, соціальної рівності як основних ознак соціалізму; спирається на приватну власність і перерозподіл суспільних доходів у напрямі їхнього вирівнювання на засадах солідаризму.

Спонтанний економічний порядок – це ринок, інформацію про стан якого розпорошено, а її пошук потребує значних витрат.

Сірий ринок – система товарообмінних угод між окремими підприємствами в повоєнній Німеччині та натуральна оплата праці.

Світові ціни – це ціни, що відображають інтернаціональну вартість товару, яка визначається головними продавцями і покупцями певних видів продукції та формується в ході здійснення великих і регулярних операцій з товаром у вільноконвертованій валюті на світовому ринку.

Торговельний баланс – співвідношення коштів, одержаних протягом року за експорт, і коштів, сплачених за імпорт товарів і послуг. Структурно торговельний баланс складається з двох частин – з надходжень і платежів. Їхнє зіставлення утворює експортно-імпортне сальдо.

Соціально-ринкове господарство – політика Людвіга Ерхарда у повоєнній Німеччині, спрямована на формування приватної ініціативи і конкуренції в поєднанні з активною роллю держави в господарському житті.

Сформоване суспільство – за визначенням Людвіга Ерхарда, стан німецького суспільства на етапі завершення побудови соціально-ринкового господарства.

Самокерований соціалізм – французька теоретична модель демократичного суспільства, що базується на господарській автономії як виробничих, так і територіально-адміністративних одиниць; основними її структурними ознаками є децентралізована групова власність, демократичні форми планування, системність.

Соціальна демократія – категорія соціал-реформістської моделі демократичного соціалізму; означає наявність у суспільстві розвиненої соціальної інфраструктури і передбачає свободу вибору робочого місця, міграції в межах країни тощо.

Холдинг-компанія – корпорація чи акціонерна компанія, що використовує свій капітал для придбання контрольних пакетів акцій інших компаній з метою встановлення контролю над ними та управління значно більшим капіталом, ніж початковий.

Хронологія найважливіших історико-економічних подій розвитку господарства провідних країн світу після Другої світової війни

1 вересня 1939 року – 2 вересня 1945 року – Друга світова війна.

1940 р. – окупація фашистською Німеччиною Франції.

7 грудня 1941 року – початок війни Японії проти США (Перл-Харбор).

Серпень 1944 року – початок діяльності уряду Шарля де Голля у Франції.

1944 рік – Бреттон-Вудська міжнародна фінансова конференція (початок формування Бреттон-Вудської системи).

1945 рік – у Німеччині починає діяти “чорний” та “сірий” ринок.

6 серпня 1945 року – атомне бомбардування м. Хіросіми.

9 серпня 1945 року – атомне бомбардування м. Нагасакі.

2 вересня 1945 року – закінчення Другої світової війни.

1945 рік – створено Міжнародний (Всесвітній) банк реконструкції та розвитку.

1945 рік – реалізація економічної програми “лицем до майбутнього“ лейбористського уряду К. Етлі в Англії.

1945–1951 роки – реалізація плану Дж. Доджа та Д. Макартура в Японії.

ІІ пол. 40-х – 50 роки ХХ ст. – реалізація економічної програми “Справедливого курсу Трумена” та програми Д. Ейзенхауера.

1947 рік – створено Міжнародний валютний фонд.

1947–1953 роки – реалізація плану Монне “Модернізація французької економіки“.

1947 рік – створено Організацію європейського економічного співробітництва.

1948–1951 роки – реалізація плану Дж. Маршалла щодо впорядкування повоєнної Європи.

1948 рік – початок господарської реформи Л. Ерхарда в Німеччині.

1948 рік – Н. Вінер відкриває епоху комп’ютерів та кібернетики.

1948 рік – укладено Генеральну угоду з тарифів та торгівлі (ГААТ).

1949 рік – створено в Москві Раду економічної взаємодопомоги (РЕВ) та укладено у Вашингтоні Північноатлантичний пакт (НАТО).

1957 рік – створено Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС).

1958 рік – створено Європарламент.

1958–1961 роки – реалізація плану переходу до “відкритої економіки” у Франції.

60-роки ХХ ст. – реалізація економічної програми “нових рубежів” американського президента Дж. Кеннеді.

60-роки ХХ ст. – реалізація економічної програми англійського консервативного уряду У. Черчилля.

1962–1988 роки – прорив у світове господарство Південної Кореї.

1971 рік – початок реалізації чотириступеневої “нової економічної програми” президента Р. Ніксона.

1976–1980 роки – реалізація економічного плану “промислової переорієнтації” у Франції.

1979 роки – початок реалізації неоконсервативної економічної програми М. Тетчер.

1981–1988 роки – упровадження “Рейганоміки” у США – консервативного варіанта державного регулювання економіки.

1987 рік – прем’єр-міністр Франції Жак Ширак розпочав закладання основ “народного капіталізму”.

80–90 роки XX ст. – реалізація програми “Японська модель суспільного громадянського добробуту”.

Контрольні тестові завдання

Завдання 1. Конверсія виробництва – це:

а) заміна застарілої техніки новою;

б) запровадження конвеєрних ліній;

в) перепрофілювання промислових підприємств з випуску зброї на виробництво споживчих товарів;

г) перепрофілювання промислових підприємств з виробництва споживчих товарів на випуск зброї.

Завдання 2. План Маршалла передбачав:

а) соціально-економічні реформи;

б) державне регулювання економіки;

в) політичну стабілізацію;

г) подолання розрухи;

д) стабілізацію фінансового обігу;

е) надання фінансових субсидій;

є) перерозподіл колоній;

ж) зміну сфер економічного впливу;

з) уніфікацію митної системи;

и) вільне пересування робочої сили;

і) свободу підприємництва;

ї) підтримку американської політики.

Завдання 3. Важливою умовою отримання допомоги за планом Маршалла була:

а) націоналізація промисловості;

б) націоналізація банківської системи;

в) приватизація підприємств ВПК;

г) відмова від націоналізації промисловості.

Завдання 4. Бреттон-Вудська система включає:

а) НАТО;

б) МВФ;

в) систему коригування фінансових курсів валют;

г) РЕВ;

д) МБРР;

е) ВТО.

Завдання 5. Масштабна націоналізація промисловості в країнах Європи вперше була здійснена після:

а) І Світової війни; б) "Великої депресії";

в) ІІ Світової війни; г) утворення ЄЕС.

Завдання 6. Система індикативного планування набула найбільшого поширення і розвитку у:

а) Великобританії; б) ФРН;

в) Франції; г) Японії.

Завдання 7. Економічне відродження ФРН після ІІ Світової війни пов'язують з ім'ям:

а) А. Мюллера-Армака; б) А. Маршалла;

в) Л. Ерхарда; г) Г. Коля.

Завдання 8. Термін "соціальне ринкове господарство" належить:

а) Дж. М. Кейнсу; б) М. Фрідмену;

в) А. Мюллєр-Армаку; г) П. Самуельсону;

д) К. Менгеру; е) В. Ойкену.

Завдання 9. Назвіть основні теоретичні засади неолібералізму:

а) вільне ціноутворення і стабільність грошового обігу;

б) зростання обсягів державних замовлень, закупівлі і позик;

в) пріоритет приватної власності;

г) державне регулювання економіки;

д) соціальне вирівнювання за допомогою справедливого розподілу;

е) обмежена економічна роль держави.

Завдання 10. Соціальне ринкове господарство передбачає:

а) вільну конкуренцію;

б) рівні можливості;

в) монополізм;

г) відсутність конкуренції;

д) акціонування капіталу;

е) тоталітаризм;

є) масове виробництво споживчих товарів;

ж) узгодження інтересів праці та капіталу;

з) обмеження конкуренції;

и) досягнення соціальної згоди.

Завдання 11. Поняття "трансакційні витрати" як важливий компонент аналізу поведінки фірми у науковий обіг ввів:

а) Дж. Гелбрейт; б) Р. Коуз;

в) Д. Норт; г) Дж. Коммонс.

Завдання 12. Європейське Економічне Співтовариство утворилося:

а) 1945 р.; б) 1949 р.;

г) 1953 р.; д) 1957 р.

Завдання 13. Установіть відповідність:

1) Дж. Коммонс; а) економічна теорія прав власності";

2) Дж. Б'юкенен; б) теорія постіндустріального суспільства;

3) Д. Белл; в) соціально-правовий інституціоналізм;

4) Р. Коуз; г) концепція технотронної ери";

5) З. Бжезінський; д) теорія суспільного вибору.

Завдання 14. Назвіть авторів перелічених нижче теорій:

а)"трансакційних витрат"

б) "суспільного вибору";

в) "стадій економічного зростання";

г)"нового індустріального суспільства";

д) "постіндустріального суспільства".

Завдання 15. Назвіть прихильників інституціоналізму з наведеного списку:

а) Р. Коуз; б) В. Мітчелл;
в) М. Фрідмен; г) А. Пігу;
д) Дж. Гелбрейт; е) Т. Веблен;
є) Л. Вальрас; ж) Ф. Ліст;
з) Г.Ч. Кері; и) Дж. Коммонс.

Завдання 16. Назвіть представників раннього інституціоналізму з наведеного списку:

а) А. Маршалл; б) М. Фрідмен;
в) Т. Веблен; г) Ф. Ліст;
д) Дж. Гелбрейт; е) В. Мітчелл;
є) В. Ойкен; ж) Дж. Коммонс.

Завдання 17. Виберіть із наведеного списку терміни, поняття і визначення, які характеризують "змішану економіку":

а) революційний перехід до соціалізму;

б) поступове реформування відносин власності;

в) директивне планування, державний контроль за цінами, рівнем доходів, суспільні фонди споживання;

г) комунітаризм та конкуренція;

д) індивідуалізм та конкуренція;

е) розвиток демократичних форм контролю за виробництвом з боку його суб'єктів та держави;

є) вільне ціноутворення;

ж) перерозподіл державою національного доходу на користь соціальної сфери.

РОЗДІЛ ІХ (ЗМ 9). СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ НА ЕТАПІ ІНФОРМАЦІЙНО-ТЕХНОЛОГІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (КІНЕЦЬ ХХ СТ. – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

Тема 9.1. Світове господарство на етапі інформаційно-технологічної революції (кінець ХХ ст. – початок ХХІ ст.)

План

1. Особливості міжнародних економічних зв’язків.
2. Формальна та неформальна економіка.
3. Загальна характеристика економіки нових індустріальних країн та країн з перехідною (транзитивною) економікою.

1. Особливості міжнародних економічних зв’язків

Світове господарство – це сукупність національних господарств, які беруть участь у міжнародному поділі праці і пов’язані між собою системою міжнародних економічних відносин[1].

Світове господарство – це система міжнародного поділу праці та економічних відносин національних господарств. Поєднує в одне ціле всі міжнародні торговельно-економічні, фінансові та науково-технічні зв’язки”.

Світове господарство – це складна система національних господарств окремих країн та їхніх угруповань, що взаємопов’язані міжнародними відносинами (МЕВ) на основі міжнародного поділу праці; система, яка складається з національно-економічних підсистем.

[1] Бєляєв О. О. Політична економія: навч. посібник / О. О .Бєляєв, А. С. Бебело. – К.: КНЕУ, 2001.

Світове господарство як цілісна система склалося близько ста років тому на рубежі XIX–XX ст. Основою його поступового формування став світовий ринок.

Після Другої світової війни почався процес якісної зміни системи світового господарства. Він завершився у 1960-х роках, коли пішла в минуле колоніальна система і на світовій арені з'явилися молоді незалежні держави.

Три останніх десятиріччя XX ст. вважаються початком нового періоду в розвитку світового господарства. Воно все більше набуває ознак цілісності. Цей процес проявляє себе у функціонуванні прямих зв'язків між підприємствами, об'єднаннями, у поглибленні процесів спеціалізації та кооперування виробництва, створенні міжнародних господарських організацій, товариств, спільних підприємств тощо;

Кінець XX – початок XXI ст. характеризується насамперед тим, що світове господарство, зберігаючи багато протиріч і різнопланових тенденцій, є цілішнішим, інтегрованішим і динамічнішим, ніж у середині XX ст.

Світове господарство розвивається під впливом різноманітних чинників, які надають йому високого динамізму та нових якостей, основними серед яких є:

– розвиток НТП і перетворення інформаційних технологій на найважливіший чинник світової економіки;

– зростаюча взаємозалежність національних господарств, загальна лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків;

– поглиблений розвиток МПП: міжнародної спеціалізації і кооперування виробництва;

– інтенсифікація міжнародного руху факторів виробництва: робочої сили, капіталів, технології, інформації, засобів виробництва;

– загострення енергетичної і продовольчої проблем;

– формування самостійної фінансової системи, безпосередньо не пов'язаної з обслуговуванням руху товарів та ін.

Внаслідок дії цих чинників утверджується тенденція до зростання взаємозалежності, інтеграції країн, інтернаціоналізації процесів виробництва та інших складових господарського життя світової економіки.

У загальному вигляді світове господарство включає дві складові: національні господарства та міжнародні економічні зв'язки між країнами-партнерами. Міжнародні економічні відносини (зв'язки) є похідними від національних відносин, але їх розвиток генерує зростання національних економік.

Суб'єктами світового господарства є:

– на мікроекономічному рівні: юридичні (фірми) та фізичні особи, які здійснюють зовнішньоекономічні операції, пов'язані з рухом товарів, факторів виробництва тощо;

– на макроекономічному рівні: країни, їх регіональні й муніципальні суб'єкти, інтеграційні об'єднання країн, світове господарство загалом в умовах глобалізації фінансових ринків;

– на макроекономічному та глобальному рівнях: транснаціональні корпорації і транснаціональні банки;

– на наднаціональному рівні: міжнародні організації та наднаціональні інститути.[1]

ООН класифікує країни за станом соціально-економічного розвитку таким чином: промислово розвинені; країни з перехідною економікою; країни, що розвиваються. Згідно з класифікацією Світового банку за рівнем доходу економіка країни може визначатися як економіка з низьким доходом, середнім доходом (який може бути нижчим, середнім та вищим) та економіка з високим доходом.

Класифікація Світового банку охоплює 209 країн:

– країни з низьким доходом – 64 держави, в яких ВНП на душу населення становить менше 725 дол. США;

– країни з середнім доходом, які поділяються на: а) країни з нижчим середнім доходом – 66 держав з ВНП на душу населення – 726 до 2895 дол. США; б) країни з вищим середнім доходом – 35 держав, в яких ВНП на душу населення – 2896 – 8995 дол. США;

– країни з високим доходом – 44 держави, в яких ВНП на душу населення становить 8995 дол. США і вище. Більшість країн з високим рівнем доходу – це індустріальні, промислово розвинені країни.

[1] У 2001 р. у світі налічувалося до 230 держав, відокремлених між собою приблизно 260 сухопутними кордонами. В обігу налічується понад 300 найменувань грошей. Нації і народності розмовляють більше ніж 2 800 мовами.

Світове господарство динамічно розвивається. Серед тенденцій, які визначають його сучасний стан, перспективи розвитку, наступні:

– розширення сфери дії принципів ринкової економіки;

– включення у сферу всесвітніх господарських зв'язків абсолютної більшості країн планети та посилення у розвитку кожної з них зовнішнього фактора;

– координація дій суб'єктів світового господарства з метою формування єдиної економічної стратегії з урахуванням інтересів країн світового співтовариства;

– формування нової системи міжнародного поділу праці, характерною ознакою якої є перетворення групи економічно розвинених країн на центр науково-технічного прогресу, творців передових технологій, інновацій тощо;

– формування регіональних союзів груп країн світу.

Міжнародні економічні відносини – це система економічних зв'язків між країнами з приводу виробництва, розподілу, обміну та споживання товарів (послуг), що вийшли за межі відповідних національних господарств; це економічні відносини в системі світового господарства[1].

До основних форм МЕВ відносять: міжнародну торгівлю товарами і послугами; міжнародний рух капіталів і закордонних інвестицій; міжнародну міграцію робочої сили; науково-технічне співробітництво; валютно-кредитні відносини.

Міжнародна (світова) торгівля – форма МЕВ, що основується на глибокому міжнародному поділі праці, спеціалізації окремих країн на виробництві окремих товарів та послуг згідно з їхнім техніко-економічним рівнем, географічними та іншими умовами. На частку торгівлі припадає нині приблизно 80 % усього обсягу міжнародних економічних відносин.

[1] Економічна теорія: Політекономія: підручник / за ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання-Прес, 2001. – 581 с.

Світовий ринок – це розвинена сфера товарного обміну, що грунтується на міжнародному поділі праці. Характерною ознакою світового ринку є існування особливої системи – світових цін.

Для зовнішньої торгівлі важливе значення має конкурентоспроможність товарів, які продаються на світовому ринку. Зовнішня торгівля відбувається за світовими цінами, хоча на однаковий товар у межах світового ринку вони можуть бути різними. Основними елементами зовнішньої торгівлі є експорт та імпорт. Різниця між вартісними обсягами експорту та імпорту складає торговельне сальдо, яке буває позитивним або активним (коли вартість вивезених товарів і послуг перевищує вартість ввезених) і від'ємним (за зворотного співвідношення).

Основними формами міжнародної торгівлі є: біржова, аукціонна, міжнародні торги.

Реальну результативність зовнішньої торгівлі відображає платіжний баланс, який складається з двох колонок – надходжень і платежів, тобто включає дві групи показників: надходження від суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності з інших країн (нерезидентів) і зовнішні видатки (платежі) суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності даної країни (резидентів). Якщо надходження платежів перевищує видатки, то платіжний баланс вважається активним (має позитивне сальдо); у протилежному випадку – пасивним (має від'ємне сальдо).

Фундаментом платіжного балансу є зовнішньоторговельний баланс, який розраховується на основі даних статистики митних служб (враховуючи обсяги товарів, які реально перетинають кордони), тоді як платіжний баланс – за результатами експортних та імпортних надходжень. Часто виникають складнощі при розрахунку платіжного балансу, оскільки платежі та надходження до нього можуть у часі не збігатися з рухом товарів (послуг), а також у зв'язку зі здійсненням розрахунків у різних валютах за різними курсовими співвідношеннями.

Внутрішня структура, як торговельного, так і особливо платіжного балансу, динамічна і мінлива. На їх стан впливає багато зовнішніх і внутрішніх факторів: циклічність економічного розвитку, динаміка світових цін (особливо на сировину), зміна курсів

валют, зростання або зниження внутрішнього попиту на споживчі та інвестиційні товари, зовнішньоекономічна політика держави, що спрямована на зростання чи стримування експорту та імпорту.

Особливості сучасного етапу розвитку світової торгівлі: перевищення темпів зростання світової торгівлі над темпами зростання ВВП; зміна структури товарообігу світової торгівлі за рахунок зростання питомої ваги продукції переробної промисловості; зниження частки сировинних товарів; щорічне оновлення більш ніж на третину асортименту продукції обробних галузей, насамперед електроніки; зростання частини взаємної торгівлі індустріально розвинених країн; зростання темпів торгівлі машинами та обладнанням на базі поглиблення міжнародного виробничого кооперування; розвиток ринку наукомісткої продукції, патентів, ліцензій, ноу-хау; множинність цін; зростання питомої ваги та значення світового ринку послуг.

Основними суб’єктами міжнародної торгівлі є транснаціональні корпорації (ТНК), які контролюють понад 2/3 світової торгівлі.

Міжнародний рух капіталів (міжнародна міграція капіталу) визначається як переміщення капіталів між країнами в пошуках вигіднішої сфери їх використання.

Причини вивозу капіталу: 1) відносний надлишок капіталу у країнах-експортерах; 2) неможливість вигідного застосування капіталу в межах власної національної економіки; 3) зростання попиту на вільний капітал з боку країн, що не мають у достатній кількості власних джерел його нагромадження; 4) можливість одержання за допомогою вивезеного капіталу додаткових прибутків за рахунок дешевої сировини, робочої сили, використання готової інфраструктури, проникнення на нові ринки збуту.

Отже, вивіз, або міграція капіталів за межі національної економіки вигідна тоді, коли є можливість отримати в інших країнах більший прибуток, ніж у власній.

За способом застосування іноземні інвестиції здійснюються у двох формах: 1) прямі інвестиції; 2) портфельні інвестиції.

Перевагою прямих інвестицій є те, що експортер повністю розпоряджається своїм капіталом протягом усього періоду функціонування цих вкладень. Позичковий капітал на весь строк надання позики перебуває у розпорядженні імпортера.

Основна частина прямих інвестицій (приблизно 3/4) припадає на розвинені країни світу, а решта (приблизно 1/4) – на країни, що розвиваються.

Вивіз позичкового капіталу становить основу сучасної міжнародної кредитної системи. Його функціонування і розвиток дає змогу країнам імпортерам вирішити цілий ряд складних соціально-економічних проблем. Трапляється, що кредити отримують країни, які внаслідок нерозвиненості економіки нездатні повернути борг або хоч сплачувати процент. Це породжує кризи світової заборгованості. Останні проявляються в тому, що окремі країни або їх група оголошують про неможливість виплачувати свої зовнішні борги. Портфельні інвестиції здійснюються шляхом придбання акцій іноземних підприємств у розмірах, які не забезпечують право власності або контроль над ними. Портфельні інвестиції здійснюються також у тому разі, коли прямі інвестиції робити невигідно на умовах чинного законодавства країни-імпортера капіталу. Сучасні міжнародні економічні відносини нерозривно пов’язані з такими поняттями, як міграція, імміграція, еміграція, реміграція населення.

Під цими поняттями розуміють: міграція (від лат. migratio – переселення, переміщення) – переміщення через кордон; імміграція (від лат. immigrare – вселяюся) – це в’їзд у країну на постійне або довготривале проживання громадян іншої країни; еміграція (від лат. emigrare – виселення) – переселення громадян в іншу країну на постійне або довготривале тимчасове проживання; реміграція – це виїзд іммігрантів з країни імміграції або повернення емігрантів на батьківщину.

Міжнародна (зовнішня) міграція існує у різних формах: трудовій, сімейній, туристичній тощо. Провідна роль в умовах глобалізації належить трудовій міграції, так званій міжнародній міграції робочої сили. Міжнародна міграція робочої сили – це процес стихійного або організованого переміщення робочої сили в межах міжнародного ринку праці. Міграція робочої сили, коли населення переміщується між окремими регіонами в межах своєї країни, складає внутрішню міграцію. Зовнішню міграцію утворює переїзд робочої сили з однієї країни в іншу на тривалий строк, як правило, не менше року. Зовнішня міграція здійснюється як еміграція та як імміграція. У сучасних умовах у цей процес втягнута абсолютна більшість населення країн світу.

На початок XXI ст. сформувалися наступні центри, що визначають сучасні напрями міжнародної міграції робочої сили: 1) США, Канада, Австралія – приймають переважно кваліфікованих спеціалістів; 2) країни Західної Європи, де на непристижних, важких і шкідливих для здоров’я роботах постійно використовується значна кількість іноземних працівників, зокрема з України; 3) нафтовидобувні країни Близького Сходу, в яких охоче беруть на роботу іноземних фахівців, а також некваліфікованих працівників із сусідніх арабських країн; 4) індустріальні країни Південно-Східної Азії, де мігрує в основному населення цього регіону світу.

У результаті міграції робочої сили сформувався світовий ринок праці, пропозиція робочої сили, який залежить від ситуації на внутрішніх ринках праці країн-експортерів і країн-імпортерів робочої сили.

Причини, що породжують міграцію робочої сили: загальні (інтернаціоналізація господарського життя; нерівномірність соціально-економічного розвитку окремих країн; структурні зрушення в національних економіках, пов’язані з НТР) і специфічні (відмінності у рівні соціально-економічного розвитку країн, що породжує відмінності в рівнях оплати праці, житлових умовах, розвитку соціальної сфери тощо; дефіцит певних спеціальностей; відмінності між країнами в умовах професійного зростання працівників тощо).

Міжнародні валютні відносини – це форма економічних відносин між країнами, міжнародними фінансово-кредитними організаціями та юридичними особами з приводу функціонування грошей, валюти; це інтернаціональна система грошових відносин.

У широкому розумінні поняття “валюта” означає грошову одиницю, що використовується у функціях світових грошей, тобто як міжнародна розрахункова одиниця, засіб обігу і платежу.

Залежно від емітента розрізняють три різновиди валюти:

1) національна валюта – використання національної грошової одиниці як міжнародного засобу обігу і платежу;

2) іноземна валюта – іноземні грошові знаки у вигляді банкнот, казначейських білетів, монет, що перебувають у міждержавному обігу. Крім того, поняття “іноземна валюта” в широкому значенні охоплює іноземні цінні папери – платіжні документи (чеки, векселі, акредитиви, сертифікати тощо), фондові ресурси (акції, облігації) та інші валютні цінності. Якщо іноземна валюта використовується як засіб офіційних (державних) нагромаджень, вона отримує статус резервної валюти;

3) колективні валюти – спеціальні міжнародні грошові одиниці, що виконують певну сукупність функцій світових грошей і функціонують як на інтернаціональних (світових), так і на регіональних засадах. Це СДР, євро та інші грошові одиниці.

Валютний курс – це співвідношення між валютами окремих країн; це “ціна” валюти певної країни, виражена у валютах інших країн. У сучасній валютній системі використовують два режими валютного курсу: фіксовані та гнучкі (плаваючі).

Валютний паритет – це співвідношення валют відповідно до їх золотого вмісту. Паритет є основою курсу валют, але курс валюти практично ніколи не збігається з паритетом.

Конвертованими називають валюти, які без всіляких обмежень обмінюються на інші національні грошові знаки, товари та послуги.

Розрізняють національні, регіональні, міжнародні та світову валютні системи.

Національна валютна система є органічною складовою системи грошових відносин окремих держав.

Складовими національних валютних систем є:

– національна грошова одиниця, валюта; валютний паритет;

– курс національної валюти та порядок його дії; валютні резерви;

– умови конвертованості валюти;

– умови функціонування та система регулювання;

– форми та методи валютних обмежень; механізм міжнародних розрахунків.

Невід'ємною складовою світової валютної системи є міжнародний валютний ринок, який є складовою фінансового ринку. Включає в себе і міжнародні ринки капіталів та міжнародні ринки боргових зобов'язань. Валютні ринки – це специфічна сфера економічних відносин, пов'язаних зі здійсненням таких операцій, як купівля, продаж, обмін іноземної валюти та платіжних документів в іноземних валютах (чеки, векселі, телеграфні та поштові перекази, акредитиви тощо. Першим валютним ринком був ринок золота як грошового товару, де воно продавалося на основі ціни, визначеної міжнародним договором. На початок 2000 р. щоденний обсяг угод з валютою у світі становив понад 1 трлн 500 млрд дол.

Суб'єкти світового валютного ринку: державні одиниці; фінансові інститути; промислово-торговельні фірми; міжнародні фірми; центральні банки країн; великі транснаціональні комерційні банки; валютні біржі, біржі золота; брокерські організації; фізичні особи тощо.

Функціонування національної валютної системи регулюється національним законодавством кожної країни.

Регіональні міжнародні валютні системи – це договірно-правова форма організації валютних відносин між групою країн. Типовим прикладом такої структури є європейська валютна система з її власною грошовою одиницею – євро.

Світова валютна система – це форма організації валютних відносин у світовому господарстві і сукупність грошових відносин як система інститутів, правил і методів здійснення міжнародних розрахунків, що склалися стихійно або закріплені законодавчо міжнародними угодами.

Світова валютна система охоплює: національні валютні системи, регіональну (міжнародну) валютну систему; світовий грошовий товар і міжнародну ліквідність; валютний курс, механізм визначення валютних курсів і паритетів; валютні ринки, умови конвертованості валют; міжнародні валютно-фінансові установи, інститути, які регулюють цю сферу; міждержавні домовленості, узгоджений порядок міжнародних розрахунків.

Процес формування та розвитку світової валютної системи нараховує декілька етапів:

1) система “золотого стандарту”: золотомонетний (з 1867 до початку XX ст.); золотозливковий (діяв з початку XX ст. до Першої світової війни); золотодевізний (золотовалютний) – з 1922 р. до початку Другої світової війни;

2) Бреттон-Вудська система (створена в 1944 р.); основні принципи: установлені тверді курси обмінних валют країн-учасниць (44 держави) до курсу долара; курс долара фіксований до золота; ціна золота – 35 дол. за тройську унцію; центральні банки підтримують стабільний курс своєї валюти щодо долара; організуючою ланкою є МВФ, МБРР;

3) Ямайська валютна система (створена в 1976 р.); головні особливості: система ґрунтується на кількох валютах; відмінено монетний паритет золота; основним засобом розрахунку стала вільноконвертована валюта, а також міжнародні кредитні гроші – СПЗ (Спеціальні права запозичення) і резервні позиції МВФ; валюти перебувають у “вільному плаванні” – курс визначається попитом і пропозицією; центральні банки країн не повинні втручатися в роботу валютних ринків для підтримки фіксованого паритету своєї валюти; країна сама обирає режим валютного курсу (фіксований, плаваючий, змішаний).

У межах Європейського Союзу діє Європейська валютна система, яка створена для забезпечення функціонування зони валютної стабільності в Європі, контролю за інфляцією та координації політики встановлення обмінних курсів валют країн-членів ЄС.

Розвиток усіх складових міжнародних економічних відносин потребує відповідної інфраструктури. Її утворюють міжнародні організації, тобто структури, сформовані відповідно до

міжнародних угод для регулювання міжнародних економічних відносин. Серед них найбільш суттєву роль відіграють такі з них, як Міжнародний валютний фонд (МВФ), Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), Світовий банк (СБ), Європейський банк реконструкції і розвитку (ЄБРР).

Глобальні проблеми – це всезагальні проблеми, що відзначаються загальнопланетарним за своїми масштабами і значенням характером, пов'язані з життєвими інтересами народів усіх країн, становлять загрозу життю для всього людства і можуть бути вирішені спільними діями всіх країн світу.

Глобальні проблеми мають яскраво виражений економічний аспект. Вони суттєво впливають на структуру і темпи суспільного відтворення, на динаміку економічних процесів, спричиняють пошуки ефективних форм та методів управління.

Глобальні проблеми: 1) мають всезагальний, універсальний характер, загальнопланетарний зміст і значення, принципово важливі для долі всього людства; 2) безпосередньо стосуються життєвих інтересів усіх верств населення, усіх країн і народів планети, усіх або значної групи держав; 3) мають взаємопов'язаний характер і суттєво впливають на всі сфери суспільного життя; 4) відображають поглиблення і ускладнення світогосподарських зв'язків; 5) потребують залучення колосальних технологічних, фінансових, трудових, інформаційних ресурсів, невідкладних і рішучих дій на основі колективних і скоординованих зусиль світового співтовариства; 6) можуть бути успішно вирішені за умови створення адекватної моделі стійкого розвитку людської цивілізації.

Необхідність пошуку шляхів розв'язання глобальних проблем людства породжена тими реальними загрозами, які виникли перед світовим співтовариством.

Шляхи розв'язання глобальних проблем першої групи:

– швидкий розвиток і використання основних видів відновлюваної енергії (сонячної, вітрової, океанічної та гідроенергії річок);

– структурні зміни у використанні існуючих невідновлюваних видів енергії;

– розробка усіма країнами світу сукупності конкретних заходів дотримання екологічних стандартів (чистоти повітря, водних басейнів, раціонального споживання енергії, підвищення ефективності енергетичних систем);

– розширення у країнах, що розвиваються, власного сировинно-переробного виробництва;

– припинення вирубування лісів, особливо тропічних, забезпечення раціонального лісокористування;

– формування екологічного світогляду;

– комплексна розробка законодавства про охорону довкілля, зокрема про відходи, проведення науково-дослідних робіт у цій сфері, поширення передового досвіду щодо збереження природного середовища, а також підписання договорів та угод, спрямованих на розв'язання зазначених проблем;

– економія енергетичних та матеріальних ресурсів.

Шляхи розв'язання глобальних проблем другої групи: демілітаризація економіки країн світу (роззброєння і ліквідація військових галузей виробництва); конверсія військово-промислового комплексу; ядерне роззброєння, суттєве зменшення військових витрат, подолання міжнаціональних та внутрішньонаціональних воєнних конфліктів.

Шляхи розв'язання глобальних проблем третьої групи: ліквідація зубожіння, голоду, хвороб, безробіття, неграмотності.

Магістральним шляхом подолання глобальних проблем світового господарства є міжнародне співробітництво між країнами світового співтовариства на основі нових підходів і практичних заходів, які враховували б цілісність світу, в якому розвивається сучасна цивілізація. Людство дедалі більше втягується в діяльність, яка призводить до руйнації навколишнього середовища. Наприкінці XX ст. людство усвідомило, що життя на планеті перебуває в небезпеці. Починаючи з 1960-х років у суспільному житті з'явилися такі поняття, як "екологічне лихо", "екологічна катастрофа", "екологічна безпека". На початку XXI століття земна цивілізація зіткнулася з катастрофічними змінами в довкіллі у зв'язку зі зростанням забруднення атмосферного повітря та світового океану, збільшенням чисельності населення, змінами клімату,

зниженням рівня ґрунтових вод, скороченням посівних площ на душу населення, занепадом рибальства, зменшенням площі та погіршенням структури лісів, втратами генетичного потенціалу рослинного і тваринного світу тощо. Оскільки проблеми навколишнього природного середовища не можуть бути розв'язані в межах національних кордонів, світова спільнота протягом другої половини минулого століття намагалася виробити способи міжнародної співпраці. До таких інструментів можна віднести:

– сукупність міжнародних екологічних угод;

– глобальний екологічний фонд;

– міжнародні екологічні стандарти;

– міжнародні квоти на викиди парникових газів;

– міжнародну торгівлю квотами на їх викиди;

– міжнародні квоти на використання природних ресурсів;

– інституційні структури, які забезпечують дієвість інструментів міжнародної екологічної політики.

Пошуком вирішення глобальних проблем стали: 1) заява членів Римського клубу (1968 р.); 2) Міжнародна конференція ООН з проблем довкілля в Ріо-де-Жанейро (1992); 3) Кіотський протокол (1997 р.); 4) саміт „Ріо-1992+10", що відбувся в Йоганнесбурзі (2002 р.); 5) саміт 193 держав, який відбувся в Копенгагені в грудні 2009 р., де вирішувалася доля Кіотських домовленостей після 2012 р. Найбільш радикальними і результативними були кроки щодо оздоровлення довкілля, зроблені в рамках Кіотського протоколу (1997–2009).

Сьогодні у світі відбуваються процеси "одержавлення" як самої сфери природокористування та управління нею, так і міжнародного співробітництва з проблем навколишнього середовища. За останні десятиліття помітно розширилися функції багатьох міжурядових організацій щодо забезпечення співробітництва з окремих аспектів проблеми навколишнього середовища, виникли нові органи та організації, метою яких є забезпечення співробітництва з проблем навколишнього середовища. На найближчу та довгострокову перспективу міжнародне співробітництво у сфері

охорони довкілля має охоплювати дедалі ширший спектр способів, щоб у прямій чи опосередкованій формі змушувати окремі країни та регіони світу ефективно відтворювати природні блага.

Суб’єкти світового господарства

Загальна назва суб’єктів	Назва конкретних суб’єктів
Національні економіки	США, Китай, Росія, Україна та ін.
Міжнародні монополії, ТНК, фірми	Головні суб’єкти світової економіки, які мають необмежену владу у світі
Регіональні об’єднання держав, інтеграції	Країни ОПЕК, європейські країни (ЄС); країни ОЕСР, АСЕАН та ін.
Міжнародні економічні інститути, організації	ООН та її інститути, МББР, СОТ тощо

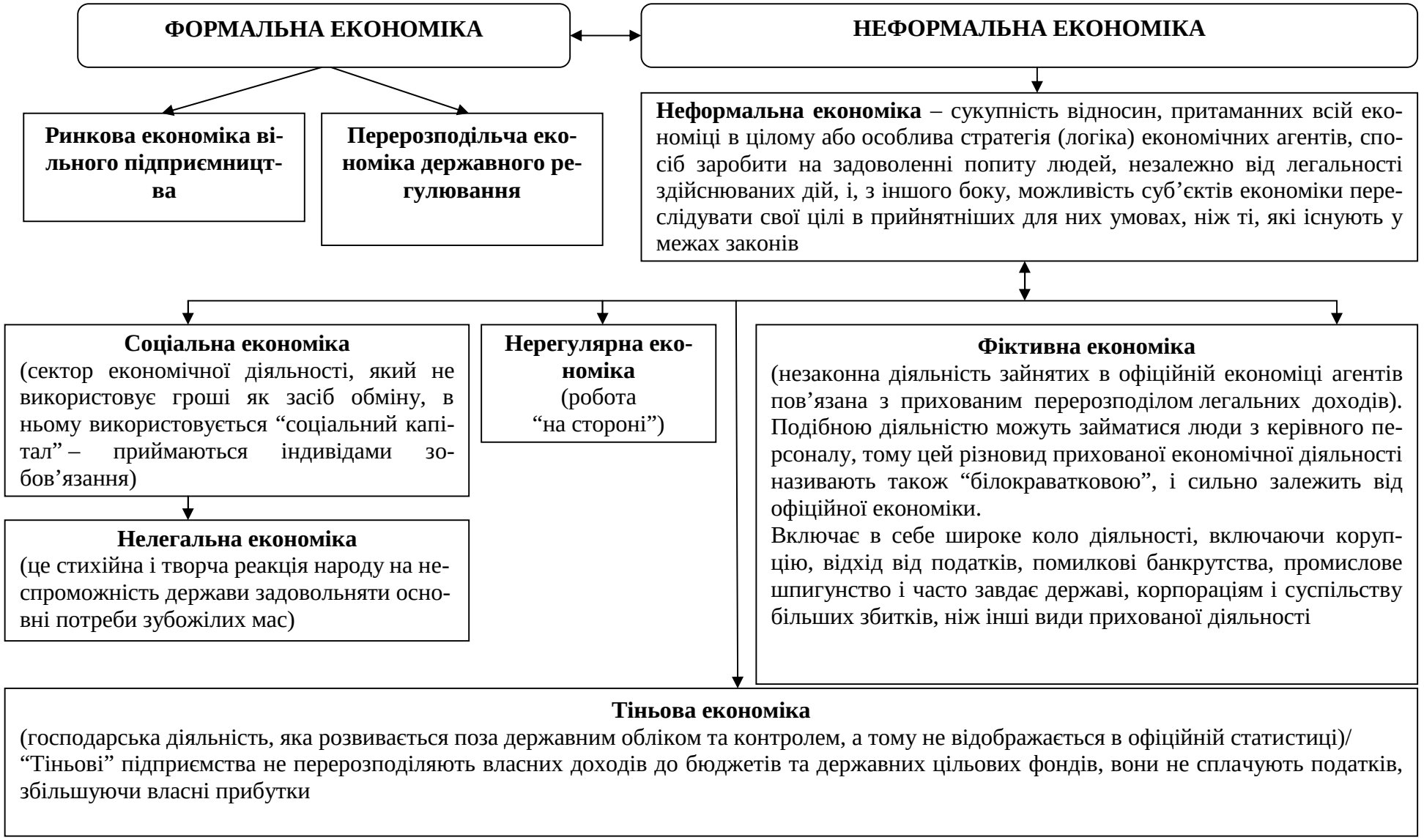
Класифікація форм міжнародного вивозу капіталу

Критерії класифікації	Форми вивозу капіталу
Функціональний	Позичковий капітал Підприємницький капітал
Цільове призначення	Прямі інвестиції Портфельні інвестиції
За суб’єктами, що вивозять капітал	Приватний капітал Державний капітал Капітал міжнародних організацій
За строками	Короткотерміновий кредит (від 3 до 6 місяців до року) Середньотерміновий кредит (2–3 роки) Довготерміновий кредит (до 10 років)

Соціально-економічні наслідки від міграції робочої сили

Для країн-імпортерів	Для країн-експортерів робочої сили
Позитивні	Позитивні
Зростання конкурентоспроможності вироблюваних товарів завдяки зменшенню витрат, пов'язаних з низькою зарплатою іноземних працівників	Послаблення напруженості на національних ринках праці внаслідок зменшення кількості безробітних за рахунок емігрантів
Виникнення додаткового попиту на товари і послуги з боку іноземних працівників, що стимулює зростання виробництва	Створення для емігрантів можливостей формувати фонд життєвих засобів за рахунок країн перебування
Іноземна робоча сила відіграє роль соціального амортизатора під час кризових процесів	Переведення частини заробітків на батьківщину
Іноземні працівники використовуються в найбільш продуктивному віці, а у разі втрати працездатності повертаються на батьківщину, підприємці країн імміграції не несуть жодних витрат на їх подальший соціальний захист	Економія на навчанні новим професійним навичкам, ознайомлення з передовою організацією праці в країні прийому
За рахунок більш високої заробітної плати країни імміграції заохочують надходження кваліфікованої робочої сили та спеціалістів найвищої кваліфікації, не затративши коштів на їх підготовку	
Негативні наслідки	Негативні наслідки
Посилення соціальної напруженості в країнах-імпортерах працівників, коли іммігранти займають робочі місця місцевих робітників	Виїзд висококваліфікованих фахівців –"відтік мізків"
Формування тенденції до зниження заробітної плати в цих країнах	
Потенційна загроза зростанню безробіття	

2. Формальна та неформальна економіка

Країни, що розвиваються

До **країн, що розвиваються** (англ. *Developing countries*), відносять ті держави, які мають низькі стандарти демократичних урядів, вільної ринкової економіки, індустріалізації, соціальних програм і гарантій прав людини для своїх громадян. Однак немає єдиного загальноприйнятого визначення цього терміна, деякі країни, що розвиваються, мають середні стандарти рівня життя

Албанія, Алжир, Ангола, Афганістан, Гаїті, Гана, Гватемала, Гондурас, Домініканська Республіка, Єгипет, Замбія, Зімбабве, Кенія, Ліберія, Мозамбік, Нігерія, Панама, Сальвадор, Сенегал, Сомалі, Туніс, Еквадор, Ефіопія та інші

В економіці надмірно бюрократизованих і корумпованих країн, що розвиваються, **неформальна економіка** замінює собою економіку офіційну, дозволяючи людям виживати і працювати.

При цьому в більшості країн, що розвиваються, виробництво наркотиків з подальшим їхнім експортом та інша деструктивна діяльність займають у загальному обсязі неформальної економіки порівняно невелику частку, хоча з цього правила є й винятки: за даними ЦРУ 80–90 % споживаного в Європі героїну робиться з виробленої Афганістаном сировини.

При цьому безсумнівно, що частина доходів від цього йде на фінансування військових дій, які, з одного боку, інтерпретуються як тероризм, а з іншого – як боротьба за свободу.

У країнах, що розвиваються, найбільша частка неформальної економіки сконцентрована в таких галузях, **як будівництво, виробництво одягу, роздрібна торгівля**

Деколонізація Африки, яка в кінцевому підсумку привела до збільшення сектору неформальної економіки, особливо в Західній Африці.

Сам факт деколонізації по-різному оцінюється експертами залежно від політичних поглядів, але її наслідки, пов’язані з різким розривом економічних зв’язків і демонтажем працюючих громадських інститутів в умовах відсутності національних кадрів управлінців, виявилися часто фатальними.

Зниклі в один момент громадські інститути завдали серйозної шкоди економіці країн Африки.

Економіка Південної Африки в цілому і до початку нового тисячоліття не досягла рівня, що передує деколонізації в 1960-х роках

3. Загальна характеристика економіки нових індустріальних країн та країн з перехідною (транзитивною) економікою

В економічній теорії поняття “змішана економічна система” трактується неоднозначно[1].

Історичною передумовою виникнення змішаної економічної системи є посилення і розширення державного втручання в економічну діяльність, розвиток державної власності і державного сектору економіки. З кінця XIX ст. майже в усіх країнах відбувається: розширення економічних функцій держав; посилення взаємозв’язку, взаємодії приватного, акціонерного, державного секторів; розвиток державно-корпоративного або державно-монополістичного капіталізму як специфічної нової форми господарювання.

Підставами для визначення економічних систем сучасних розвинених країн як змішаних є те, що для них характерними є такі ознаки: взаємодія колективної, приватної і державної власності та різних форм господарювання, породжених ними; державне регулювання національної економіки з метою стимулювання сукупного попиту та сукупної пропозиції; відносна стійкість і стабільність розвитку на основі збалансування різнорідних економічних інтересів; здатність амортизувати циклічні коливання,

---

[1] Еволюцію поглядів на розуміння проблеми змішаної економіки розкрито у навчальному посібнику О. О. Бєляєва та А. С. Бебело “Політична економія”, с. 248–250. Автори зазначають, що ідеї змішаної економіки виникли ще у XIX ст. Основою їх появи була життєва необхідність розв’язання соціальних проблем. Родоначальником теорії змішаної економіки є А. Вагнер, який розглядав існування функціонуючого народного господарства як поєднання трьох різних господарських систем: 1) приватногосподарської, що прагне до отримання найбільшого прибутку; 2) суспільно-господарської (державне господарство), що керується принципом загальної корисності; 3) благодійницької, що функціонує з альтруїстичних намірів. Ці три господарські системи Вагнер потім поєднував у сукупну організацію всього народного господарства.

Подальший розвиток теорія змішаної економіки дістала у працях американських економістів (С. Чейз, Дж. Кейнс, Е. Хансен, П. Самуельсон та ін.). Найбільш прийнятною трактовкою поняття “змішана система” є інтерпретація Е. Хансена, який поєднує риси “державного добробуту” і функції національного (державного) планування та ринкового саморегулювання.

запобігати глибоким економічним спадам і пом'якшувати соціальні конфлікти; забезпечення свободи і економічної рівності суб'єктів господарювання; чітка соціальна спрямованість розвитку національного господарства на основі економічного зростання.

Отже, системоутворюючими складовими змішаної економічної системи є: високий економічний потенціал суспільства; забезпечення на його основі загального добробуту населення; раціональне поєднання державного регулювання з ринковим саморегулюванням.

Органічний характер змішаної економіки проявляється у тому, що вона являє собою не просто співіснування і паралельний розвиток різних секторів господарювання, а їх суперечливу єдність: взаємопроникнення, взаємопереплетіння і взаємний перехід одного типу господарювання в інший. Подібне засвідчує, що така система – це не просто конгломерат форм власності та господарювання, а нова соціально-економічна якість. Відповідна комбінація різних секторів, форм і типів господарювання, механізмів його регулювання дозволяє одержати ту чи іншу національну модель руху змішаної економіки.

Особливості, які властиві сучасним національним змішаним економічним системам, дозволяють виділяти різні їх моделі: американську, німецьку, шведську, японську та ін. Вони відрізняються як розмірами та співвідношенням державного і приватного секторів у національній економіці, так і структурою, а також методами державного регулювання економіки.

Різноманітність національних моделей змішаної економіки зумовлена: конкретними формами реалізації універсальних принципів функціонування змішаної економіки у вигляді державного регулювання та ринкового саморегулювання; специфічними для кожної країни умовами і формами становлення цього типу економіки (економічними, соціально-психологічними, політичними, культурологічними); етапом, на якому перебуває країна при переході до змішаної економіки, зокрема рівнем завершеності технологічної та структурної перебудови її економіки. За останнє десятиріччя в країнах з розвиненою ринковою економікою відбулася зміна пріоритетів державного регулювання національного

господарства. Вона проявилась у тому, що на перший план поряд зі стимулюванням розвитку конкуренції виходять дії уряду, спрямовані на поліпшення якісних особливостей розвитку національного виробництва, заходи з приведення в дію стимулів для всебічного розвитку працівників, забезпечення вищої якості життя населення країни. Індустріальний розвиток аграрно-сировинних країн упродовж повоєнного періоду, крах колоніальної системи призвели до появи кількох груп країн, різних за рівнем розвитку окремих галузей та господарства в цілому.

Окремо від них стоїть Китай, який у 70–90-х рр., проводячи збалансовану політику, спрямовану на трансформацію командно-планової економіки в ринково орієнтовану, формує особливу економічну систему державного капіталізму і перетворюється на одну з наймогутніших країн світу. Особливу роль у ринковій орієнтації країни відіграють провінція Гуандун та Гонконг.

Курс на реформи був прийнятий партійно-державним керівництвом у 1978 році і передбачав поетапний перехід до ринку під контролем держави:

1) 1978–1984 рр. – здійснювалася реформа в сільському господарстві. Основною виробничою одиницею стає сімейне подвір’я, що перебуває на сімейному підряді. Зацікавленість у результатах господарювання, раціональна організація праці, покращення землевпорядкування та структури посівів привели до підвищення продуктивності праці (збори зернових зросли на 1/3, у 2 рази зросло виробництво бавовни та масляних культур). Доходи населення зросли удвічі;

2) з 1984 р. розпочалася структурна перебудова промисловості. Розширювалася самостійність підприємств у виробленні стратегії та перспектив виробничої діяльності з урахуванням потреб ринку. Активно розвивається дрібний та середній бізнес. Держава сприяє залученню до комерційної та інвестиційної діяльності іноземного капіталу;

3) на даному етапі розвитку китайського суспільства основним завданням партійно-державного керівництва є досягнення економічної стабілізації та вирішення демографічної проблеми (населення становить 1,2 млрд осіб та помірно зростає).

Окремою моделлю індустріалізації є т. з. “молоді азійські тигри” – Південна Корея, Малайзія, Тайвань, Гонконг та Сінгапур.

У період з 1962 до 1988 рр. відбувся прорив у світове господарство Південної Кореї. У своєму бурхливому розвитку країна спиралася на власні ресурси, вдале застосування централізованого планування з використанням середньо- і довгострокового планування та реалізацію цільових програм із суворою системою контролю господарської діяльності і безжальною ліквідацією банкротів. Державне регулювання економіки, запозичення закордонних технологій (з 1962 до 1982 рр. між Кореєю та іншими країнами було укладено 2 281 угоду на суму 681 млн дол., що становило 47,7 % суми прямих інвестицій; із 6 тис. закордонних ліцензій 50 % належали японцям) при дешевій робочій силі сприяли завершенню процесу індустріалізації країни. Було створено зовсім нові галузі промисловості: гірничорудну, кольорову металургію, автомобільну, машино- та суднобудівну. Вражаючих успіхів досягли експортоорієнтовані галузі – електронна та електротехнічна (у 1989 р. їхня частка становила 30 % загального обсягу виробництва).

Достатньо авторитарний уряд Південної Кореї надавав у своїй діяльності пріоритет у здійсненні не політичних, а економічних реформ з метою:

– фінансово-грошової збалансованості (держава зберігала у своїх руках всі фінансові та валютні ресурси, формуючи основні пропорції суспільного виробництва);

– всебічного заохочення експорту (13 місце у списку основних торговельних держав);

– сприяння прямим іноземним інвестиціям;

– визначення стратегічних пріоритетів розвитку семи галузей виробництва (машинобудування, електроніка, текстильна промисловість, чорна і кольорова металургія, нафтохімія, кораблебудування);

– концентрації виробництва;

– налагодження обов’язкового обміну між приватними фірмами науково-технічною інформацією.

В економіці Малайзії успішно розвиваються приватний та державний сектори економіки. Уряд цієї країни бачить у приватизації шлях підвищення темпів економічного зростання. У 1986–1990 рр. було передано у приватну власність підприємства державного сектору.

Крім того, що Малайзія є основним постачальником на світовому ринку каучуку та маслинової олії (60 % світового виробництва), малайзійці зуміли досягти значних успіхів у розвитку мікроелектроніки, робототехніки, персональних ЕОМ, електронних систем для верстатів, роботоманіпуляторів. Іноземні інвестиції вкладаються у розвідку та видобуток нафти і газу, промислове виробництво за умови здійснення активної експортної політики. У країні налічується 700 іноземних компаній.

У середині 60-х років чотири країни – Бразилія, Мексика, Аргентина та Індія, забезпечували 43,4 % вартості продукції обробної промисловості всіх країн з аграрно-індустріальною структурою господарства. Якісні тенденції промислового розвитку цих держав отримали назву “експортно-промислової орієнтації”.

Бразилія – величезна латиноамериканська країна, яка посідає п’яте місце у світі за чисельністю населення та територією (8,5 млн кв км), за виробництвом окремих видів промислової продукції не поступається розвиненим країнам. Економічне піднесення розпочалося у с. 60-х років в умовах реалізації програми “економічне оздоровлення країни після анархії та хаосу”. Основним чинником економічного зростання стало залучення у країну інвестицій іноземного капіталу та міжнародних корпорацій. Країна активно нарощувала боргові зобов’язання. Основним гаслом стало “займати, хто скільки зможе”. “Займали” під усе – від створення військової промисловості до будівництва ГЕС та гігантських стадіонів. Від с. 70-х до с. 80-х років борги зросли з 50 млрд до 100 млрд дол. Водночас ВВП зріс на 150 % і сягнув 200 млрд дол., прибуток на душу населення подвоївся, сформувався численний середній клас. У кінці 70-х років річний приріст ВВП у середньому становив 9,2 %, що було найкращим показником у світі. Бразилія посідає п’яте місце у світі з випуску тракторів та

інших сільськогосподарських машин. Розгорнуто біотехнологічне виробництво. Було розроблено і введено в дію нові покоління ядерних реакторів, на основі яких у країнах Латинської Америки діють АЕС. За лічені роки Бразилія перетворилася в найбільшого виробника багатьох високоякісних товарів: від літаків та холодильників до автомобілів та комп'ютерів, тут зосереджено 30 % світових лісових масивів. Бразильська продукція відповідає кращим світовим стандартам. У країні збудовано мережу сучасних автодоріг. Міста Сан-Пауло та Ріо-де-Жанейро називають містами XXI ст. Бразилія за обсягами ВНП входить у десятку найбільших індустріальних країн світу.

Одночасно зі швидкими темпами економічного зростання відбувалася різка поляризація бразильського суспільства. До кінця 70-х років прибутки 1 % найбільш багатих громадян перевищили прибутки 50 % найбідніших. Бразилія тільки на 20 % забезпечує себе нафтопродуктами і відчутно реагує на коливання цін на світовому ринку. Серйозною проблемою для країни є боротьба з корупцією.

Повоєнний період в економічному розвитку Мексики характеризувався нестабільністю.

Тільки з другої половини 80-х рр. розпочинається процес оздоровлення економіки в ході реалізації неоліберальної доктрини президента Карлоса Салинаса де Гортари, що передбачала:

– лібералізацію цін на основі попиту і пропозиції;

– обмеження державного регулювання економіки;

– ліквідацію державних субсидій та розвиток вільної конкуренції;

– створення привабливого інвестиційного клімату.

На початковому етапі реформи було здійснено роздержавлення неперспективних компаній (195 компаній), що сприяло поступовому накопиченню та перерозподілу фінансових ресурсів. Урядова політика спрямовувалася на розвиток галузей, що забезпечувалися місцевою сировиною та ресурсами. Розвиваючи галузі обробної промисловості, країна наблизилася до США. Частка

обробної промисловості у США становила 79 % , а в Мексиці – 75 %. Постійним джерелом надходження капіталів до Мексики стала нафта, що перетворило її на одну з найбільших нафтовидобувних країн та привабливий міжнародний інвестиційний осередок. Найбільші позики і кредити були отримані державною нафтовою корпорацією "Пемекс" на суму 11 млрд дол. терміном на 11 років. На початку 90-х рр. темпи економічного зростання перевищили аналогічні показники всіх розвинених індустріальних країн. Накопичення фінансових ресурсів зросло у 2,5 раза. Активно формується середній клас. З 1977 р. до 1981 р. у країні щорічно створювалося в середньому по 900 тис. нових робочих місць.

Разом з тим економіка Мексики все ще залежить від іноземних монополій. Незважаючи на 200-річне британське панування, сучасна Індія (у 1947 р. завоювала незалежність) – це індустріально-аграрна держава, що має власну космічну технологію, ядерну енергетику, металургію та машинобудування. Це стало можливим завдяки створенню в 60–70-х рр. могутнього державного сектору економіки поряд з приватним. Уже у середині 70-х рр. 30 % промислового виробництва належало державному сектору, у т. ч. нафтова компанія "Есо". Одночасно уряд інвестував значні капітали у провідні галузі групи А, зокрема металургію. Індія повністю забезпечує себе металом і є одним з найбільших центрів важкої промисловості в Азії. Спираючись на власні ресурси та іноземні інвестиції, у країні розвиваються сучасні галузі промисловості: хімічна, машинобудівна, нафтопереробна, енергетична.

У країні з 1 млрд населення, починаючи з 60-х рр., уряд здійснює аграрну програму "зелена революція". У ході її реалізації будуються іригаційні споруди, удосконалюється використання хімічних добрив, апробовуються високоврожайні сорти зернових культур, здійснюється селекція породистих тварин.

Разом з тим економіка Індії розвивається суперечливо, цьому сприяє неписьменність частини населення, час від часу голод та етнічні і релігійні конфлікти.

Національні моделі змішаних економічних систем

Назва моделі	Основні характеристики
Америк. (ринкова)	Незначна питома вага державної власності та мінімальна регулятивна роль держави. Всебічне заохочення підприємництва (у 80-ті роки близько 80 % робочих місць створювалися за рахунок малого бізнесу. Різка диференціація на багатих і бідних. Прийнятний рівень життя малозабезпечених груп населення. Велика різниця у рівнях зарплати між головою фірми та службовцями (110-кратний розрив)
Німецька	Високий рівень державного впливу на економіку. Прогнозування основних макроекономічних показників. Незначна різниця в рівнях зарплати (23-кратна). Реалізація принципу соціального партнерства. Соціальна орієнтація державної політики
Французька	Висока регулятивна роль держави (з 1947 р. складаються п'ятирічні плани). Значні масштаби прямої підприємницької діяльності держави. Втручання держави у процес нагромадження капіталу
Шведська	Соціальна спрямованість, скорочення майнової нерівності, піклування про малозабезпечені верстви населення Держава активно втручається у процес ціноутворення, установлюючи фіксовані ціни. Висока частка державного сектору, державних витрат. Стабільно низький рівень безробіття
Японська	Високий рівень державного впливу на основні напрями економіки. Складання планів розвитку економіки. Незначна різниця в рівнях зарплати (17-кратна) між головою фірми і службовцем. Соціальна спрямованість моделі. Значне поширення пожиттєвого найму робітників на фірмах, залучення їх до управління виробництвом
Китайська	Здійснено перехід від моделі централізованої планової економіки до моделі соціалістичної планової товарної економіки. Різні методи господарювання. Установлення прямих господарських зв'язків між підприємствами. Поєднання ринкових відносин з державним плануванням. У сільському господарстві здійснено перехід від народних комун до системи сімейного підряду. Пожвавлення господарської діяльності підприємств державного сектору. Відокремлені права власності від права господарювання. Існування різних форм власності за панування суспільних форм. Створення системи ринків (фондових, послуг, інформації, техніки, технології)

Нові індустріальні країни

Критерії зарахування країн до НІК досить умовні: ВНП на душу населення не менше **1 100 дол.,** частка переробної промисловості у ВНП більше **20 %.**
НІК властиві такі характеристики: змішана економ. система, високі темпи зростання, динамічні макроекономічні та внутрішньогалузеві структурні зрушення, зростання професійного рівня робочої сили, інтенсивна участь у МПП, широке використання іноземного капіталу

Склад НІК постійно змінюється. У к. XX ст. до складу першої хвилі НІК включали країни і території Східної Азії (Південна Корея, О.Тайвань, Гонконг, Сінгапур – четвірка "драконів"), найбільш розвинені країни Латинської Америки (Бразилія, Мексика, Аргентина), Індію, Єгипет. Намітилася тенденція розширення цієї групи за рахунок другої (Малайзія, Індонезія, Таїланд) і третьої (Китай, Туреччина, Філіппіни, Шрі-Ланка) хвилі НІК

Китай

У 70–90-х рр. XX ст., проводячи збалансовану політику, спрямовану на трансформацію командно-планової економіки в ринково орієнтовану, формує особливу економічну систему державного капіталізму і перетворюється на одну з наймогутніших країн світу.
Курс на реформи був прийнятий партійно-державним керівн. у 1978 році і передбачав поетапний перехід до ринку під контролем держави: 1978–1984 рр. – здійснювалася реформа в **сільському господарстві** (осн. вир. один. – сімейне подвір'я, що перебуває на сімейному підряді);
з 1984 р. розпочалася **структурна перебудова промисловості** (сам ост. підпр. з урахуванням потреб ринку, активно розвивається дрібний та середній бізнес);
нині – основним завданням партійно-державного керівництва є **досягнення економічної стабілізації та вирішення демографічної проблеми** (населення становить 1,2 млрд осіб та помірно зростає).
Особл. роль провінція Гуандун та Гонконг

Південна Корея

У період з 1962 до 1988 рр. відбувся прорив у світове господарство. **Уряд надавав у своїй діяльності пріоритет у здійсненні економічних реформ з метою**: **фінансово-грошової збалансованості** (держава зберігала у своїх руках всі фінансові та валютні ресурси, формуючи основні пропорції суспільного виробництва); **всебічного заохочення експорту** (13 місце у списку основних торговельних держав); сприяння прямим іноземним інвестиціям;
визначення стратегічних пріоритетів розвитку семи галузей виробництва (машинобудування, електроніка, текстильна промисловість, чорна і кольорова металургія, нафтохімія, кораблебудування); **концентрації виробництва**; **налагодження обов'язкового обміну** між приватними фірмами науково-технічною інформацією

Індія

Індустріально-аграрна держава. Має власну космічну технологію, ядерну енергетику, металургію та машинобуд. Це стало можливим завдяки створенню в 60–70-х рр. могутнього **державного сектора економіки** поряд з приватним. Індія повністю забезпечує себе металом і є одним з найбільших центрів **важкої промисловості** в Азії. Спираючись на власні ресурси та іноземні інвестиції, у країні розвиваються **сучасні галузі** промисловості – хімічна, машинобудівна, нафтопереробна, енергетична. З 60-х рр. уряд здійснює аграрну програму **"зелена революція" (**іригаційні споруди, хімдобрива, високовр. сорти зернових культур, селекція породист.тварин).
Разом з тим частина насел. неписьменна, час від часу виник. голод та етнічні і релігійні конфлікти

Існують чинники, які гальмують швидкий розвиток НІК, їхньої зовнішньої торгівлі, зокрема: **політика неопротекціонізму** РК, яка спрямована на послаблення позицій нових конкурентів, оскільки на НІК припадає 40 % експорту; **різке поширення використання інформаційних технологій, електронізація та роботизація виробництва** знижують відносні переваги НІК у дешевій робочій силі, відтак знижується і конкурентоспроможність промислового експорту; **політика т. з. "технологічного неомеркантилізму"** , яка виявляється у прагненні Заходу запобігти або обмежити отримання конкурентами з числа НІК перспективних технологій, новітнього обладнання тощо

Країни з перехідною (транзитивною) економікою

Перехідна економіка – поняття, що означає трансформацію централізованої неринкової моделі економічного ротвитку з жорсткими командно-адміністративними методами управління у відкриту економіку, в якій ринковий механізм функціонування поєднується з гнучкими методами державного регулювання

Україна, Росія, Білорусь, Молдова, Латвія, Литва, Естонія, Грузія, Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Узбекистан, Киргизстан, Туркменістан, Таджикистан; колишні соціалістичні країни Центральної та Східної Європи: Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія, Сербія, Чорногорія, Хорватія, Словенія, Боснія й Герцеговина, Македонія, Албанія; азіатські країни – Монголія і В'єтнам. Соціалістичну орієнтацію з метою побудування комунізму зберегли Корейська Народно-Демократична республіка (КНДР) і Куба

Адміністративно-командна система управлінням економікою виявила свою **негнучкість** щодо здатності опанування надбанням науково-технічного прогресу.

Згідно з пануючою теорією про пріоритетність виробництва засобів виробництва, основний наголос робився на все більше нарощування потенціалу **важкої індустрії**. Це призводило не тільки до занепаду сфери послуг, але й викликало деструкцію народного господарства в цілому.

Незважаючи на досить великі вливання коштів у НДДКР, соціалістичні країни все помітніше відставали від західних країн у **розвитку наукомісткого виробництва**.

Жодна з соціалістичних країн не перейшла до **постіндустріальної** стадії розвитку.

Основними напрямами економічних перетворень у країнах ЦСЄ (1989 —1991 рр.) стали:

макроекономічна стабільність та контроль ситуації в економіці;

реформа цін та впровадження ринкових механізмів;

розвиток приватного сектора, приватизація, реформування виробничої структури;

перегляд ролі держави в економіці.

З метою макроекономічної стабілізації вступають у дію стабілізаційні програми:

боротьба з інфляцією;

нова податкова політика, яка передбачає збільшення дохідної частини бюджету.

Передбачався перехід до конкурентних ринкових відносин і ринкових цін, з цією метою здійснені:

лібералізація цін і торгівлі;

лібералізація зовнішньоекономічної діяльності;

зміна попередньої системи постачання, відмова від адміністративної розподільчої системи;

лібералізація ринку робочої сили;

У країнах СНД реформи проходили важче й позитивний ефект дали пізніше.

На перших порах основним напрямом реформування стали **роздержавлення власності** ("ваучеризація"), й **лібералізація цін** (призвела до інфляції нечуваних розмірів). Основною формою власності в процесі роздержавлення стала **колективна.**

У другій половині 90-х років інфляцію вдалося приборкати шляхом здійснення грошових реформ. Були запроваджені національні валюти (в Україні – у 1996 р., найпізніше серед всіх країн СНД).

З другої половини 90-х років економічні реформи в країнах СНД набули більш **систематичного й послідовного** характеру. Була завершена грошова реформа, упорядковано законодавство про зовнішньоекономічну діяльність, у цілому наблизився до завершення процес роздержавлення власності. У ряді країн (зокрема, в Україні) розпочалися **аграрні реформи**, завдяки яким селяни одержали землю у власність. Поступово зростав приток іноземних інвестицій. Все це підготувало підґрунтя спочатку для призупинення падіння, а потім і для економічного зростання.

Відносно глибшими й рішучішими економічні перетворення серед країн СНД сталися в Росії, Грузії, Вірменії, Казахстані й Киргизії, які обрали **"шоковий" варіант.**

Реформи в Білорусі відбуваються повільніше, **"еволюційним" шляхом,** з меншими соціальними втратами

Тема 9.2. Основні напрями економічної думки на етапі інформаційно-технологічної революції (кінець XX ст. – початок XXI ст.)

План

1. Мілтон Фрідмен – основоположник монетаризму.
2. Трансформаційні та глобалізаційні теорії.
3. Глобальні проблеми: сутність, причини виникнення, класифікація, економічні аспекти, можливості та способи розв’язання.
4. Тенденції синтезу основних напрямів економічної науки.

1. Мілтон Фрідмен – основоположник монетаризму

Ще у 20-ті роки в Чикагському університеті зародилися монетарні ідеї. На початку 60-х років ці ідеї стають домінуючими у зв’язку з публікаціями Мілтона Фрідмена, Нобелівського лауреата 1976 року “за дослідження в галузі споживання, історії і теорії грошей”, серед яких: “Капіталізм і свобода” (1962), “Монетарна історія Сполучених штатів, 1867–1960 роки” (1963), “Монетарна статистика США” (1970), “Теоретичні основи грошового аналізу” (1970), “Тренди грошової маси у США і Сполученому Королівстві. Їх відношення до доходу, ціни і ставок процента, 1867–1975” (1982).

На відміну від кейнсіанців та неокейнсіанців, для яких основними важелями регулювання економіки були сукупний попит, нагромадження і споживання, інвестиції тощо, для Фрідмена та монетаристів основним засобом регулювання економіки є монетарна система, а тому не через бюджетне, а через грошове регулювання потрібно розв’язувати економічні проблеми країни.

Досліджуючи цю проблему, учений робить такі висновки:

– ринкова економіка повинна сама відтворювати рівновагу між попитом на гроші і грошовою пропозицією;

– стабільність економічного розвитку порушується тоді, коли темпи зростання грошової маси перевищують темпи зростання товарної маси або, навпаки, грошова маса відстає від темпів зростання товарообігу;

– зростання грошової маси має відбуватися темпами, які забезпечують стійкість цін, відповідати динаміці валового національного продукту.

Монетаристи вважають, що основною причиною інфляції є надлишок грошової маси – “багато грошей – мало товарів”. Цей надлишок, як правило, утворюється під час проведення політико-грошового стимулювання сукупного попиту. У результаті гроші перестають відігравати роль інструменту ринкового регулювання. Щоб перекрити канали, що зумовлюють інфляцію, монетаристи пропонують:

– строго контролювати зростання грошового обігу;

– проводити жорстку грошово-кредитну політику, застосовуючи правило рівномірного приросту грошової маси;

– проводити стабільну фіскальну політику;

– ліквідувати дефіцит державного бюджету для забезпечення бюджетної рівноваги;

– застосовувати методи “шокової терапії”.

Основним принципом монетаристської політики є досягнення стабільних темпів приросту грошової маси, що на основі ринкового саморегулювання покликано забезпечити зростання виробництва та високу зайнятість[1].

Інфляційні процеси, притаманні переважній більшості країн Заходу, в останній чверті XX ст. та поч. XXI ст. на тлі ряду галузевих, структурних та системної криз набули світового характеру і призвели до появи нових соціально-економічних проблем глобального характеру, які потребували свого вирішення. На цій хвилі в межах монетаристської течії сформувалося нове теоретичне вчення, яке отримало назву “глобальний монетаризм”, представники якого вважають, що динаміка грошового обігу і структура грошової маси будь-якої країни пов’язані з тими ж показниками інших країн через міжнародну валютну систему, а тому рекомендують аналізувати проблеми внутрішнього грошового обігу

[1]Від англ. (target – мета) – встановлення цільових орієнтирів грошової системи, регулювання приросту грошової маси, яких дотримуються в своїй політиці центральні банки.

поряд з дослідженням різних аспектів функціонування сучасної інтернаціональної фінансової системи, її інститутів та інструментів. Координація дій національних урядових структур має сприяти пом'якшенню розходжень між потребами і можливостями світової фінансової системи та національними межами функціонування центральних банків, регулятивних механізмів фінансових ринків окремих країн тощо. Актуальною для сьогодення є також проблема посилення механізмів контролю за рухом фінансових потоків. Це продемонструвала криза 1998 року, про це свідчить також і сучасна світова фінансова криза.

З метою вирішення зазначених проблем представниками монетаризму було запропоновано макроекономічні моделі фінансових ринків (Дж. Тобін), сформульовано новітні варіанти монетаристських концепцій, зокрема: теорію оптимальної валютної зони (П. Волкер, Р. Манделл), теорію коридорів валютних курсів (А. Аткінсон, Р. Кілл), теорію природного відбору єдиної валюти (М. Фрідмен) та інші. У межах зазначених концепцій було обґрунтовано взаємозалежність кредитно-грошової і валютної політики, розкрито зв'язок валютного курсу з внутрішнім грошовим обігом, доведено існування в довгостроковій перспективі оберненої залежності між рухом внутрішніх цін і коливанням курсу валют.

На початку XXI ст. монетаризм як течія сучасної економічної думки почав втрачати свої позиції. Ідеї лібералізму сьогодні вже не є такими привабливими і переконливими, як у 80-х – на початку 90-х років минулого століття. І хоча не можна стверджувати, що інфляційні процеси більше не залежать від грошової пропозиції, час, коли за рахунок грошової емісії відбувалося стимулювання економічного зростання, вже відійшов у минуле.

Разом з тим гроші не перестали бути важливим фактором сучасного економічного життя. Динаміка грошової маси продовжує залишатися у сфері уваги органів грошово-кредитного регулювання, а отже, не втрачають актуальності ідеї монетаризму, спрямовані на забезпечення ефективного та передбачуваного розвитку економіки.

Основна вимога монетаристів у галузі економічної політики – максимально скоротити видатки держави, оскільки їхнє збільшення веде до утворення надлишку грошей, а отже, до інфляції.

Одне з ключових положень монетаризму полягає в тому, що гроші відіграють виняткову роль у зміні реальних доходів, зайнятості та загального рівня цін.

Монетаристи стверджують, що існує взаємозв'язок між темпом зростання грошей і темпом номінального доходу, що при швидкому зростанні грошової маси швидко зростає номінальний дохід і навпаки. Зміна грошової маси впливає як на рівень цін, так і на обсяг виробництва в межах визначеного періоду. Таким чином, монетаристський варіант кількісної теорії виконує функції управління грошовим попитом, а через нього – і господарськими процесами.

Опираючись на положення про екстраординарну роль грошей і стверджуючи, що капіталістичне господарство являє собою стабільну систему, здатну за рахунок саморегуляції досягти стану рівноваги, монетаристи вибудовують свою модель економічного циклу, у якій визначальну роль відіграє зміна грошової маси. Основними елементами монетаристської теорії економічного циклу є модернізований варіант кількісної теорії грошей, концепція номінального доходу, передавальний механізм, розроблений з метою ілюстрації впливу грошей на господарські процеси.

Монетарна неоліберальна концепція була на практиці апробована у США республіканським урядом президента Р. Ніксона (1969–1970) і реально дозволила послабити інфляційні процеси та зміцнити долар під час реформ адміністрації Р. Рейгана ("рейганоміка"). Елементи неоліберальної концепції реально застосовувалися в ході реформування англійської економіки ("тетчиризм").

МОНЕТАРИЗМ

Термін “монетаризм” був уведений у сучасну літературу **Карлом Бруннером** у 1968 році, у праці “Роль грошей і грошово-кредитна політика”.

Мілтон Фрідмен

(1912–2006)

(американський економіст, Нобелівський лауреат 1976 р.)

Монетаризм (англ. monetary – грошовий) – економічна теорія в структурі неокласичного напряму економічної думки другої половини XX ст. (економічного неоконсерватизму), в її основі лежить модифікований варіант кількісної теорії грошей, яка визнає вирішальну роль грошового чинника в реалізації макроекономічних процесів та досягненні макроекономічної стабільності, а також розглядає грошову політику як основу державного регулювання господарських процесів

Сучасні засади монетаризму базуються на кількісній теорії грошей, згідно з якою рівень товарних цін тим вищий, чим більше грошей знаходиться в обігу. Зокрема, І. Фішер, аналізуючи величину грошової маси, необхідної для економіки, сформулював так зване **“рівняння обміну”:**
MV = PY, в якому: M – грошова маса; V – швидкість обігу грошової одиниці; P – рівень цін; Y – обсяг річного суспільного (валового або чистого) продукту

Монетарна політика

Розглядається як сукупність узгоджених і цілеспрямованих дій органів державної влади щодо **регулювання обсягів грошової маси** в економіці.

Визначається двома правилами: **“цінове правило”,** передбачає **стабільність цін,** відвернення інфляції та стійку купівельну спроможність грошей; **таргетування** або **“грошове правило”,** передбачає стабільне та поступове зростання на 3–5 % грошової пропозиції, **а також –** стабільність відсоткових ставок, високу зайнятість, економічне зростання, стабільність на валютних і фінансових ринках, скорочення державних витрат

Основні напрями монетарної політики

Політика **“дешевих” грошей** втілюється в життя, коли Центральний банк знижує облікову процентну ставку, скуповує державні цінні папери з метою збільшення сукупних витрат та зайнятості за умов **економічного спаду.** Ця політика проводиться з метою виведення країни із кризи і є антициклічною монетарною політикою. Вона в основному відповідає кейнсіанським методам грошово-кредитного регулювання економіки.

Політика **“дорогих” грошей** має місце, коли Центральний банк, навпаки, підвищує облікову процентну ставку і продає державні цінні папери з метою зменшення сукупних витрат, обмеження пропозиції грошової маси і, таким чином, зниження темпів інфляції за умов **економічного піднесення.**

Такі заходи Центрального банку забезпечують проведення антиінфляційної монетарної політики

Політика державного регулювання

Не повинна **обмежувати** економічну **свободу** (непряме регулювання).

Має орієнтуватися на показники, що піддаються **контролю** (обсяги грошової маси, валютний курс, але не рівень безробіття, норма процента).

Має носити **стабільний і передбачуваний** характер, бути орієнтованою на довгострокову перспективу (градуалізм).

Повинна запобігати **дефіциту** державного бюджету.

Має сприяти процесам **дерегулювання економіки** (приватизації, лібералізації податків, зниженню соціальних витрат)

У сучасних умовах замість монетарн. таргет. викор. т. з. таргет. інфляції

Завдяки політиці таргетування інфляції влада забезпечує значно більшу прозорість монетарної політики, полегшує громадськ. контроль над нею, що сприяє її відповідальності.

Забезпечує відкрите врахування ролі часових лагів монетарної політики при використанні її інструментів.

Не знімає потребу компенсації Центробанком прорахунків попередніх років

Сприяє зростанню довіри до монетарної влади

2. Трансформаційні та глобалізаційні теорії. Неокласичне відродження

Глобалізація – це вільне переміщення капіталу, його повне панування. Він набуває характеру планетарного явища. Це нове, породжене глобалізацією, панування капіталу породило і моральну кризу. Панування капіталу в умовах вільного його переміщення призвело до того, що економічна стійкість урядів піддалася трансформації. Якщо в 50–60-х роках XX ст. переважали теорії про "державу загального добробуту", породжені політикою перерозподілу національного доходу через податкову складову економічної політики, то вільний рух капіталу породив офшорні зони, приховування коштів від оподатковування, а це свідчить про те, що уряди нині поставлені в досить скрутне становище щодо реалізації своїх соціальних програм (Англія, Франція, Німеччина, Швеція, Австрія).

Взаємозв'язок національного і глобального відображає специфіку національних умов для процвітання міжнародного фінансового капіталу. Глобалізація, збільшивши простір і глибину фінансових ринків, нестабільність не ліквідувала, а породила умови безупинної нестійкості. Якщо в 1930-х роках Кейнс порівнював ситуацію на фінансових ринках з конкурсом красунь, то в умовах глобалізації, коли величезні суми вільно пересуваються по планеті в умовах геополітичної нестабільності, розбалансованість валютних курсів, процентних ставок стає повсякденністю.

Одним із виявів інформаційної технологічної революції є сфера комунікації. Саме тут відбувається якісне фантастичне зростання. Одним із перших науковців, який розпочав дослідження міжнародної економічної інтеграції, став Нобелівський лауреат Гуннар Мюрдаль (1898–1987). На його думку, процес національної інтеграції дедалі більше викликає потребу у міжнародній інтеграції, але водночас значною мірою посилює труднощі її здійснення.

У промислово розвинених країнах досягнуто високого ступеня національної інтеграції. Це відбулося внаслідок втручання держави в економічне життя. Проте всесвітня економічна інтеграція

відсутня. Більше того, зазначає Мюрдаль, національна інтеграція у розвинених країнах призвела до посилення “міжнародної дезінтеграції”, основним проявом якої є зростання економічної нерівності між індустріально розвиненими та слаборозвиненими країнами.

Концепція міжнародної економічної інтеграції ґрунтується на аналізі кумулятивного причинного зв’язку. У його основі лежить існування такої взаємозалежності всіх факторів у соціальній системі, при якій будь-які зміни певного фактора викликають зміни інших факторів. Завдяки процесу взаємодії вся система отримує імпульс до руху в напрямі початкової зміни, але разом з тим заходить значно далі. Принцип кумулятивного розвитку висуває на перший план такі процеси, які, розпочавшись, створюють умови для подальшого розвитку.

У другій половині ХХ ст. у ході наукових досліджень сформувалися теорії трансформації економіки та суспільства. Особливий вплив на їхній внутрішній зміст мала наукова діяльність Пітера Друкера. Він створив нову науку – менеджмент, теорію організації і розвитку гнучкого, швидкого, перебудовного, ефективного та динамічного виробничого колективу великої корпорації, в основі якої лежить не фактор виробництва, а фактор продуктивності. Корпорації, які застосували науковий менеджмент, завоювали довіру бірж і банків, отримали доступ до фінансових ресурсів усього світу та створили філіали свого масового виробництва у десятках країн і сотнях галузей. Тобто Друкер показав, що сформувався новий тип корпорацій – антимонопольний, які швидко перекидають свої капітали із галузі в галузь, із країни у країну і ламають монополістичні бар’єри між галузями.

Пітер Друкер розробив: концепцію промислового перевороту; теорію суспільства знань; теорію великого і хворого суспільства; теорію суспільства найманих робітників; теорію інновацій економіки та підприємницького суспільства.

До основних причин нерівномірності економічного розвитку, зокрема і в США, учений відносив те, що:

– у зв’язку із розвитком пенсійних фондів робітники колективно, по суті, стали власниками акціонерного капіталу;

– від 80 до 95 % національного продукту економічно розвинених країн виплачується у формі зарплати, утримань та пенсій, зароблених працею за наймом;

– фактично виникло право власності робітника на його робоче місце (особливо це проявилося у довічному збереженні робочого місця в Японії);

– у випадку безробіття дохід робітника гарантується впродовж майже двох років;

– “центром ваги” нового середнього класу стала зростаюча маса технічно і професійно освічених людей, які зайняли місця спеціалістів і управлінців;

– ті, що працюють за наймом, не усвідомили свого становища власників, їхня власність не дає їм влади;

– знання спеціаліста не дають йому дійсної відповідальності через централізацію прийняття рішень;

– державні рішення стають все більше демагогічними, безвідповідальними та інфляційними.

Основними рисами інноваційної економіки нового технологічного способу виробництва 90-х років XX ст. стало:

– зростання економіки стало результатом безперервних інноваційних змін та потрясінь;

– поступове створення у провідних країнах світу верстви середнього підприємництва, в основному за межами промисловості;

– нові способи менеджменту забезпечують корпораціям максимізацію доходу;

– інноваційна економіка забезпечила створення галузі “високих технологій”;

– сформувалася галузь безприбуткових суспільних підприємств з високою часткою тимчасової праці (по 2–5 годин на тиждень);

– відбувається реорганізація галузей економіки навколо виробництва знань і реструктуризація всієї економіки країни навколо сфери виробництва інформації;

– основним напрямом розвитку праці є її інтелектуалізація, а основною формою інвестицій – витрати на виробництво і поширення знань. Застосування знань у виробництві самих знань – це і є “новою технологією”;

– основною формою власності є інтелектуальна власність, яка структурує суспільство та визначає його розвиток;

– передбачуваність та сприяння довгостроковим інвестиціям – основне завдання системи оподаткування;

– загрозою для економіки знань є мілітаризм та військові витрати;

– розвиток поряд із мікро- та макроекономікою метаекономіки, що враховувала б вплив таких потужних неекономічних факторів, як демографія, освіта, нові технології, тип психології людей, рівень культури тощо.

За Друкером, підприємницьке суспільство (або "суспільство знань", "інформаційне суспільство", "плюралістичне суспільство організацій", "суспільство найманих власників") формується разом та у взаємодії з підприємницькою економікою і має такі особливості:

– соціальні інновації безперервно перебудовують відносини між людьми та організаціями, а також між людьми та державою;

– масова громадянська та нова демократія формується в умовах розвитку т. з. четвертого сектору, де добровільна праця ґрунтується на почутті обов'язку;

– робочі місця перестали бути рідкістю, що зміцнило віру людей у себе, їхню незалежність та терпимість;

– основним соціальним конфліктом даного суспільства є протиріччя між високооплачуваною працею, підготовленою знаннями, і низькооплачуваною працею, недостатньо підготовленою;

– потреба у забезпеченні прав меншин;

– розвиток "соціальної екології" – застосування менеджменту та інновацій для всіх сфер життя людини.

Важливий внесок у розвиток теорії трансформації економіки та суспільства зробив професор шести американських університетів Алвін Тоффлер (п. 1928). Алвін Тоффлер розробив: теорію "розриву з минулим"; теорію "третьої хвилі" та "зрушення влади".

У 90-х роках XX ст. Тоффлер дещо коригує свої уявлення:

– у міру розвитку сервісної та інформаційної економіки багатство втрачає натуральну форму, ним стає знання, як "символічний капітал", невичерпний та загальнодоступний;

– влада знання прийшла на зміну владі капіталу, тому основним методом створення багатства стає “суперсимволічна система”, яка ґрунтується на застосуванні інтелекту та інформаційних технологій;

– починає переважати гнучке здешевлене дрібносерійне виробництво, що йде на зміну масового виробництва, але вимагає вдосконалень та кваліфікованої робочої сили;

– успіх великих корпорацій все більше залежить від розвитку “підприємницької економіки” (ініціативи дрібних децентралізованих колективів) всередині самих корпорацій;

– засобом обміну стають електронні гроші, тобто інформація, закладена в електронних картках;

– новий тип робітника – це ініціативна людина творчої праці, знання якої, тобто його засоби виробництва, дозволяють приймати рішення;

– пролетаріат (люди фізичної праці), оволодіваючи знаннями та безперервно вдосконалюючись, поступово перетворюється в “когнітаріат” (“золоті комірці”);

– складається глобальний виробничий процес створення суспільного багатства, який зустрічає нерозуміння та жорсткий опір націоналістів, які захищають старі форми виробництва.

Важливий вклад у наукові дослідження та формування теорії трансформації економіки і суспільства внесли Д. Белл (“Прихід постіндустріального суспільства” – 1973), Дж. Несбіт та П. Абурден.

Д. Белл розробив теорію індустріально-технократичного суспільства.

Основною проблемою індустріального суспільства він вважає – підпорядкування економічних функцій політичному порядку; центральний факт – незалежність економічного порядку від політики поступово зникає, контроль суспільства вже не стільки економічний, скільки політичний.

Важливою зміною є також втрата приватною власністю соціальної ролі визначення функцій людей. Функція стала незалежною.

До основних ознак постіндустріального суспільства вчений відносить:

– прихід індустрії на місце промисловості; професійну та технічну працю “ієрархічно побудованого класу”;

– джерелом нововведень та заходів соціальної політики стали фундаментальні знання;

– контроль над новою технологією та доступ до неї; застосування інтелектуальної технології прийняття рішень.

Стратегічну роль відіграють наука та еліта вчених.

Белл визначив два напрями трансформації суспільства, що перебувають у суперечності:

– наукові відкриття створюють нову техніку та необхідні для її втілення величезні корпорації. У результаті перебудовується економіка, її структура, а також структура професійна та соціальна, суспільні інститути, змінюються риси суспільства. У цій економічній детермінації вирішальна сила – це еліта вчених та технократи корпорацій. Вирішальний принцип – капіталістична, технократична раціональність та ефективність;

– зростання масового споживання різноманітних матеріальних благ призводить до прагнення насолоди та особистої самоцінності, принципово “антибуржуазного” підходу до світу, суспільства і свого становища в ньому. Окремі вчені лише у цих переконаннях (що втілилися у молодіжній контркультурі) вбачають джерело трансформації суспільства. Модернізм суспільної свідомості, ворожий принципам раціональності та ефективності, і виникнення нового класу (носія цієї ідеології) трансформують суспільство у протилежному напрямі, формують іншу детермінацію. Тому процес трансформації суспільства – це наростання конфлікту між соціальною структурою та новою культурою суспільства, яка формується. Носіями нових ідеалів стає “меритократія” (влада осіб, які мають найбільші заслуги перед суспільством), яка приходить на зміну технократам. Основою для статусу є вже не власність і не місце в корпоративній ієрархії, а сам інтелект, талант переробляти інформацію і вирішувати складні інтелектуальні завдання. Ця здібність лише актуалізується освітою, але на 40–80 % вона передається генетично і проявляється у високій самооцінці. Немає значення, яке місце ці люди займають сьогодні у суспільстві. Вони поступово піднімуться наверх своїх професійних груп або організацій. Але немає механізму, який би забезпечив автоматизм такої зміни, і передбачається період їхньої гострої конфронтації з технократією.

Гуннар Мюрдаль (1898–1987)
(представник Шведської (Стокгольмської), Нобелівський лауреат 1974 р.)

“Грошова рівновага”, “Світова економіка. Проблеми і перспективи” (1956), “Азіатська драма: дослідження бідності народів” (1968)

Розпочав дослідження міжнародної економічної інтеграції.

“Економічна інтеграція” – це здійснення ідеалу рівності можливостей (високорозвинене господарство, яке раціонально організоване та свідомо регульоване суспільством).

Національна інтеграція призвела до посилення **“міжнародної дезінтеграції”,** основним проявом якої є зростання економічної нерівності між індустріально розвиненими та слаборозвиненими країнами.

Міжнародна економічна інтеграція можлива, якщо буде створений **“базис економічної солідарності”.**

Міжнародні економічні зв’язки мають і можуть регулюватися **засобами політики.**

Ідеал Гуннара Мюрдаля – повне **об’єднання всіх народів** земної кулі. При цьому не обов’язково змінювати основи суспільного устрою та форми власності

Пітер Друкер (1909–2005)
(америк. економіст, теоретик менеджменту)

“Майбутнє індустріальної людини” (1942), “Теорія корпорації” (1946), “Менеджмент в епоху змін” (1980), “Інновація і підприємництво” (1985), “Посткап. суспільство” (1993)

Концепція промислового перевороту – розвиток потоково-конвеєрних галузей масового виробництва з високими заробітками працюючих та розширення споживацького кредиту сім’ям зі зростаючими потребами (автомашини, котеджі, побутова техніка, товари тривалого користування тощо;

Теорія суспільства знань – нова економіка визначається як *“економіка знань”*, а сама галузь, яка виробляє і розповсюджує інформацію, як *“індустрія знань”*, а все суспільство – як *“суспільство знань”*, новий працівник *“розробник знань”* професіонал у межах своєї компетенції має бути “керівником”, що ухвалює рішення;

Теорія великого і хворого суспільства – необхідність подолання зростаючого зрощення держави з великими корпораціями, *“роздута”* держава, що перевантажена *“чужими функціями”*, – це слабка і хвора держава, яка розбазарює ресурси та загрожує свободі підприємця;

Теорія суспільства найманих робітників – із розвитком пенсійних фондів робітники колективно, по суті, стали власниками акціонерного капіталу;

Теорія інновацій економіки та підприємницького суспільств – реорганізація економіки навколо виробництва знань і реструктуризація всієї економіки країни навколо сфери виробництва інформації; напрямом розвитку праці є її інтелектуалізація, а основною формою інвестицій – витрати на виробництво і поширення знань.

Застосування знань у виробництві самих знань – це і є **“новою технологією”**

Елвін Тоффлер (п. 1928)
(відомий америк. футуролог)

“Шок майбутнього” (1970), “Зіткнення з майбутнім” (1979), “Третя хвиля” (1980)

Теорія “розриву з минулим” – народження принципово нової, невидимої людям цивілізації, що змінює основи їхнього буття. На зміну технократії і бюрократії приходить ***“адхократія”,*** тимчасові структури спеціалістів, які керують окремими проектами.

Теорія “третьої хвилі” та **“зрушення влади” –** розвиток інтелектуальних технологій та можливостей територіальної децентралізації масової інтелектуальної праці, розвиток ***домашньої праці*** спеціалістів, об’єднаних у колективи системами електронного зв’язку.

Економіка майбутнього – це “постсервісна економіка”, експериментальне виробництво. **Майбутнє** – це суперіндустріалізація, тобто продукт величезних капіталів та “адаптованих” ТНК

Теорія постіндустріального суспільства
Деніел Белл
(нар. 1919 р., американський соціолог)
1973 р. – книга “Прихід постіндустріального суспільства”
Суспільство
Ознаки постіндустріалізму
Меритократія (інтелектуальна еліта)
Техніко-економічна структура
Політична система
Культура
Управляються принципами
Ефективності
Рівності
Самореалізації особистості
Протиріччя
1. Перехід від виробництва товарів до виробництва послуг.
2. Переважання серед працівників “класу” професійних фахівців і техніків.
3. Провідна роль теоретичних знань як основи нововведень в економіці, політиці і соціальній структурі суспільства.
4. Орієнтація в майбутньому на методи контролю і оцінка можливих напрямів розвитку технології.
5. Прийняття рішень на засадах нової “інтелектуальної технології”. Ці процеси, на думку американського соціолога, уже набирають реальних життєвих форм, тоді як риси традиційного капіталізму поступово зникають.
6. Інформація перетворюється на об’єкт обміну між різними суб’єктами.
7. Інформація, привласнена певним суб’єктом, стає інтелектуальною власністю.
8. Інтелектуальна власність може продаватись за кошти.
9. За використання інтелектуальної власності можуть отримуватись кошти власником
Інтелект
Знання
Здібності
Заслуги
Вміння аналізувати інформацію та вирішувати складні інтелектуальні завдання
Висока самооцінка

3. Глобальні проблеми: сутність, причини виникнення, класифікація, економічні аспекти, можливості та способи розв’язання

Глобальні проблеми – це всезагальні проблеми, що відзначаються загальнопланетарним за своїми масштабами і значенням характером, пов’язані з життєвими інтересами народів усіх країн, становлять загрозу життю для всього людства і можуть бути вирішені спільними діями всіх країн світу.

За походженням, характером і способом розв’язання глобальні проблеми класифікуються на декілька видів.

Глобальні проблеми: 1) мають всезагальний, універсальний характер, загальнопланетарний зміст і значення, принципово важливі для долі всього людства; 2) безпосередньо стосуються життєвих інтересів усіх верств населення, усіх країн і народів планети, усіх або значної групи держав; 3) мають взаємопов’язаний характер і суттєво впливають на всі сфери суспільного життя; 4) відображають поглиблення і ускладнення світогосподарських зв’язків; 5) потребують залучення колосальних технологічних, фінансових, трудових, інформаційних ресурсів, невідкладних і рішучих дій на основі колективних і скоординованих зусиль світового співтовариства; 6) можуть бути успішно вирішені за умови створення адекватної моделі стійкого розвитку людської цивілізації.

Глобальні проблеми мають яскраво виражений економічний аспект. Вони суттєво впливають на структуру і темпи суспільного відтворення, на динаміку економічних процесів, спричиняють пошуки ефективних форм та методів управління.

Розвиток виробництва веде до порушень основних планетарних балансів: кругообігу тепла, вологи, вуглецю. Щороку з надр землі видобувається 10 млрд тонн корисних копалин, використовується 3–4 млрд тонн рослинної маси, викидається в атмосферу 10 млрд тонн промислового окису вуглецю, а в гідросферу – понад 5 млн тонн нафти та нафтопродуктів.

З 1970 по 1995 рр. XX ст. спожито майже 35 % усіх природних ресурсів планети, а з 90-х швидкість їх виснаження збільшилася до 3 % на рік. Щодо використання енергетичних ресурсів прогнозується, що енерговиробництво зростатиме високими темпами впродовж найближчих 75 років до досягнення енергетикою теплового бар'єру, а потім залишиться на такому ж рівні. За такої умови всі види використовуваного палива будуть вичерпані через 130 років.

За 1 хв на планеті знищують 20 га лісу, а щорічно площа лісів скорочується на 0,5 %, що дорівнює зникненню лісів на всій території Норвегії. Щорічно вміст вуглекислого газу в повітрі зростає на 0,5 %.

Нині в Україні перед загрозою знищення перебуває 531 вид диких рослин і грибів, 380 диких тварин.

За підрахунками, на кінець 1990-х років XX ст. у світі налічувалось близько 50 конфліктів, де велись бойові дії та проливалась кров.

Новою загрозою існування людства стало розширення "клубу" ядерних держав. У 1998 р. Індія і Пакистан здійснили випробовування ядерної зброї. До держав, які здійснюють реалізацію програм зі створення ядерної зброї, належать ПАР, Ізраїль, Іран, КНДР, а до потенційно ядерних держав належать Японія, Тайвань, Бразилія.

Сьогодні у найбідніших країнах близько 1,2 млрд осіб живуть нижче порога зубожіння, понад 1 млрд неграмотних, понад 1,5 млрд позбавлені елементарної медичної допомоги, кожна третя дитина до 5 років голодує.

Необхідність пошуку шляхів розв'язання глобальних проблем людства породжена тими реальними загрозами, які виникли перед світовим співтовариством.

Шляхи розв'язання глобальних проблем першої групи:

– швидкий розвиток і використання основних видів відновлюваної енергії (сонячної, вітрової, океанічної та гідроенергії річок);

– структурні зміни у використанні існуючих невідновлюваних видів енергії;

– розробка усіма країнами світу сукупності конкретних заходів дотримання екологічних стандартів (чистоти повітря, водних басейнів, раціонального споживання енергії, підвищення ефективності енергетичних систем);

– розширення у країнах, що розвиваються, власного сировинно-переробного виробництва;

– припинення вирубування лісів, особливо тропічних, забезпечення раціонального лісокористування;

– формування екологічного світогляду;

– комплексна розробка законодавства про охорону довкілля, в т.ч. про відходи, проведення науково-дослідних робіт у цій сфері, поширення передового досвіду щодо збереження природного середовища, а також підписання договорів та угод, спрямованих на розв’язання зазначених проблем;

– економія енергетичних та матеріальних ресурсів.

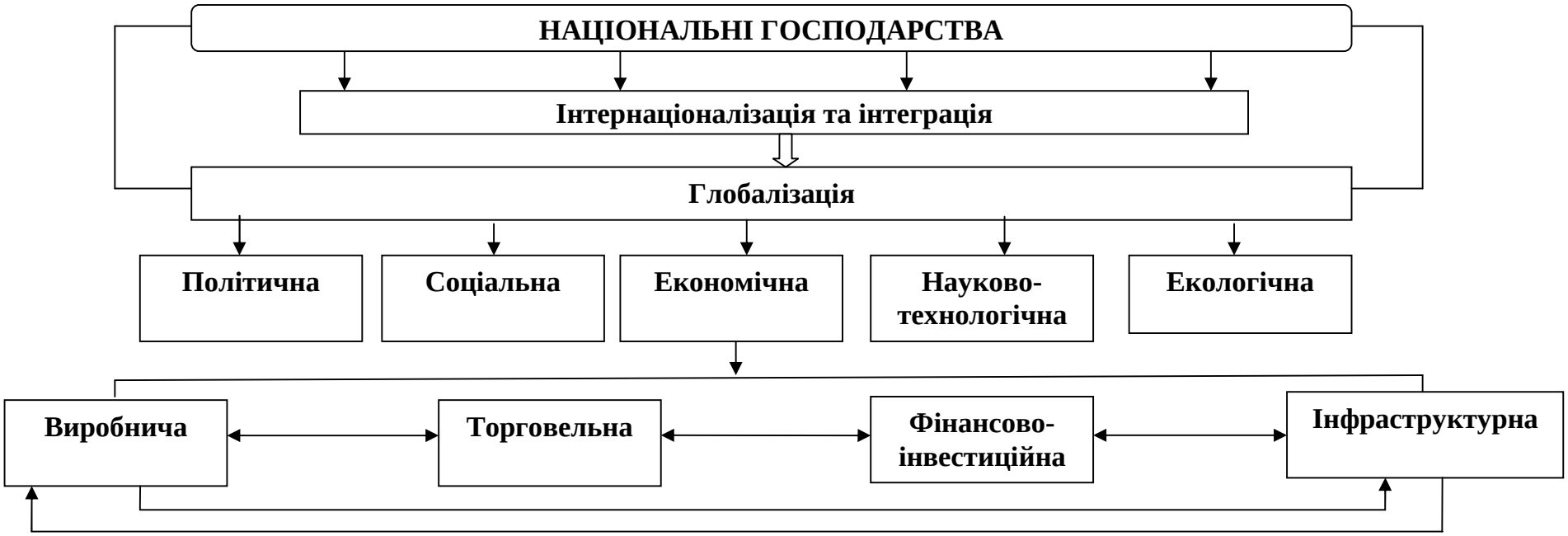
Шляхи розв’язання глобальних проблем другої групи: демілітаризація економіки країн світу (роззброєння і ліквідація військових галузей виробництва); конверсія військово-промислового комплексу; ядерне роззброєння, суттєве зменшення військових витрат, подолання міжнаціональних та внутрішньонаціональних воєнних конфліктів.

Шляхи розв’язання глобальних проблем третьої групи: ліквідація зубожіння, голоду, хвороб, безробіття, неграмотності.

Магістральним шляхом подолання глобальних проблем світового господарства є міжнародне співробітництво між країнами світового співтовариства на основі нових підходів і практичних заходів, які враховували б цілісність світу, в якому розвивається сучасна цивілізація.

Структура глобалізаційного процесу

(Термін **глобалізація** вперше з'явився 1983 р. у праці "Глобалізація ринків" професора Гарвардської школи – **Теодора Левітта**)

Інтернаціоналізація – процес *кооперування* у світовому масштабі, *міжнародного поділу праці* та міжнародного *усуспільнення виробництва* через ТНК.

Економічна інтеграція – взаємопроникнення на основі *зближення і взаємопереплетення національних економік*, проведення узгодженої державної політики, *мобільності фінансів, інформації та інтелекту*.

Глобаліза́ція господа́рського життя́ – формування цілісного *світового господарства* на основі розвитку обширних *економічних зв'язків* між фірмами, країнами і регіонами.

Глобаліза́ція – це процес всесвітньої економічної, політичної і культурної *інтеграції та уніфікації*. Основними наслідками цього процесу є міжнародний поділ праці, міграція в масштабах усієї планети капіталу, людських та виробничих ресурсів, стандартизація законодавства, економічних та технічних процесів, а також зближення культур різних країн.

Шляхи розвитку соціально-економічної системи

(сучасні розвинені економічні системи характеризуються різноманітністю форм власності та господарювання, якісними зрушеннями у відносинах приватної власності, конкурентному механізмі, значною економічною роллю держави, прогнозуванням соціально-економічних процесів тощо)

Ринкова саморегулююча система (ліберали, неоліберали, неокласики)

Пиродний економічний порядок

Адаптивні очікування (на основі набутого досвіду відбувається пристосування до нових економічних умов).

Раціональні очікування (на основі набутих знань відбувається функціон. ринкової економіки).

Монетаризм М. Фрідмена

Центрально регульована система (кейнсіанці, неокейнсіанці)

Тоталітаризм.
З вільним обміном споживчих товарів.
З вільним вибором споживача.
З вільним вибором професії.
та робочого місця

Регулювання:
– центральними органами;
– владними групами (анархогрупами);
– через конкуренцію

Соціальне ринкове господарство (ордоліберали)

Принципи **свободи ринку** поєднуються з принципами **соціальної рівності** та **доступності до благ** всіх членів суспільства

Конкуренція — Фіскальна система — Егалітаризм

Грошова система (ціни) (стабільність курсу)

Влада:
– створює умови економічного порядку;
– трансформується у ринкове середовище

Класифікація глобальних проблем[1]

Види глобальних проблем	Глобальні проблеми
Проблеми у сфері взаємодії природи і суспільства	Надійне забезпечення людства сировиною, енергією, продовольством. Раціональне природокористування і збереження навколишнього середовища. Раціональне використання ресурсів Світового океану, мирне освоєння космічного простору. Утилізація відходів життєдіяльності
Проблеми у сфері суспільних взаємовідносин	Відвернення світової термоядерної війни і забезпечення стабільного миру. Подолання економічної відсталості частини регіонів і країн світу. Попередження локальних, регіональних та міжнародних конфліктів. Ліквідація наслідків світових та локальних криз. Роззброєння і конверсія військового виробництва
Проблеми розвитку людини та забезпечення її майбутнього	Пристосування людини до умов природного і соціального середовища, що змінюється під впливом НТР. Подолання епідемій, тяжких захворювань (серцево-судинних, онкологічних, СНІДу, наркоманії). Культурно-моральні проблеми втрати довіри до соціальних інститутів, нестабільності сім'ї та послаблення зв'язку поколінь. Боротьба з міжнародною злочинністю, наркобізнесом, тероризмом. Проблеми демократизації та охорони прав людини

4. Тенденції синтезу основних напрямів економічної науки

У процесі глобальної постіндустріальної трансформації розв'язуються певні технічні та соціальні суперечності індустріальної епохи. Водночас на другий план відсуваються окремі розбіжності між різними напрямами світової економічної думки. Зберігаючи певний генетичний зв'язок з ідеями попередників, ці напрями разом з тим демонструють значну подібність один з одним

[1] Економічна теорія: Політекономія: [підручник] / за заг. ред. В.Д. Базилевича]. – К.: Знання-Прес, 2004. – С. 512–517.

через орієнтацію на ті самі актуальні проблеми, що породжуються глобалізацією і постіндустріальною трансформацією. У рамках провідних напрямів світової економічної думки помітною стає тенденція до синтезу підходів[1]. Однак це не заважає поглибленню спеціалізації досліджень.

Загальність форм інформаційних ресурсів і багатства, незначна вартість їхнього відтворення, нагромадження в процесі споживання знецінюють ключовий як для політичної економії, так і для економіки принцип обмеженості благ. Пом'якшується, а в перспективі усувається протиріччя між власниками і невласниками виробничих і споживчих благ; зменшується значення оптимальної аллокації ресурсів, раціональності економічного вибору при розподілі та споживанні ресурсів і результатів виробництва.

В інформаційному постіндустріальному суспільстві спостерігається тенденція подолання основного політико-економічного протиріччя – між власниками і безпосередніми виробниками обмежених благ. Одним із наслідків цього є трансформація соціально-економічної природи держави, перетворення її в державу соціальну.

Зближення праці і власності є одним із атрибутів соціальної держави, незважаючи на те, що сьогодні соціальне партнерство праці і капіталу навіть у найбільш благополучних країнах характеризується численними і різноманітними протиріччями. Очевидна тенденція подолання класових антагонізмів колишніх соціальних типів, що не заважає виникненню нових історичних форм соціальної стратифікації і нерівності. У соціальній державі розмивається класово-орієнтована атрибутика сутності капіталу, яка пов'язана з відносинами експлуатації. Усе частіше вона трактується в контексті системної соціальної якості суспільства, орієнтованого на максимальний розвиток людського потенціалу.

Удосконалення суспільних взаємозв'язків, що набуває форми розвитку соціального капіталу, пов'язано з ослабленням, а

[1] Елецкий Н. Переход к глобально-иформационному способу производства и модификация общей экономической теории / Н. Елецкий // Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – № 2. – С. 24.

потім і відмовою від традиційних для попередніх епох функцій держави як соціального інституту, що стоїть “над” суспільством, його перетворенням у систему сервісних відносин. Держава в цьому випадку включається в горизонтальні суспільні відносини як один із рівноправних за статусом функціональних інститутів, покликаних на гроші платників податків надавати необхідні їм послуги. Передбачається, що на ранніх етапах посткапіталістичної трансформації платники податків, власне кажучи, оплачують потрібні їм від держави послуги на тих же ринкових принципах, що і покупці всіх інших товарів (зрозуміло, з урахуванням специфіки соціальних потреб і механізму їхнього задоволення за допомогою податкової та трансферної систем). Серед основних таких послуг є, зокрема: забезпечення зовнішньої і внутрішньої безпеки; правовий захист і в більш широкому змісті – розробка загальних □правил гри” у просторі суспільних взаємодій, регулювання соціальних конфліктів.

Усі провідні напрями світової економічної науки сходяться у визнанні актуальності проблем трансформації капіталізму і ринку взагалі, виступають за розвиток економічної свободи і господарської підприємливості поряд з удосконаленням соціальних функцій держави.

Посткейнсіанство, що акцентує увагу на проблемах державного регулювання грошового обігу й інфляції, визначають сьогодні як “монетарне кейнсіанство” або “неомонетаризм” (Ф. Модільяні). Водночас посткейнсіанські підходи до питань ціноутворення є близькими до позицій сучасного інституціоналізму.

Неокласичний синтез поєднує ідеї економічного лібералізму з аналізом механізмів державного регулювання ринку в системі змішаної економіки.

Теорія прав власності синтезує неокласичні моделі з ідеями інституціоналізму і марксизму.

Найвизначнішого представника неоінституціоналізму Р. Коуза (назва його Нобелівської лекції: “Інституціональна структура виробництва”), зараховують у різних публікаціях то до сучасної неокласики, то до теорії раціонального вибору.

Із середини XX ст. і дотепер одним із найбільш авторитетних економістів-теоретиків у світі визнається Дж. К. Гелбрейт – дослідник, що прагне у своїх роботах узагальнити соціально-економічні характеристики сучасної цивілізації на базі синтезу ідей критичного і позитивістського інституціоналізму, класичної школи, соціально-економічної теорії К. Маркса, неокласицизму та кейнсіанства. Методолого-теоретичний синтез дозволив Дж. Гелбрейту дати правильну прогностичну оцінку багатьох тенденцій розвитку змішаної економіки в умовах постіндустріального переходу і конвергенції ринкових і планових начал господарювання.

Поряд з тенденцією зближення раніше відособлених напрямів економічної думки спостерігається також синтез економічної науки з іншими галузями суспільствознавчого знання.

З одного боку, розвиваються ідеї економічного імперіалізму; економічний підхід оголошується універсальним для всіх суспільних наук. Принципи економічного вибору узагальнюються для сфери політики в теорії суспільного вибору (Е. Дауне, Дж. Бьюкенен, Дж. Стіглер та ін.) і в більш широкому плані практично для всіх сфер людської життєдіяльності – у різних напрямах теорії раціонального вибору (Г. Беккер, Р. Познер, Дж. Коулмен та ін.). Я переконався, що економічний підхід є всеосяжним, він застосовний до будь-якої людської поведінки”, – стверджує один із представників теорії раціонального вибору Г. Беккер[1]. Основоположники кліометрики Д. Норт і Р. Фогель поширили неокласичний інструментарій, методологію неоінституціоналізму і технічний арсенал статистики на історичні дослідження.

З іншого боку, економічні закономірності все частіше розглядаються як окремий випадок більш широких соціальних процесів. Принцип універсальності раціонального вибору уточнюється положенням про “обмежену раціональність” (Г. Саймон). Спроби її формалізації (Дж. Стіглер) виявляються недостатньо результативними, цей тип раціональності мало піддається форалізації і

[1] Беккер Г. С. Экономический анализ и человеческое поведение / Г. С. Беккер // THESIS, 1993. – Т. 1., В.1. – С. 29.

вимагає залучення пізнавальних засобів соціології, психології, історії, політології, етнографії, країнознавства, регіонознавства та інших наук. Сучасна теорія регуляції фундаментальним вихідним принципом визначає “феномен впливу всього комплексу суспільних відносин на економічні закономірності”.

Тенденції синтезу сучасної загальної економічної теорії та інших наук про суспільство дозволяють обґрунтовувати положення про те, що “економічна теорія пронизує всі соціальні науки так само, як ці останні пронизують її саму. Соціальна наука єдина” (Дж. Хіршлайфер).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які суб’єкти формують систему сучасного світового господарства?
2. Які риси притаманні формальній та неформальній економіці?
3. Охарактеризуйте особливості господарського розвитку “молодих азійських тигрів”.
4. Визначіть основні національні моделі мішаних економічних систем.
5. У чому суть індустріально-технологічного напряму інституціоналізму?
6. У чому сутність теорії “постіндустріального суспільства” Д. Белла?
7. Які теорії розробив П. Друкер? Охарактеризуйте їх.
8. Яка сутність теорії “розриву з минулим” Е. Тофлера?
9. Чому М. Фрідман вважається основоположником сучасного монетаризму?
10. У чому специфіка теорії сучасного монетаризму? Якими є його основоположні принципи?
11. Охарактеризуйте види сучасних глобальних проблем.
12. Визначіть структуру глобального процесу.

Перелік історико-економічних термінів

“Адхократія” – тимчасові структури спеціалістів, які керують окремими проектами, відродження підприємництва всередині корпорацій.

Антимонопольні корпорації – корпорації, які швидко перекидають свої капітали із галузі в галузь, із країни у країну та ламають монополістичні бар’єри між галузями.

Гудвіл – нематеріальний актив, вартість якого визначається як різниця між балансовою вартістю активів підприємства та його звичайною вартістю, як цілісного майнового комплексу, що виникає внаслідок використання кращих управлінських якостей, домінуючої позиції на ринку товарів (робіт, послуг), нових технологій тощо.

Глобалізація – це вільне переміщення капіталу, його повне панування. Панування капіталу в глобальному масштабі утвердило практично єдину мету – одержання прибутку, особистий грошовий інтерес. Гроші стають мірилом людських досягнень. Кожен прагне до реалізації своїх власних інтересів, ставка винятково на приватний інтерес.

Дериватив – стандартний документ, що засвідчує право або зобов’язання придбати або продати цінні папери, матеріальні або нематеріальні активи, а також кошти на визначених ним умовах у майбутньому.

“Економічна інтеграція“ – за Мюрдалем, – це здійснення ідеалу рівності можливостей, проголошеного Заходом (високорозвинене господарство, яке раціонально організоване та свідомо регульоване суспільством).

Економіка майбутнього – це “постсервісна економіка”, експериментальне виробництво, а її основні галузі – виробництво електронної техніки, космічні програми, використання глибин океанів, біоіндустрія тощо.

“Зелена революція” – у ході її реалізації в Індії будувалися іригаційні споруди, удосконалювалося використання хімічних добрив, апробовуються високоврожайні сорти зернових культур, здійснюється селекція породистих тварин.

Інжиніринг – надання послуг (виконання робіт) зі складання технічних завдань, проведення наукових досліджень, складання проектних пропозицій, проведення техніко-економічних обстежень, розробки технічної документації, а також консультації економічного, фінансового або іншого характеру, пов'язані з такими послугами (роботами).

"Когнітаріат" ("золоті комірці") – пролетаріат (люди фізичної праці), який постійно оволодіває знаннями та безперервно вдосконалюється.

Кредит – кошти та матеріальні цінності, які надаються у користування юридичним і фізичним особам на визначений строк та під проценти.

Лібералізм – це зовнішньоекономічна політика, за якою митні органи виконують тільки реєстраційні функції, не збирають імпортного та експортного мита, не визначають ніяких кількісних або інших обмежень.

Майбутнє – за Е. Тофлером, – це суперіндустріалізація, тобто продукт величезних капіталів та "адаптованих" ТНК.

Менеджмент – теорія організації і розвитку гнучкого, швидкого, перебудовного, ефективного та динамічного виробничого колективу великої корпорації, в основі якої лежить не фактор виробництва, а фактор продуктивності.

"Меритократія" – влада осіб, які мають найбільші заслуги перед суспільством і приходять на зміну технократам.

Метаекономіка – економіка, де враховується вплив таких потужних неекономічних факторів, як демографія, освіта, нові технології, тип психології людей, рівень культури тощо.

Монетаристська політика – досягнення стабільних темпів приросту грошової маси, що на основі ринкового саморегулювання покликано забезпечити зростання виробництва та високу зайнятість.

Нерезиденти – юридичні особи та суб'єкти господарської діяльності, що не мають статусу юридичної особи (філії, представництва), з місцезнаходженням за межами України, які створені та здійснюють свою діяльність відповідно до законодавства іншої держави.

Нова економіка – визначається як “економіка знань“, а сама галузь, яка виробляє і розповсюджує інформацію, як “індустрія знань”, а все суспільство – як “суспільство знань”.

Опціон – стандартний документ, який засвідчує право придбати (продати) цінні папери (товари, кошти) на визначених умовах у майбутньому, з фіксацією ціни на час укладення такого опціону або на час такого придбання за рішенням сторін контракту.

“Підприємницька економіка” – ініціатива дрібних децентралізованих колективів всередині самих корпорацій.

Протекціонізм – економічна політика держави, спрямована на захист вітчизняних виробників від конкуренції з боку іноземних фірм.

Резиденти – юридичні особи та суб’єкти господарської діяльності України, які не мають статусу юридичної особи (філії, представництва), що створені та здійснюють свою діяльність відповідно до законодавства України з місцезнаходженням на її території.

“Розробник знань” – новий працівник (knowledge worker), причому кожний такий професіонал у межах своєї компетенції має бути “керівником”, що ухвалює рішення.

Роялті – платежі будь-якого виду, одержані як винагорода за користування або за надання права на користування будь-яким авторським правом на літературні твори, твори мистецтва або науки, включаючи комп’ютерні програми, кінематографічні фільми або плівки, за придбання будь-якого патенту, зареєстрованого товарного знака чи торгової марки, дизайну, секретного креслення, моделі, формули, процесу, права на інформацію щодо промислового, комерційного або наукового досвіду (ноу-хау).

Тариф (мито) – це плата в державну казну, яка береться на кордоні з власника товару імпортного виробництва, що ввозиться у країну для продажу. Іншими словами, мито є акцизний податок на імпортні товари.

Торговельна війна – це прийняття урядами країн-партнерів заходів для обмеження доступу на їхні внутрішні ринки експортних товарів.

Торговельний баланс – співвідношення коштів, одержаних протягом року за експорт, і коштів, сплачених за імпорт товарів і послуг.

“Третя хвиля” – розвиток інтелектуальних технологій та можливостей територіальної децентралізації масової інтелектуальної праці, розвиток домашньої праці спеціалістів, об’єднаних у колективи системами електронного зв’язку.

Хронологія найважливіших історико-економічних подій розвитку світового господарства в умовах інтернаціоналізації, інформатизації та глобалізації

1947 р. – 23 країни підписали Генеральну угоду про тарифи і торгівлю (ГААТ)

1947 р. – створено Бреттон – Вудську систему для регулювання валютно-кредитної міжнародної діяльності

1949 р. – Пітер Друкер створює нову науку – менеджмент

1956 р. – Гуннар Мюрдаль обґрунтовує теорію міжнародної економічної інтеграції

1950–1960 рр. – побутування теорії про державу “загального добробуту”

1968 р. – введення в науковий обіг терміна “монетаризм” Карлом Брунером

1973 р. – Д. Белл обґрунтував теорію індустріально-технократичного суспільства

1978 р. – курс на поступовий перехід до ринку під контролем держави у Китаї

1984 р. – початок структурно-промислової перебудови у Китаї

1993 р. – 117 країн підписали Женевську угоду про лібералізацію світової торгівлі

Контрольні тестові завдання

Завдання 1. До групи держав т. з. молодих азійських тигрів слід віднести:

а) Китай; б) В’єтнам;
в) Тайвань; г) Гонконг;
д) П. Корею; е) Малайзію;
є) Філіпіни; ж) Сінгапур.

Завдання 2. Важливою тенденцією господарського розвитку провідних країн світу є:

а) зменшення частки галузей промисловості у структурі ВВП;

б) зменшення капіталовкладень у людський капітал;

в) зменшення частки галузей нематеріального виробництва у структурі зайнятості;

г) зменшення частки приватного сектору економіки.

Завдання 3. Градуалістичне реформування – це:

а) складова "шокової терапії";

б) поступовий перехід від ринкової економіки до адміністративно-командної;

в) поступовий перехід від адміністративно-командної економіки до змішаної;

г) метод трансформації політичної системи.

Завдання 4. Найважливішою складовою "шокової терапії" є:

а) демонополізація; б) лібералізація;

в) націоналізація; г) децентралізація.

Завдання 5. Прикладом найбільш успішної реалізації методу градуалістичного реформування вважають:

а) КНР; б) КНДР;

в) НДР; г) ФРН.

Завдання 6. Принципова відмінність між "шоковою терапією" та градуалістичним методом реформування економічної системи полягає у:

а) черговості галузей, що реформуються;

б) динаміці перетворень;

в) наявності товарного дефіциту;

г) відсутності зовнішньої допомоги.

Завдання 7. Визначте концептуальну послідовність інтеграційних процесів:

а) зона вільної торгівлі, спільний ринок, митний союз;

б) митний союз, спільний ринок, економічний союз;

в) економічний союз, митний союз, політичний союз;

г) спільний ринок, політичний союз, економічний союз.

Завдання 8. Світова організація торгівлі утворена на основі:

а) ОЄЕС; б) МОП;

в) ГАТТ; г) РЕВ.

Завдання 9. Визначте міжнародну організацію, до якої не входить Україна:

а) ОЕСР; б) МВФ;

в) СОТ; г) СБ.

Завдання 10. Хто ввів у сучасну науку термін "монетаризм":

а) М. Фрідмен; б) К. Брунер;

в) Дж. Робінсон; г) Г. Мюрдаль.

Завдання 11. Менеджмент як науку створив:

а) Г. Мюрдаль; б) А. Тоффлер;

в) Д. Белл.

Завдання 12. Міжнародний поділ праці зумовлює для країни такі можливості:

а) оптимальне використання ресурсів;

б) зменшення обсягів виробництва;

в) збільшення обсягів виробництва;

г) виробництво дешевих товарів;

д) виробництво дорогих товарів;

е) обмеженість можливостей науки;

є) стимулювання розвитку науки і техніки.

Завдання 13. До основних форм процесу інтернаціоналізації господарського життя відносять:

а) міжнародну торгівлю:

б) бартерні операції;

в) обмін науково-технічною інформацією;

г) фінансово-інвестиційне співробітництво;

д) вільне пересування робочої сили;

е) розширення діяльності ТНК;

є) експорт капіталу.

Завдання 14. М. Фрідмен розробив:

а) доктрину неокласичного відродження;

б) теорію "раціональних очікувань";

в) "монетаризм";

Завдання 15. Згідно з монетаристською теорією основним завданням держави в економіці є:

а) активна фіскальна політика, спрямована на сукупне пропонування;

б) забезпечення зростання грошового пропонування тими ж темпами, що зростає реальний ВВП;

в) забезпечення зростання реального ВВП тими ж темпами, що зростає грошового пропонування;

г) активна фіскальна політика, спрямована на сукупний попит.

Завдання 16. Монетаристська теорія циклу випливає з того, що головною причиною коливань економічної активності є зміни у:

а) грошовому пропонуванні; б) сукупному попиті;

в) рівні зайнятості; г) сукупному пропонуванні.

Завдання 17. Лідером сучасного монетаризму є представник чиказької школи американського неолібералізму:

а) Л. Мізес; б) П. Самуельсон;

в) М. Фрідмен; г) І. Фішер.

Завдання 18. Монетарна концепція М. Фрідмена була покладена в основу:

а) політики “нового курсу” президента Ф. Рузвельта;

б) “політики модернізації” президента Ш. де Голля;

в) “сформованого суспільства” Л. Ерхарда;

г) “рейганоміки” – стабілізаційної політики президента Рейгана.

Завдання 19. Згідно з теорією раціональних очікувань:

а) між рівнем безробіття і рівнем інфляції існує обернений зв’язок;

б) збільшення грошового пропонування не чинить впливу на рівень цін;

в) будь-які способи засобами державної політики зменшити безробіття нижче природного рівня призведуть до стагфляції;

г) будь-які способи засобами державної політики зменшити безробіття будуть зруйновані реакцією населення.

Завдання 20. Крива Лаффера, яка була використана теоретиками економіки пропонування для обґрунтування необхідності податкової реформи, відображає залежність між:

а) обсягом податкових надходжень та урядовими видатками;

б) обсягом податкових надходжень та середньою ставкою оподаткування.

РОЗДІЛ Х (ЗМ 10)
ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ ТА ФОРМУВАННЯ ЗАСАД РИНКОВОГО ОСПОДАРСТВА

Тема 10.1. Економічний розвиток України в умовах радянської економічної системи та його трактування в економічній думці

План

1. Радянська економічна система між Першою та Другою світовими війнами.
2. Економіка України в 40–90 рр. ХХ ст.

1. Радянська економічна система між Першою та Другою світовими війнами

НЕП в Україні

Воєнні дії, які точилися на території України впродовж семи років, та політика насадження комунізму у 1918–1920 рр. завдали величезної шкоди народному господарству. Було порушено економічні зв'язки між окремими районами, підірвано грошовий обіг, зруйновано матеріально-технічну базу важкої промисловості. Загальні збитки оцінювалися в 10 млрд золотих карбованців. У 1920 році в Україні майже припинився видобуток залізної руди, виробництво сталі становило 1,7 %, прокату – 1,8 %, видобуток вугілля – 22 % від довоєнного рівня. У шахтах Донбасу знаходилося 85 млн т заваленого або затопленого вугілля, із 3 269 шахт видобували 893 т, а з 295 тис. шахтарів залишилося всього 147,7 тис. У глибокому занепаді знаходилися основні галузі легкої та харчової промисловості. Із 192 цукрових заводів, що на 1913 р. виробляли 85 млн пудів цукру, працювали лише 76 із загальним обсягом продукції в 4 млн пудів (4,8 % довоєнного виробництва)[1].

[1] Економічна історія України: навчальний посібник / М. О. Уперенко, Е. А. Кузнецов, Г. К. Парієнко та ін. – Х.: ТОВ Одісей, 2004. – С. 331.

Наприкінці 1920 року важка промисловість України й Росії випускала продукції майже в сім разів менше, ніж у 1913 р., товарообіг залізниць зменшився у чотири рази. Чисельність промислових робітників зменшилася наполовину, з'явилася велика кількість безробітних. Голод, епідемії косили десятки тисяч жителів міст. До липня 1920 р. грошова емісія зросла у 60 разів, а ціни у 1923 р. – на 7 200 %.

Радянський уряд продовжував ігнорування об'єктивно існуючих економічних законів. На початку 1921 року приймаються декрети про безгрошовий випуск продукції за картами, безкоштовне надання палива, комунальних та поштових послуг. Починалася підготовка до скасування грошового обігу. Селянство протестувало проти заборони торгівлі й продрозкладки. Для придушення селянських виступів застосовувалися найбоєздатніші частини Червоної армії на чолі з головою Раднаркому УСРР Г. Раковським та командуючим Збройними силами України М. Фрунзе, численні загони ЧК. Господарське становище України значно погіршувалося у зв'язку з катастрофічною посухою 1921 року, яка у 1922–1923 рр. викликала жахливий голод. Хлібний дефіцит в Україні зумовлювався інтенсивним вивезенням хліба за межі республіки. До РСФСР було вивезено 27 млн пудів зерна, тоді, як його дефіцит в Україні становив 25 млн пудів.

Таким чином, економічне становище України на початку 20-х років було вкрай складним. Політика воєнного комунізму призвела до дезорганізації господарських зв'язків, занепаду виробництва, руйнування матеріально-технічної бази промисловості, селянського незадоволення. Нова економічна політика визрівала із самої суті соціально-економічної та політичної ситуації у країні.

Термін "нова економічна політика" вперше було вжито на Всеросійській продовольчій нараді 16 червня 1921 року, хоча початком її впровадження стало прийняття 21 березня 1921 року X з'їздом РКП(б) Постанови "Про заміну розкладки натуральним податком". Вона базувалася на відносно широкому використанні ринкових механізмів і стимулів, її запровадження повинно було врятувати економіку країни від повного розвалу. Концептуальною основою непу був шлях до соціалізму через державний капіталізм.

Складовою моделі в економіці була адміністративно-ринкова система господарювання. Центральною проблемою в розробці та здійсненні нової економічної політики було селянське питання. Виходячи з рішень X з'їзду РКП(б), надзвичайна сесія ВУЦВК прийняла відповідний закон про заміну продрозкладки продподатком, а Раднарком УСРР 24 травня 1921 р. видав Декрет про його норми й розмір. Загальна сума податку становила 126 млн пудів зерна, замість 180 млн пудів згідно з продрозкладкою. Продподаток визначався як частка від загальної кількості продукції, при цьому враховувалися обсяг урожаю, майнове становище сім'ї, кількість членів у сім'ї тощо.

Спочатку розмір продподатку становив 20 % від чистого продукту селянського господарства, а згодом його було зменшено до 10 % врожаю. Надлишок продукції селянин міг продавати державі чи на ринку за вільними цінами. Згідно з Цивільним кодексом, прийнятим у грудні 1922 р., земля проголошувалася власністю держави і не могла використовуватися як об'єкт товарного обороту. Володіння землею допускалося винятково на правах користування. Усе це значно стимулювало сільськогосподарське виробництво.

В Україні формувалася єдина система кооперації "Сільський господар" ("Плодоспілка", "Добробут", "Кооптах"; кооперовано 3,1 млн госп. із 5,1 млн). У жовтні 1921 р. з єдиної системи споживчої кооперації було створено машино-тракторні, тваринницькі, насінневі, цукробурякові, меліоративні та інші товариства. Для забезпечення селян посівним матеріалом, робочою худобою, реманентом у 1922 р. було створено акціонерне товариство "Село – допомога" (кредити 400 млн крб, ввезено 20 тис. тракторів), у лютому 1923 р. утворено Всеукраїнську спілку сільськогосподарських кооперативів "Сільський господар", яка здійснювала всі позиково-продовольчі операції на селі. Упродовж 1921–1928 рр. сільськогосподарська кооперація республіки зосередила значну частину товарної продукції сільського господарства: до 37 % планової заготівлі зерна та близько 50 % технічних культур.

Працюючи в нових економічних умовах, селяни підвищували продуктивність праці. У 1921–1922 рр. держава отримала 233 млн пудів хліба, у 1922–1923 рр. – 429,6; а в 1925–1926 рр. – 496 млн пудів. Заготівля яєць зросла у 6 разів, масла – у 3,1 раза. У 1927 р. в Україні обробляли на 10 % більше землі, ніж у 1913 р., а виробництво зерна досягло довоєнного рівня, хоча урожайність залишилася невисокою. Екстенсивний характер землеробства та низька агрокультура, на жаль, знижували товарність зернового виробництва.

Принципи непу в промисловості визначалися "Наказом Ради Народних Комісарів про впровадження в життя начал нової економічної політики" від 9 серпня 1921 р. та Постановою Ради Праці й Оборони від 12 серпня 1921 р. "Основні положення про заходи по відбудові великої промисловості й піднесенню та розвитку виробництва". В Україні відповідні законодавчі акти були прийняті РНК УСРР 30 серпня та 21 жовтня 1921 року.

Реформування в галузі промислового виробництва здійснювалося за такими напрямами:

– поділ підприємств на три групи – державні, орендовані та ті, що підлягали ліквідації;

– переведення державних промислових підприємств на самофінансування та господарський (комерційний) розрахунок;

– впровадження заробітної плати як основної форми винагороди за працю;

– часткова денаціоналізація дрібних (10–12 осіб), кустарних та середніх підприємств (в оренду було здано 5 200 підприємств, на частку приватного сектору припадало 20–25 % виробництва промислової продукції);

– залучення іноземного капіталу у вигляді кредитів, концесій, змішаних товариств тощо (60 % видобутку свинцю й срібла, 85 % марганцевої руди);

– радикальна перебудова системи управління економікою на основі впровадження трестів і синдикатів (75 трестів, серед них "Дон вугілля", "Південь сталь", "Південнорудний трест", "Хімвугілля", "Скло сода", "Коксобензол") та керівництва ними з боку Української Ради Народного Господарства;

– пріоритетний розвиток металургійного виробництва (60 % капіталовкладень) із впровадженням мартенівських печей;

– реалізація плану ГОЕЛРО (Штерівська, Дніпровська, Чугуївська ГЕС);

– створення власної тракторобудівної галузі (Харківський тракторний завод);

– становлення залізничного, морського, автомобільного та авіаційного транспорту.

Реформи в промисловості та сільському господарстві супроводжувалися формуванням фінансової та торговельної системи. Першим організаційним кроком щодо зміцнення фінансової системи було заснування 12 жовтня 1921 р. Державного банку СРСР, який мав налагодити грошовий обіг, сприяти розвиткові народного господарства, оволодіти внутрішнім ринком та торговельним оборотом. Т. Сокольников, М. Владимиров та Л. Юровський підготували грошову реформу, сутність якої (1922–1924 рр.) полягала в тому, що на основі закону від 11 жовтня 1922 р. були випущені десятикарбованцеві банкноти – червінці. Один червінець прирівнювався до 7,7 г чистого золота. Крім червінців, в обіг було введено так звані казначейські білети вартістю 1,5 та 5 крб (1 червінець дорівнював 10 крб казначейських білетів).

Неп був видатним зразком у вітчизняній та світовій економічній історії. У результаті проведених заходів з 1921 до 1926 рр. обсяг промислового виробництва збульшився майже втричі, довоєнного рівня сягнуло сільськогосподарське виробництво. Темпи приросту національного прибутку за 1921–1928 рр. склали 18 %. До 1928 р. національний прибуток на душу населення зріс на 10 %. Реально знижувалося безробіття. Історичний досвід непу розвіяв уявлення про ринок як систему, що не підлягає регулюванню.

Однак з другої половини 20-х років почали змінюватися головні принципи економічної політики. Неп з її спрямованістю на госпрозрахунок, матеріальні стимули, ініціативу людей почав підмінятися командно-адміністративною системою керівництва. У період хлібозаготівельної кризи 1927–1928 рр. нову економічну політику було остаточно відкинуто.

Україна відбудовувалась швидше ніж Союз у цілому. Але процес йшов однобоко. Командні висоти у вугільній, залізорудній, машинобудівній галузях промисловості належали Москві. Легка і харчова промисловості виготовляли не готову продукцію, а напівфабрикати. Молодий український економіст Волобуєв у кінці 20-х років заявив про колоніальне становище України.

Господарство України в умовах "сталінщини" (1929–1941 роки)

У зв'язку з формуванням 30 грудня 1922 року СРСР поступово запроваджуються необмежена система економічної централізації в управлінні господарством, всесоюзне функціонування транспортної системи, органів обліку матеріальних ресурсів, введення централізованого фінансування. У 1924–1927 рр. до загальносоюзного бюджету українського капіталу відраховувалося на 20 % більше, ніж за часів царизму.

Хлібозаготівельна криза 1927–1928 рр. стала приводом до "зламу непу". З січня 1928 р. тих селян, які відмовлялися продавати "лишки" зерна державі, оголошували куркулями. Проти них застосовували репресивні заходи: притягували до суду, звинувачували у спекуляції, конфісковували збіжжя. Це нагадувало продрозкладку.

Розроблялися надзвичайні заходи, які переростали в політику комуністичного штурму.

5 грудня 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв Постанову "Про реорганізацію управління промисловістю", за якою підприємства, а не трести, оголошувалися основною ланкою управління. Розпочалося здійснення галузевого принципу управління промисловістю. Трести з госпрозрахункових об'єднань перетворилися в органи технічного управління. Промислові підприємства поступово перетворюються у виконавчий орган центрального керівництва. Практично вся велика промисловість України перейшла в підпорядкування загальносоюзних наркоматів. У 1927 р. XV з'їзд ВКП(б) вперше з 1921 р. проголосив примат плану над ринком. По суті, формувалася командна економіка з найвищим ступенем централізації управління, що повинна була стати фундаментом

тоталітарного режиму. Розпочався перехід від річного планування у формі контрольних цифр до перспективного.

Реалізовуючи рішення XIV з'їзду партії (1925 р.), Радою праці й оборони було прийнято рішення розробити перспективні плани окремих галузей на п'ятирічний період, а в 1927 році економісти почали розробку першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства (1928–1932 рр.). Основна проблема, яку необхідно було вирішити у зв'язку зі взятим курсом на форсовану індустріалізацію, – це фінансування розвитку промисловості. Не маючи можливості отримати іноземні позики, а також через відсутність внутрішнього капіталонагромадження, Сталін та його оточення почали швидкими темпами розвивати важку промисловість за рахунок "перекачування" в неї коштів із сільського господарства, легкої промисловості, торгівлі та інших галузей.

Перший п'ятирічний план був найсприятливіший для України. Вона отримувала понад 20 % загальних капіталовкладень. 400 із 1 500 промислових підприємств планувалося побудувати в Україні. Гордістю вітчизняного енергетичного будівництва став Дніпрогес у Запоріжжі, найбільша на той час гідроелектростанція в Європі, що була збудована у 1932 році зусиллями 10 тис. робітників. Виробництво електроенергії в Україні зросло з 1 244 млн кВт у 1928 р. до 3 158 млн кВт у 1932 році. У Донбасі було побудовано 53 нові шахти, 12 доменних та 24 мартенівських печі. Споруджувалися три нові гіганти світового значення – "Азовсталь", "Запоріжсталь", "Криворіжсталь". Перший чавун ці новобудови дали у 1933–1934 рр. З 1932 р. в Україні формується електрометалургійне виробництво. Високоякісну інструментальну сталь випускає "Дніпроспецсталь". Швидкими темпами створювалося трубопрокатне виробництво та кольорова металургія. Значна частина капіталовкладень направлялася на розширення та реконструкцію діючих підприємств. У цілому обсяги продукції машинобудування та металообробки за першу п'ятирічку зросли у 4,5 раза. 1 жовтня 1931 року став до ладу ХТЗ, який до кінця 1932 р. дав країні 16,8 тис. тракторів. Реконструйовані Луганський паровозобудівний завод, машинобудівні заводи в Одесі, Миколаєві, Херсоні. В Одесі почав працювати завод газогенераторів, верстатів,

холодильних машин. Розпочалося будівництво КРАЗу. У харчовій промисловості виникли нові галузі – молочна, маргаринова, маслообробна, комбікормова, хлібопекарська. У 1932 р. почали випускати продукцію Херсонський консервний завод та трикотажні фабрики Києва, Харкова, Одеси. Однак розвиток легкої промисловості значно відставав від важкої, а попит постійно випереджав виробництво товарів широкого вжитку. У другій п'ятирічці в Україні будується лише 1 000 заводів із 4 500 запланованих по країні, у третій – 600 із 3 000.

Незважаючи на успіхи індустріалізації та перетворення України з аграрної в індустріальну державу (виробничі потужності майже як у Франції, друге місце після Німеччини у Європі з виплавки чавуну, третє місце після Німеччини та Англії з виробництва сталі, четверте місце у світі з видобутку вугілля), рівень розвитку командної економіки залишався невисоким порівняно з передовими країнами світу. Перші три п'ятирічки виконано не було. Індустріалізація України мала власні особливості:

– вкладення значних коштів на початковому етапі;

– виконання планів із будівництва нових промислових об'єктів;

– нерівномірність процесу модернізації промислового потенціалу;

– виникнення у промисловості нових енергомістких галузей виробництва;

– активне витіснення приватного сектору економіки;

– зростання питомої ваги важкої промисловості (68,7 % у 1926 р. та 92,5 % у 1938 р.);

– нерівномірне формування промислового потенціалу країни;

– централізація виробництва;

– добробут людей не зростає.

XV з'їзд партії вже у 1927 р. ухвалив курс на колективізацію сільського господарства. Спочатку цей процес здійснювався на добровільній основі і проходив повільно через пасивність селян (3,4 млн подвір'їв до к. 1929 р.). Перехід до політики суцільної колективізації у 1929 р. поклав початок кардинальних змін у сільському господарстві. У центрально-чорноземних районах

степової України колективізація повинна була завершитися до осені 1931 р., на Лівобережній Україні – до весни 1932 р., а в інших районах – до 1933 року. Основними формами колективного господарства стали – сільськогосподарські артілі та державні радгоспи. 1930 рік був проголошений Сталіним роком "великого перелому" і "ліквідації куркульства як класу". Норма розкуркулювання становила 5–7 % від загальної кількості селянських подвір'їв. До середини 1930 року було розкуркулено понад 320 тис. господарств, а їхнє майно (на суму 115 млн крб.) передано у фонди колгоспів. Селянство чинило опір проведенню цієї політики. Лише з січня по червень 1930 р. в Україні було вчинено 1 500 терактів проти представників радянської влади. Протягом 1930 р. з України було вивезено не менше 100 тис. селянських родин. За роки колективізації було експропрійовано до 200 тис. селянських господарств і, по суті, знищено селян-власників. За 1929–1934 рр. загинуло майже 150 млн голів худоби, вартість якої набагато перевищувала цінність побудованих фабрик і заводів.

У 1931 році темпи колективізації в Україні були подвоєні і в основних сільськогосподарських районах вона була завершена. Для українських селян у грудні 1932 року було введено так званий "внутрішній паспорт", що позбавляв їх можливості без дозволу місцевої влади переселятися до міста. Адже паспортів вони не отримували, а перетворювалися на державних кріпаків, отримуючи мізерну плату за трудодні в натурі.

Наслідком насильницької політики радянського уряду став жахливий голод 1932–1933 рр., який супроводжувався геноцидом проти українського народу. Це була одна з найбільших трагедій в історії України, за даними вчених, від 3,5 до 8 млн осіб загинуло.

По суті, у 30-х рр. у СРСР була створена табірна економіка східного деспотичного зразка ("держаний соціалізм"). Ця система мала такі характерні риси:

– опора на природні виробничі сили, екстенсивна експлуатація живої праці та природних ресурсів;

– домінування колективних видів "загальнонародної, державної" власності;

– застосування терору та репресій як елемента позаекономічного примусу до праці;

– напівнатуральне господарство;

– повне одержавлення виробництва та ліквідація приватної власності.

Західноукраїнські землі у міжвоєнний період

У 1923 році рада послів Антанти у Версалі визнала суверенітет Польської держави над Східною Галичиною та Волинню. Тут були створені чотири воєводства – Львівське, Станіславське, Тернопільське та Волинське, а частина Полісся і білоруських земель утворила Поліське воєводство. Північна Буковина з центром у Чернівцях разом з Хотинським повітом увійшли до складу румунської провінції. На Закарпатті було створено єдину адміністративно-територіальну одиницю Чехословаччини – Прикарпатську Русь з центром в Ужгороді.

Після Першої світової війни майже 7 млн українців були позбавлені права на самовизначення і опинилися під владою Польщі, Румунії та Чехословаччини. У кінці 30-х років площа окупованих українських земель становила майже 150 тис. км із населенням, що перевищувало 11 млн осіб. Понад 80 % населення регіону займалося сільським господарством. Західноукраїнські землі стали колонією, аграрно-сировинним придатком іноземних держав, де відбувалося свідоме гальмування розвитку економіки. У промисловості налічувалося всього 50–55 тис. найманих робітників. У 1938 р. Західна Україна виробляла лише 7–10 % промислової продукції Польщі, при цьому її населення та територія становили чверть території Польщі.

Нафтова промисловість Прикарпаття іноземним капіталом була майже вичерпана (у 1938 р. видобуток нафти зменшився у 3–4 рази порівняно з 1912 р. і становив усього 370,8 тис. пудів). Озокеритна промисловість, по суті, припинила діяльність. Залишалися невеликими обсяги виробництва у калійній промисловості на рудниках Калуша та Стебника.

Незважаючи на колоніальні утиски та повільний розвиток господарства краю, поступово зростає чисельність українських

підприємств та кооперативів. Зміцнюють свої економічні позиції та прибутки українські об'єднання: "Народна торгівля", "Маслосоюз", "Центросоюз", "Центробанк", "Карпаття", "Дністер". Дедалі більше українців ставали власниками фабрик, заводів, житлових будинків. У 20–30 роках відбулося розширення функцій кооперативів, вони починають розглядати себе і як знаряддя самоврядування та економічного захисту. У 1939 році в країні налічувалося 4 000 кооперативів, які об'єднували виробників, сільських споживачів і торговельні організації.

Розвиток сільського господарства був також малопродуктивним. Земельне питання краю не було вирішене. 33,8 % землі належало поміщикам, 8 % – державі, 2,1 % – церкві, 48,4 % – селянам (до 2 га). Більше 1 млн осіб становили безземельні та малоземельні селяни. З поміщицьких та церковних земель були створені спеціальні фонди для польських, румунських та чеських колоністів. Тисячі розорених селян, роками не маючи постійного заробітку, залишали рідний край і емігрували за кордон. Із-за безземелля та економічної кризи, що розгорнулася у 30-х роках, тільки за офіційною польською статистикою, емігрувало 373 тис. осіб працездатного населення.

Таким чином, у 20–30 роки західноукраїнські землі у промисловому відношенні були слаборозвиненими. Економіка Західної України, Буковини, Закарпаття пристосовувалася до потреб господарства Польщі, Румунії, Чехословаччини як ринок для збуту товарів, джерело дешевої робочої сили та сировини.

Податки за часів непу

Нова економічна політика, проголошена більшовиками, докорінно змінила роль податків у фінасово-економічному житті країни. На тлі колосального бюджетного дефіциту та паперово-грошової емісії формування податкової політики оголошувалося завданням надзвичайної важливості. Основною метою податкової реформи було забезпечення надходження коштів до державного та місцевих бюджетів, регулювання надходжень у приватному секторі. Серед найпопулярніших тоді заходів були так звані податкові двотижнівки, у яких брали участь члени компартії

та профспілкового руху. Ці податкові кампанії проводилися з метою посилення стягнення податків, ліквідації недоїмки і підвищення дисципліни платників.

Першим кроком податкової реформи 1921–1922 років стала заміна продрозкладки на продовольчий податок. Продовольчий податок справлявся в натуральній формі та встановлювався на хліб, картоплю, насіння олійних культур, яйця, молочні продукти, шерсть, шкіру, льон, тютюн (фактично в одному податку було поєднано декілька фіскальних механізмів, заснованих на натуральних внесках). Розмір податку та терміни здачі продуктів підлягали доведенню до селян щорічно навесні, до початку польових робіт. Справляння проводилося у вигляді процента чи частки від вироблених у господарстві продуктів. При цьому враховувалася врожайність, наявність худоби, кількість утриманців. У березні 1922 року податок на окремі види сільськогосподарської продукції було замінено на єдиний продовольчий податок. Він обраховувався за єдиною ваговою мірою – пуд жита чи пшениці (залежно від району). Загальне оздоровлення грошової системи дало можливість з 1923 року відмінити натуральний продовольчий податок та впровадити сільськогосподарський податок у натурі або у грошовому вираженні. При його справлянні враховувалися – площа орної землі та сінокосів у розрахунку на одного члена господарства, урожайність, кількість худоби тощо. Селянські господарства поділялися на 11 розрядів зі своїм окладом податку. З 1925 року цей податок, по суті, перетворюється у прибутково-майновий. Ставка податку тепер залежить від доходів селян, які визначалися за середніми нормами. Зростає рівень прогресії. У ході зламу непу та суцільної колективізації сільськогосподарський податок розпався на три окремі податки – з колгоспів та колгоспників, з одноосібних селянських господарств, з куркульських господарств. Починаючи з 1953 року, він сплачувався залежно від розміру орної частини присадибної ділянки. Сільськогосподарський податок з колгоспників проіснував до 1991 року.

За роки непу в умовах зростання обсягів грошових розрахунків, посилилась роль непрямих податків у поповненні державного бюджету (у 1922 р. – 170,2 млн крб, у 1925 р. – 992,1 млн крб).

З 1921 р. акцизному оподаткуванню підлягали вина, тютюнові вироби, папір для паління. У 1922 р. воно розповсюджувалося на спирт, призначений для виробництва, пиво, квас, сіль, нафтопродукти, цукор, чай, дріжджі, коньяк та горілку. У 1923 р. були введені акцизи на текстильні вироби. Ці всезростаючі непрямі податки на товари широкого вжитку лягли основним тягарем на трудові верстви населення.

Крім впровадження продподатку, з 1921 року починає формуватися система прямого оподаткування. 26 липня 1922 року запроваджується промисловий податок із ненаціоналізованих підприємств та приватних промислів. З 3 лютого 1922 р. промисловий податок розповсюджується на державні і кооперативні підприємства та організації. Цей податок включав дві частини – патентний збір (справлявся за твердими ставками, що встановлювалися залежно від розряду підприємства та поясу місцевості) та зрівнювальний збір (встановлювався у відсотках до обороту, спочатку 7 %, а потім його було диференційовано за галузями виробництва – мінімальний збір (1,5–2 %) стосувався харчової промисловості, максимальний (6 %) – предметів розкоші). Торговельні установи поділялися на 5 розрядів, промислові підприємства – на 12 і приватні промислові – на 3 розряди. Місцевості поділялися на 5 територіальних поясів та зону міста Москви. Перший пояс включав усі найбільші міста. Істотним недоліком поділу підприємств на розряди було те, що до уваги бралася не прибутковість підприємства, а лише його зовнішні ознаки – кількість робітників, розмір приміщень, характер торгівлі, вид товарів тощо. Недоліком зрівнювального збору було справляння податків не з прибутку, а з обороту (валової виручки), через що саме державні підприємства найчастіше опинялися у невигідному становищі, сплачуючи податок зі своїх обігових коштів, тоді як власники приватних підприємств закривали малоприбуткові і вкладали свої капітали в інші підприємства. Але ненадходження від промислового податку зростали: у 1922 р. вони становили 59,2 млн крб, а в 1925 р. – 229,2 млн крб. Промисловий податок існував до податкової реформи 1930–1932 рр.

11 лютого 1922 року Декретом ВЦВК та РНК було введено цільовий загальногромадянський податок на боротьбу з епідеміями та голодом, а також на утримання дітей, що перебувають під державною опікою. Платником цього податку було усе працездатне населення. Ставки залежали від рівня доходів та роду заняття, тому часто змінювалися під впливом інфляції.

16 листопада 1922 року було впроваджено прибутково-майновий податок, який поширювався тільки на приватних осіб, які проживали в містах. Державні і кооперативні підприємства, селянські господарства цим податком не обкладалися. Оподаткування ґрунтувалося на декларуванні доходів і майна. Прогресивні ставки від 0,83 до 15 відсотків оподатковуваного прибутку змінювалися залежно від його розміру (14 розрядів). Робітникам та службовцям надавалися пільги – заробітна плата виділялася із сукупного прибутку й оподатковувалася окремо, а інші прибутки, якщо вони були, – за сукупністю. Неоподатковуваний мінімум становив 300 рублів на рік. Висока прогресія ставок податку з заробітної плати мотивувалася боротьбою зі сумісництвом. Майнове оподаткування також прогресувало залежно від обсягів майна. Ставки були встановлені від 0,33 до 1,5 відсотків від вартості майна. З предметів розкоші (будівлі, екіпажі, дорогоцінні метали та каміння) справлявся підвищений податок. У зв’язку з тим, що заможні верстви населення декларували не всі доходи та майно, згідно з Декретом від 12 листопада 1923 року, для фізичних осіб прибутково-майновий податок об’єднувався з деякими іншими (трудгужподаток, квартирний податок, податок з осіб, які утримували прислугу, тощо). Уряд ухвалив рішення про розмежування прибутково-майнового податку на основний (класний) та додатковий (прогресивний). Якщо річний дохід перевищував 300–500 крб, то платник подавав декларацію. Ставки прогресивного податку диференціювалися за 17 розрядами платників і сягали 25 % від суми доходу, що перевищувала 8 000 крб. Основний податок справлявся з платників, які поділялися на три категорії: “А“ – робітники та службовці з зарплатою не менше 75 крб на місяць (75–100 крб – 3 крб 60 коп.; 100–150 крб – 7 крб 20 коп.; понад 150 крб – 15 крб), “Б“ – особи, які одержували доходи від власної

праці не за наймом (сім окладів: від 3 крб 60 коп. до 18 крб), “В“ – особи, які мали нетрудові доходи (десять окладів: від 3 крб 60 коп. до 72 крб). З 1924 року оподаткування майна було відмінено. Таким чином, прибутково-майновий податок трансформувався у прибутковий.

З листопада 1923 року запроваджується рентний податок, який стягувався разом з орендною платою із забудованих та незабудованих ділянок землі в межах міст та під транспортними артеріями. Він складався з основної та додаткової ренти. Основна рента справлялася за єдиною ставкою в межах конкретного міста і спрямовувалася до державного бюджету; додаткова – передбачала врахування дохідності ділянки і надходила до місцевих бюджетів.

У 1925 році було введено цільовий спеціальний військовий податок. Платниками були чоловіки віком від 21 до 40 років, які не проходили військової служби. Розмір платежу становив 25 % від сплачуваних особою прибуткового чи сільськогосподарського податків.

Згодом держава запроваджує ряд дрібних податків – гербовий збір, канцелярський збір, нотаріальний збір, судове мито, портові збори, консульські збори. Переважна більшість нових зборів стосувалася населення.

Незважаючи на зусилля держави, у ході непу стрункої фіскальної системи створити не вдалося. Податковий апарат був надзвичайно слабким. Застосовувалися в основному примітивні способи оподаткування. Злободенна потреба у наповненні бюджету зумовлювала репресивний характер оподаткування.

Більше того, в умовах відходу від принципів непу в 1930 р. відбулася податкова реформа. Замість 63 різноманітних податків і платежів до бюджету, які регулювали виробничу діяльність підприємств, було введено два види: податок з обороту та відрахування з прибутку. Але оскільки підприємства функціонували на основі обов’язкових планових завдань, то податки вже не здійснювали роль регулятора, а тільки забезпечували надходження до державного бюджету країни. Всі інші види податків було ліквідовано.

Економіка України в довоєнний період

НЕП

X з'їзд РКП(б) – 21 березня 1921 р.
Декрет РНК УСРР – 24 травня 1921 р.

Заміна продрозкладки продподатком
Відновлення товарно-грошових відносин.
Формування інфраструктури ринку.
Розвиток кооперації.
Запровадження госпрозрахунку.
Розвиток державного капіталізму та дрібного бізнесу.
Грошова реформа Т. Сокольнікова – 1922–1924 рр. (1 черв. = 7,7 гр. золота = 10 крб.).

Методи індустріалізації:
підвищення продуктивності праці;
вдосконалення розподілу праці (вугільна промисловість, машинобудування);
поліпшення організації робочих місць (легка промисловість, машинобудування);
інтенсифікація роботи машин і агрегатів (машинобудування, залізничний транспорт, текстильна промисловість);
інтенсифікація технологічних процесів (чорна металургія) і т. ін.

Друга індустріалізація

XIV з'їзд ВКП(б) – 18–31 грудня 1925 р.
1928–1932 – реалізація першого радянського п'ятирічного плану

Головні новобудови: Дніпрогес; Запоріжсталь; Криворіжсталь; Азовсталь; ХТЗ; Новокраматорський машинобудівний завод.
Головні реконструйовані підприємства:
– Маріупольський металургійний комбінат імені Ілліча;
– Дніпровський металургійний комбінат імені Ф. Е. Дзержинського;
– Дніпропетровський металургійний завод імені Петровського;
– Нижньодніпровський трубопрокатний завод імені Карла Лібкнехта та інші.

Протиріччя індустріалізації:
поступове збільшення норм виробітку на 35–45 %;
нещадна експлуатація трудових ресурсів;
експлуатація і деградація села;
участь у "сталінській індустріалізації" тисяч репресованих "ворогів народу"

Колективізація

XV з'їзд ВКП(б)
2–19 грудня 1927 р.
Постанова РНК УСРР "Про ознаки куркульських госп., на яких повинно прикладати Кодекс законів про працю" – 13 серпня 1929 р.
Постанова ЦК ВКП(б) "Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації" – 30 січня 1930 р.

Траплялися випадки людоїдства і трупоїдства.
1932 р. голодною смертю загинуло близько 150 тис. чоловік, 1933 р. – до 3,5 млн.
Народжуваність у сільській місцевості різко знизилася.
Повні демографічні втрати в УСРР, включаючи зниження народжуваності, сягали в 1932–1934 рр. 5 млн

2. Економіка України в 40–90 рр. XX ст.

Господарство України в роки Другої світової війни та повоєнної відбудови

З початком Другої світової війни в Україні відбувалися певні політичні та економічні зміни, зумовлені введенням радянських військ 17 вересня 1939 року до Західноукраїнських земель та включенням їх до складу радянської України.

У ході радянських реформ було націоналізовано і реконструйовано 2,5 тис. підприємств, що дало можливість ліквідувати безробіття; відбулася експропріація поміщицької землі та здійснено перерозподіл на користь селян і колгоспів 2 млн га землі. До кінця 1939 року 471 тис. безземельних або малоземельних селян отримали понад 1,1 млн поміщицької землі, десятки тисяч коней і корів, сільгоспреманент. Бідняцькі господарства звільнялися від податків, водночас як у важкому стані опинилися середняцькі господарства, на які лягав фіскальний прес держави. За рахунок коштів бюджету відкривалися школи, лікарні, створювалися санаторії, будинки відпочинку. Разом з позитивними явищами радянська влада розпочала колективізацію селянських господарств (13 %). Селяни не мали бажання вступати в колгоспи. Органи держбезпеки розпочали масові арешти поміщиків, заможних селян, урядовців і навіть членів КПЗУ. За межі України у 1940 р. було депортовано 137 тис. ос., що становило 20 % місцевого населення.

22 червня 1941 року нацистська Німеччина без оголошення війни вчинила напад на СРСР. Відразу після вторгнення німецьких військ в Україну мільйони людей стали на захист від іноземного агресора не “завоювань соціалізму”, а, власне, життя, сім’ї, домівки, своєї Вітчизни. 40-мільйонний український народ, уся його територія, промисловий потенціал, сировинні та продовольчі ресурси були втягнуті в епіцентр світової війни. Командно-адміністративна система в порівняно короткі строки організувала перебудову господарства на воєнний лад. Під керівництвом створеного 30 червня 1941 року Державного комітету оборони було здійснено своєчасну і в цілому успішну евакуацію, в основному Лівобережної України, устаткування 550 великих і 500 середніх

підприємств машинобудівної, металургійної, легкої та інших галузей промисловості, а також найціннішого майна радгоспів, машино-тракторних станцій, колгоспів, науково-дослідних установ, зокрема Академії наук, 70 вузів, понад 40 театрів, 3,5 млн робітників, колгоспників та їхніх сімей. Так, Харківський тракторний завод уже в грудні 1941 р. випустив першу партію танків, а всього за роки війни 35 тис. танків. Робітники працювали по три зміни підряд.

З перших днів війни були ухвалені рішення, спрямовані на:

– введення загальної трудової повинності;

– мобілізацію та закріплення робітників на підприємствах, що випускали продукцію для фронту;

– підвищення заробітної плати працівникам вугільної, нафтової, металургійної галузей промисловості, транспорту та заводів, які виконували замовлення для фронту;

– перерозподіл робочої сили між підприємствами;

– введення позаурочних робіт і відміну відпусток;

– розширення підготовки кадрів у школах трудових резервів;

– перегляд норм виробітку (з 1943 р.).

При відступі Червоної Армії здійснювалася ”тактика спаленої землі”, у ході реалізації якої спалювався урожай, знищувалися комунікації і підприємства, було зруйновано промисловий потенціал при відступі з Києва, підірвано ДніпроГЕС, затоплено більшість шахт, зруйновано 54 доменні печі.

Згідно з расовою доктриною нацистів усі слов’яни були людьми другого сорту, їхня роль зводилася до того, щоб служити німецькій расі. Фашисти вважали Україну першочерговим об’єктом німецької колоніальної експансії, а українців – майбутніми рабами німецьких колоністів.

Фашистський окупаційний режим в Україні повинен був виконати три основні завдання: забезпечити продовольством, матеріальними й людськими ресурсами потреби фашистської воєнної машини; звільнити від українського населення шляхом фізичного знищення, депортацій та вивезення на роботу до Німеччини

(2,5 млн осіб за час окупації) “життєвий простір“ для арійської раси; сприяти колонізації значної частини окупованих земель, заселенню цілих районів німецькими переселенцями впродовж наступних 30 років.

З перших днів окупаційний режим створив в Україні нові інституції. 20 серпня 1941 р. створюється рейхскомісаріат ”Україна”, який включав 63,6 % території та 17 млн осіб. Формується допоміжна адміністрація – “цивільне управління” – міські управи з бургомістрами, волосні управи із старшинами, у селах призначалися старости та поліцаї. Галичина увійшла до Польського генерал-губернаторства. Південно-Західна Україна і Одеса увійшли до ”Трансністрії”, що відійшла до Румунії. 5 серпня 1941 р. Розенберг підписав наказ про введення трудової повинності в окупованих східних областях.

З метою пограбування України було створено “Центральне торгове товариство Сходу“. Від початку окупації до 1944 року “зусиллями” тільки цього товариства з України було вивезено 9,2 млн т зерна, 622 тис. т м’яса та мільйони тонн іншої продукції, для перевезення якої було задіяно 1 418 тис. вагонів. 85 % усього забезпечення Німеччини продуктами з окупованих територій припадало на Україну.

У цілому наслідки війни та окупації для народного господарства України були надзвичайно важкими. Загинув кожен 6-й українець, упродовж війни загальні демографічні втрати становили 14 млн осіб. Зруйновано – 714 міст, 28 тис. сіл, 40 % економічного потенціалу, зокрема 15 тис. промислових підприємств. Залишилося без домівок 10 млн осіб. З України вивезено: олії – 950 тис. т, масла – 108 тис. т, цукру – 400 тис. т, кормів – 2,5 млн т. Прямі збитки, завдані народному господарству України, становили 285 млрд крб, що у п’ять разів перевищувало асигнування республіки на побудову нових державних підприємств протягом трьох довоєнних п’ятирічок. Загальна сума втрат, яких зазнали населення і народне господарство України, становила майже 1,2 трл крб.

З 1943 р., у міру звільнення України від окупантів, розпочалася відбудова зруйнованої економіки.

З 1944 р. на українських машинобудівних заводах були налагоджені масові поточні методи виробництва, впроваджені верстати-автомати в патронному виробництві, широко використовувалася автоматична штамповка. На військових заводах випускалося 25 типів нових літаків, 23 типи авіаційних двигунів. У 1945 р. Україна виробляла 18 % загальносоюзного виробництва чавуну, 11,2 % сталі, до травня 1945 р. були відновлені 3 тис. промислових підприємств. Від українських радгоспів та колгоспів отримано 16,6 млн т зерна, 400 тис. т м'яса, 250 тис. т молока.

Основні зусилля в період повоєнної відбудови та економічного розвитку були зосереджені на паливно-енергетичній, металургійній та машинобудівній галузях, транспорті.

За 1946–1950 рр., після відкачування майже 650 млн куб. м води, в Україні відновили роботу 129 шахт потужністю 52 млн т вугілля на рік. Відбувалося інтенсивне будівництво нових шахт, почалося освоєння Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну. На 1950 р. галузь досягла довоєнного рівня виробництва, але продуктивність та технічна оснащеність праці були низькими. Швидкими темпами відбудовувалися Дніпровська ГЕС, теплові електростанції: Зуєвська, Штерівська, Курахівська на Донбасі. Споруджувалися Миронівська, Луганська, Одеська, Слов'янська теплоелектростанції. Особливого значення у відбудовчий період набуває електротехнічна промисловість. Виробництво електромашин на Харківському електромеханічному заводі зростає у 2,2 раза, електродвигунів – у 3,3 раза. До 1950 р. в Україні побудовано три кабельних заводи, введено в дію Первомайський електромеханічний завод, Харківський завод важкого електромашинобудування, Запорізький трансформаторний завод. Почалася експлуатація Шебелинського родовища газу на Харківщині.

У роки першої повоєнної п'ятирічки відроджувалася металургія. Відновили роботу 22 доменні, 43 мартенівські печі та 46 прокатних станів, почали діяти реконструйовані металургійні заводи – "Запоріжсталь", "Азовсталь", Краматорський, Єнакіївський. Будувалися нові підприємства, але собівартість та якість металу часто були незадовільними, слабо впроваджувалися новітні технології виробництва.

Особливе значення для економіки України мала відбудова важкого машинобудування. Відновили свою роботу Харківський турбогенераторний, Краматорський машинобудівний, Луганський паровозобудівний заводи. Ставали до ладу нові підприємства галузі – "Електроважмаш" у Харкові, трансформаторний у Запоріжжі, авіаційний та мотоциклетний у Києві, автобусний у Львові. Машинобудівна промисловість розвивалася найшвидше. Це сприяло розвитку річкового та морського транспорту, його модернізації.

Але, як і в довоєнні роки, слабо розвивалися підприємства легкої та харчової промисловості.

Відчутним був і дефіцит кадрів, особливо інженерно-технічних працівників. Відновлювалася робота фабрично-заводських училищ (50 ремісничих училищ – підготували 860 тис. фахівців).

У повоєнні роки Прикарпаття перетворилося у визначний індустріальний центр, що розвивався на вивезеній з Німеччини техніці й обладнанні. Промислове виробництво збільшилось за 1945–1950 рр. на 230 %. Були споруджені заводи – електроламповий, інструментальний, автонавантажувачів, телеграфної апаратури та ін. У 1948 році почалася експлуатація найбільшого тоді в СРСР та Європі газопроводу Дашава – Київ, з 1951 року український газ з'явився у Москві. У цілому за перші п'ять повоєнних років чисельність робітників, зайнятих у промисловому виробництві в Західноукраїнському краї, зросла із 138 тис. до 284 тис. осіб. Темпи індустріалізації тут були найвищими в Україні.

Основним результатом напруженої праці українського народу було те, що до 1950 року промисловий потенціал було відбудовано. Обсяг випуску валової продукції у промисловості республіки впродовж 1946–1950 рр. збільшився у 4,4 раза та перевищив рівень 1940 р. на 15 відсотків.

Необхідно зазначити, що разом із позитивними економічними зрушеннями у 40–50-х рр. склалися серйозні проблеми у фінансово-грошовій системі та сільському господарстві.

14 грудня 1947 р. радянським урядом була прийнята Постанова "Про проведення грошової реформи й відміну карток на продовольчі і промислові товари". Старі гроші протягом одного

тижня обмінювалися на нові з розрахунку 10:1. Одночасно проводилося об'єднання всіх попередніх державних позик у єдину нову двопроцентну позику, а старі облігації обмінювалися на нові з розрахунку 3:1.

Сільське господарство не змогло відчутно наростити випуск продукції із-за об'єктивних та суб'єктивних чинників – відсутність техніки, мінеральних добрив, достатньої кількості робочої сили, виснаженість непосильною працею за роки війни людей. До цього долучилася посуха 1946 р., хліба в Україні зібрали менше, порівняно з попереднім роком, у 3,5 раза. На одного селянина на рік виділялося лише по 34 кг хліба, у той час як 1,7 млн пудів хліба було відправлено соціалістичним режимам Східної Європи.

Разом з тим за період з 1946 по 1969 рр. в усі галузі господарства країни було вкладено 300 млрд крб, а в сільське господарство всього 5 млрд крб.

У 50–60 рр. промисловий комплекс України був складовою частиною господарської системи СРСР. У цей період основні кошти в Україні вкладалися в енергомісткі галузі: електроенергетику; машинобудування; металургію; хімічну промисловість; будівельну індустрію; видобуток та транзит нафти і газу за кордон (нафтопровід "Дружба" – 1962 р.).

З'являються нові галузі металургії – виробництво алюмінію, цинку, кремнію, магнію, германію, титану, ртуті. Формувалися нові промислові центри. Вдосконалювалося територіальне розміщення виробництва. З'явився новий промисловий район з енергетичним центром у Добротворі. У розвинений індустріальний центр перетворився Львів. Сформувався Прикарпатський район гірничої і хімічної промисловості. Відбувається прискорений розвиток промисловості в Нижньому Подніпров'ї. Виник вугільний район у Західному Донбасі.

Суттєво підвищився промисловий потенціал цілого ряду міст: Сум, Чернігова, Рівного, Хмельницького, Черкас. Разом з тим спостерігався уповільнений розвиток малих і середніх міст. Основним напрямом розвитку промисловості було кількісне зростання. Так, з 1959 по 1965 роки основні фонди промисловості

зросли у два рази, але обсяг промислової продукції збільшився всього на 84 відсотки. Позитивним явищем у структурі паливно-енергетичного комплексу було зростання питомої ваги дешевих видів палива – газу і нафти, їхнє виробництво у 1959–1965 рр. зросло в 3–4 рази. Основними постачальниками газу були Дашавське і Шебелинське родовища. У 1966 р. завершилося формування єдиної енергосистеми України. Це сприяло більш ефективному використанню енергії та прискорило перехід на електротягу залізничного транспорту. Завершилася електрифікація сіл.

З 1951 по 1965 рр. було введено в дію 28 доменних і 46 мартенівських печей, 5 кисневих конвертерів, 70 станів гарячої прокатки металу. На Маріупольському металургійному заводі почав працювати листовий стан “1700”, на Криворізькому заводі – блюмінг-автомат “1300”, на Дніпровському заводі – прокатний стан “350” потужністю 900 тис. т продукції на рік, стан гнутих профілів на Запорізькому та прокатний стан холоднокатаної сталі на Костянтинівському заводах. У 1958 р. на заводі Дніпроспецсталь почала діяти перша електроплавильна піч, у результаті виникла металургія високоякісних металів. З метою інтенсифікації технологій виробництва металу використовували також дуття, збагачене киснем, та природний газ.

Шляхом кількісного зростання розвивалася у 50–60 рр. хімічна промисловість. Почали давати продукцію – Лисичанський хімкомбінат, Сумський суперфосфатний завод, Роздольський сірчаний комбінат, Дніпропетровський шинний завод, Черкаський завод штучного волокна. Разом з тим ефективність хімічних технологій на 30–40 відсотків була нижчою від закордонних.

У будівельній індустрії почався випуск нових марок цементу – “700”, “800”, керамічних труб, стінних панелей, виникло панельне будівництво. Відбулися якісні зрушення в легкій та харчовій промисловості (400 нових підприємств), на морському, річковому та автомобільному транспорті. На повітряний транспорт припадало 14 відсотків вантажообігу.

У 50–60 рр. зазнала реформування система державного управління економікою. Двоякі наслідки мала реформа 1957 р. Створення раднаргоспів призвело до певного відриву керівництва

від Москви. В Україні 97 % заводів управлялися раднаргоспами. Українське керівництво спробувало вести незалежну економічну політику. Але місцеві інтереси часто переважали над державними, слабо розвивалися міжгалузеві регіональні зв'язки, безмежна колегіальність у прийнятті рішень призвела до зменшення відповідальності за їхню реалізацію. В основу реформи 1965 р. була закладена ідея переходу промислових підприємств на господарський розрахунок. Раднаргоспи ліквідовувалися, розширювалися права Держплану республік та промислових підприємств. Основним ставав показник реалізованої продукції. Реалізація повинна була обернутися прибутком, а показник прибутковості мав стати мірою ефективності підприємств та основою формування фондів матеріального стимулювання. У реальній же економічній дійсності відновлення галузевих підприємств у їхньому застарілому командно-адміністративному вигляді з самого початку протидіяло розширенню прав підприємств. Реформа не поширилася на верхні ешелони управління промисловістю, які продовжували користуватися командно-адміністративними методами керування економікою.

Формування господарства технотронного характеру

Розвиток господарства у 60–70 рр. був найбільш успішним за весь період радянської влади. Виробництво промислової продукції зросло на 84 % (9,1 % складали річні темпи приросту). Видобуток нафти зріс з 293 тис. т до 1,2 млн т, видобуток газу – у 7 разів (9,5 млрд $м^3$). Авіатранспорт зріс у 2 рази, створено АН-24, ТУ-124. Споруджено 300 і реконструйовано 400 підприємств легкої і харчової промисловості, які тепер становили 27 % від усіх галузей виробничої сфери. Активно розвивається транспортна мережа. Залізничний транспорт перевозив продукцію із 81 країни світу, його функціонування приносило 30 млн крб прибутків. Морський транспорт України забезпечував 60 % товарообороту СРСР та зв'язки з 70 країнами світу.

У 70–80 рр. Україна була індустріально розвиненою республікою. Структура питомої ваги окремих галузей промисловості мала такий вигляд: електроенергетика становила 3,2 %, паливна

промисловість – 5,7 %, чорна металургія – 11 %, машинобудування та металообробка – 30,7 %, легка промисловість – 18,6 %.

Україна задовольняла свої потреби у вугіллі на 80 %, у газі – на 20–25 %, у нафті – на 10–12 %. Дефіцит палива ліквідовувався за рахунок поставок з інших республік. Вугільна промисловість була планово-збитковою і підтримувалася за рахунок бюджету, її продуктивність з 1970 р. знижується. Значно погіршилися гірничо-геологічні умови видобутку. Близькі до поверхні потужні вугільні шари були вироблені, виникла необхідність поглиблення шахт більше одного кілометра. Затрати на підтримку шахтного господарства суттєво зросли. У 1971–1975 рр. стали до ладу 13 нових шахт. Крім того, 24 шахти було реконструйовано, а 150 територіально об’єднано під єдине керівництво. У 1975–1980 рр. збудовано ще 8 механізованих шахт, 5 реконструйовано. Стали діяти 3 збагачувальні фабрики. У Львівсько-Волинському басейні дала продукцію Червоноградська збагачувальна фабрика потужністю 9,6 млн т вугілля на рік.

У нафтогазовому комплексі республіки були введені в дію 26 нафтових і газових родовищ. Прокладені нові внутрішні газові магістралі, через територію України пройшли експортні загальносоюзні газопроводи “Дружба”, “Союз”, Уренгой – Помари – Ужгород. У 70-і рр. в Україні була створена єдина система газопроводів. Основна частка газу споживалася промисловістю (більше 80 %). Комунально-побутовий сектор споживав усього 13 % газу. Нарощувалися потужності нафтопереробної промисловості. Серед потужних новобудов – Кременчуцький та Лисичанський нафтопереробні заводи. Удосконалювалися також і технології переробки нафти. Асортимент нафтопродуктів зріс на 30 найменувань. Разом з тим за якістю автомобільних бензинів та мастил мало місце суттєве відставання від нафтопереробних заводів країн Заходу. При цьому до 80-х років нафта перероблялася на мазут.

За обсягом виробництва чавуну і сталі Україна поступалася тільки Японії, США та Росії. До металургійного комплексу входило 270 підприємств, зокрема – 16 металургійних, 15 коксохімічних, 8 трубних, 3 феросплавних, 15 заводів кольорової металургії, 21 гірничорудне підприємство. З 1970 до 1985 р. виробництво

чавуну збільшилося з 41 до 47 млн т, сталі з 46 до 55 млн т, прокат чорних металів з 32 млн т до 38 млн т, хоча в наступній п’ятирічці ці показники зменшилися. Повільно розвивалася порошкова металургія. Це було пов’язано з відставанням процесу оновлення металургійного обладнання, викликаного недоліками відповідної галузі машинобудування. У результаті зношеність основних фондів металургії на кінець 80-х років становила 61 %.

Серцевиною індустріального комплексу України було машинобудування. На його частку припадало близько третини всієї промислової продукції. Структура машинобудування вміщувала 30 основних галузей та 29 підгалузей виробництва. Поглиблювалася спеціалізація, зросли виробничі фонди.

Виникли нові галузі, підгалузі: автомобільна, підшипникова, електроніка та радіоелектроніка. Було налагоджено виробництво зварювального, ковальсько-пресового устаткування, обладнання для тваринницьких ферм. Шлях екстенсивного розвитку галузі в основному був уже вичерпаний, тому мали місце спроби інтенсифікації виробництва. Впроваджувалися автоматичні системи управління технологічними процесами, автомати та напівавтомати з програмним числовим управлінням, гнучкі автоматизовані системи. Застосовуються нові способи обробки металів – різання за допомогою плазми, лазерні та ультразвукові технології. У середині 80-х рр. з’явилися міжгалузеві науково-виробничі комплекси (“Робот”, “Ротор”, “Технічні лазери”), головним завданням яких стало скорочення циклу впровадження інноваційної технології.

У структурі новітньої галузі промисловості – електроніці – налічувалося 128 підприємств, серед яких “Квазар” у Києві, “Родон” в Івано-Франківську, “Гравітон” у Чернівцях, “Гама” у Запоріжжі. Капіталовкладення на їх розвиток достатньою мірою не виділялися. У результаті українська електроніка відставала від США.

Розвиненою галуззю машинобудування було суднобудування. Галузь включала 11 суднобудівних заводів, зокрема – “Океан”, Чорноморський завод та ім. 61 комунара, 7 підприємств корабельного машинобудування, 11 морського приладобудування, 27 науково-дослідних інститутів та конструкторських бюро. В Україні будувалося 30 відсотків суден СРСР. Разом з тим військове суднобудування в структурі галузі становило 45 %.

Хімічна індустрія республіки включала 20 підгалузей. З 1961 до 1991 року виробничі фонди зросли майже в 7 разів, валовий випуск продукції – в 11 разів. Галузь розвивалася екстенсивним шляхом. Стали до ладу Житомирський та Сокальський заводи хімічного волокна, Одеський припортовий завод, Дніпродзержинське та Черкаське виробничі об'єднання "Азот", Горлівський стирол (гранульовані мінеральні добрива з коксованого газу), Сєвєродонецькі "Склопластик" та "Азот", завод штучного хутра у Жовтих Водах.

Харчова промисловість України включала 20 підгалузей і 70 виробництв. У 1966 – 1980 рр. було введено в експлуатацію 116 нових та реконструйовано 620 старих підприємств (11 цукрозаводів, 32 м'ясокомбінати, Полоцький маслоекстраційний, Нижньогірський консервний заводи, Дніпропетровська та Тростянецька кондитерські фабрики).

У структурі транспорту України перше місце займали залізниці – 38,2 % питомої ваги, морський транспорт становив – 10,9 %, автомобільний – 8,2 %, газопровідний – 5 %, річковий – 1,6 %. За 1971–1985 рр. у розвиток галузі було вкладено 31,5 млрд крб. Залізничний транспорт України займав четверте місце в світі після США, Росії та Канади. Більшість магістральних залізниць були електрифіковані. На півдні України з'явилися нові морські порти – Іллічівськ та Южне, розширені порти в Одесі, Миколаєві, Маріуполі, Рені, Ізмаїлі. Здійснювалася дизелізація суден, вантажний флот поповнювався теплоходами і суднами типу "річка-море", їх впровадженню сприяло завершення будівництва Канівського водосховища, яке поглибило фарватер Дніпра до 3,5 метрів. На зміну застарілим малоефективним маркам вантажних машин прийшли нові з більшою вантажопідйомністю та швидкістю – КамАЗ, МАЗ-500, КрАЗ та ін. Вступили в експлуатацію кар'єрні машини вантажопідйомністю в 120 т. Сконструйовано спеціальні самоскидні автопоїзди потужністю 75 т. У ході введення в експлуатацію транзитних газо- та нафтопроводів вдалося газифікувати 428 українських міст та сіл. Були побудовані нафтопроводи – Снігурівка – Одеса, Лисичанськ – Кременчук, Лисичанськ – Нижньодніпровськ, Лисичанськ – Луганськ тощо. Зі зростанням діаметра трубопроводів із 25 до 30 мм зросли пропускні можливості транспортування нафтопродуктів до 45–90 млн т на рік.

В умовах завершення будівництва в СРСР ”єдиного народногосподарського комплексу” пройшла спеціалізація виробництва по республіках і районах. Країна перетворилася на виробника сировини, палива, електроенергії. Економічний розвиток почав носити екстенсивний, затратний характер. Майже зупинилося технічне переоснащення виробництва та запровадження нових технологій. Гальмом розвитку країни були мілітаризація економіки (40–50 % ВНП) та формування ВПК, а також згортання командно-адміністративної системи “реформ О. Косигіна” у другій половині 60-х рр. Щорічні витрати на ВПК становили більш ніж 200 млрд крб. В Україні діяло 1 840 оборонних підприємств (1/3 загальносоюзної кількості), їхній персонал становив 2,7 млн осіб. На оборону працювало 30 відсотків найбільш кваліфікованих інженерно-технічних кадрів. На території України було розміщено 3,5 тис. ядерних зарядів.

Центр щорічно привласнював з України 100 млрд крб. За останні 24 роки з республіки викачали 2 400 млрд карбованців.

Сільське господарство України давало 23 % валового виробництва сільгосппродукції СРСР. З 42 млн угідь орні землі займали 32 млн га. Основним напрямом розвитку галузі було рослинництво, під зерновими було – 16,4 млн га, під буряками – 1,7, соняшником – 1,6, картоплею – 1,6, кормовими культурами – 10,6 млн га. З 1975 по 1990 рік урожайність зернових з одного гектара не змінювалася й утримувалася на рівні 25–35 центнерів. Використання тракторів у цей період збільшилося з 317 тис. до 408 тис. шт., зернових комбайнів з 81 до 111 тис. шт. Зростали ціни на запасні частини, техніка часто виходила з ладу, значно підвищувалися ціни на добрива. Ірраціональне використання продуктивних земель призвело до того, що 10 млн га були з підвищеною кислотністю, 12 млн га вражені водною, а 19,2 млн га – вітряною ерозією. Щорічно з полів змивалося 600 млн т ґрунту, 45 млн т гумусу. Крім того, за останні десятиліття вміст гумусу в ґрунтах знизився з 6–9 до 2–3 %. 20 млн га землі було вражено радіацією, внаслідок чого рівень рентабельності виробництва зменшився: 70 % колгоспів та радгоспів були збитковими.

Господарство Української РСР у повоєнні п’ятирічки

П’ЯТИРІЧКА	ОСНОВНІ ПІДСУМКИ
Четверта: 1946–1950 рр. Затверджена 1946 р. спеціальними законами сесій верховних рад СРСР і УРСР	В УРСРі основним завданням стала відбудова зруйнованого війною народного господарства. Для цього Україні було виділено 20,7 % усіх капіталовкладень, розподілених між республіками – найбільший відсоток за всі часи. Було відбудовано понад 2 000 промислових підприємств, ряд великих побудовано у Львові. Створено газову промисловість. Значно розвинено електроенергетику
П’ята: 1951–1955 рр. Директиви XIX з’їзду КПРС. Україна як окремий екон. район у ній взагалі не планувалася й не виділялася	В Україні розпочався розвиток нафтової промисловості та Львівсько-Волинського вугільного басейну. Стала до ладу Каховська ГЕС. Почали розширюватися економічні зв’язки поміж Україною й соц. країнами Сх. Європи. Під кінець п’ятої п’ятирічки загострилася зернова криза
Шоста: 1956–1960 рр. Контрольні цифри ЦК КПРС. З 1957 р. Верховні ради СРСР і УРСР схвалюють щорічні плани, як закони	Основним завданням для всього СРСР був розвиток хліборобства й тваринництва, дальший прискорений розвиток промисловості Сибіру та обмеження будівництва енергомістких галузей в євр. частині Союзу. Особливо зверталася увага на техн. модернізацію економіки. Розпочато розвиток радіоелектронної промисловості, обчислювальної техніки та приладобудування, зокрема й в Україні. Для населення мало прискорено розвиватися житлове будівництво. В Україні передбачалося значне збільше
Семирічка:1959–1965 рр. Контрольні цифри затверджені на початку 1959 р. позачерговими XX з’їздом КПУ й XXI з’їздом КПРС	В Україні планувалося: збільшення видобутку залізних руд; почати видобуток урану, титану й нікелю; будівництво на Дніпрі 4 ГЕС; збільшення виробництва спеціальних сталей для ракетної, реактивної та електронної техніки; освоєння хім. продукції органічного синтезу, близько 2 000 нових видів машин, приладів та інструментів;

Продовження таблиці

П’ЯТИРІЧКА	ОСНОВНІ ПІДСУМКИ
	значне збільшення видобутку нафти й газу, велике збільшення продукції зерна, зокрема кукурудзи, житлове і комунальне будівництво. ЦК КПРС ухвалив переозброїти армію атомною і ракетною зброєю та розпочати велику програму розбудови воєнного флоту. Криза у с/г не була ліквідована й СРСР почав регулярно імпортувати пшеницю. Грошові прибутки населення значно зросли, але реальні – зростали повільніше, ніж було заплановано
Восьма: 1966–1970 рр. Директиви ухвалили XXIII з’їзди КПУ й КПРС на початку 1966	В Україні планувалося збільшити виробництво продукції палива й енергії, будівництво 8 великих теплових електростанцій, значний розвиток хім. промисловості, піднесення продукції с/г. У 1966 було розроблено перший укр. територіальний міжгалузевий баланс, але у плані він не вживався
Дев’ята: 1971–1975 рр. Директиви XXIV з’їзду КПРС. Визнала сповільнення темпів розвитку вже як неминучість	Вперше в історії СРСР було заплановано, що продукція предметів споживання (група Б) мала зростати дещо швидше, ніж продукція засобів виробництва (група А). В Україні ставися наголос на прискорений розвиток електроенергетики, хімічної, нафтопереробної та нафтохімічної промисловості і машинобудування. Мали бути збудовані 8 теплових, 1 атомна й 2 гідроелектростанції, розпочато будівництво ще 2 атомних електростанцій, 2 нафтопереробних заводів. Мала значно зрости текстильна промисловість. На Західній Україні промисловість мала зростати швидше, ніж на Сході. Перед сільським господарством було поставлено нереальне завдання довести збір зерна до 40 млн т. Нарешті, була звернута увага на гостру проблему нестачі води. Мав будуватися канал Дніпро – Донбас
Десята: 1976–1980 рр. Затверджена XXV з’їздом КПРС і сесією Верховної Ради СРСР	Єдиний державний перспективний план розвитку нар. г-ва розроблений на підставі основних напрямів розвитку народного господарства СРСР на 1976–1980 роки. Розвиток господарства, як і раніше, мав індустріальне спрямування, і в цьому напрямі

Продовження таблиці

П’ЯТИРІЧКА	ОСНОВНІ ПІДСУМКИ
	Україна досягла значних успіхів. Так, на початок 80-х років республіка давала понад 50% загальносоюзного виробництва залізної руди, понад третину чавуну, сталі, прокату, понад 25 % видобутку вугілля. У республіці випускалось 97 % вугільних комбайнів, 52,3 % вантажних магістральних вагонів, 33,2 % турбін, 24,7 % тракторів тощо. Однак, незважаючи на окремі досягнення, залишався ряд проблем, зокрема проблема якості промислової продукції. Україна нарощувала свій економічний потенціал, збільшуючи виробництво продукції. Кількісне зростання промислової продукції відбувалося не за рахунок впровадження у виробництво нових технологій, які б якісно змінювали продуктивні сили суспільства, а внаслідок екстенсивного розвитку промисловості, що негативно впливало на якість продукції
Одинадцята: 1981–1985 рр. Затверджена XXVI з’їздом КПРС	Після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС у країні почала здійснюватися нова економічна політика (неонеп), що пройшла у своєму розвитку декілька етапів. На першому етапі нова політика отримала назву “курс прискорення” і була сформульована лише в загальних рисах. Головною метою даного курсу пропонувалась всебічна інтенсифікація суспільного виробництва за рахунок пріоритетного розвитку ряду сфер: науково-технічного прогресу, структурної перебудови, ефективної системи управління, організації і стимулювання праці. Ця модель не була теоретично обґрунтована. Тому вже через рік термін “прискорення” замінюється терміном “перебудова”. На жаль, ні у вчених-економістів, ні у політиків чіткого уявлення про те, від якої моделі економічної системи ми відмовляємось і до якої моделі хочемо прийти, не було. Тому весь “процес” спрямовувався не на створення нової економічної системи, а на руйнування існуючої.

Продовження таблиці

П’ЯТИРІЧКА	ОСНОВНІ ПІДСУМКИ
Дванадцята (і остання): 1986–1990 рр. Затверджена XXVII з’їздом КПРС	Виявилася безплідною і, значно випереджаючи всі попередні з марнотратства заради дутих темпів прискорення, з тріском провалилася на півдорозі. Ставилося завдання створення планово-ринкової економічної системи, в якій ринок розглядався як допоміжна торгово-комерційна “прибудова” до планової економіки. Однак з цього нічого не вийшло. У 1989 р. ці чергові безплідні документи стали теоретичною базою для програми діяльності уряду, обраного новим парламентом, найближчою метою якої була стабілізація економіки в 1990 р. В Україні 1989 рік був останньою точкою відліку відносної стабільності в економіці, але тільки відносної, а з 1990 р. почався фактичний спад виробництва. Приріст товарів народного споживання було намічено величезний – на декілька млрд руб. (всього по СРСР – на 60 млрд руб.). Особливо великі надії покладалися на скорочення воєнних витрат і конверсію оборонних галузей промисловості. Робота зі стабілізації економіки урядом велась дуже активно. Але вже до травня 1990 р. стало вочевидь, що програма стабілізації економіки “горить”: темпи зростання виробництва товарів народного споживання у 5 разів, а продуктових – у 10 разів нижчі за намічені

Тема 10.2. Відновлення ринкової системи господарства в незалежній Україні та розвиток економічної думки

План

1. Проголошення політичної та економічної незалежності України. Проблеми і труднощі економічного розвитку України в умовах незалежності та переходу до ринкової економіки.
2. Основні етапи та проблеми податкової реформи в Україні.
3. Економічна думка України радянської доби. Економічна думка в Україні в добу незалежності.

1. Проголошення політичної та економічної незалежності України. Проблеми і труднощі економічного розвитку України в умовах незалежності та переходу до ринкової економіки

В умовах розпаду Радянського Союзу першим кроком до завоювання Україною економічної та політичної незалежності стало прийняття 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет України, у серпні 1990 р. Закону України ”Про економічну самостійність України” та листопаді 1990 р. Постанови Верховної Ради України ”Про проекти концепції та програми переходу до ринкової економіки”.

24 серпня 1991 року позачергова сесія Верховної Ради України прийняла Акт проголошення незалежності України. Вона проголосила створення самостійної незалежної української держави під назвою “Україна”. Цим документом Верховної Ради України було визначено новий політико-правовий статус країни. Територія України оголошувалася недоторканною й неподільною. Проголошення незалежності України поклало початок перехідному періоду, сутність якого полягала у переході до якісно нового рівня суспільного розвитку. У політичній сфері – від тоталітаризму до демократії, в економічній – від директивно-планової до ринкової економіки.

На початку 90-х років Україна мала достатній первинний потенціал для стабільного економічного та соціального розвитку, особливо щодо природних ресурсів.

За розмірами території Україна займає друге місце в Європі після Росії та 40 місце у світі (603,7 тис. кв. км). На її частку припадає 5,5 % площі Європи, 0,44 % світової поверхні суші. Практично вся територія держави придатна для промислового, транспортного та сільськогосподарського використання і розвитку. Частка сільськогосподарських угідь у загальній структурі земель становить 70 %, орних земель – понад 56 %, що є найвищим показником у Європі та світі. Порівняно високою є і забезпеченість ріллею у розрахунку на одного жителя. В Україні цей показник становить 0,78 га, у середньому по Європі – 0,26, у світі – 0,29 га. За підрахунками вчених, при раціональному використанні земельних ресурсів Україна могла б прокормити до 100 млн осіб. Разом з тим розораність у лісостеповій та степовій зонах суттєво перевищує оптимальні розміри, фактично сягаючи 70 %. Зворотним боком такого стану справ є ерозійні процеси.

Налічуючи на своїй території понад 7 тис. родовищ корисних копалин, Україна належить до держав із середнім рівнем мінерально-сировинного потенціалу. Це пояснюється його незбалансованістю, оскільки в Україні зосереджено 20 % світових ресурсів марганцевих руд та понад 5 % запасів залізних руд; запаси графіту, ртуті, брому, самородної сірки, які в декілька разів перевищують реальні потреби, але абсолютно недостатня забезпеченість паливно-енергетичними ресурсами, в першу чергу нафтою та природним газом, рудами кольорових металів, фосфоритами, калійними солями. Рівень забезпеченості прісною водою на одного жителя становить лише 1 тис. м куб. За цим показником Україна посідає одне із останніх місць у Європі. Лісистість території країни сягає лише 14,3 %, що не тільки менше оптимального показника (19 %), але й значно поступається аналогічним показникам у ряді країн: США – 32,7 %, Німеччині – 29 %, Франції – 27 % тощо. У результаті потреби у деревині за рахунок власних ресурсів Україна задовольняє лише на 20 – 25 відсотків.

Верховна Рада України у жовтні 1991 р. розглянула “Основні напрями економічної політики в умовах незалежності”.

В "Основних напрямах економічної політики в умовах незалежності" передбачалися такі заходи:

– структурна перебудова господарства країни;

– конверсія оборонної промисловості;

– закриття нерентабельних підприємств;

– переорієнтація машинобудування на задоволення потреб агропромислового комплексу, легкої та харчової промисловості;

– здійснення контролю щодо реконструкції та переоснащення діючих підприємств усіх галузей промисловості.

У березні 1992 року Верховна Рада України розглянула "Основи національної економічної політики України". У документі зазначалося, що Україна повністю виходить із рубльового простору, хоча залишається в СНД. Таким чином, було проголошено початок виходу із господарського механізму колишнього СРСР та розбудови власної економічної системи.

Наступним кроком на шляху формування інституційних засад ринкової економіки стало прийняття Закону України "Про приватизацію майна державних підприємств". Це дало можливість створити 300 асоціацій, 75 концернів, корпорацій та консорціумів, 18 акціонерних товариств. Було зареєстровано понад 30 тис. малих підприємств, 28 тис. кооперативів із загальною кількістю працюючих 670 тис. осіб.

Основними напрямами економічної політики України стають:

1) реформування валютно-фінансової та кредитної системи, що передбачало впровадження конвертованої валюти; антиінфляційні заходи; подолання дефіциту бюджету; контроль емісії грошей; забезпечення ринку конкурентоспроможними товарами; створення резервного валютного фонду; забезпечення рівноваги попиту і пропозиції на внутрішньому ринку;

2) формування податкової системи, яка б, забезпечуючи фіскальні інтереси держави, сприяла створенню ринкового середовища для розвитку українського підприємництва;

3) докорінні зміни економічної та галузевої структур господарства з орієнтацією на потреби ринку: роздержавлення та приватизація суб'єктів економіки, створення ринкової конкуренції; створення умов для лібералізації ринкових відносин і цін; вихід із продовольчої кризи.

На даному етапі розвитку у промисловому комплексі України відбуваються якісні зміни, що формують основу на довгострокову перспективу. Промисловість поступово нарощує обсяги виробництва. Уряд намагається підтримувати ринкові механізми стимулювання таких галузей, як судно-, літако-, автомобіле-, сільгоспмашинобудування, ракето-космічної промисловості. Пріоритетною в науково-технічному прогресі країни вважається машинобудівна промисловість, де намітилося підвищення обсягу виробництва в 2,5 раза. Посилюється соціальна спрямованість промислового виробництва. 95 відсотків продовольчого ринку забезпечується продукцією вітчизняного виробника.

Разом з тим позитивні тенденції не набули ще стійкого характеру, не забезпечили загальноекономічного оздоровлення. У реальному секторі економіки залишається висока питома вага застарілих виробництв, що уповільнюють її швидку модернізацію, низька інтенсивність оновлення основного капіталу, значна частина збиткових господарств, сировинна спеціалізація на зовнішньому ринку, що супроводжується нееквівалентним зовнішньоекономічним обміном. В Україні відсутнє системне законодавство в галузі господарських відносин. Не стабілізувалося податкове та митне законодавство, що гальмує приплив іноземних інвестицій. Соціально-економічний розвиток в Україні характеризується, з одного боку, наявністю значного людського потенціалу, з іншого – існуванням у цій сфері проблем і негативних тенденцій: прогресуюче зниження природного приросту та старіння населення, деформована система зайнятості робочої сили, проблеми соціального захисту населення й соціальної справедливості. Надмірна диспропорція між соціальними групами населення, яка виникла в умовах переходу до ринку внаслідок реформування відносин власності, свідчить про необхідність державного регулювання соціально-економічних процесів. Реформи, що стосуються відносин

власності, впливають насамперед на ринок праці й зайнятість різних соціальних груп населення. До позитивних наслідків цих перетворень у сфері праці й зайнятості потрібно віднести початок розвитку бізнесових структур та формування середнього суспільного класу, функціонування державної служби зайнятості. До негативних наслідків соціально-економічних перетворень потрібно віднести зменшення попиту на робочу силу та падіння її ціни як фактора виробництва, особливо в державному секторі економіки, різке скорочення реальних доходів населення. В Україні зросла частка населення, яка поєднує основну діяльність з роботою на умовах вторинної зайнятості.

Становлення ринкової економіки в Україні передбачає подальший розвиток господарської самостійності її суб'єктів. Нині все більшу роль починають відігравати регіони, що обумовлюють правомірність постановки питання про природу регіональних економічних інтересів та особливість їх державного регулювання. Державна регіональна політика повинна виходити з нових наукових уявлень про регіон як складову динамічну еколого-економічну та соціальну систему господарства країни.

Поглиблення глобалізаційних процесів у всіх сферах суспільно-економічного життя породжує якісно нові виклики національним державам. Це вимагає адаптації їхніх економік до світових трансформаційних процесів через формулювання відповідей на глобальні виклики та розробку механізму ефективної інтеграції у світове господарство.

Держава як гарант економічної самодостатності України зобов'язана: створити належні умови для розвитку та зміцнення національного капіталу; забезпечити контроль над національними природними ресурсами, діяльністю міжнародних монополій у стратегічних сферах економіки, збереженням довкілля, за фінансовими, інформаційними потоками та науково-технологічним обміном; взяти на себе повну відповідальність за енергетичну безпеку країни та захист її національного людського ресурсу.

Серйозними викликами для нашої держави є такі.

1. Нинішній світовий інституційний порядок (глобальна інституційна система, репрезентована міжнародними організаціями)

сприяє зростанню соціально-економічних асиметрій глобального розвитку та поглиблює суперечності між розвиненим центром і периферією світового господарства.

2. Загрози техноглобалізму: з одного боку, цей процес супроводжується фантастичним злетом інноваційних технологій та інтенсивним міждержавним науково-технологічним обміном, а з іншого – підриває техніко-технологічну безпеку країн, оскільки національні держави втрачають ефективний контроль за власним науково-технічним потенціалом, який гарантує стабільність промислового розвитку країн і їх незалежність від непередбачуваних зовнішніх чинників[1].

Україна, як і будь-яка розвинена держава, не може існувати в технологічному вакуумі і повинна якнайефективніше розвивати власну науково-технологічну індустрію, використовуючи кращі світові надбання. Конкретними запобіжними заходами щодо гарантування національної техніко-технологічної безпеки мають бути такі:

– виокремлення як національного пріоритету сектору інноваційного виробництва зі всебічною державною підтримкою його розвитку (біотехнології, нанотехнології та інформаційні технології);

– на основі національних конкурентних переваг за окремими напрямами технологічного прогресу (ракетно-космічна техніка, авіація, нові конструкції газових турбін, порошкова металургія, зварювальні та композиційні матеріали, фармацевтична й електронна промисловість, загальне машинобудування) домагатися секторального лідерства у світовому виробництві;

– розробка конкретних механізмів адаптації України до глобальних процесів технологічної інтеграції як важливого каталізатора розвитку Національної інноваційної системи, яка потребує остаточного свого оформлення. Використовуючи різноманітні форми міжнародного науково-технічного і технологічного співробітництва (технопарки, “силіконові долини”, спільні науково-

[1] Поручник А. М. Національний інтерес України: економічна самодостатність у глобальному вимірі: [монографія] / Поручник А. М. – К. : КНЕУ, 2008.

технічні проекти і програми, міжнародні стратегічні альянси), Україна може вийти на світові ринки високотехнологічної продукції і закріпитися на них;

– особливої ваги набуває технологічне прогнозування, яке базується на досконалій науковій основі й ефективному інструментарії, який дозволяє передбачити технологічні зміни, що чекають людство через 20–30 років, зокрема, в інформаційному секторі як ядрі техноглобалізму.

3. За умов глобалізації світогосподарських зв'язків сфера фінансів як наймобільніша ланка суспільного відтворення набуває зростаючої самодостатності і незалежності від впливу окремих держав та їх макроекономічної політики. Вона спроможна самостійно визначати параметри глобальних фінансових агрегатів і забезпечувати собі одержання надприбутків, ігноруючи інтереси національних економік.

Функціонування України у відкритому глобальному середовищі наражає її національну економіку на цілий ряд серйозних викликів фінансового глобалізму. Не маючи жодних важелів впливу на сферу міжнародних фінансів, наша держава може лише пристосовуватися до коливань світової фінансової кон'юнктури, обумовлених діями світових фінансових центрів.

Виклики фінансового глобалізму: високий рівень доларизації української економіки; загроза надмірного нагромадження зовнішніх активів і зобов'язань країни, зростання масштабів тіньового відпливу національного капіталу за кордон, експансія глобального спекулятивного капіталу.

Унаслідок цього існує цілком реальна загроза деформації відтворювального процесу в рамках національної економіки України, обмеження можливості підтримувати рівноважний стан економіки засобами грошово-кредитної та валютно-курсової політики, а також втрати нашою державою економічного суверенітету з причин боргової залежності та фінансового підпорядкування іншим країнам світу.

4. Глобальним викликом українській економіці, який дедалі більше стримуватиме її розвиток у майбутньому, є дефіцит паливно-енергетичних ресурсів.

5. Глобальним викликом є інформаційна революція з її тотальним впливом на всі сфери суспільного життя. Разом з позитивними моментами інформаційна ера несе з собою зростання технологічного безробіття, знищення певних робочих місць і навіть професій через автоматизацію та механізацію, що є найнебезпечнішим соціальним наслідком загальносвітової інформаційної революції.

Україна має дбати про ефективну систему надійного захисту свого національного інформаційного простору від негативного впливу тих інформаційних потоків, які підривають її національні устої, пропагують війну, насилля та жорстокість, розпалюють расову, національну та релігійну ворожнечу, посягають на права і свободи людини і суспільства, деформують свідомість громадян, цілеспрямовано ведуть антиукраїнську пропаганду. Важливим аспектом інформаційної безпеки є недопущення несанкціонованого доступу до інформації, втрати, знищення, порушення цілісності, модифікації даних в інформаційних системах, перехоплення інформації та ін.

6. Глобалізація кидає виклик не тільки політичній та економічній незалежності націй, але й людському компоненту їх конкурентоспроможності. З цієї причини досягнення кадрової незалежності в межах нового технологічного способу виробництва є найскладнішою проблемою. Адже за умов глобалізації розвинені країни та ТНК стають потужними центрами залучення найосвіченіших, професійно підготовлених кадрів з усього світу, “знекровлюючи” трудовий потенціал багатьох країн у його найбільш кваліфікованій частині.

Масові еміграційні потоки з менш розвинених у більш розвинені країни світу, зокрема відплив інтелекту, мають своїми довгостроковими наслідками консервацію у слабких в економічному плані країнах технологічної відсталості у зв’язку з невідтворюваністю у масовому масштабі національного інтелектуального ресурсу.

Україна за роки незалежності втратила значну частину людського капіталу через закриття багатьох наукових шкіл, звуження сфер використання кваліфікованої праці, закриття високотехнологічних

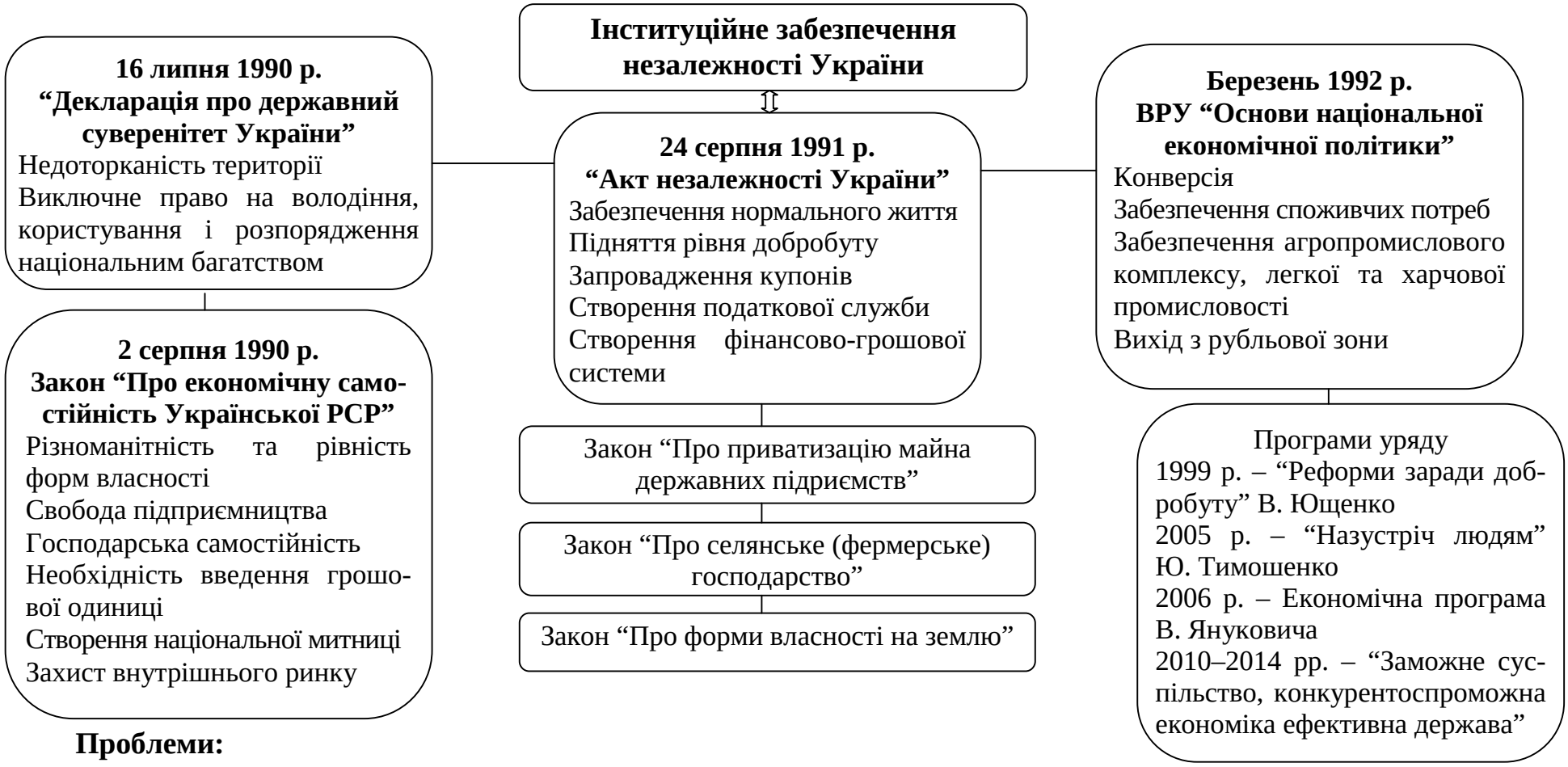
виробництв, деформаційні процеси в освітній сфері та на вітчизняному ринку праці, а також еміграцію наукових та інженерних кадрів. Кризові явища охопили не тільки кадровий корпус і наукову еліту нашої держави, але й генофонд української нації.

7. Існує нагальна необхідність у реалізації комплексу заходів щодо забезпечення надійної системи екологічної безпеки в країні.

Сьогодні глобального характеру набули проблеми зміни клімату, руйнування озонового шару Землі, зміни флори і фауни в окремих регіонах планети, вирубування тропічних лісів, опустелювання, транскордонного забруднення води й атмосферного повітря, стихійних природних лих, збереження біологічного різноманіття та природної спадщини людства. Крім того, високі темпи зростання чисельності населення Землі загрожують вичерпуванням непоновлюваних природних ресурсів як в окремих регіонах, так і в глобальному вимірі загалом.

Конструктивне розв’язання глобальної екологічної проблеми можливе лише на основі оптимізації людської діяльності у напрямі її гармонізації з законами існування навколишнього середовища, коли економічна та соціальна складові розвитку людської цивілізації будуть доповнені екологічним компонентом, який передбачає провідну роль людини в налагодженні гармонії з навколишнім середовищем.

Локомотивом техноглобалізму є США, Японія та Німеччина. Ці країни з максимальною ефективністю змогли поєднати процеси науково-технологічного й економічного розвитку. Їхні ідеологи вважають, що національні інтереси інших країн не відіграють будь-якої суттєвої ролі у цьому процесі, їх науково-технічна політика має підлаштовуватися під глобальну стратегію формування наднаціональних центрів з розробки, впровадження та застосування результатів НТР. Дана стратегія передбачає наділення кожної держави певною часткою глобальних науково-технічних здобутків, а це загрожує поглибленням технологічного розриву між країнами, який уповільнює розвиток тих з них, які не залучені до процесу розробки ключових інновацій та їх комерціалізації, до яких уже сьогодні потрапила Україна.

Проблеми:

Залежність від зовнішніх енергоносіїв та розрив економічних зв’язків.

Незавершеність приватизації та ефективність приватизованих господарств.

Здійснення проінфляційної політики (грошова емісія, бюджетний дефіцит, зростання цін, падіння реальних доходів).

Фіскальний тиск податків та наявність тіньової економіки (цивілізованої і кримінальної).

Брак інвестиційних ресурсів та обігових коштів.

Проблема формування бюрократичного капіталізму (створення, відтворення, темпи та пропорції капіталу визначає бюрократія).

Крім того, техноглобалізм використовується як важіль передиспозиції великими монополіями своїх виробництв у світовому економічному просторі. Екологічно чисті і безпечні види промислового виробництва, наукомісткі та інформаційно насичені розміщуються у розвинених країнах світу, а енергомісткі, екологічно шкідливі та трудомісткі галузі або їх ланки чи навіть окремі підрозділи переносяться у менш розвинені країни. Такі галузі, як правило, швидко вичерпують природні ресурси країн базування.

Збільшення технологічного розриву має своїм наслідком також поляризацію доходів населення в різних регіонах світу, що, у свою чергу, є фактором посилення соціальної напруженості і соціальних проблем людства.

Негативним виявом техноглобалізму є дегуманізація суспільства, формування глобального технократичного суспільства, в якому абсолютизується принцип техніцизму, перебільшується роль техніки в житті людини, вихолощується духовний елемент з її життя.

Географічне розширення меж використання сучасних малолюдних технологій призводить до витіснення зі сфери зайнятості численної маси працівників (особливо у слаборозвинених країнах), які мало пристосовані до прогресу техніки й постійних змін в умовах праці.

2. Основні етапи та проблеми податкової реформи в Україні

Знайти збалансоване співвідношення між можливостями держави щодо збору податків і досягненням визначених соціально-економічних цілей є основним завданням держави під час податкової діяльності. Через податкові методи і відповідний механізм держава сприяє процесові нагромадження капіталу і його перерозподілу, формуванню конкурентного середовища. В основу податкової політики незалежної України покладена загальна для промислово розвинених країн ідея регулювання економіки, поширена на початку 80-х років і спрямована на підвищення ролі ринку, поліпшення умов нагромадження капіталу в підприємницькій сфері, посилення інноваційної діяльності підприємств. Це

передбачає лібералізацію податкового законодавства, зниження податкових ставок і скорочення кількості податкових пільг, що повинно привести до зменшення податкового тягаря. Разом з тим потрібно зазначити, що з перших кроків становлення податкової системи України в підході до її формування проявився не індивідуалізм, який передбачає врахування історичних особливостей економічного розвитку країни, а копіювання чужих податкових систем. Непорівнюваність економіки України з господарством розвинених країн за рівнем розвитку продуктивних сил, галузевою та організаційною структурою виробництва, ступенем розвитку ринкових механізмів господарювання і відкритості економіки, установлених пропорцій, станом законодавства, правилами звітності, рівнем забезпеченості кадрами, підготовленими до роботи в ринкових умовах, унеможливлювало застосування в Україні податкового механізму в такому ж вигляді, якому він застосовується у розвинених країнах. Але всі ці обставини не були повною мірою враховані при формуванні податкової системи в Україні та реалізації податкової діяльності, що зумовило її суперечливість і неефективність.

За роки незалежності Україна пройшла чотири основні етапи створення податкової системи:

1985–1990 рр. – підготовчий етап до створення податкової системи;

1991–1996 рр. – початковий етап формування податкової системи та осмислення необхідності податкової діяльності держави;

1997–1998 рр. – етап активних транзитивних процесів у податковій системі України;

починаючи з 1999 р. – етап цілеспрямованих пошуків нових концепцій податкової діяльності держави та підготовки Податкового кодексу України.

Для першого етапу становлення і розвитку податкової діяльності держави важливо виокремити такі особливості: запровадження нормативного методу розподілу прибутку; введення ресурсних платежів; введення податку з обороту; застосування прибуткового податку.

У радянській економіці 80-х років здійснювалися певні економічні заходи, які нагадували елементи оподаткування. Серед таких можна виділити – сплату відрахувань від прибутку та податок з обороту. Ці платежі регулювалися, встановлювалися та змінювалися, як правило, галузевими міністерствами і відомствами. Складалася неоднозначна ситуація, коли на більш прибуткові і рентабельні підприємства накладалися відповідні фінансові зобов'язання перед бюджетом. Це призвело до зростання кількості неефективних виробництв. Частина виробників не були зацікавлені в кінцевому результаті своєї праці. У свою чергу, такий суб'єктивізм призвів до зменшення частки платежів з прибутку підприємств до бюджету держави. За дев'ять років (1980–1989 рр.) вони зменшилися майже на 10 %. Крім того, регулюючи попит і пропозицію за допомогою податку з обороту, вони завищувались або штучно занижувалися на окремі групи споживчих товарів. В умовах нових ринкових відносин, які почали формуватися, така практика коригування стала непридатною і призвела до зниження частини податку з обороту в доходах державного бюджету, а в кінцевому результаті до його трансформації в акцизний збір. Негативним у використанні даного податку було і те, що він справлявся за багаточисельними індивідуальними ставками, що призводило до значних викривлень цінової політики.

У ході реформування економіки, започаткованому в 1985 р., у напрямі економічного стимулювання виробництва державою запроваджуються нові платежі до бюджету. Необхідно зазначити, що вони мали якісно новий зміст. Так, наприклад, нормативний метод перерозподілу прибутку відрізнявся від обов'язкових відрахувань від прибутку підприємств тим, що сприяв зростанню загальної маси прибутку підприємств. Була створена можливість трудовому колективу розпоряджатися частиною результатів власної праці. Нормативні платежі здійснювалися від розрахункового прибутку без першочергових платежів до бюджету та процентів за користування кредитом. Разом з тим необґрунтованість норм іноді носила конфіскаційний характер – до 90 % від прибутку.

Зазначимо, що в 1990–1991 рр., крім вищеперерахованих зборів і платежів, стягувалися податки з нерухомого майна, транспортних засобів, за патенти, від кооперативів та громадян, які займалися індивідуальною діяльністю. Але база доходів бюджету невпинно зменшувалася, збалансування бюджету ставало неможливим. Сформувався дефіцит державного бюджету (7,1 % ВВП), різко зростала інфляція. Стала зримою історико-економічна неминучість переходу до ринкових відносин. Цьому сприяло, як уже зазначалося, прийняття цілого ряду політичних та економічних документів, за допомогою яких у державі змінювалися відносини власності, почали відбуватися трансформаційні процеси економічного базису суспільства.

Необхідно зазначити, що наявність у державі податкової системи є однією з основних ознак її економічної незалежності. У Декларації "Про державний суверенітет України", прийнятій 16 липня 1990 р., вказується, що Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах. Створення самостійної банківської, фінансової, митної та податкової системи, започатковане з прийняттям Декларації "Про державний суверенітет України", стало одним із важливих кроків на шляху до здобуття Україною реальної економічної та політичної незалежності.

Наступним важливим кроком у визначенні і закріпленні змісту, мети та основних принципів економічної самостійності України як суверенної держави було прийняття Закону УРСР від 3 серпня 1990 р. "Про економічну самостійність Української РСР". У Законі йдеться про те, що формування дохідної бази республіканського і місцевих бюджетів ґрунтується на податковій політиці, що визначається законодавством Української РСР і проводиться в республіці самостійно. Податкова діяльність держави стала одним із основних засобів регулювання економічної діяльності і спрямування економічної активності суб'єктів господарювання. Законом УРСР "Про економічну самостійність Української РСР" визначалося, що державне управління економікою республіки повинне забезпечити: управління економіки шляхом податків, кредитів, без безпосереднього втручання в господарську діяльність підприємств та організацій.

Реалізація засад, становлення податкової діяльності держави, закріплених у попередніх програмних документах, нероздільно пов’язана зі створенням податкової служби.

На виконання Закону Української РСР від 4 грудня 1990 р. № 509 “Про державну податкову службу в Українській РСР” при Раді Міністрів Української РСР було створено податкову службу, що складалася з Головної державної податкової інспекції і державних податкових інспекцій в областях та містах із районним поділом, у районах, районах у містах, містах без районного поділу. Було закріплено трирівневу структуру державної податкової служби – перший рівень: центральний орган – Головна державна податкова інспекція; другий рівень: державні податкові інспекції областей; третій рівень: державні податкові інспекції у районах, районах міст, містах без районного поділу. Разом з тим статус податкової служби, її центрального органу в Законі чітко не було визначено. Вказувалося лише, що основні зусилля Головної державної податкової інспекції спрямовуються на розробку пропозицій, форм, опрацювання інструкцій та методичних матеріалів, здійснення контролю за роботою державних податкових інспекцій, а також заходів щодо професійної підготовки кадрів.

Початком другого етапу становлення податкової системи та усвідомлення необхідності податкової діяльності держави стало прийняття 25 червня 1991 р. Закону Української РСР “Про систему оподаткування в Україні”. Цим Законом основним об’єктом оподаткування в Україні визначається: дохід (прибуток), додана вартість товарів (робіт, послуг), вартість окремих товарів, використання природних ресурсів, майно юридичних і фізичних осіб.

Практична реалізація нових підходів до оподаткування, закріплених указаним Законом, привела насамперед до зміни структури доходів бюджету. Головним джерелом доходів бюджетної системи стали непрямі податки. Це, з одного боку, підтвердило закономірність, виявлену світовою практикою, про панівне становище непрямих податків у країнах, що розвиваються, з іншого – стало противагою світовому загалу високорозвинених країн, де свою ефективність довели прямі податки, частка яких має тенденцію до зростання. Проте спроби за рахунок удоскона-

лення структури податкових надходжень пом’якшити бюджетні проблеми не знайшли необхідної підтримки в галузі бюджетних видатків.

Зміна структури платежів як прогресивна ознака початкового етапу становлення податкової системи, на жаль, підпорядковувалася насамперед вирішенню першочергового завдання “врятування” бюджету та досягненню певної збалансованості фінансового стану. Саме на цьому етапі починає формуватися переважно фіскальний ухил оподаткування, щоб згодом перетворитися в основну проблему національної податкової системи. Можна стверджувати, що фіскальна спрямованість податкової діяльності держави виправдовувалася загальною економічною ситуацією, яка склалася на той час. Однак потрібно зауважити, що саме така направленість була закладена в Законі України “Про систему оподаткування в Україні”. Відбувалися часті зміни об’єктів оподаткування, податкових ставок та інших елементів оподаткування щодо трьох основних податків – податку на валовий дохід підприємств, ПДВ та особистого прибуткового податку. Метою цих заходів було забезпечити збільшення надходжень до бюджету та зменшити його дефіцитність. Це пов’язано з характером власності: в Україні переважала державна власність на засоби виробництва, а в розвинених країнах – приватна. До того ж в Україні за рахунок бюджету значною мірою фінансуються витрати на медицину, освіту, утримання житла тощо. На Заході ж побічні витрати несуть самі споживачі, тобто населення. Фіскальна спрямованість податкової діяльності держави була зумовлена як об’єктивними, так і суб’єктивними чинниками. Зокрема, далася взнаки первинність фіскальної функції податків. Крім того, зважаючи на історичні передумови становлення податкової системи України, а саме з огляду на те, що колись держава вилучала до бюджету значну частку доходів державних підприємств у вигляді відрахувань від прибутку та різного роду платежів (у фонди рентних або фіксованих платежів, вільного залишку прибутку), щоб не спричинити бюджетної кризи, необхідно було податковими методами забезпечити надходження до бюджету, адекватні тим, що існували за умов адміністративно-командної системи управління. Саме

цими міркуваннями керувалися і теоретики, і практики, визначаючи на перших порах розмір податкових ставок основних податків. Зазначимо також про зростання дефіциту державного бюджету, для компенсації якого потрібно було забезпечити збільшення податкових надходжень. Разом з тим наслідком фіскалізації податкової діяльності стало встановлення надмірного рівня оподаткування в країні, зростання масштабів "тінізації" економіки (хоча останнє зумовлено цілим комплексом причин, а не лише податковим тягарем).

Початок 1994 року був відзначений прийняттям Закону України "Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР "Про систему оподаткування".

У Законі були визначені поняття податку, збору, інших обов'язкових платежів до бюджету та внесків до державних цільових фондів, платники податків та обов'язкових платежів до бюджетів і державних цільових фондів. В окремих статтях наведений перелік загальнодержавних та місцевих податків, що не були відображені в попередньому Законі. Наведений перелік відповідав стану податкових відносин, що був характерним для періоду, який аналізується. На відміну від попереднього, з нового закону вилучено податок на прибуток, адже оподаткуванню в цей період підлягав дохід підприємств і організацій. Зі складу податкової системи також були виключені податок з обороту і податок на експорт та імпорт, що пересікалися з ПДВ. Закон доповнювався цілим рядом нових статей. Недоліком цього Закону, як і попереднього, на нашу думку, було те, що основним завданням податкової діяльності держави було залучення коштів до бюджетів відповідних рівнів і державних цільових фондів. Абсолютно ігнорувалася регулятивна функція податків. Залишалася поза увагою також і проблема поєднання інтересів регіонів, суб'єктів господарювання та домогосподарств. Зайвим здавався і перелік податків, зборів і платежів, оскільки не обґрунтовані були концептуальні положення системи оподаткування. Теоретично і практично кількість податків залежить від конкретної економічної ситуації, умов господарювання, соціального стану країни. Саме за таких

обставин забезпечуються умови для поєднання принципу стабільності і гнучкості системи оподаткування.

У кінці другого етапу складалися передумови для переходу до якісно нових форм здійснення податкової діяльності держави. В Україні було взято курс на зниження рівня податкового тягаря. У 1995 р. відбувся перехід від оподаткування валового доходу до оподаткування прибутку підприємств за ставкою 30 %, а ставка ПДВ знижується до 20 %. Це дещо послабило податковий тягар, про що певною мірою свідчать падіння частки доходів бюджету в ВВП та вищі темпи падіння доходів бюджету порівняно з падінням ВВП. Зазначаючи, що податкова політика в Україні, починаючи з 1995 року, у цілому поступово спрямовується на стимулювання економічної активності суб'єктів господарювання шляхом зниження рівня їх оподаткування, природно постає два питання: 1) чому ця політика не мала стимулюючого впливу на економіку і 2) чому вона не була адекватно сприйнята громадською думкою. Натомість не вщухали розмови про високий рівень податкового тягаря і необхідність його скорочення.

Відповідь на перше питання цілком зрозуміла з аналізу вад податкової діяльності періоду, який аналізується. Крім того, зауважимо, що, по-перше, вплив податкової діяльності на економіку проявляється в довгостроковій перспективі. По-друге, найбільших змін у 1995 році зазнала ставка податку на додану вартість, проте це не справило позитивного впливу на економіку, оскільки не зумовило будь-якого помітного зниження рівня цін. Останнє, у свою чергу, пов'язано з трьома причинами: досить високим рівнем монополізації української економіки; специфічною реакцією суб'єктів господарювання в Україні на економічні стимули; емпірично встановленою закономірністю щодо відсутності адекватної зміни цін у відповідь на запровадження ПДВ або зміну його ставки. Податок на додану вартість через високу ставку (20 %), а також недоліки в його обчисленні та стягненні, негативно впливає на стан обігових коштів підприємств, збільшує ціну кінцевої продукції для споживачів. У конкурентному середовищі можливості перекладання непрямих податків звужуються, тоді кожна частина тягаря непрямого оподаткування припадає на товаровиробника.

Відповідь на друге питання визначається: непослідовністю податкової реформи; збереженням високого рівня ступеня нерівномірності розподілу податкового навантаження серед економічних суб'єктів внаслідок "інфляції" економіки і чималої кількості необґрунтованих пільг; нераціональним використанням бюджетних коштів; посиленням репресивних заходів, спрямованих не проти тих, хто ухиляється від сплати податків, приховуючи свої доходи, а лише проти отримувачів легальних доходів, які з тих чи інших причин не можуть своєчасно сплатити податки.

Становлення та розвиток податкової діяльності держави на другому етапі були невіддільними від удосконалення податкової служби.

У 1992 р. Законом України "Про внесення змін до Закону Української РСР "Про державну податкову службу" були внесені зміни щодо місця податкової служби в структурі органів виконавчої влади. Визначалося, що державна податкова служба створюється при Міністерстві фінансів України, однак статус Головної державної податкової інспекції України при цьому знову не був уточнений.

5 жовтня 1992 р. Кабінет Міністрів України прийняв Постанову № 559 "Питання державної податкової служби в Україні". Постановою визначено штатний склад керівних органів, затверджено Положення про спеціальні звання службових осіб державних податкових інспекцій та відповідні їм посади, встановлено граничну чисельність апарату державної податкової служби в Україні.

Упродовж 1994–1996 рр. законодавство про державну податкову службу не зазнавало значних змін. Це був період накопичення досвіду роботи, напрацювання та визначення форм і методів діяльності. Але в суспільстві, економіка якого перебуває в кризовому стані, необхідні були зміни податкової системи як такої, що не відповідає реальним потребам розвитку. Ці зміни повинні були створити рівні умови для різних груп платників податків, установити однакові умови для вітчизняних та зарубіжних інвесторів. Гострою проблемою був низький рівень контролю за збором податків з боку податкових органів, а відповідно і низький

рівень податкових надходжень до бюджету. У зв'язку з цим назріло питання і про необхідність внесення кардинальних змін в організацію та діяльність державної податкової служби в Україні.

Реорганізація податкової служби стала найбільш значною якісною зміною податкової діяльності держави на другому етапі її розвитку.

Цей процес пов'язаний із прийняттям 28 червня 1996 р. нової Конституції України. У ст. 67 Конституції закріплено обов'язок кожного громадянина сплачувати податки та збори в порядку й розмірах, установлених законом. Визначено, що всі громадяни щорічно подають до податкових інспекцій декларації про свій майновий стан та доходи.

Указ Президента України від 31 липня 1996 р. № 621 "Про заходи щодо реформування податкової політики" визначив основні напрями податкової політики і поклав початок реформуванню відносин у сфері оподаткування в цілому. 22 серпня 1996 року був виданий Указ Президента України № 760 "Про утворення Державної податкової адміністрації України та місцевих податкових адміністрацій", у якому зазначалося про утворення на базі Головної державної податкової інспекції України, державних податкових інспекцій в Автономній Республіці Крим, областях, районах, містах і районах міст, що ліквідуються, відповідних державних податкових адміністрацій. Визначено, що Державна податкова адміністрація України є центральним органом виконавчої влади. Основний зміст реорганізації податкової служби полягав у:

– виведенні податкової служби зі складу Міністерства фінансів та наданні Державній податковій адміністрації України статусу центрального органу виконавчої влади та її підпорядкуванні безпосередньо Кабінету Міністрів України;

– закріпленні повного розмежування та незалежності податкових органів від органів місцевої влади;

– підпорядкуванні підрозділів МВС України в боротьбі з кримінальним приховуванням прибутків від оподаткування Державній податковій адміністрації України з метою консолідації податкової роботи в межах одного центрального органу виконавчої влади. З прийняттям вищезазначеного Указу Президента почався

процес реформування податкової служби, який знайшов своє продовження в ряді нормативних актів Президента, Кабінету Міністрів і самої Державної податкової адміністрації України.

Коротко підсумовуючи викладене, було б несправедливим недооцінити ті важливі процеси, які відбувалися в галузі податкової діяльності держави на другому етапі її становлення. Прогресивність багатьох з них очевидна. У найбільш узагальненому вигляді це – формування національної податкової діяльності на принципово нових засадах у напрямі, що відповідає загальносвітовим тенденціям. Крім того, це спроба практичного втілення в галузі податкової діяльності одного з фундаментальних надбань економічної теорії – системності. Адже саме системність належить до визначних здобутків, отриманих у процесі еволюції світових податкових відносин, та до переваг, що дають можливість реально забезпечити їхню ефективність.

1997 рік, по суті, став роком податкової законотворчості і започаткував новий, третій, етап розвитку податкової діяльності Української держави. Продовжувалася політика поглиблення податкового реформування еволюційним шляхом – через удосконалення діючої податкової системи. Прийнято понад 20 важливих законопроектів. 18 лютого 1997 р. Верховною Радою України була прийнята нова редакція Закону України “Про систему оподаткування”.

Згідно з цією редакцією вказаного Закону в Україні справлялося 19 загальнодержавних та 16 місцевих податків і зборів. До того ж, згідно з Законом України “Про внесення змін і доповнень до Закону України “Про систему оподаткування”, який набрав чинності 20 березня 1997 р. та відповідно до Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про джерела фінансування дорожнього господарства України”, що набрав чинності 16 грудня 1999 р., перелік податків і зборів був доповнений відрахуваннями та зборами на будівництво, реконструкцію, ремонт та утримання автомобільних доріг загального користування.

Крім названих, у 1997 році вдосконалені і прийняті в новій редакції такі основні Закони у сфері оподаткування:

– “Про внесення змін до Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств” від 22 травня 1997 р. (№ 283/97-ВР),

який набрав чинності з 1 липня 1997 року, і зміни до нього від 18 листопада 1997 р. (№ 639/97-ВР) та від 30 грудня 1997 р. (№ 793/97-ВР), які набрали чинності з дня опублікування і застосовуються відповідно до доходів і витрат, отриманих і здійснених 1 липня 1997 р.;

– "Про податок на додану вартість" від 3 квітня 1997 р. (№ 168/97-ВР), який набрав чинності з 1 жовтня 1997 р. та Закону України "Про внесення змін до Закону України "Про податок на додану вартість" від 26 вересня 1996 р. (№ 550/97-ВР), що набрав чинності з 2 жовтня 1997р.;

– "Про збір на обов'язкове соціальне страхування" (№ 402/97 від 26 червня 1997 р.), який набрав чинності 29 липня 1997 р., згідно з ним такі платежі до бюджету, зокрема і збір на обов'язкове соціальне страхування на випадок безробіття, перераховуються з 1 липня 1997 р.;

– "Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування" (№ 400/97 від 26 червня 1997 р.), який набрав чинності з 29 липня 1997 р., згідно з яким платежі на обов'язкове пенсійне страхування сплачуються з 1 липня 1997 р.;

– "Про формування Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення" від 20 червня 1997 р. № 386/97-ВР, який набрав чинності з 12 липня 1997 р.

У 1997 році підготовлено також Закон України "Про місцеві податки та збори". Замість комунального податку запропоновано запровадити податок з продажу товарів (продукції) у розмірі 1–3 % обсягу їх реалізації у роздрібній торгівлі та у сфері громадського харчування. При цьому з метою недопущення зростання цін на товари широкого вжитку не передбачалося оподаткування таких товарів, як хліб, борошно, сіль, цукор, олія, молоко, продукти дитячого харчування, яйця, риба, картопля і плодоовочева продукція, медикаменти тощо.

Зміст нового етапу можна охарактеризувати як трансформацію податкової системи від фіскальної спрямованості до стимулювання економічного розвитку. Таку постановку стратегічного завдання можна розцінити як розуміння тієї якісно нової ситуації,

що склалася в результаті податкових перетворень за весь період розбудови суверенної держави. Стало очевидним, що основні недоліки податкової діяльності повинні бути узгоджені не лише з бюджетними параметрами, а й з показниками відтворювальних процесів та індикаторами системи економічних інтересів суспільства. Для досягнення поставлених цілей суттєвої доробки зазнав ряд положень, особливо принципи побудови та призначення системи оподаткування. Це стосувалося кількісних характеристик. Замість чотирьох продекларованих у попередньому законі принципів їхню кількість доведено до одинадцяти. При цьому три з них дублювалися, один – виключено з переліку, дев'ять – внесені додатково. На жаль, загальне, концентроване положення, яке б характеризувало призначення податкової системи, в доопрацьованому Законі відсутнє, хоч і передбачалося у назві відповідної статті. Особливо важливо, на нашу думку, що кожному з наведених принципів давалася детальна характеристика, відсутня в попередніх законах. Це робить їх зрозумілими, незважаючи на їхню велику кількість. Принципи охоплюють весь спектр основних завдань, які повинні вирішуватися в процесі здійснення податкової діяльності будь-якої цивілізованої держави. Особливої уваги заслуговує проголошений принцип стимулювання підприємницької виробничої діяльності та інвестиційної активності.

Водночас податкова реформа 1997 року виявилася вкрай непослідовною внаслідок її непродуманості, невміння зіставляти реальні можливості щодо зниження рівня податків і споживання. Це змусило вдаватися до коригування дати виникнення податкових зобов'язань за ПДВ. Намагання запровадити цивілізовані норми і наблизитися до світової практики оподаткування спонукало до запровадження Законом України "Про податок на додану вартість" норми, згідно з якою датою виникнення податкових зобов'язань вважалася дата, яка припадає на податковий період, упродовж якого відбувається будь-яка з подій, що сталася раніше, або дата зарахування коштів від покупця на банківський рахунок платника податку, або дата відвантаження товарів. Однак невідповідність цієї норми особливостям сучасної української економіки з притаманною їй гострою платіжною кризою зумовила

необхідність запровадження поправки до Закону від 26 вересня 1997 року, згідно з якою до 1 січня 1999 року датою виникнення податкових зобов'язань з продажу товарів (робіт, послуг) була дата зарахування коштів від покупця (замовника) на банківський рахунок платника податку.

Аналогічні проблеми виникали і з нормою про відшкодування платникові податку з Державного бюджету України протягом місяця, наступного за звітним, суми перевищення податковим кредитом суми податкових зобов'язань за ПДВ. Її запровадження створювало напруженість з касовим виконанням бюджету. Це призвело до того, що в окремі місяці сума ПДВ, яку необхідно відшкодувати з бюджету, перевищувала суму цього податку.

Невміння передбачати можливі наслідки для бюджету від переходу до нової системи розрахунку оподатковуваного прибутку призвело до загострення проблеми бюджетних надходжень від податку на прибуток, що, в свою чергу, зумовило запровадження у 1998 році нового зниженого коефіцієнта – 0,6 замість 0,7, що діяв для амортизаційних відрахувань підприємств усіх форм власності.

Незважаючи на зазначені недоліки, які виникають у ході реформування, саме завдяки покращанню рівня організаційної роботи зі збирання податків вдалося стабілізувати надходження до бюджету.

Разом з тим дані за 2005–2006 рр. засвідчують, що податкова система все більше набуває фіскального характеру і потребує серйозної подальшої модернізації.

Потрібно зазначити, що в усіх законах, які регламентували подальший розвиток податкової системи в Україні, передбачено ряд пільг щодо: неоподатковуваного мінімуму об'єкта; зниження податкових ставок; застосування нульової ставки; надання цільових пільг; застосування податкових відстрочок; звільнення від сплати податку окремих осіб або категорії платників. Так, на третьому етапі розвитку податкової діяльності держави, зокрема в 1997 році, в Україні було надано 116,7 тис. пільг в оподаткуванні, що становило 18 % загальної кількості зареєстрованих платників. Разом з тим про низьку ефективність надання пільг (без виділення

пріоритетів) свідчить наукова практика. Наприклад, упродовж 30 років у Великобританії були проведені численні опитування, які засвідчили, що податкові пільги не можуть рішуче вплинути на динаміку інвестицій. Застосування податкових пільг для подолання кризових явищ у США й інших розвинених країнах нерідко викликало розбухання фіктивного капіталу, розширення спекулятивних операцій із цінними паперами, серйозно загострювало проблему дефіциту фінансів.

Зазначимо, що тривалий час в Україні проводяться "експерименти" з амортизаційними відрахуваннями підприємств. Особливістю Закону України "Про оподаткування прибутку підприємств" є те, що амортизаційні відрахування фактично ставали частиною балансового прибутку і перебували в повному розпорядженні підприємств. Але таке положення було тимчасовим. Спочатку вводилися понижуючі коефіцієнти, у 1999 році фактично 10-відсотковий податок на амортизаційні відрахування і, нарешті, в квітні 1999 року Верховна Рада України приймає Закон про скасування 10 % нарахування на амортизаційні відрахування і вводить понижуючий коефіцієнт 0,8. Аналіз свідчить, що, згідно з методикою нарахування сплати до бюджету податку на прибуток з урахуванням понижуючого коефіцієнту 0,8, платниками були тільки прибуткові підприємства, а їхня кількість становила лише 43 % від загальної кількості підприємств, що нараховували амортизацію. Згідно із Законом України "Про оподаткування прибутку підприємств" від 1 липня 2004 року норми амортизації встановлюються у відсотках до балансової вартості кожної з груп основних фондів на початок звітного (податкового) періоду в такому розмірі (у розрахунку на податковий квартал):

– група 1 – 2 %;
– група 2 – 10 %;
– група 3 – 6 %;
– група 4 – 15 %.

Таким чином, податкова діяльність, що здійснюється в Україні, ще не повною мірою відповідає загальноприйнятим вимогам демократичного суспільства. Держава продовжує втручання у фінансово-господарську діяльність підприємств. Цим вона

провокує зустрічний тиск на урядові структури з метою “вибивання” пільг, прагнення ухилитися від сплати податків тощо. Звідси з’являлася значна кількість пільг, що надаються окремим відомствам, регіонам, групам підприємств, навіть окремим юридичним особам. Пільговий режим для одних платників податку – неминуче означає додатковий податковий тягар для інших. Оптимальний напрям податкової діяльності держави – розширення бази оподаткування за рахунок ліквідації пільг та скорочення ставок оподаткування. Потребує застосування принцип, який набуває дедалі ширшого визначення в сучасному світі: “низькі податкові ставки – широке охоплення”. Це не тільки дозволить певною мірою компенсувати бюджетні надходження, які випадають при відміні значної кількості діючих податків і зборів, але й сприятиме рівномірності і справедливості розподілу податкового тягаря.

Завершуючи аналіз результатів податкової діяльності в Україні в 1997–1998 рр., потрібно наголосити на значенні прийнятого 5 лютого 1998 р. за № 83 Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про державну податкову службу в Україні”.

Надання цим Законом Державній податковій адміністрації України статусу центрального органу виконавчої влади стало значною подією в процесі становлення податкової служби. Розгорнутий процес податкової реформи охопив й організаційні основи державної податкової служби. Ряд нормативних актів, прийнятих у 1996–1998 рр., має чітку спрямованість на підвищення ефективності роботи податківців, більш оперативне реагування її на розвиток економічних процесів, всебічний контроль за надходженнями податків та інших платежів, а отже, – виведення роботи державної податкової служби на новий рівень з метою виконання планів щодо збору податків. Водночас, і про це ми вже зазначали, Закон України “Про державну податкову службу в Україні” мав певний фіскальний ухил та однобоку і невиправдану спрямованість проти платника податків. Крім того, складається парадоксальна ситуація, коли податкова служба поступово перетворюється на “державу” в державі, виконуючи комплекс функцій, що неадекватні її призначенню.

Початком сучасного, четвертого етапу становлення податкової системи України, на нашу думку, є видання 18 лютого 1998 року Розпорядження Кабінету Міністрів України № 92-Р “Про створення робочої групи по підготовці Податкового Кодексу України”. З цього часу держава починає здійснювати цілеспрямовані пошуки нових концепцій податкової політики. З метою вдосконалення податкового законодавства до нього вноситься цілий ряд змін і доповнень. Лише з лютого 1998 р. до грудня 1999 р. у Закон України “Про оподаткування прибутку підприємств” внесено 21 зміну і доповнення, у Закон України “Про податок на додану вартість” – 32 поправки.

Питання про податкову реформу активно обговорюється не лише вченими, а й у владних структурах. Існують великі розбіжності в підходах до цієї проблеми між урядом та адміністрацією Президента, з одного боку, і парламентом – з іншого. Проте всі розробники податкової політики погоджуються з тим, що її метою повинне стати врегулювання податкових відносин у напрямі стимулювання зростання суспільного виробництва, залучення інвестицій, забезпечення стабільності доходів бюджетів усіх рівнів.

Згідно з оцінками різних економіко-математичних моделей, орієнтованих на країни із розвиненою ринковою економікою, тривалість зовнішнього лагу з моменту зміни податкової політики до спричиненого цим зростання доходів бюджету становить щонайменше 2,5–3 роки. Зміни в темпах економічного зростання проявляються ще пізніше. Одним із найважливіших факторів успішного проведення податкової реформи є її узгодженість із реформуванням економічної системи в цілому, здійснення інших (неподаткових) заходів із метою стимулювання виробництва.

У ході підготовки Податкового кодексу України проявилися різні позиції і погляди українських науковців. Зокрема, ставилося питання про заміну ПДВ та податку на прибуток підприємств на податок із реалізації товарів і послуг із базовими ставками 9 % і 5 % та введення єдиної ставки податку на доходи фізичних осіб у розмірі 9 %. Б. Губський пропонував скоротити кількість податків із 38 до 15, 8 із яких загальнодержавні, а 7 – місцеві. В. Парнюк пропонував замінити податок на прибуток податком

на витрати виробництва. В. Сенчуков обґрунтовував необхідність оптимізації системи оподаткування на основі одного податку, який обчислюється як податок на додану вартість, а стягується як податок із продажів. Кожна із цих позицій має своє раціональне зерно, та разом з тим податкова система повинна бути розгалуженою, впливати на усі сфери суспільно-економічного життя, всі аспекти діяльності суб'єктів господарювання. Необхідно погодитись із Л. М. Шаблистою, що із розширенням набору податків збільшуються можливості держави в проведенні податкової політики, у реалізації як фіскальної, так і регулятивної функцій податків. Концентрація податкових надходжень на порівняно вузькій групі товарів призводить до нестійкості бюджету. Реформування податкової діяльності держави повинно продовжуватися не революційним шляхом радикальних перетворень, а еволюційним шляхом трансформації набутого досвіду в 1985–2005 роках.

Положення проекту Податкового кодексу України спрямовані на необхідність:

– створення в Україні стабільної податкової системи, яка б забезпечувала чітке визначення порядку стягнення податків, його простоту;

– забезпечення чіткого визначення об'єктів оподаткування з метою запобігання випадкам подвійного оподаткування;

– забезпечення справедливого підходу оподаткування всіх категорій платників податків;

– упорядкування механізму справляння податків та посилення відповідальності за ухилення від сплати податків та їхню несвоєчасну сплату;

– стимулювання інвестиційних та інноваційних процесів і підтримки технологічного оновлення суспільства;

– стимулювання розвитку малого підприємництва;

– дотримання міжнародних угод щодо оподаткування;

– реальне забезпечення прав платників податків;

– створення дієвого механізму контролю.

Удосконалення податкового законодавства, передбачене проектом Податкового кодексу України, має за мету створення умов для подальшого інтегрування України до світової спільноти,

адаптації податкового законодавства України до законодавства Європейського Союзу.

Разом з тим прийняття такого важливого правового акта, як Податковий кодекс України, повинне завершувати остаточний етап усіх реформ, які стосуються й інших сторін суспільно-господарського життя країни. Податки продовжують розглядатися лише як дохідні джерела бюджету. Одна з проблем полягає в тому, щоб об'єднати інтереси бюджетно-податкових відносин. З цією метою доцільно розглядати не окремо Бюджетний та Податковий кодекси, а єдиний правовий документ, який регламентував би як доходи, так і витрати держави, поєднував би інтереси податкових, кредитних, страхових та інших сфер економічних відносин, принципи оподаткування, методологічну основу взаємостосунків. Таким документом міг би стати Кодекс доходів і витрат держави, який забезпечував би соціальну спрямованість економіки України. Кодекс доходів і витрат держави повинен прийматися після Всенародного референдуму.

Важливим кроком на шляху зменшення податкового тиску на українського виробника стало прийняття Закону України "Про оподаткування прибутку підприємств" № 1957-IV від 1 липня 2004 року. Прибуток платників податку, включаючи підприємства, засновані на власності окремої фізичної особи, оподатковується за ставкою 25 % від об'єкта оподаткування. Крім того, 22 травня 2003 року було прийнято Закон України "Про податок з доходів фізичних осіб" № 889-IV, за яким фізичні особи сплачують податок за єдиною ставкою 13 %.

У 2005–2006 рр. Національна комісія з реформування податкової системи України, очолювана В. Т. Лановим, розробила Стратегію податкової реформи. У цей самий період Міністерством фінансів України був розроблений проект Концепції реформування податкової системи України, запропонований Урядом Президенту України. У 2007 р. Кабміном, очолюваним В. Януковичем, Концепція реформування податкової системи, розрахована на період до 2015 року, була схвалена Розпорядженням КМУ від от 19 лютого 2007 р. № 56-р. У ній абсолютно слушно зазначалося: "Перевищення рівня перерозподілу ВВП через податкову

систему України є одним із факторів негативного впливу на темпи економічного зростання. З огляду на таку тенденцію Урядом ухвалено рішення про істотне зниження податкового навантаження на економіку й перегляд співвідношення діючих податкових регуляторів". Однак ця Концепція не тільки не була впроваджена, вона була відмінена у 2009 р.

Сьогодні податкова система України перебуває на стадії реформування у зв'язку із прийняттям Податкового кодексу України, що вступив в дію 1 січня 2011 року.

Прийняття Податкового кодексу України досить суттєво реформувало податкову систему і зумовило необхідність вивчення та аналізу нових податкових реалій.

Метою формування Податкового кодексу України є систематизація діючих законів та законодавчих актів, різного роду інструкцій в один єдиний нормативний документ. Юридична база щодо наповнення бюджету в даному Кодексі класифікована, узгоджена і визначена в термінах та поняттях. Це, звичайно, позитивно, оскільки з введенням у дію Кодексу виключається плутанина в різних законах.

Відповідно до Податкового кодексу України податкова система України характеризується меншою кількістю податків і зборів: до прийняття Кодексу було 29 загальнодержавних і 14 місцевих, а після прийняття – 18 і 5 відповідно.

Позитивним моментом прийняття Податкового кодексу України є зменшення значної кількості як загальнодержавних, так і місцевих податків і зборів та поступове зниження ставок податків.

Уряд веде системну роботу з лібералізації податкової та митної системи, дерегуляції ведення бізнесу та підвищення енергоефективності.

Глобальна економічна криза і пов'язаний із цим спад ділової активності, зниження попиту і цін на традиційні товари українського експорту, завищені ціни на газ – усе це позначилося на економічній ситуації в Україні.

Водночас новостворені галузі, такі, наприклад, як ІТ-технології, виробництво обладнання для поновлюваних джерел енергії динамічно розвиваються. Демонструють досить високе зростання

також галузі, які було реформовано або здійснюють реформи відповідно до європейських стандартів – фармація, виробництво продуктів харчування.

Багато в чому це зростання було забезпечене за рахунок податкового стимулювання. Ці приклади демонструють позитивний ефект, який досягається при правильному використанні податкового або тарифного регулювання.

До позитивів проведених реформ податкової сфери експерти також відносять поліпшення ситуації із відшкодуванням податку на додану вартість (ПДВ). Завдяки введенню електронного реєстру податкових накладних процедура відшкодування ПДВ стає більш прозорою. Протягом січня–жовтня 2013 року відшкодування ПДВ становило 45,6 млрд грн, що на 6,0 млрд грн, або на 15,3 %, більше за відповідний показник 2012 року. Постійно зростає частка автоматичного відшкодування ПДВ. За 10 місяців 2013 року автоматично було відшкодовано ПДВ на суму 19,7 млрд грн.

У зв’язку з цим Уряд продовжує системну роботу з лібералізації податкової та митної систем, дерегуляції ведення бізнесу, підвищення енергоефективності. Це не може забезпечити миттєвий ефект, але закладає основу для майбутнього стабільного розвитку економіки.

Серед кроків щодо подальшої лібералізації податкової системи, які необхідно здійснити, експерти називають зниження ефективної ставки податку на прибуток. При цьому, на їх думку, потрібно не стільки знижувати номінальну ставку, скільки підвищувати норми амортизації, які стимулюватимуть інвестиції у новостворювані підприємства і в оновлення активної частини основних фондів. Необхідно також лібералізувати та спростити процедуру віднесення адміністративних витрат до валових витрат.

Водночас важливо знижувати ставку єдиного соціального внеску. Хоча піти на це Уряд зможе, лише здійснивши реформу системи соціального страхування.

Подальший розвиток Державної податкової служби України в умовах перетворень, що проходять у нашому суспільстві, має

здійснюватись на усвідомленні необхідності докорінної зміни філософії спілкування з платниками податків з фіскальної на добровільну сплату податків, що потребує переходу до світових цивілізованих норм в оподаткуванні.

Податкова служба в сучасних умовах повинна стимулювати економічний розвиток країни, сприяти створенню умов для залучення інвестицій, розвитку приватного бізнесу, сприяти зниженню податкового тягаря, отриманню сталих доходів до державного бюджету. Необхідно трансформувати податкову службу в провідну демократичну та підзвітну суспільству високоефективну державну установу, яка діє на правових засадах та користується довірою і підтримкою суспільства.

3. Економічна думка України радянської доби. Економічна думка в Україні в добу незалежності

Економічна думка у 20-х роках XX ст. розвивалася у процесі численних дискусій з проблем побудови соціалістичного суспільства, основних принципів його створення, форм власності та організації промислового і сільськогосподарського виробництва, ролі кооперації, концептуальних засад грошової реформи.

В Україні остаточно сформувалось два основні напрями економічної думки.

Продовжували наукову діяльність такі відомі вчені-економісти, як К. Воблий, В. Левитський, В. Косинський, Р. Орженцький, М. Птуха, Є. Слуцький, О. Челінцев, П. Фомін, Л. Яснопольський та ін., які представляли економічну школу, засновану на концепціях політекономічних шкіл Заходу. Вони вважали можливими соціально-економічні перетворення на основі широкого використання різних форм власності, розвитку ринку і ринкових відносин та здійснення державного регулювання економіки. У 1920 р. за ініціативою Р. Орженцького вони об’єдналися у Товаристві економістів, в якому була секція теоретичної економії. У 1926 р. Є. Слуцький, який працював у Московському інституті кон’юнктури, надрукував працю “Етюд до проблеми будування формально-праксеологічних засад економіки”, що започаткувала

теоретичні засади праксеології – науки про людську діяльність. Учений досліджував проблеми циклічного розвитку економіки, опрацював синусоїдальний режим хвилеутворення в економічному житті.

Почалося створення радянської економічної науки. Її представляли переважно партійні та господарські діячі, а також економісти, прихильники марксистського вчення, серед яких були: В. Введенський, А. Виткуп, М. Єфимов-Малтапар, Я. Гамарник, С. Косіор, В. Затонський, М. Скрипник, К. Сухомлін, В. Чубар, О. Шліхтер та ін. У 1921 р. Раднарком України затвердив положення про Всеукраїнську академію наук (ВУАН), у системі вищої освіти створювалися науково-дослідні кафедри.

Обидва напрями економічної думки розвивались у постійному протистоянні. Тому можна стверджувати, що історія економічної думки 20-х років XX ст. – це, до певної міри, історія боротьби двох течій, в якій здобула перемогу офіційна – "наука", представлена економістами, які відстоювали марксистські позиції, розвиток радянської держави на базі використання теоретичної моделі справедливого суспільства К. Маркса та Ф. Енгельса, основою якої вважалася суспільна власність на засоби виробництва. Політичні та ідеологічні чинники зумовили заміну старої парадигми економічної науки новою.

У галузі аграрної теорії марксисти-аграрники доводили потребу соціалізації (одержавлення) землі та кооперування селянських господарств, зокрема утворення виробничих кооперативів як колективних форм організації виробництва. У 1921–1924 роках вважали, що комуни – найкращий спосіб перебудови сільського господарства. У 1925–1928 роках обґрунтовувалася політика створення артілей і ТОЗів. Цієї думки дотримувалися В. Чубар, Д. Манільський, О. Шліхтер, Я. Яковлєв, М. Скрипник.

Такі вчені, як Б. Бруцкус, К. Воблий, В. Косинський, О. Челінцев, виступали проти націоналізації землі та колективізму в землеробстві, продовжували обґрунтовувати погляд щодо економічних переваг і доцільності сімейно-трудових селянських господарств, об'єднаних кооперативною діяльністю. У 1928 р. М. Волобуєв висунув ідею про переваги самостійного розвитку України,

за що був оголошений ворогом соціалізму і радянської держави. Ворожими також визнали “неонародницькі” ідеї О. Чанова. Реалізацію плану аграрних реформ цих вчених було призупинено.

Щодо проблеми нагромадження капіталу серед учених різних напрямів також не було єдиної позиції. Обговорювалися два шляхи її розв’язання: економічний і адміністративний. Перший передбачав нагромадження капіталів у сільському господарстві та легкій промисловості, подальше їх використання для розвитку важкої промисловості, розвиток товарно-грошових відносин, різних форм власності та приватного підприємництва, а отже, продовження політики непу. Другий ґрунтувався на адміністративних, позаекономічних методах мобілізації грошових ресурсів шляхом їх вилучення із сільського господарства та легкої промисловості. Перемогла позиція, що господарська модель непу не здатна швидко вирішити проблему нагромадження фінансових коштів та індустріального розвитку. Забезпечити виконання завдань індустріалізації, на думку більшості комуністів, можна лише за допомогою адміністративних методів регулювання економіки, концентрації ресурсів і форсованого розвитку важкої індустрії. Політику непу вони вважали вимушеним тактичним кроком, здійсненим під тиском обставин, а не стратегічною лінією.

Умови нової економічної політики (непу) потребували теоретичного обґрунтування питань використання у процесі планування ринкових відносин, а особливо – проблем взаємодії плану та ринку. Еволюція поглядів економістів на цю проблему відображала економічний розвиток країни від адміністративно-командної системи управління воєнного комунізму до ринкової системи типу непу.

У роки воєнного комунізму домінувала думка, що соціалістичне планове господарство – це господарство натуральне, без ринку і грошей, а товарно-капіталістичне – управляється стихійними силами ринку та конкуренцією, отже, відповідно план і ринок – непоєднані категорії. Проте у квітні 1920 року Я. Діманштейн обґрунтував положення про поєднання ринкового господарства з планомірним його розвитком, а також наголосив на тому, що увагу у плануванні слід перенести з центральних регулюючих органів на місцевий рівень.

У 1921 році за вирішення господарських завдань адміністративними методами, суворе дотримання планів виступив голова Укрраднаркому В. Чубар. Він зазначив, що жодні відхилення, які порушують план, недопустимі без дозволу вищих господарських органів. Така позиція відображається в роботах Н. Бухаріна, В. Введенського, А. Виткупа, Ф. Винника, С. Крамера, І. Фалькевича та ін. Так, І. Фалькевич вважав, що план – це насамперед система заходів для здійснення певних завдань у сфері господарської політики, яка має пронизувати всі складові господарських процесів, бути активним провідником класової політики пролетарської держави, створювати організоване господарство і долати всі елементи стихії приватного господарства.

З питань діалектичної взаємодії планових і ринкових засад висловив міркування професор з економіки П. Фомін у статті "Про планові засади" (1924). На його думку, стихійне господарство, яке історично і логічно протиставляється плановому, – це лише загальне поняття, абстракція, що насправді немислима. У соціальній історії немає моментів, коли б економічне життя розвивалося без будь-якого втручання влади у сферу економічних відносин, однак державні податки, державний кредит є вагомими чинниками, які фактично визначають рух господарської стихії. З іншого боку, П. Фомін вважає, що регульоване господарство в економічній історії ніколи повністю не знищувало стихійності.

Проблему планового регулювання економіки П. Фомін виводить з ринкового, капіталістичного господарства. Згідно з його твердженнями виникнення таких капіталістичних об'єднань, як трести і картелі, – принципове заперечення стихійних засад, вільної конкуренції; замінюючи гармонію стихійної боротьби режимом організованого планування, ці монополістичні організації економічно перестали бути капіталістичними феноменами чистого типу. І звідси він робить висновок, що планування як органічна тенденція народного господарства випливає із структурних особливостей еволюції капіталу і в цьому розумінні зародилось у період монополістичного капіталізму як перехідна форма до соціалізму. На думку вченого, ініціатива, підприємливість, господарський розрахунок не суперечать централізованому управлінню народним господарством.

У 1924–1925 роках він продовжив свої дослідження, пов’язані з характером і методологією планування, а також його взаємодією з господарською кон’юнктурою. Він вважав, що планування – це визначення шляхів подальшого розвитку. При цьому акцентував увагу на тому, що план має бути не директивним, а індикативним.

Проблему плаву та ринку досліджував І. Дашковський, який у своїй праці “Ринок і ціна в сучасному господарстві” (1925) зазначав, що ринок і план, хоча і є двома абсолютно протилежними формами господарських відносин, однак у нашій економіці вони мають виправляти та доповнювати одна одну. Функції ринку він зводив до економічної сигналізації. Орган планування повинен використовувати ринкові сигнали, показники ринкової кон’юнктури для відповідного коректування продуктивних сил країни (за допомогою тих чи інших важелів), яке за відсутності такого органу здійснювалося б значно повільніше або зовсім було б неможливим.

Член Президії Держплану України А. Шмідт визнавав планування не лише в радянській, а й у капіталістичній економіці.

Концепцію взаємодії плану та ринку підтримували такі українські економісти, як М. Єфимов-Малтапар, В. Зейлінгер, Я. Діманштейн, А. Звоницький та ін. Тому діяльність Українського Держплану в роки непу спрямовувалась на забезпечення взаємодії планових і ринкових засад. Система планових органів на чолі з Держпланом України мала, з одного боку, створювати умови для використання у плануванні об’єктивних закономірностей і тенденцій ринкової економіки, а з іншого – в умовах розгортання ринкових відносин спрямовувати розвиток народного господарства за єдиним планом.

У 20–30-х роках ХХ ст. активність досліджень почала спадати. Доповідь Й. В. Сталіна в грудні 1929 року на конференції аграріїв-марксистів стала сигналом до розправи з економістами, які захищали ринкові важелі регулювання. У науці повністю зникає альтернативність суджень. Якщо на початку 20-х років ХХ ст. учені йшли від практики, на основі дослідження якої

робили висновки і розробляли концепції, то на межі 20–30-х років XX ст. їх висновки ґрунтувалися на політичних установках. Розробки наукових економічних проблем здійснювалися за напрямами, визначеними владою. Обов'язковою умовою економічних досліджень була непогрішність авторитетів. Заборонялося спростовувати і критикувати висловлювання класиків марксизму-ленінізму, положення партійних з'їздів.

Практично було припинено розробку проблем планування на основі ринкових відносин та практики державного регулювання. Плани почали розглядати як директивні завдання, що доводилися центральними органами влади, а проблема плану та ринку надовго зникла з економічної науки. План детально розробляли як за окремими галузями, так і для кожної республіки, краю, області. Таке посилення директивного планування призвело до зміцнення адміністративно-командної системи управління.

Західноукраїнську економічну думку представляє розвиток організаційно-виробничої школи аграрно-економічної науки. Громадські діячі та науковці Антін Романенко (1890–?), Юліан Павликовський (1888–1949), Євген Храпливий (1898–1949), працюючи в умовах польського правління на західноукраїнських землях, розробили засади української національної економічної політики, найважливішої її частини – аграрної. Обґрунтовувалася еволюція споживчих селянських господарств у товарні господарства на основі свідомої організованості та самодіяльності, що реалізувалися шляхом розвитку сільськогосподарської кооперації та агроекономічної праці. Високий науковий рівень українських дослідників забезпечувався шляхом співпраці з Українською господарською академією (1922–1934) та Українським технічно-господарським інститутом заочного кореспонденційного навчання (1932–1945) у м. Подєбради Чехословацької республіки. У цих вищих навчальних закладах продовжували діяльність учені-емігранти зі Східної України та Росії, зокрема Кость Мацієвич (1873–1942).

У 60–80-х роках у радянській науці відбувалася полеміка навколо моделей системи виробничих відносин соціалізму. У ній брали активну участь Н. Цагалов, Я. Кронрод, А. Покритан,

Л. Абалкін та інші. У підручниках широко висвітлювалася двохелементна модель, у якій виділялося два великі шари виробничих відносин – організаційно-економічні відносини, які безпосередньо ґрунтуються на розвитку виробничих сил і характеризують організацію сукупної суспільної праці (розподіл, спеціалізацію, рівень усуспільнення), і соціально-економічні відносини (форми власності, соціальна структура власності, система інтересів), що надають соціалістичну якість усім іншим суспільним відносинам. Вихідними категоріями системи висувалися: соціалістична (загальнонародна) власність; власність на засоби виробництва; поєднання виробників із засобами виробництва; планомірність; колективність; усуспільнення виробництва; усуспільнення праці тощо. Разом з тим усі схеми побудови системи виробничих відносин соціалізму були надто абстрактними, майже не справляли впливу на господарську практику. Крім того, утвердилася думка, що власність – основа виробничих відносин, з неї виростають усі елементи системи. У подальшому розвитку це теоретичне положення явно відривалося від практичних завдань планування та розвитку економіки. Загальнонародний характер власності був перетворений у якийсь примарний витвір, невловимий на практиці. Насправді ж державна власність усе більше перетворювалася у власність правлячої еліти.

У ході господарських реформ на початку 60-х років розгорнулася полеміка щодо проблем товарно-грошових відносин та ціноутворення, удосконалення системи управління, планування, стимулювання виробництва тощо. Широковідомою стала позиція Г. Лисичкіна щодо перетворення класичного ринкового механізму у повноцінно діючий регулятор господарства (“План і ринок” (1966). Лисичкін вважав, що для ефективності суспільного виробництва і ліквідації диспропорцій у господарстві потрібно забезпечити вільний перелив капіталу із однієї галузі в іншу, формування цін на основі співвідношення попиту і пропозиції. Соціалізм розглядався як один із видів, різновидність або форма товарного виробництва. Подібну точку зору розділяв Н. Петраков у книзі “Деякі аспекти дискусії про економічні методи господарювання” (1966). Причини існування товарного виробництва при

соціалізмі висувалися вченими різні: розподіл праці (Г. Худокормов), різний технічний рівень окремих підприємств і відносна самостійність підприємств у межах єдиної державної власності (І. Кузьмінов), специфічний характер праці при соціалізмі (М. Макарова). Такий різнобій у питанні товарно-грошових відносин при соціалізмі є свідченням неможливості для економістів-теоретиків відобразити реальний характер економічної системи, яка наприкінці 80-х років отримала назву "державного соціалізму".

У 60–80-ті роки в Україні пожвавлюється робота академічних, науково-дослідних економічних інститутів, кафедр політичної економії вузів, інтенсивно готуються фахівці з політичної економії. Посилюється видавнича діяльність, засновується щомісячний журнал Держплану УРСР та Інституту економіки АН УРСР "Економіка Радянської України" (з 1957 року), де активно публікуються результати досліджень проблем політичної економії, конкретних економічних наук та господарської практики. У працях О. Алимова, О. Амоші, О. Бакаєва, Л. Безчасного, М. Герасимчука, В. Голікова, М. Долишнього, С. Доргунцова, О. Ємельянова, І. Лукінова, М. Климка, О. Лібермана, В. Мамутова, С. Мочерного, О. Нестеренка, О. Онищенка, П. Паламарчука, А. Покритана, М. Чумаченка, А. Чухна, С. Ямпольського, І. Ястремського та ін. досліджуються проблеми соціалістичних виробничих відносин, системи економічних законів соціалізму, народногосподарського планування, використання товарно-грошових відносин, розширеного соціалістичного відтворення, планових форм госпрозрахунку тощо.

Українські вчені-економісти на чолі із Овсієм Либерманом ("План, прибуток і премія" (1962) виступали за розширення самостійності та ініціативи підприємств на принципах госпрозрахунку. Необхідна така система планування й оцінка роботи підприємств, яка б стимулювала зацікавленість у найбільш високих планових завданнях, у втіленні нової техніки, поліпшенні якості продукції, у найбільшій ефективності виробництва. Цього можна досягти, якщо доводити підприємствам лише плани обсягів і номенклатури продукції та терміни поставок. При цьому господарська система повинна бути значною мірою переорієнтована на

прямі зв’язки між підприємствами, між постачальниками і споживачами, тобто частково децентралізована. Решту планових показників пропонувалося доводити лише до галузевих або регіональних органів управління, що виступали у вигляді раднаргоспів. Щоб зацікавити підприємства у виконанні планів, пропонувалося затверджувати по кожній галузі тривалі норми рентабельності. Кожне підприємство, залежно від ступеня досягнення нормативного рівня рентабельності (відношення прибутку до виробничих фондів у відсотках), мало б право на матеріальне стимулювання та заохочення колективу. Пропонований порядок мав звільнити централізоване планування від опіки над підприємствами та перейти до методів економічного, а не адміністративного впливу на підприємства. Ідеї про “економічні” методи господарювання підготували ґрунт для проведення господарської реформи 1965 р. Два пленуми ЦК КПРС 1965 р. (березневий і вересневий) поклали початок цій реформі. Але консерватизм, інертність мислення супроти бюрократичного апарату став причиною негативних наслідків реформи вже в 1966–1967 роках. Інтереси суспільства та підприємств стали все більше розходитися. Поступово це призвело до збою у роботі всього народногосподарського механізму країни і до глибокої економічної кризи.

Як підсумок двадцятирічної дискусії, у радянській економічній літературі сформувалися такі концепції планового ціноутворення:

– вартісна;

– ціни виробництва;

– ціни оптимального плану;

– ціни рівноваги.

За розробку концепції цін оптимального плану та оптимального розподілу ресурсів Леоніду Конторовичу у 1975 р. було присуджено Нобелівську премію. Сутність цієї концепції полягала у тому, що якщо відомі обмеження на всі види виробничих ресурсів у певний період та відомі умови технології, що склалися у цей період, виражені коефіцієнтами витрат, якщо мета даної системи може бути виражена формально у вигляді цільової функції

(критерія оптимальності), то, по-перше, може бути визначений оптимальний план, при реалізації якого буде досягнуто найкраще значення цільової функції; по-друге, всім видам ресурсів у цьому плані можуть бути поставлені відповідні економічні оцінки, що дорівнюють приросценню значення цільової функції при збільшенні ресурсів даного виду на одиницю. Склавши таким чином оптимальний план, держава одночасно визначила б і систему цін, стимулюючи його виконання. Це була аксіома, яка, на жаль, у реальній економічній практиці того часу не реалізувалася.

Вченим-економістам належить вагомий внесок у розробку прикладних проблем статистики населення й трудових ресурсів (І. Пасхавер), удосконалення економіко-математичних методів прогнозування й планування (В. Геєць), аграрної економіки (І. Лукінов), еколого-економічних аспектів охорони грунтів (О. Алимов) тощо.

В умовах незалежної України на пошук нових, відповідних часу, ідей і підходів були спрямовані зусилля таких українських вчених-економістів, як: В. Базилевич, О. Білорус, О. Бородіна, Б. Буркинський, В. Вишневський, В. Геєць, А. Гриценко, А. Даниленко, М. Зверяков, Б. Кваснюк, Е. Лібанова, І. Лукінов, Ю. Пахомов, В. Савчук, Ю. Туниця, А. Чухно та інших. Зокрема, зроблено вагомий внесок у розробку теорії економічної динаміки і структурних змін у національній економіці; теорії державного регулювання економіки; проблематики економічного прогнозування та економіко-математичного моделювання процесів соціально-економічного розвитку; проблематики інституціональних перетворень; розробку економіко-правових засад господарювання; у надання економіці України інноваційного характеру, обґрунтування необхідних для цього структурних перетворень і заходів економічної політики; у фінансові та монетарні аспекти економічного розвитку.

Таблиця

Економічна думка в Україні у XX – п. XXI ст. ст.

Науковці	Праці	Основні положення	Сутність
Волобуєв Михайло Симонович (1903–1972 рр.)	1928 р. – “До проблеми української економіки”	**Ідея самостійного розвитку України** Його погляди були кваліфіковані як економічна платформа “націонал-ухильництва” й піддані публічному остракізму. Проти виступили А. Річицький, Є. Гірчак, М. Скрипник та ін. й змусили його каятися	Україна являє собою єдиний господарський комплекс й тому вона мусить готуватися до вступу у світове господарство у випадку перемоги світової революції на земній кулі як рівноправна частина цього світового комплексу. Пропонував підходити до господарства СРСР як до комплексу національних економік, а до кожної національної економіки як до певної цілісності. Відтак Волобуєв вносив конкретні пропозиції з розширення прав українських економічних центрів, зберігаючи за Держпланом СРСР “загальнодирективні функції”, виступав проти вивезення господарських прибутків за межі України, пропонував переглянути плани індустріалізації, відкинувши тенденцію розглядати “руську економіку як пануючу”, встановити всеукраїнську систему регулювання притоку робочої сили, стежачи за пропорційним розподілом місць на українських заводах між Україною та Росією, застерегти за Україною право реального контролю за діяльністю тодішніх союзних органів

Продовження таблиці

Науковці	Праці	Основні положення	Сутність
Ліберман Овсій Григорович (1897–1981 рр.)	1959 р. – “Об экономических рычагах выполнения плана промышленностью СССР”. 1962 р. – “План, прибуток, премія”. 1970 р. – “Экономические методы повышения эффективности обществ. производства”. 1970 р. – “Госбюджет в новых условиях хозяйствования”	**Автор концепції (Косигінської) економічної реформи 1965 року** Сформулював пропозиції щодо реформи господарського механізму соц. промисловості, які подав у вигляді доповідної записки в ЦК КПРС і виклав у статті “План, прибуток, премія”	Розширення самостійності підприємств Розвиток господарського розрахунку. Плановість повинна працю. Впровадження нової техніки та технології. Децентралізація та розвиток зв’язків між підприємствами. Формування фондів матеріального стимулювання
Пахомов Юрій Миколайович	2003 р. – “Цивілізаційні моделі сучасності: Монографія”. 2004 р. – “Міжнародні вектори України: Монографія”. 2012 р. – “Национальные аспекты реструктуризации глобального пространства”. 2012 р. – “Смена цели развития как способ предотвращения катастрофы в постиндустриальном обществе”	Академік Ю. М. Пахомов є засновником ряду наукових шкіл та напрямів у галузі економіки, соціології, глобалістики, які визнані науковими колами в Україні та за її межами	Ним зроблено вагомий внесок у визначення метаісторичних принципів аналізу. Він є автором теорій порівняльного соцекогенезу, конкурентної міжцивілізаційної регуляції, моделі економіки конкурентного типу, збудованої на базі ринкової трансформації центрально-керованого господарства, основи якої сформулював ще наприкінці 70-х років, концепції типології світових ринкових моделей та її використання в процесах реформування економіки України

Продовження таблиці

Науковці	Праці	Основні положення	Сутність
Черняк Володимир Кирилович	1987 р. – “Про подолання догматизму в розробці викладання політичної економії”	**Відповідність економічної теорії реальним економічним процесам**	Критика положень про: необмежений простір для розвитку продуктивних сил в умовах соціалістичних економічних відносин; виключення стихійності в процесі планомірного характеру розвитку соціалістичних економічних відносин; державну власність як найефективнішу форму власності; єдність соціалістичних економічних інтересів; відсутність антагоністичних інтересів
Лукінов Іван Іларіонович (1927–2004).	1974 р. – “Проблемы экономических взаимоотношений государства с колхозами”. 1977 р. – “Воспроизводство и цены”. 1979 р. – “Аграрные проблемы развитого социализма”. 1997 р. – “Економічні трансформації” (наприкінці ХХ сторіччя). 2002 р. – Эволюция экономических систем”	Опубліковано більше 500 наукових праць, зокрема 77 книг і брошур, з них 30 монографій	Стратегічна ціль – у кінцевому підсумку зводиться до створення на фундаменті всього кращого, що нагромаджено людством, міцної, соціально орієнтованої і конкурентоспроможної економіки країни, яка б характеризувалася ринковим динамізмом, високим технологічним і організаційно-управлінським рівнем, структурною збалансованістю, товарно-грошовою бездефіцитністю і достойним життям свого народу. Першочерговою проблемою є досягнення виробництва валового національного продукту і доходу на душу населення на рівні високорозвинених країн, без неможливо реалізувати на здоровій економічній основі необхідні соціальні програми

Продовження таблиці

Науковці	Праці	Основні положення	Сутність
Геєць Валерій Михайлович (вчений у галузі макроекономіки, економіко-математичного моделювання та прогнозування економічного розвитку)	2010 р. – “Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015”. 2006 р. – “Питання взаємопов’язаного розвитку економіки та енергетики України”. 2009 р. – “Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь”. 2006 р. – “Трансформационные преобразования в Украине: переосмысливая пройденное и думая о будущем”. 2005 р. – “Цінова конкурентоспроможність чи цінова стабільність: дуалізм політики економічного зростання”	**Обґрунтував стратегію розвитку економіки України на довгострокову перспективу**	Згідно з нею узгоджено та гармонізовано цільові орієнтири стабільного економічного зростання, інституційних перетворень, інноваційно-інвестиційної модернізації економіки, її структурно-технологічного оновлення та інтеграції на цій основі у світову економіку; деталізовано складові змісту державної політики щодо шляхів, джерел та механізмів забезпечення інноваційної моделі розвитку економіки України. Запропоновано нову концепцію економічного зростання за умов нестабільності. Протягом останніх років наукові інтереси В. М. Гейця сконцентровані на розв’язанні проблем взаємодії суспільства, держави та бізнесу, зокрема щодо створення ефективних механізмів їх впливу на подальшу капіталізацію економіки України і забезпечення її самодостатності як суб’єкта міжнародної діяльності

Продовження таблиці

Науковці	Праці	Основні положення	Сутність
Злупко Степан Миколайович	1969 р. – “Економічна думка на Україні”. 2000 р. – “Економічна думка України: від давнини до сучасності”. 2001 р. – “Основи історії економічної теорії”	**Виступив проти ідеологізації української науки.** **Започаткував створення на економічному факультеті Львівського університету першої в Україні кафедри економіки України імені М. Туган-Барановського**	На основі вивчення різноманітних статистичних, соціологічних та інших матеріалів, а також використання публікацій як вітчизняних, так і зарубіжних авторів висвітлено новий етап у формуванні та розвитку національної економіки, починаючи від проголошення державної незалежності України. Розглянуто основи інноваційно-конкурентоспроможної моделі національної економіки, роль аграрного сектору економіки у продовольчій безпеці країни, формування грошової і фінансово-кредитної системи, розвиток економіки України в умовах глобалізації
Корнійчук Людмила Яківна	1999 р. – “Історія економічних учень”. 2001 р . – “Історія економічних учень”. 2002 р. – “Історія економічних учень”. 2004 р. – “Історія економічної думки України”	**Виступила натхненником та організатором створення єдиної в Україні кафедри історії економічних вчень та економічної історії**	Розкрито розвиток економічної думки України від найдавніших часів до сучасності. На багатому науково-дослідницькому матеріалі та першоджерелах українська економічна думка представлена в контексті розвитку світової економічної теорії, проаналізовані погляди провідних науковців другої половини XIX – початку XX ст.ст.

Продовження таблиці

Науковці	Праці	Основні положення	Сутність
Базилевич Віктор Дмитрович	2011 р. – “Історія економічних учень: хрестоматія: навч. посібн. / уклад.: В.Д. Базилевич, Н.І. Гражевська, А.О. Маслов та ін.; за ред. В.Д. Базилевича”. 2011 р. – “Базилевич В.Д., Ильин В.В. Философия экономики. История: Монография”	Теоретико-методологічні проблеми макро- та мікроекономіки, закономірності трансф. економічних систем в умовах невизначеності та ризику, метафізична сутність економічного знання, суперечності глобалізації світогосподарського розвитку	Сформував наукову школу економістів-теоретиків, зусилля якої зосередженні на розробці й утіленні в життя новітніх методологічних підходів у історико-економічних дослідженнях, висвітленні мета-фізичних основ економічного знання, поглибленому аналізі теоретико-методологічних проблем макро- й мікроекономіки, виявленні сутнісних особливостей і суперечностей процесу глобалізації, світогосподарського розвитку, теоретичних аспектів становлення ринку інтелектуальної власності, формування й функціонування страхового ринку

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Визначіть форми і методи господарювання під час НЕПу в Україні.

2. У чому полягають особливості та економічні наслідки індустріалізації 20–30-х років в Україні?

3. У чому полягають особливості та економічні наслідки колективізації 20–30-х роках в Україні?

4. У чому сутність командно-адміністративної системи управління у 20–30-х роках, її позитивні та негативні сторони?

5. У чому полягали проблеми господарського розвитку України у період повоєнної відбудови?

6. Визначіть позитивні та негативні наслідки третьої індустріалізації України.

7. Яким чином змінювалася економічна стратегія в СРСР та УРСР у повоєнний період?

8. Охарактеризуйте становище господарства України в 80–90-х роках ХХ ст.

9. Визначіть основні тенденції господарського розвитку України на сучасному етапі.

10. Визначіть основні напрями економічної думки в Україні в добу тоталітаризму.

11. У чому особливості сучасного етапу розвитку української економічної думки?

Перелік історико-економічних термінів

Воєнний комунізм – політика радянського керівництва в роки громадянської війни, спрямована на централізацію фінансових та матеріальних ресурсів на основі націоналізації землі, фабрик та заводів, комунізації державних послуг населенню та запровадження продрозкладки.

“Великий стрибок” – сталінська концепція індустріалізації, спрямована на випередження західних країн, що здійснювалася за рахунок нераціонального переливу із галузі в галузь фінансових та матеріальних ресурсів, використання дешевої робочої сили.

“Великий перелом” – проголошений Сталіним у 1930 році щодо “ліквідації куркульства як класу”, норма розкуркулювання становила 5–7 % від загальної кількості селянських подвір’їв.

ГОЕЛРО – план суцільної електрифікації країни, що передбачав будівництво перших ГЕС (Штерівської, Дніпровської та Чугуївської).

“Державний соціалізм” – створена в 30-х роках у СРСР табірна економіка східного деспотичного зразка.

Концесія – середні підприємства, які передавалися в оренду іноземним інвесторам.

Колективізація – система насильницьких заходів радянської влади, спрямованих на усуспільнення індивідуальних селянських господарств.

“Нова економічна політика” – термін вперше було вжито на Всеросійській продовольчій нараді 16 червня 1921 року, хоча початком її впровадження вважається прийняття 21 березня 1921 року X з’їздом РКП(б) Постанови “Про заміну розкладки натуральним податком”, що ґрунтувалася на відносно широкому використанні ринкових механізмів і стимулів, її запровадження повинно було врятувати економіку країни від повного розвалу.

Продподаток – справлявся в натуральному вигляді та встановлювався на хліб, картоплю, насіння олійних культур, яйця, молочні продукти, шерсть, шкіру, льон, тютюн (фактично в одному податку було поєднано декілька фіскальних механізмів, заснованих на натуральних внесках); розмір податку та терміни здачі продуктів підлягали доведенню до селян щорічно навесні до початку польових робіт.

Червінці – десятикарбованцеві банкноти, які були випущені на основі закону від 11 жовтня 1922 р., один червінець прирівнювався до 7,7 г чистого золота (1 червінець дорівнював 10 крб казначейських білетів).

Хронологія найважливіших історико-економічних подій розвитку господарства України в повоєнний період

17 вересня 1939 року – введення радянських військ у Західну Україну.

22 червня 1941 року – початок Великої Вітчизняної війни.

Серпень 1941 року – створення окупаційним режимом рейхскомісаріату “Україна“.

Грудень 1941 року – ХТЗ випустив першу партію танків.

1943 рік – початок відбудови зруйнованого війною господарства України.

1944 рік – налагоджені масові поточні методи виробництва на машинобудівних заводах України.

1946 рік – посуха в Україні та загроза голоду.

1947 рік – прийняття Постанови “Про проведення грошової реформи й відміну карток на продовольчі і промислові товари“.

1948 рік – введення в дію найбільшого в Європі газопроводу Дашава – Київ.

1957 рік – господарська реформа М.С. Хрущова.

1958 рік – на заводі Дніпроспецсталь почала працювати перша в Україні електроплавильна піч.

60 роки XX ст. – впровадження в Україні металургійних гігантів – листового стану “1700”, блюмінгу-автомату “1300”, прокатного стану “350”.

1962 рік – будівництво газопроводу “Дружба”.

1966 рік – завершення формування єдиної енергетичної системи в Україні.

1970 р. – Україна стала найпотужнішою промисловою республікою в СРСР.

70 роки XX ст. – завершено будівництво газопроводів “Союз” та “Уренгой – Помари – Ужгород”.

С. 80-х років XX ст. – впровадження інноваційних технологій в Україні.

16 липня 1990 року – прийняття “Декларації про державний суверенітет України”.

Серпень 1990 року – прийняття Закону України “Про економічну самостійність України”.

Листопад 1990 року – прийняття Постанови Верховної Ради України “Про проекти концепції та програми переходу до ринкової економіки”.

24 серпня 1991 року – Верховна Рада України прийняла Акт незалежності України.

Жовтень 1991 року – Верховна Рада України розглянула “Основні напрями економічної політики в умовах незалежності”.

Березень 1992 року – Верховна Рада України розглянула “Основи національної економічної політики України”.

1997–1998 роки – етап активних транзитивних процесів у податковій системі.

Контрольні тестові завдання

Завдання 1. Політика “Воєнного комунізму” передбачала:

а) перехід до натурального господарства;

б) скасування продрозкладки;

в) створення хутірських та відрубних господарств;

г) індивідуалізацію власності.

Завдання 2. Продрозкладка – це інструмент:

а) політики протекціонізму;

б) політики “Воєнного комунізму”;

в) НЕПу;

г) політики “Нового курсу”.

Завдання 3. Постанову “Про заміну розкладки натуральним податком” було прийнято на:

а) X з’їзді РКП(б);

б) XV з’їзді ВКП(б);

Завдання 4. НЕП в Україні передбачала:

а) націоналізацію промисловості і сільського господарства;

б) денаціоналізацію економіки;

в) формування приватного капіталу;

г) державне регулювання економіки;

д) формування трестів, концесій, кооперації;

е) розвиток усіх форм торгівлі;

ж) натуральний обмін між містом і селом;

з) соціальні реформи.

Завдання 5. Головним результатом Нової економічної політики вважають:

а) побудову соціалізму в СРСР;

б) розбудову моделі змішаної економіки;

в) заміну продрозкладки продподатком;

г) завершення колективізації.

Завдання 6. Які грошові одиниці було введено в обіг у 1921 р.:

а) імперіали; б) рублі;

в) карбованці; г) червінці.

Завдання 7. В який період реалізовувався перший п'ятирічний план:

а) 1921–1925 рр.; б) 1923–1928 рр.;

в) 1928–1933 рр.; г) 1927–1931 рр.

Завдання 8. "Державний соціалізм" 30-х років XX ст. передбачав:

а) інтенсифікацію економічного розвитку;

б) приватну власність;

в) економічні стимули праці;

г) автократію в управлінні економікою;

д) ліберальне управління господарством;

е) екстенсивний розвиток економіки;

є) загальнодержавну власність;

Завдання 9. Які галузі господарства України відбудовувалися у повоєнний період першочергово:

а) сільське господарство; б) паливно-енергетична;

в) легка; г) металургійна;

д) машинобудівна.

Завдання 10. Яку реформу було започатковано 14 грудня 1947 р.:

а) податкову; б) грошову;

в) соціальну; г) політичну.

Завдання 11. Реформи М.С. Хрущова передбачали:

а) відмову від тоталітаризму;

б) госпрозрахунок;

в) створення раднаргоспів;

г) децентралізацію управління;

д) волюнтаризм у сільському господарстві;

е) вирішення житлової проблеми;

є) конфлікт із Заходом;

ж) “політику відлиги”.

Завдання 12. Реформи О. Косигіна передбачали:

а) посилення директивного планування;

б) контроль над діяльністю підприємств;

в) внутрішньогалузевий госпрозрахунок;

г) самофінансування;

д) інвестування сільського господарства;

е) підвищення ефективності виробництва;

є) застій в економіці.

Завдання 13. До основних чинників економічної кризи в Україні можна віднести:

а) високий промисловий потенціал;

б) високу частку виробництва із завершеним циклом;

в) високу частку об’єктів групи “Б” у чисельності промислових підприємств;

г) високий рівень розораності сільськогосподарських земель.

Завдання 14. “Декларацію про державний суверенітет України” було прийнято:

а) 1985 р.; б) 1990 р.;

в) 1991 р.; г) 1994 р.

Завдання 15. Закон України “Про економічну самостійність України прийнято”:

а) у липні 1990 р.; б) у серпні 1991р.;

в) у серпні 1990 р.; г) у грудні 1991 р.

Завдання 16. В “Основних напрямках економічної політики в умовах незалежності” передбачалося:

а) розширення військового комплексу;

б) проведення конверсії;

в) державні дотації підприємствам;

г) закриття нерентабельних підприємств;

д) модернізація виробництва;

е) пріоритетний розвиток металургії.

Завдання 17. Приватизація в Україні розпочалася у:

а) 1991 р.; б) 1992 р.;

в) 1994 р.; г) 1996 р.

Завдання 18. Нова національна валюта "гривня" була запроваджена в Україні у:

а) 1992 р.; б) 1994 р.;

в) 1996 р.; г) 1998 р.

Завдання 19. До позитивних результатів економічних перетворень на початку 1990-х років в Україні можна віднести зменшення:

а) інституційного потенціалу держави;

б) рівня промислового виробництва;

в) чисельності приватних власників;

г) урядових видатків на утримання збиткових підприємств.

Завдання 20. Однією з рис трансформаційної кризи в Україні був надзвичайно високий:

а) темп приватизації;

б) рівень інфляції;

в) ступінь євроінтеграції;

г) курс національної валюти.

Завдання 21. Особливістю "шокової терапії" в Україні була:

а) невідповідність швидкості практичних перетворень проголошеним деклараціям;

б) невідповідність якості цивільної продукції європейським стандартам;

в) відсутність ядерної зброї;

г) наявність початково великого зовнішнього боргу.

Завдання 22. Назвіть проблеми теоретичних дискусій у 20–30-х роках XX ст.:

а) аграрні;

б) демографічні;

в) госпрозрахунку;

г) світового ринку;

д) методологічні й загальнотеоретичні;

е) кредиту і грошового обігу;

є) поліпшення матеріального становища населення;

ж) екологічні;

з) відтворення, планування.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

Рекомендована основна література

1. Аникин А. В. Люди науки: Встречи с выдающимися экономистами / А. В. Аникин. – М.: Дело Лтд, 1995.
2. Антология экономической классики: в 2 т./ [сос. И. А. Смоляров]. – М.: МП «Эконом-Ключ», 1993.
3. Бойко О. Д. Історія України у ХХ столітті / О. Д. Бойко. – Ніжин: Стиль, 1994.
4. Бродель Ф. Динамика капитализма / Ф. Бродель. – Смоленск: Полиграмма, 1993.
5. Бартенев С. А. Экономические теории и школы (история и современность): курс лекций / Бартенев С. А. – М.: Издательство БЕК, 1996.
6. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе / М. Блауг. – М.: Дело Лтд, 1994.
7. Всемирная история экономической мысли: в 6 т. – М.: Мысль, 1986.
8. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період / В. О. Голобуцький. – К.: Вища шк., 1970.
9. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 2 т. / М. С. Грушевський. – 12 кн. – К.: Наук. думка, 1991–1996.
10. Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні / Л. П. Горкіна. – К.: Наукова думка, 1994.
11. Злупко С. М. Історія економічної теорії: [навчальний посібник] / С. М. Злупко. – К.: Знання, 2005. – 719 с.
12. Економічна енциклопедія. Том 1–3. – К.-Тернопіль: ВЦ Академія”, 2001.
13. Економічна історія: курс лекцій / Б. Д. Лановик, М. В. Лазарович. – К.: Вікар, 2003.
14. Економічна історія України: навч. посібн. / [М. О. Уперенко, В. А. Кузнєцова, Г. К. Парієнко та ін.]. – Х.: ТОВ “Одісей”, 2004.
15. Лощина Л. В. Історія економіки та економічної думки: курс лекцій / Лощина Л. В., Подлєсна В. Г., Ткаченко І. В. – Суми: ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2009.

16. Історія економічних учень: підручник: у 2 ч. Ч. 1 / за ред. В. Д. Базилевича. – К.: Знання, 2006. – 582 с.; Ч. 2 / за ред. В. Д. Базилевича. – К.: Знання, 2006.

17. Історія України / [під ред. В. А. Смолія]. – Київ: Альтернативи, 2000.

18. Історія України: [підручник для студентів вищих навчальних закладів / керівник авт. кол. Ю. Зайцев]. – Львів, 2003.

19. Історія економіки та економічної думки: курс лекцій / авт. кол.: [С. В. Степаненко (кер. авт. кол.), В. М. Фещенко, С. Н. Антонюк та ін.]. – К.: КНЕУ, 2006.

20. Історія економічних учень: [навч.-метод. посібн. для самос. вивч. дисц.] / Л. Корнійчук, Г. Кириллова, Н. Татаренко, С. Погорєлов. – К.: КНЕУ, 2002.

21. Історія економічних учень: навчальний посібник / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – К.: Знання-Прес, 2002.

22. Історія економічних вчень [текст]: підручник / за ред. В. М. Тарасевича, Ю. Є. Петруні. – К.: Центр учбової літератури, 2013.

23. Кульчицький С. В. 1933: трагедія голоду / С. В. Кульчицький. – К.: Т-во “Знання” УРСР, 1989.

24. Классики кейнсианства: в 2 т. – М.: ОАО Экономика”, 1997.

25. Ковальчук В. М. Історія економіки та економічної думки: [навчальний посібник] / Ковальчук В. М., Лазарович М. В., Сарай М. І. – К.: Знання, 2008.

26. Коропецький І. С. Українські економісти XIX ст. та західна наука / І. С. Коропецький. – К.: Либідь, 1993.

27. Крип’якевич І. Всесвітня історія: в 3 к. / І. Крип’якевич. – К.: “Либідь”, 1995.

28. Лауреаты нобелевской премии: Энциклопедия / ред. И. А. Беглова. – М.: Прогресс, 1992. – Кн. 1, 2.

29. Майбурд Е. М. Введение в историю экономической мысли: от пророков до профессоров / Є. М. Майбурд. – М.: Вита-Пресс, 1996.

30. Мешко І. Н. Історія економічних вчень: основні течії західноєвропейської та американської економічної думки / [навч. посібник] / І. Н. Мешко. – К.: Наукова думка, 1994.

31. Мочерний С. В. Історія економічних учень (Сучасна економічна думка): [навч. посібник] / С. В. Мочерний, М. В. Довбенко. – Львів: Новий Світ-2000, 2004.

32. Новая постиндустриальная война на Западе: Антология / ред. В. Л. Иноземцев. – М.: Academia,1999.

33. Ольсевич Ю. Я. Трансформация хозяйственных систем: сб. статей / Ю. Я. Ольсевич. – М.: Ин-т Экономики РАН, 1994.

34. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 томах / Н. Польнська-Василенко. – Т. 1, Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. – К.: Либідь, 1992.

35. Пильгуй Н. А. История мировых экономических идей / Н. А. Пильгуй. – К.: Лыбидь, 1992.

36. Проскурін П. В. Історія економіки та економічних учень. Нариси економічної історії індустріальної цивілізації: [навч. посіб.] / П. В. Проскурін. – К.: КНЕУ, 2005.

37. Субтельний О. Україна: Історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1992.

38. Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли / Б. Селігмен. – М.: Прогресс, 1968.

39. Словарь современной экономической теории Макмиллана / [общ. ред. Д. У. Рирса]. – М.: ИНФРА-М, 1997.

40. Современная экономические теории Запада / ред. А. Н. Маркова. – М.: Финстатинформ, 1996.

41. Сорвина Г. Н. Экономическая мысль XX столетия: страницы истории / Г. Н. Сорвина. – М.: РОССПЭН, 2000. – С. 164–182.

42. Теліщук М. М. Економічна історія: [навчальний посібник] / М. М. Теліщук. – Ірпінь: Національний університет ДПС України, 2006.

43. Теліщук М. М. Історія економіки та економічної думки: [навчальний посібник] / М. М. Теліщук. – Ірпінь: Національний університет ДПС України, 2008.

44. Уперенко М. О. Економічна історія України / М. О. Уперенко. – Харків., 2004.

45. Хрестоматия по экономической теории / [сос. Е.С. Борисов]. – М.: Юрист, 1997.

46. Черкащина Н. К. Економічна історія / Н. К. Черкащина. – Житомир: ЦУЛ, 2003.

47. Шевченко О. О. Історія економіки та економічної думки: сучасні економічні теорії: [навч. посіб.] / О. О. Шевченко. – К.: Центр учбової літератури, 2012.

48. Ядгаров Я. С. История экономических учений [текст]: [учеб. для вузов] / Я. С. Ядагаров. – М.: ИНФРА-М, 2000.

Додаткова література

1. Смитт А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смитт. – М.: Соцэкгиз, 1962.

2. Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. / Бойко І. Д.; відп. ред. К. І. Стецюк. – Львів, Вид-во АН УРСР, 1963.

3. Боплан Г. Л. Опис України / Г. Л. Боплан; [пер. з фр. Я. І. Кравця]. – Львів, 1990.

4. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен; Вступ С. С. Сорокиной; [пер. с англ.]. – М.: Прогресс, 1984. – (Экономическая мысль Запада).

5. Гелбрайт Д. К. Новое индустриальное общество / Д. К. Гелбрайт; [пер. с англ.]. – М.: Прогресс, 1969.

6. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII до 1861 р.) / І. О. Гуржій / АН Української РСР; Інститут історії. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962.

7. Экономика зарубежных стран: капиталистические и развивающиеся страны. – М.: Высш. школа, 1990.

8. Історія русів / переклад Івана Драча. – Львів, 2001.

9. Кенэ Ф. Избранные экономические произведения / Ф. Кене. – М.: Соцэкгиз, 1960.

10. Кейнс Д. М. Трактат о денежной реформе. Общая теория занятости, процента и денег. В кн.: Кейнс Д. М. Избранные произведения; [пер. с англ.]; предисл., коммент, сос. А. Г. Худокармов. – М.: Экономика, 1993.

11. Кларк Дж. Б. Распределение богатства / Кларк Дж. Б.; науч. ред. А. А. Белых, А. В. Полетаев; [пер. с англ.]. – М. – Экономика, 1992. – (Эконом. наследие).

12. Козлова А. І. Економічна історія [текст]: [навч. посібник] / А. І. Козлова. – К.: Персонал, 2009.

13. Котельникова Л. А. Феодализм и город в Италии в VIII–XV веках / Котельникова Л. А. – М.: Наука, 1987.

14. Маршалл А. Принципы политической экономии: в 3-х томах / А. Маршалл; общ. ред. и вступ. статья С. М. Никитина; [пер. с англ. Р. И. Стелнера]. – М.: Прогресс, 1983. – Т. 1.

15. Митчелл У. К. Экономические циклы. Проблема и ее постановка / У. К. Митчелл; [пер. с англ.]. – М.: Гос. изд-во, 1934.

16. Мизес Л. Социализм. Экономический и социологический анализ. – М.: Catallaxy, 1994.

17. Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні / О. Нестеренко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959.

18. Ойкен В. Основные принципы экономической политики / В. Ойкен; [общ. ред. Л. И. Цедилина и К. Херманн]; [пер. с нем.]. – Пилата, вступ. сл. О. Р. Лациса. – М.: Прогресс, 1985.

19. Ойкен В. Основы национальной экономики / В. Ойкен; [пер. с англ.]. – М.: Экономика, 1996. – (Экономическое наследие).

20. Рикардо Д. Начало политической экономии и налогового обложения: сочинения: в 3-х т. / Д. Рикардо. – М.: Госполитиздат, 1955. – Т. 1.

21. Самуельсон П. Экономика / П. Самуельсон. – Москва-Санкт-Петербург-Киев, 2000.

22. Фридмен М. Количественная теория денег / М. Фридмен; [пер. с англ.]. – М.: Эльф ПРЕСС, 1986. – (Экономическое наследие).

23. Хайек Ф. А. Дорога к рабству / Ф. А. Хайек // Новый мир. – 1981. – № 8. – С. 12.

24. Шумпетер И. А. Капитализм, социализм и демократия / И. А. Шумпетер; предисл. и общ. ред. В. С. Автономова; [пер. с англ.]. – М.: Экономика, 1995. – (Экономическое наследие).

Інформаційні ресурси

1. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua

2. Актуальні проблеми економіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.eco-science.net

3. Економіка та підприємництво [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/ Soc_Gum/Etp/texts.html

4. Економіст [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/ oc_Gum/Ekonomist/index.html

5. Економічна теорія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/ Soc_Gum/ET/index.html

6. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua

7. Organization for Economic Cooperation and Development [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.oecd.org/std

8. Програма розвитку ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.undp.org

9. Statistical Office of the European Communities [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.europa.int

Навчальне видання

Теліщук Микола Миколайович,
Теліщук Мирослава Миколаївна

Історія економіки та економічної думки

(у схемах і таблицях)

Редактор *Л. Б. Дьомена*

Форматування та
комп’ютерна верстка *О. В. Лисенко*

Здано до друку 22.06.2015 р. Формат 60×84/16.
Папір офсетний № 1. Гарнітура «Times New Roman».
Ум. друк. арк. 27.3. Друк. арк. 29.1.
Наклад 500 прим. Замовлення № 506.

Підготовлено до друку Видавничо-інформаційним центром
Національного університету ДПС України
08200, вул. К. Маркса, 31, м. Ірпінь, Київська обл., Україна

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 4336 від 12.06.2012 р.